יצחק פרי

קורות יהודי מארוש־ואשאר־האיי והסביבה

יצחק פרי

פרקים בתולדות היהודים בטראנסילבניה בעת החדשה

קורות יהודי מארוש־ואשאר־האיי והסביבה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

בית לוחמי הגיטאות
והוצאת הקיבוץ המאוחד

תשל"ז

YITZHAK (FRIEDMAN) PERRI

CHAPTERS ON THE HISTORY OF THE JEWS IN TRANSILVANIA IN MODERN TIMES

History of the Jews in Marosvásárhely

©

כל הזכויות שמורות

By Ghetto Fighters House Ltd.

Printed in Israel 1977 נדפס בישראל

דפוס „להב" בע"מ, תל-אביב

תוכן העניינים

מס' העמוד

פתח דבר 11

פרק ראשון

ראשיתו של הישוב היהודי במארוש־ואשאר־האיי 13

הישוב היהודי בוואשאר־האיי במאות הקודמות 16
מנין באו יהודים לעיר ולסביבתה? 22
קהילת ואשאר־האיי במאה ה־19 24
הרבנים האורתודוכסיים ופעילותם למען הקהילה במאה ה־19 25
הרבנים הקונסבטיביים ופעילותם למען הקהילה במאה ה־19 28

פרק שני

צמיחתה של הקהילה האורתודוכסית 34

הנהגת הקהילה האורתודוכסית 36
מעמדה המשפטי של הקהילה 36
מסי הקהילה 38
מוסדות הקהילה 39
ה"חברה קדישא", מתן בסתר, חברת ביקור חולים, בית־מחסה לאבות, בית־תמחוי, אפוטרופוס על יתומים, תמיכה באלמנות, הכנסת כלה, ביגוד לחורף, קמחא דפסחא, מליני אורחים, בית־העלמין, אירגון נשים אורתודוכסיות לצדקה
מוסדות ציבור ושירותי הקהילה 43
בית־הכנסת הגדול, המקווה
החינוך החרדי־התורני 44
החינוך היסודי, תוכנית הלימודים, שיטת ההוראה, יחסי מחנכים־תלמידים
חינוך חרדי לבנות 49
בית־יעקב, סדרי הלימודים
חינוך על־יסודי — "הישיבה" 51
תוכנית הלימודים, הווי ישיבתי, חברת ש"ס
שיעורי דת וחינוך חרדי בבתי־ספר התיכוניים הממשלתיים 54
הרב מנחם סופר 55
זרמים חסידיים בקהילה 61
חסידי סאטמאר, חסידי ויז'ניץ, חסידי שינ'יוה, חסידי סאנט־ג'יורג', חסידי נאדוואַרנה
הווי חסידי בקהילה 65

פרק שלישי

התנגשותה של הקהילה הקונסרבטיבית 69

מעמדה המשפטי של הקהילה 72
מסי הקהילה הקונסרבטיבית 75
הנהגת הקהילה הקונסרבטיבית 77
סדרי הבחירות להנהלת הקהילה 78
הרב ד"ר פנחס לוי 81

מוסדות הקהילה 84
ה"חברה קדישא", בנק להלוואות קטנות, בית־תמחוי, חברת "ביקור חולים", חברת "מתן בסתר", בית אבות לבעלי־מלאכה, אפטרופסות על יתומים, מלון אורחים, קמחא דפסחא, תומך אלמנות, בית־העלמין, איגוד הנשים היהודיות לצדקה, חברת מזונות "המנזה", מלביש ערומים, בית התרבות היהודי
החינוך היהודי היסודי בקהילה הקונסרבטיבית 89
גן הילדים היהודי העברי, בית הספר היסודי, סדרי בית לספר ההיודי היסודי
בית הספר היהודי העל־יסודי 94
בית הספר היסודי הממשלתי לילדים יהודיים 96
שיעורי דת לתלמידים יהודיים בבתי־הספר התיכוניים 97
חוגי השכלה עצמית למבוגרים ולנערים 98
מוסדות חברה, תרבות וספורט יהודיים 100
איגוד פועלי צדק 100
הספורט היהודי 101

פרק רביעי
אנשי ואשאר־האיי בספרות הרבנית והכללית, באמנות, במדעים ובעיתונות 103

פרק חמישי
התפתחותה של התנועה הציונית 113
התנועה הציונית המקומית וזיקתה לתנועה בטראנסילבניה 117
הוועידה השישית של ציוני טראנסילבניה 118
בין הוועידה השישית לבין הוועידה האחת־עשרה 122
ייסוד הקרן הקיימת וקרן היסוד בטראנסילבניה 123
הוועידה האחת־עשרה 124
התארגנות מחודשת בתנועה המקומית 129
הוועידה השתים־עשרה של ציוני טראנסילבניה 130
לקראת הועידה השלוש־עשרה 131
הוועידה הארבע־עשרה של ציוני טראנסילבניה 133
הוועידה החמש־עשרה 135
למעל מפעל "הבצרון והבטחון" 136
הוועידה ה־16 האחרונה לוועידות הציוניות בטראנסילבניה 137
תנועות נוער ציוניות 139
"ברית הנוער עזרא", "המשמר היהודי הלאומי", תנועת "אביבה־בראיסיה", תנועת "השומר", תנועת "השומר הצעיר", "בני עבודה", "הנוער הציוני", "הבונים", "המזרחי", "ברית צעירי המזרחי", חוות ההכשרה של חלוצי "תורה ועבודה", "ברית יוסף טרומפלדור", "צעירי אגודת ישראל", "תפארת בחורים"
מנהיגי התנועה הציונית 156

פרק שישי
חברה וכלכלה 161
האוכלוסיה האזרחית בטראנסילבניה — טבלה מס׳ 1 161
נתונים סטאטיסטיים על האוכלוסיה היהודית במחוז מארוש ובמארוש־ואשאר־האיי, טבלה מס׳ 2 162

טבלה מס׳ 3 וטבלה מס׳ 4 163
טבלה מס׳ 5 164
טבלה מס׳ 6 וטבלה מס׳ 7 165
טבלה מס׳ 8 166
טבלה מס׳ 9 וטבלה מס׳ 10, דמוגרפיה וכלכלה בין שתי מלחמות העולם 167

פרק שביעי
ראשיתה של השואה (בתקופת שלטונה של הונגריה הפאשיסטית) 170
הנוער היהודי בפלוגות לעבודת כפייה 176
בשירות גדודי הנוער הפאשיסטיים 183
ימי הכיבוש הגרמני 187
המסע אל הגיטו 191
בגיטו 195
עזרה הדדית בגיטו 202
חקירות ועינויים והשפלות 204
האפל הגרמני הראשון 205
תנועות נוער וחיי הדת בגיטו 207
יהודים שלא נכלאו בגיטו 209
המסע אל המות 210
ברכבת בדרך לאושביץ 212
בבירקנאו ובמחנות הריכוז 215
חלקו של בן ואשאר־האיי באירגון המרד בבירקנאו 219

פרק שמיני
לאחר השואה 221
האיגוד היהודי — מגמות בחברה היהודית בעיר לאחר השואה 224
חינוך יהדי לאחר השואה 226
התנועה הציונית לאחר השואה 226
הקהילה המקומית מאז 1959 229
בנתיבי הבריחה 230
במולדת 232
חללי מערכות ישראל מבני ואשאר־האיי 233

קהילות הסביבה 241
קהילת ארדו־סאנט־ג׳יורג׳ 243
קהילת בוזוד־אוי־פאלו 248
קהילת נ׳יראד־סאראדה 253
קהילת סאקאיי־אודבאר־האיי 255
קהילת סובאטא 260
קהילת סאקאיי־קאראסטור 262

הערות וביבליוגרפיה 267
מפתח שמות ומקומות 299
ביבליוגרפיה 307

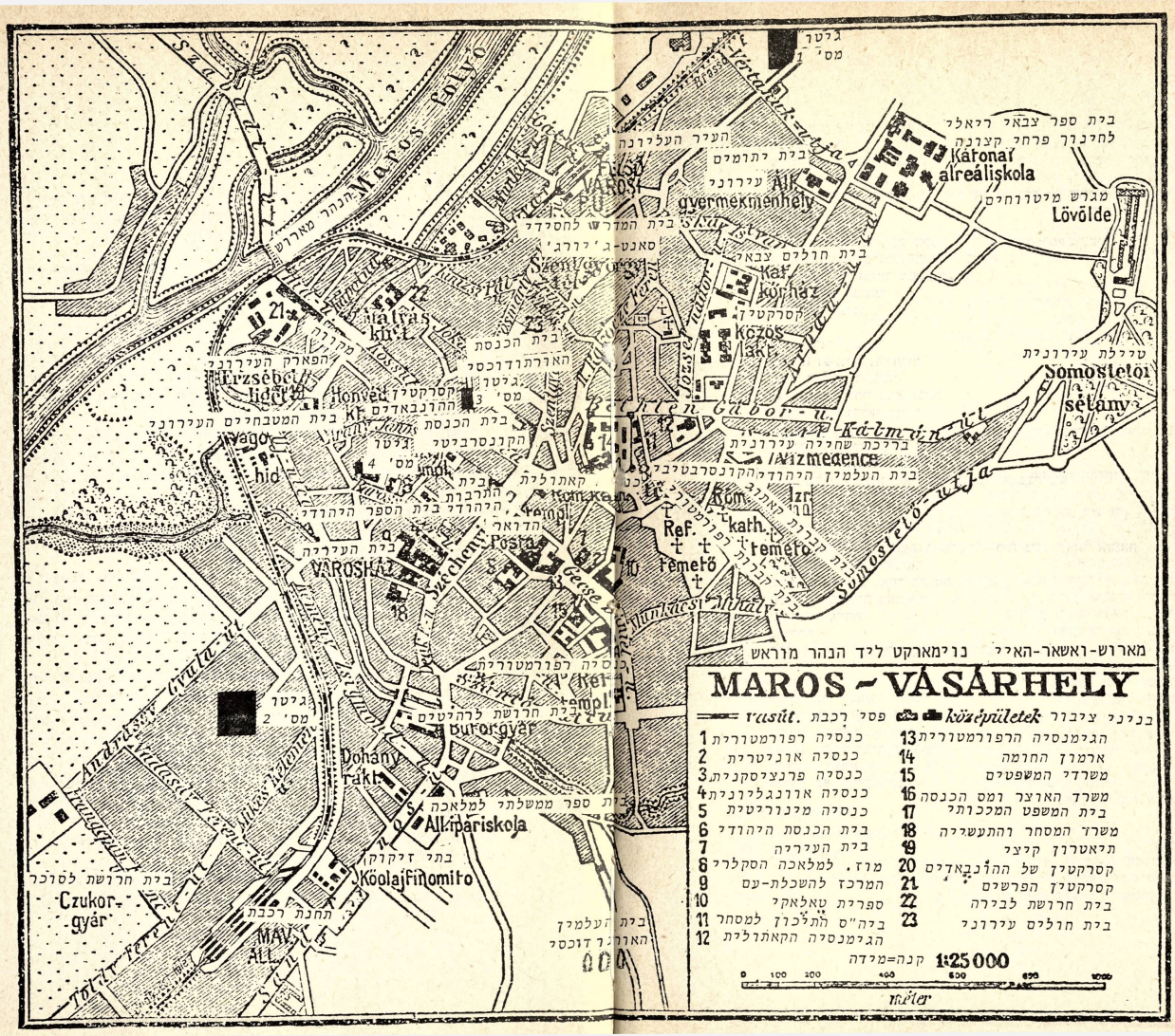

מפת העיר מארוש-ואשאר-האיי על מיבניה הציבוריים. תיאור העיר הוא משנת 1918.

״וַיָּקָם עֵדוּת בְּיַעֲקֹב וְתוֹרָה שָׂם בְּיִשְׂרָאֵל, אֲשֶׁר צִוָּה אֶת אֲבוֹתֵינוּ לְהוֹדִיעָם לְבְנֵיהֶם לְמַעַן יֵדְעוּ דּוֹר אַחֲרוֹן, בָּנִים יִוָּלֵדוּ יָקוּמוּ וִיסַפְּרוּ לִבְנֵיהֶם״

(תהילים ע״ח, פסוקים ה־ו׳)

פתח דבר

משימה קשה היא לעסוק בחקר קורותיהם של קיבוצים יהודיים שהיו ושקעו בעטייה של השואה שפקדה את עמנו. אולם קשה שבעתיים לעסוק בתיאור היסטורי של איזור הולדתך, של בני קהילתך והסביבה, שאת רובם הכרת, והם ניצבים לנגד עיניך בעת כתיבת קורות חייהם ופעלם.

החיבור שלפנינו, שענינו ״פרקים בתולדות היהודים בטראנסילבניה״, ״קורות היהודים בנוימארק ליד הנהר מוראש״, מתמרכז בעיקרו בצמיחתה, התפתחותה ושקיעתה של אחת הקהילות המרכזיות בחבל ארץ זה, הלוא היא העיר מארוש־ואשאר־האיי. קהילה זו שמנתה בשנת 1785 385 נפש, ובשנת 1944 היו בה 8.648 נפש, נותרו בה בשנת 1973 בסך־הכל כ־85 נפש. האחרים החיים בה היום, אינם מבני הקהילה. מוצאם מהסביבה הקרובה או הרחוקה, והם הגיעו אליה לאחר מלחמת העולם השניה.

השגת המקורות לחיבור שלפנינו נתקלה בקשיים רבים מאוד. המחבר נסע לשם כך לעיר הולדתו, גילה שם את פנקסי הקהילה ומסמכים אחרים, ואף הצליח להשיג את רשימת המובלים למחנות הריכוז, שהוכנה בידי הרוצחים המקומיים. כן ראיין כמאתיים אודים מוצלים, עדים לתופת שנותרו בחיים, והחליף מכתבים בעניינים הכרוכים בחיבור זה עם מאות אנשים בארץ ובחוץ־לארץ.

המחבר מודה למשרד החינוך והתרבות ולמנכ״ל המועצה להשכלה גבוהה, מר גדליהו יעקובי, בעבור הנכונות לסייע בעצה ובמעש; לאוניברסיטת תל־אביב על שהעמידה לרשותו מסמכים וספרים נדירים והגישה סיוע אחר לצורך כתיבת חיבור זה; לד״ר מ. צור מהמחלקה להכשרת מורים במשרד החינוך, שגילה יחס אוהד למחקר ולבעיות שנתעוררו בעקבותיו. בחמימות מיוחדת מודה המחבר לעמיתיו, שהקדישו שעות הרבה לעיון בכתב־היד. במיוחד נתונה תודתו להרב יחזקאל שמעוני, הרועה הרוחני של הקהילה המאוחדת, בשנים 1948—1945, למר מאיר וייס ולד״ר משה ברנר ז״ל על חלקם בתרגום חלקים מספר זה ללועזית, וכן להיסטוריונים ד״ר צבי זהבי ושלמה יצחקי בעבור עצותיהם המועילות לגופן של הבעיות ההיסטוריות הנידונות בספר.

תודת המחבר נתונה לפרופ׳ בלה ואגו מאוניברסיטאות חיפה וירושלים ועמית מחקר ב,,יד־ושם״, על הסכמתו לעיין בכתב־היד, לד״ר צבי תמרי בעבור הערותיו

הלשוניות, לד"ר יהודה מארטון, משירות השידור, על שסייע להבאת דבר הספר, מעל גלי האתר, לחוגים מעוניינים רבים, במיוחד למעוניינים בחו"ל; להרב יוסף כהן, מנהל המחלקה הביבליוגרפית של הספריה הלאומית באוניברסיטה העברית בירושלים — גדול הבקיאים בימינו בקורותיה של היהדות הדתית בטראנסילבניה — שסייעני בעבודתי זו בלבביות, בעצה ובמעש, ולחבר שלמה דרך מההוצאה לאור של הקיבוץ המאוחד בעבור התקנת הספר לדפוס ועצותיו המקצועיות מאירות־העיניים.

כן מודה המחבר לעובדי הספריה הלאומית בירושלים, באוניברסיטת תל־אביב, לעובדי הארכיון הציוני בירושלים ולעובדים המדעיים מחו"ל של ספריית הבריטיש מוזיאון באנגליה, אוניברסיטת וינה ואוניברסיטאות קלויזנבורג ונוימארק (מ.־ואשאר־האיי) שהושיטו לי יד מסייעת להשלמת פרט זה או אחר או להשלמתם של פרקים מסויימים.

ואחרון אחרון, תודות המחבר לפרופ׳ צבי יעבץ מאוניברסיטת תל־אביב על יחסו הלבבי למחבר ולמחקרו.

כולם יבואו על התודות ועל הברכות.

יצחק פרי

תל־אביב, כסלו תשל"ז

פרק ראשון

ראשיתו של הישוב היהודי במארוש־ואשאר־האיי

קורות העיר

תולדותיה של העיר מארוש־ואשאר־האיי, (בהונגרית Marosvásárhely, ברומנית Tg-Mures, בגרמנית Neumark am Mires, בלטינית Novum Forum Siculorum, ובימי הביניים Székely vásárhely)לוטות ערפל. לדעתם של חוקרי קורותיה של טראנסילבניה, היתה העיר קיימת כמרכז מסחרי עוד בימי המלך קאלמאן ההונגרי, במאה ה־11, והוא קרא לה בשם הלטיני Novum Forum Siculorum. בעיר זו נהגו תושבי האיזור הסֶקלֶרים, שחיו תחת שלטונם של מלכי הונגריה, לשלם את מס־השוורים למלכים, לאות כניעתם להם וקבלת מרותם.

מתן השוורים כמס למלכים, שהיה כרוך בהטבעת "חותם המלך" עליהם, מלבד היותו צורה של תשלום לקופת שליטי טראנסילבניה, היה קשור גם בסחר הליפין ער, בין חלקיה השונים של טראנסילבניה, שהתנהל במרכז מסחרי זה. בדרך זו התפתח האיזור. מתחנת מכס מלכותית נעשה מרכז לחילופי סחורות, וממרכז מסחרי צמח והיה לעיר מרכזית בסביבה.

חשיבותה של העיר גדלה והלכה עם צירופם של שבעה כפרים מהאיזור הקרב והשתלבותם בה. עתה נעשתה מארוש־ואשאר־האיי, (להלן נקרא לה לשם הקיצור ואשאר־האיי) עיר בינונית, אך בעלת חשיבות בקנה־מידה גלילי.

הנסיך גאבור בֶּטלֶן עשה את ואשאר־האיי ל"עיר מלכות חופשית", ותואר זה נשאר בשימוש עד לאחר מלחמת העולם הראשונה. עם סיפוחה של טראנסילבניה לרומניה סופחה גם ואשאר־האיי ונקראה, נוסף לשמותיה הקודמים, בשם רומני טארגו מוראש. ההיסטוריה של "נסיכות טראנסילבניה" יודעת גם לספר על שלושים ומעלה אסיפות ארציות של ה"מעמדות" שנערכו בעיר זו ובהן נתקבלו החלטות כבדות משקל בעניינים שנגעו לחייהם של תושבי הנסיכות.

בכל שנות קיומה סבלה העיר רבות מחמת המלחמות השונות שהתנהלו בתוכה או בקירבתה, ביניהן קרבות בין צבאות הונגריה לבין תושבי הנסיכות, שהתקוממו על השלטון ההונגרי, וקרבות בין חיילי הצבא העותומני לבין ההונגרים והסקלרים המקומיים. עקבות בולטים מאוד השאירה אחריה המלחמה העזה, שהתנהלה בין צבאות הונגריה וטראנסילבניה לבין תורכיה בשנת 1551. בשנת 1657, כאשר נסיך טראנסילבניה פְרֶנץ ראקוֹצי השני שהה בפולין, פלשו הטאטרים * לטראנסיל־

* הכוונה ליחידות הטאטריות שבצבא העותומאני.

בניה, הגיעו לוואשאר־האיי, הרסוה ולקחו כשלושת אלפים מתושבי המקום בשבי. יש לשער כי ביניהם היו גם יהודים.

בעיר זו נבחר, בשנת 1659, פרנץ ראקוצי השני, לנסיכה של טראנסילבניה, במקומו של הנסיך הקודם אקוש בארצ'אי, ולאחר מותו של ראקוצי נבחר בה, מיהאיי אפאפי, בפקודתו של עלי פחה, מי שהיה אז השליט העותומני של טראנסילבניה.

ואשאר־האיי נטלה חלק במאבקיהם של בני טראנסילבניה למען הינתקותה של הנסיכות משלטונם של מלכי הונגריה, ולמען השגת עצמאות מדינית. מאבקים אלה נמשכו מהמאה ה־13 ועד לאמצע המאה ה־19, עד להסכם הפשרה של הונגריה עם הקיסרות ההאבסבורגית. בשנת 1848 השתתפה ואשאר־האיי בנסיון המהפכה ההונגרית נגד השלטון ההאבסבורגי, אך המרד דוכא ביד ברזל, והיא קיבלה על עצמה שוב בהכנעה את שלטונם של ההאבסבורגים האוסטרים. שלטון זה, שנמשך מסופה של המאה ה־17, הביא בעקבותיו את חדירת התרבות הגרמנית, אם כי גם קודם לכן, מימי המלך בֶּלה ה־4, במאה ה־13, ישבו גרמנים לא מעטים בטראנסילבניה ובוואשאר־האיי. הגרמנים השפיעו על עם הארץ בשפתם, בדייקנותם, בחריצותם, וכמובן שגם בשנאת ישראל שלהם. בשנת 1876 פרצה

הכיכר המרכזית של העיר בשנות השואה

שריפה גדולה בעיר, שכילתה חלק גדול ממנה, ולהבות האש אכלו הרבה מסמכים, ביניהם גם מסמכים על יהודי האיזור והעיר.

ואשאר־האיי משתרעת על פני שטחים, שהם בגובה ממוצע של כ־316 מ' על פני הים, ועל כן אקלימה ממוזג. העיר נחשבת לאחת היפות, ואולי העיר היפה והמסודרת, בכל טראנסילבניה. גניה הציבוריים ובניניה המפוארים הוציאו לה מוניטין הרבה, מעבר לחשיבותה הגיאוגרפית. בלטו, ועדיין בולטים ביופיים, בית־העיריה (לשעבר), בית־התרבות העירוני על תבליט־הקיר שבו, הציורים, הפסלים והנברשות המתארים נושאים מימי־הביניים, בית־החולים העירוני, האוניברסיטה המקומית, הכנסיות, ולהבדיל בתי־הכנסת — בעיקר בית־הכנסת של הקהילה הקונסרבטיבית "סטאטוס קוו",[1] מגרשי הספורט, בריכות השחיה, אולמי ההתעמלות ומרכזי הנופש. ככרות העיר משופעות בפסלים המתארים את אישיה הבולטים של טראנסילבניה.

על אחת הגבעות שבסביבת העיר, שנתמזגה ברבות הימים עם העיר עצמה, נבנתה במאה ה־15 על־ידי סטפאן באטורי, נסיך טראנסילבניה ומלך פולין, חומת העיר שהפכה לחומת־מגן נגד הפולשים.[2]

חומה זו נהרסה על ידי החיילים העותומניים, אך נבנתה מחדש במאה ה־17 והפכה לקסרקטין צבאי. ליד החומה נבנתה כנסיה רפורמטורית, בעלת סגנון גותי מובהק, שהיתה אחד המפעלים האדריכליים היפים בטראנסילבניה בימי־הביניים המאוחרים. בכנסיה זו הכריזה "אסיפת־המעמדות" בטראנסילבניה, בשנת 1571, בנוכחותו של זיגמונד יאנוש, נסיך טראנסילבניה, על "חוק חירות הדתות", לפיו מותר היה לכל אחד לנהוג על־פי דתו ופולחנו, ללא כפיה או רדיפות. בתוך כנסיה זו נקבר הקאנצלר של טראנסילבניה יאנוש בָּטלָן. בשנת 1631 שימש בית טֶלֶקי בית־אכסניה לאצילים של טראנסילבניה שנהגו לבקר בעיר, ומאוחר יותר נעשה המרכז המינהלי של העיר.[3] בבנין זה שכנו: בית־המשפט המקומי, בית־המשפט המחוזי והמלכותי, משרדי האוצר המקומיים ומשרדי המחוז.

בחלקה הדרומי של העיר נבנתה כנסיית המינוריטים והמנזר הצמוד אליה, ובאחד ממרכזיה מצוי היה בשעתו "פסל הזכרון", שהוקם לזכרם של שלושה מורדים הונגריים בשלטון האוסטרי, שהוצאו להורג בתליה על־ידי ההאבסבורגים.

מרכז זה שימש בתקופת השלטון הרומני, בין שתי מלחמות העולם, מקום לאסיפות המוניות ואף להצגת גוויותיהם של אנשי "משמר הברזל", שמרדו במלך קארול ה־2 והוצאו להורג בפקודתו.

עד סוף מלחמת העולם הראשונה, כאשר העיר השתייכה עדיין למונרכיה האוסטרית־הונגרית, שכנו בה בתי־משפט לדרגותיהם, משרדי המחוז, משרדי נפות המחוז, משרדי הפיקוח על יערות הסביבה, משרדי מס־ההכנסה, המסחר, האוצר, החקלאות, הפיקוח על המלאכה ועל התעשיה, נוטריונים ציבוריים ומלכותיים, מרכזי דתות, קסרקטינים וכיו"ב. מפורסמת במיוחד היא הספריה הציבורית, שנוסדה על־ידי הגראף סאמואל טלקי, בה מרוכזים כ־100.000 כרכים, ביניהם

ספרים יקרי ערך לפי כל קנה־מידה בינלאומי. שם שמורים גם מסמכים על קורות הקהילה היהודית שבעיר ועל יהודי האיזור.

התעשיה והמסחר, שיהודי המקום והמחוז נטלו בהם חלק חשוב, הפליאו בהתפתחותם. התעשיה החלה אמנם להתפתח רק בסופה של המאה ה־19, אולם המסחר פרח, תודות ליהודי העיר והאיזור, עוד במאות הקודמות.

הוויכוחים בין הרומנים לבין ההונגרים על זכותם ההיסטורית לשלוט בטראנסילבניה, נמשכו מאות שנים, אולם מסופה של המאה ה־17 לבשו אופי ברור ומגובש. עד שנת 1918 השתייכה העיר, כטראנסילבניה כולה, למונרכיה האוסטרית־הונגרית, ובגמר מלחמת העולם הראשונה סופחה לרומניה. ההחלטה שנפלה בווינה ב־1940, כפתה על רומניה לחלק את טראנסילבניה בינה לבין הונגריה, וכתוצאה מכך סופחה להונגריה העיר ואשאר־האיי, יחד עם כל החלק הצפוני של טראנסילבניה, בעוד שחלקה הדרומי נשאר במסגרתה המדינית של רומניה. בגמר מלחמת העולם השניה חזרה טראנסילבניה כולה והיתה לחלק מרומניה.

הישוב היהודי במארוש־ואשאר־האיי במאות הקודמות

ראשיתו של הישוב היהודי בוואשאר־האיי ובסביבתה נמנית, כנראה, מסופה של המאה ה־16. אמנם, מצויים מסמכים בודדים מהם ניתן ללמוד על מציאותם של יהודים באיזור ואשאר־האיי בתקופה מוקדמת יותר, אולם משום זהירות מוטב לא להסיק מסקנות היסטוריוגראפיות לגבי קיומו של ישוב יהודי. המקור ההיסטורי לידיעותינו על ראשית הישוב היהודי באיזור משמשים מסמכים, שנשתמרו בארכיון העירוני על שם טלקי ובארכיונים מקומיים וארציים אחרים בטראנסילבניה ובהונגריה, מהם לוקטו התעודות לקורותיה של יהדות הונגריה, שקובצו בכרכי "מונומנטה הונגריה יודאיקה".[4] על־פי המסמכים האלה נמצאו כבר בסופה של המאה ה־16, בערך בשנת 1582, יהודים אחדים בעיר ואשאר־האיי ובסביבתה, אף־על־פי שמבחינה משפטית לא היתה להם זכות ישיבה במקום.

המסמך הקדום ביותר המעיד על כך, מספר כי עלי פחה, שליט בודה (העיר נכבשה על־ידי התורכים לאחר שהביסו את הצבא ההונגרי במוהאץ, בשנת 1526), פנה אל שלטונות הונגריה בבקשה ובתביעה לפצות את היהודי יעקב בן בערצי (ברוך ?) מהעיר אופן־בודה, שעמד בקשרי מסחר עם אדם בשם יאנוש טרומביטאש מוואשאר־האיי, ומסר לו בהמות בשיווי של 1300 פלורינים. תמורתם התחייב יאנוש טרומביטאש לספק ליהודי יעקב בן בערצי מאה צענטין נחושת, אולם יאנוש טרומביטאש לא עמד בהתחייבותו ועל כן "מסר את ביתו וגפניו ליהודי יעקב ממארוש".[5]

הנה כי כן למדים אנו, כי היהודי יעקב (בן בערצי) קיבל את ביתו של יאנוש טרומביטאש וישב בתוכו עוד לפני שנת 1582, כי המערכה המשפטית, בהתערבותו

של עלי פחה, אירעה שנים אחדות לאחר ביצוע העיסקה, ואילו פנייתו לנסין אַרנו חלה בשנה המוזכרת לעיל.

שבע שנים לאחר מכן, ב־1589, פנה עלי פחה שוב, על־פי בקשתו של היהודי יעקב, אל שופט היהודים בהונגריה פרה, שלא היה יהודי, בתביעה להפעיל לחץ מתאים על טרומביטאש, שהיה חייב ליהודי חוב של 1300 פלורינים בעד פלפל חריף, קנמון ותבלינים אחרים — כלשון התעודה — שסופק לאותו יאנוש טרומביטאש,[6] אשר נעשה בינתיים הממונה על האספקה באחוזתו של האציל ניקולאוס פאלפי בעיר קומארום. על־פי עיסוקו של טרומביטאש נראה, כי גם הוא היה יהודי, אולם אין זו אלא השערה בלבד.

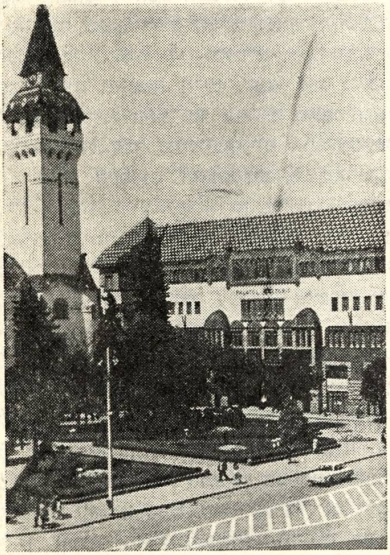

מבנה העיריה בשנים שלפני השואה. ליד בנין זה, ארמון התרבות של העיר, בו נערכו רוב הוועידות הציוניות.

במחצית הראשונה של המאה ה־17 חיו יהודים בסביבתה של ואשאר־האיי, שהיתה אז בעיצומה של התפתחותה העירונית, אך מספרם אינו ידוע. יהודים אלה עסקו במסחר ובהובלת סחורות. מסמך היסטורי משנת 1634[7] מזכיר את היהודי אליאס (אליהו) מקולוז׳וואר, שקנה שעווה מנסיך טראנסילבניה והוביל אותה למכירה בוואשאר־האיי. כאן נשתהה היהודי אליהו זמן ממושך. אין התעודה מבארת במפורש, אם המדובר ביהודי יחיד או אם היו מלבדו יהודים נוספים. אך מלשון התעודה מסתבר, שהיו עמו עוזרים להובלה ולניהול עסקיו, ועל כן מותר לשער שהיו ביניהם יהודים נוספים, ואולי גם בני משפחותיהם.

לתקופה זו יש לשבץ את קורותיה של "כת שומרי שבת", שמרכזה בוואשאר־האיי, אשר הפכה בסופה של המאה ה־16 ובראשיתה של המאה ה־17 לתנועת התייהדות, שהקיפה אלפי סַקְלָרים. בראשה של תנועה זו עמדו פרנץ דויד, שקרא[8] לעצמו מאוחר יותר בשמות אפרים בן דוד ואברהם בן אברהם (ענין השמות אינו ברור די צורכו), ושמעון פאצ'י, שהיה אז הקאנצלריוס של טראנסילבניה.[9] שמעון פאצ'י נרדף בצורה אכזרית על־ידי הריאקציה הקאתולית, שצמחה בטראנסילבניה כתגובה לתנועות הרפורמציה בתחום הדת,[10] בגלל נטייתו הברורה והחזקה ליהדות.[11]

מראשיתה פעמו בתנועה זו אהדה גדולה ליהדות ואמונה מיסטית בה, וסופה שחלק מבני[12] הכת התגיירו לפי ההלכה. תהליך זה, שהחל במאה ה־16, נמשך כמאתיים שנה, והגיע לשיאו באמצעה של המאה ה־19 עם התגיירותם של תושבי הכפר בוזוד־אויפאלו וסנט־ארזבט, ואף של תושבים עירוניים לא מעטים. המתגיירים מהמאה ה־19 קבעו את מרכזם בשני כפרים אלה, בקירבת העיר ואשאר־האיי, והתפרנסו ברובם מעבודת אדמה. צאצאיהם של המתגיירים היו יהודים לכל דבר ונזהרו לקיים את המצוות קלות כחמורות.

בימי הקסרית ההאבסבורגית מאריה טֶרֶזיה, ששלטה גם בטראנסילבניה, נרדפו המתגיירים באכזריות על־ידי המשטרה האוסטרית־הונגרית. מצבם הוקל במקצת בימי הקיסר יוסף השני, בסוף המאה ה־18, שהירשה להם לקיים את מצוות דת ישראל, למרות התנגדות הכנסיה. עם כניסתם של הגרמנים להונגריה נאסרו וחלק מהם הובל לכבשני אושביץ.

הרב יקותיאל גרינוואלד,חוקרה של יהדות הונגריה, קובע על־פי מסמכים שונים, כי[13] שמעון פאצ'י הקפיד על אכילת מאכלים כשרים, שמר את חגי ישראל ומועדיו כדין, וכן קיים רוב מצוות־עשה ולא־תעשה. ראשון המתגיירים מבוזוד־אויפאלו היה האיכר יעקב קובאטש שנימול בגיל 66. עם כניסתם של כל הגברים מן הכפר הזה ומהכפר הסמוך לו, סנט־ארז'בט, בבריתו של אברהם אבינו, הועמדו כולם לדין בפני בית־המשפט המלכותי שבוואשאר־האיי. על שאלותיו של השופט, האם הם יהודים, במה מתבטאת יהדותם, ומאימתי החלה יהדותם, השיבו הנתבעים: "אנו אוכלים מאכלים כשרים זה זמן רב וגם אבותינו ואבות אבותינו עשו כן במשך מאות שנים".[14] על שאלתו של השופט: "האם לא עברתם לדת ישראל כתוצאה משכנועם של יהודי האיזור?" השיבו הנתבעים: "איש לא שיכנע אותנו במיוחד, אלא היתה זו שאיפתנו לעבור לדת ישראל ולהיות יהודים לכל דבר".[15]

מתשובותיהם של גרי בוזוד־אויפאלו בעת המשפט שנוהל נגדם, ניתן איפוא להסיק, כי יהודים אמנם לא שיכנעום ישירות על־ידי מעשי "תעמולה", אולם לכל מכריהם ברור היה, כי הושפעו מאורח־חייהם הדתיים, מיחסי המשפחה ומהגינותם של שכניהם היהודיים, כתוצאה מהמגע היום־יומי עמהם. רועם הרוחני ואפוטרופסם הדתי היה במשך זמן ממושך רבה של הקהילה הקונסרבטיבית (קהילת סטאטוס־קוו) שבוואשאר־האיי, הרב צבי אהרון ליפשיץ.

השופט החליט, איפוא, להעמידם במבחן אמונתם וגמר אומר לנסוע לכפר בוזוד־אויפאלו, כדי לפסוק במקום. לגזר־הדין נוסף איום של החרמת רכושם. מהתנהגות הגרים נתברר לשופט, כי הם מוכנים למסור את כל רכושם לאוצר המלכות ללא כל היסוס. אך כשראה את דבקותם ביהדות ואת עמידתם האיתנה, התיר להם להוסיף לשמור את חוקי דת ישראל, מבלי לקיים את איומו בדבר החרמת רכושם.

ב־8.6.1680 פנה הנסיך מיהאיי אפאפי בתביעה כספית אל הגראף טלקי מוואשאר־האיי, ממנה אנו למדים באופן ברור על קיומם של יהודים בעיר זו, אף־על־פי שמבחינה משפטית היתה זכות ישיבתם בה בחזקת ספק. הנסיך אפאפי תבע מהגראף טלקי "את החוב שהנך חב ליהודי שמעון מגיולה־פאהאר־ואר [קארלסבורג] שהתגורר אצלך (בוואשאר־האיי), סכום של כמה מאות פלורינים תשלם ישירות ל'מומחה הדואר' מג'יולה־פאהאר־ואר, כיוון שהיהודי שמעון חב חוב כנאמר לעיל ל'מומחה הדואר'".[16]

איננו יכולים, כמובן, לקבוע בוודאות את מציאותם של יהודים במספר גדול יותר, בהיעדר סימוכין היסטוריים חותכים. אבל בהסתמך על המצבות המצויות עדיין בבית־העלמין הישן בכפר נאזנאנפאלבה, שהיה אז מרכז הקהילה היהודית, והיום הוא משמש פרברה של העיר, ובסנטקיראלי, ועל סמך עדויותיהם של גרי־צדק מכפר בוזוד־אויפאלו, שהעידו באוזניו של הרב יקותיאל גרינוואלד, בעת ביקורו בכפרם בסופה של המאה ה־19, על שמירת מצוות היהדות באיזורם "מאות שנים" — על סמך כל אלה רשאים אנו להניח כי באזור זה גרו יהודים במספר ניכר.

מסופה של המאה ה־18 החלה חדירה איטית של יהודים, שהתגוררו בכפרי הסביבה, לעיר עצמה. יהודים אלה שגרו ליד הגשר העירוני וליד תחנת המכס שבסמוך לגשר, הסתננו לתוך העיר בלא נטילת רשות משפטית. מכל מקום, בראשיתה של המאה ה־19 כבר גרו בה כמה עשרות משפחות יהודיות. אולם עד להתפתחותה המלאה של הקהילה בעיר עצמה, קשור היה הישוב היהודי בקהילה המפורסמת נאזנאנפאלבה, שלדעתם של בקיאים היתה הקהילה השנייה בטראנסילבניה כולה.

קהילת נאזנאנפאלבה נמצאת במרחק של 5 קילומטרים מהעיר, ושייכת בימינו לעיר ואשאר־האיי. במקום זה נמצאו משפחות יהודיות כבר בשנת 1601.[17] מספרן גדל והלך עד שהחליטה הקהילה לבנות בית־כנסת רחב־ידיים, שיוכל להכיל את כל חבריה. בשנת 1747 נבנה בית־כנסת גדול יחסית בהשוואה לבתי־כנסת אחרים בטראנסילבניה. על שנת בנייתו אנו למדים מ"כתובת טבלה", שהיתה קבועה בקיר הפנימי והוצבה לאות תודה לאלה שפעלו למען בנייתו.[18] בשנת 1785 הורחב בית־הכנסת משום לחצם של המתפללים בו, כי צר היה המקום להכילם. הרחבתו בוצעה בזכות פעלו הנמרץ של פרנס הקהל ר' משה אייזיק פרנקל, בן למשפחה יהודית ספרדית וצאצא לאנוסי ספרד, שהתגלגלה לתורכיה ומשם

לטראנסילבניה. מסמכים מהתקופה מעידים[19] שחיי הקהילה לא התנהלו תמיד על מי מנוחות. בקרב חברי הקהילה פרצו סכסוכים, שסיבותיהם אינן ברורות די צורכן.

אפשר שסכסוכים אלה באו מחמת לחץ המסים הכבד שהוטלו על חברי הקהילה מידי השלטונות, ואפשר שבגלל תביעת הפרנס התקיף מאמידי הקהל שיטלו על עצמם נטל כבד יותר במימון הרחבת בית־הכנסת. אף ייתכן כי גרמו לסכסוכים הוויכוחים שפרצו בקרב חברי הקהילה על רקע של חדירת החסידות לטראנסילבניה. כתוצאה מסכסוכים אלה פסק חלק מחברי הקהילה האמידים לבקר בבית־הכנסת ונפתחו "שטיבלעך", בתי־תפילה בדירות פרטיות.

סכסוכים אלה הובאו בפני ראש הכפר הנוצרי וכדרך ימי־הביניים שהמלכים, הנסיכים, ראשי הכמורה וראשי הערים היו נוהגים לתמוך בפרנסי־הקהל, כדי שגביית המסים שהיהודים היו חייבים בהם לאוצר, תיעשה כרצונם, תמך גם ראש הכפר גאבור דֶאשִי בפרנס־הקהילה, ובשנת 1779 אסר על פתיחת בתי־תפילה פרטיים פרט לבית־הכנסת הרשמי. קרוב לוודאי, כי החלטתו של ראש הכפר נתמכה גם על־ידי גורמים מקומיים מחוגי הסחרים, שראו ביהודים מתחרים בלתי רצויים במסחר ועל־ידי חוגי הכמורה והכנסיה, שלא רצו בפתיחת בתי־תפילה יהודיים נוספים, או בהרחבתם של מוסדות דת יהודיים.

מהדי סכסוכים אלה אנו למדים בעקיפין על קיומם של "מניינים" אחרים ועל התרחבותה של האוכלוסיה היהודית. שלושים שנה לאחר סכסוך זה, בשנת 1809, נתפרסמו סכסוכים חדשים שפרצו ביתר שאת. העילה דומה לזו של הסכסוך הקודם. חלק מחבריה האמידים של הקהילה סירב בעקשנות לבקר בבית־הכנסת, שעמד לרוב בשממונו, והעדיף להתפלל כמקודם ב"שטיבלעך", כלומר ב"מניינים" שבדירות פרטיות. הפעם הובאו טענותיו של פרנס־הקהל בפני הרב הכולל של טראנסילבניה, שהביא[20] את תלונתו נגד "המורדים" בפני מושל מחוז מארוש, בהסתמכו על פסיקתו הקודמת והתקדימית של המושל משנת 1779, לפני כ־30 שנה.

לפי מיפקד האוכלוסיה, שנערך בשנת 1735, נמצאו בישוב זה ובשתי הקהילות הקטנות שבכפרים הסמוכים, מארוש־סאנט־קיראיי Maros-Szentkirály ופוי־פאלבה Folyfalva שהיוו יחד "יחידת אוכלוסיה משותפת", 24 משפחות יהודיות, ובהן על־פי אומדן זהיר 125 עד 160 נפשות. חישוב זה נעשה על בסיס ממוצע־הנפשות במשפחה היהודית באותם הימים, שהיה בין 6 ל־8 נפשות. במספר של 24 המשפחות הנזכרות כלולות רק אותן משפחות ששילמו "מסי־מדינה". הרווקים לא חוייבו על־ידי השלטונות, כיוון שלא היו חייבים ב"מס־מדינה". המספר שהזכרנו אינו כולל איפוא רווקים. זאת ועוד. בימים ההם נהגו משפחות לא מעטות להסתתר למשך כל ימי המיפקד ביערות הסביבה, כדי להימנע מהתפקדות ושלא להיכלל בין חייבי המסים. נוסף לרווקים שוחררו מחובת ההתפקדות גם המשמשים בקודש (רבנים, דיינים, שוחטים, מלמדים, גבאים, שמשים, חזנים וכו'). לפיכך נראה,

כי האוכלוסיה היהודית במקום זה, שהיה ספק כפר ספק עיירה, מנתה כ־300 נפש לפחות.[21]

לציון מיוחד ראוי בית־הכנסת של קהילת נאזנאנפאלבה. כתובת חרותה על טבלה, שהיתה מוצבת על אחד הקירות הפנימיים של בית־הכנסת, העידה כי ייסודה של הקהילה נתאפשר תודות להסכמת משפחת האציל בָּארצ׳אי, ובמיוחד של הגבירה לאסלו בארצ׳אי, שהתירה למספר לא מועט של יהודים לגור בתחום אחוזתה בבתים שכורים. יתר על כן, משפחת האציל תרמה מגרש למטרת הבניה של בית־הכנסת. יהודי הקהילה החליטו, איפוא, לבטא את תודתם על טוב לבה של משפחה נוצרית זו על־ידי שהציבו לה כתובת זכרון בתוך בית־הכנסת, שהיה מפורסם מאוד, משום היותו הישן והיפה ביותר בבתי־הכנסת שבטראנסילבניה, ומשום היותו בית־הכנסת הראשון בהונגריה שהיה בנוי מעץ.

במבנהו החיצוני היה דומה לבתי־הכנסת שבפולין בתקופה הנדונה, ואילו פנימו היה מלא הדר וקישוטים. חזיתו היתה דומה למבנה של בית אמיד בינוני, אך קירותיו הפנימיים היו מכוסים גילופי־עץ וחיטובים מעניינים, שתיארו יסודות וסיפורים מקראיים בצורה פרימיטיבית, וציורי־קיר שנושאיהם נלקחו מהקבלה. האורנמנטיקה הציורית כשלעצמה מעניינת אף היא, כיוון שהעידה לא רק על מציאותו של אמן יהודי, צייר, באיזור הררי־חקלאי רחוק ממרכזי האמנות, אלא גם על השפעתה של האמנות היהודית העתיקה יותר על אמן זה, שהקפיד על מצוות התורה. דבר זה ראוי לציון מיוחד, נוכח העובדה שיהדות דרום־מרכז־אירופה, שהיתה קרובה ליהדות טראנסילבניה, לא הצטיינה בפיתוח של אמנות יהודית.[22]

על הקירות הפנימיים של בית־הכנסת נמצאו כתובים ומצויירים פרקי תפילה שכיחים כדי להקל על המתפלל העממי הפשוט, הן משום המחסור בסידורי תפילה, שהיו יקרי מציאות ומחירם היה רב, והן משום שרוב המתפללים היו זקוקים להדרכתם של הבקיאים בקריאת התפילות. הטבלאות המוזכרות נשמרו במשך זמן ארוך בארכיון של קהילת הסטאטוס־קוו. בשנות השואה הוסרו מעל הקירות והוכנסו למוזיאון העירוני, ומשם הועברו לבודפשט.[23] על טבלה אחת נמצאת תפילת הודייה לקיסר יוסף השני והטבלה השניה מוקדשת לזכרה של האצילה בארצ׳אי.

בקירבת הכפר מצוי עד היום בית־העלמין הישן של הקהילה, ובו מצבות מלפני מאתיים שנה[24] ומעלה. כן נמצאו בו מצבות מראשיתה של המאה ה־17, אשר העידו על קיומו של ישוב יהודים באיזור זה עוד במאה ה־16. מצבות אלה, רובן שקעו באדמה עוד לפני 80־70 שנה.

אוצרה של הקהילה המקומית (תשמישי קדושה, פמוטות יקרי־ערך, פרוכות עשויות מלאכת־מחשבת, גביעים מעשי תחריט ותבליט לקידוש ולנטילת ידיים, נברשות לנרות קודש, טסים לקישוט על ספרי־תורה, ״עצי־חיים״ — ידיים להכוונת בעל־הקורא בעת קריאתו בתורה — רימונים לקישוט כתרי תורה וכו׳) שהיה

שמור באורח זמני בביתו של הפרנס המקומי, מפחד מפני התנפלות על יהודי הקהילה ועל בית־הכנסת ומעשי שוד, סופו שנשדד בשנת 1802 על־ידי קבוצת פורעים מבני המקום. מעשי ההטרדה והנגישות של חברי הקהילה נמשכו כל תקופת ראשיתה של המאה ה־19 ונתחדשו באמצעה ובסופה.[25]

בשנת 1818 קבלו תושבי הכפר על יהודי המקום באוזני השלטונות המקומיים והמחוזיים, שהיהודים מתרבים בלא הרף, מתחרים בפרנסותיהם וגורמים על־ידי כך לנישולם מאצעי הקיום. על רקע זה התחוללו התנגשויות שהחלו בהתנפלויות, קטטות ובמעשי שוד ונסתיימו ברציחות.

שקיעתה של קהילת נאזנאנפאלבה החלה, איפוא, במחציתה של המאה ה־19 ונסתיימה בראשיתה של המאה, כשמספר תושביה היהודיים ירד לשלוש־ארבע משפחות בלבד.[26]

מנין באו היהודים למארוש־ואשאר־האיי?

התפתחותו של הישוב היהודי בוואשאר־האיי ובסביבתה דומה במידה רבה להתפתחותה של האוכלוסיה היהודית בטראנסילבניה בכללה.

התגבשותה של האוכלוסיה היהודית בטראנסילבניה חלה בתקופת הכיבוש העותומני בהונגריה ובטראנסילבניה, אם כי יש השערות[27] שלפיהן נמצאו יהודים בטראנסילבניה עוד בתקופת הדאקים והרומיים, לאמור במאה השניה לספירה. ברם, מסמכים אוטנטיים מבחינה היסטורית מעידים על בואם של יהודים במספר זעום לטראנסילבניה לאחר תקופתו של המלך בלה הרביעי, שהעניק את "בולת־הזהב" (שהיתה כתב־זכויות) ליהודי הונגריה.[28] מלך זה הזמין "קולוניזטורים", מיישבי קרקעות גרמניים, מאיזור הריינוס. יחד עמהם ואחריהם, הגיע כנראה גם מספר קטן של יהודים.

החל במאה ה־15 ואילך הולך וגדל מספר היהודים בטראנסילבניה ואילו ה"לגיטימציה" (האישרור) המשפטית לישיבה בערים ניתנה להם רק במאה ה־17.[29]

ד"ר שמואל קוהן, החוקר הנודע של תולדות יהודי הונגריה, סבר,[30] שעוד לפני אסון מוהאץ, במאה ה־15 ובראשית המאה ה־16, גרו יהודים בטראנסילבניה במספר לא מבוטל. מכל מקום, בסופה של המאה ה־16 כבר ישבו יהודים בטראנסילבניה במספר רב, עד ש"אסיפת־המעמדות", שנערכה ב־1578 בקלויזנבורג,[31] החליטה נגד כניסת יהודים נוספים לטראנסילבניה. "ידוע להוד רוממותך", טענו אצילי טראנסילבניה הבינוניים, "שהאסיפה הארצית הקודמת החליטה כי יוונים ועמים אחרים לא יבואו ולא יופיעו במקומות שלא הורשו לגור בהם. עלינו לומר בהכנעה, שמעולם לא באו יהודים ויוונים כה רבים כמו בימים אלה. הננו מתחננים לפני הוד רוממותך, כאדוננו הרחום, שיקיים אדוננו את העונשים והקנסות שנקבעו בעבר לפרטי פרטים, כי זה יהיה טוב לאדוננו ולארצנו".[32]

בשנת 1591 פעל כבר בית־דין בקהילת קארלסבורג (ג׳יולה־פאהאר־וואר) שנחשבה לקהילה[33] המרכזית בטראנסילבניה, ואילו בשנת 1623 הצהיר נסיך טראנסילבניה גאבור בטלן בפרבילגיה ליהודי הנסיכות, כי רצונו ״להשוות את טראנסילבניה בנצחונותיה ובשלוותה[34] לימי תפארתה בתקופת טראנסילבניה הדאקית״. כן מזכיר הנסיך, ״כי פרבילגיה זו ליהודי טראנסילבניה ניתנה תודות לבקשת היהודי אברהם שאשה, רופאו האישי של הנסיך״.[35] הנסיך הזכיר את העובדה, כי ייפה את כוחו של נציגו הנסיכי מיקלוש טולדאלאגי שיביא עמו יהודים מתורכיה לטראנסילבניה. פריבילגיה זו אושרה על־ידי ״אסיפת המעמדות״ שנערכה בקארלסבורג בשנת 1627. מתקופה זו ואילך החלה זרימה מוגברת של יהודים מתורכיה, צאצאיהם של אנוסי ספרד ופורטוגל, שקצתם התיישבו בתורכיה לאחר הגירוש מספרד ופורטוגל.

לפיכך ניתן לקבוע את הרבדים היהודיים, שמהם הורכבה האוכלוסיה היהודית בטראנסילבניה ובנאזנאנפאלבה, קהילת האם של ואשאר־האיי, כדלקמן:

א. יהודים מהונגריה (במספר זעום) עד המאה ה־16;

ב. יהודים מתורכיה, החל במאה ה־16 ועד המאה ה־17;

ג. יהודים ממוֹרביה, מאוסטריה ומוולכיה, החל במאה ה־17;

ד. יהודים מהונגריה, מפולין, מליטה ומרוסיה, החל במאה ה־18.

ד״ר יחזקאל (אנרסט) מארטון, בספרו ״שושלת היוחסין של יהודי הונגריה״ (בהונגרית)[37] אומד את מספר היהודים בטראנסילבניה, במאה ה־18, על יסוד מיפקד האוכלוסין משנת 1735, ל־1.100. כנגד זה, אומד החוקר ההונגרי האנטישמי קוֹבאטש אָלאיוש, שהוא אוטנטי למדי בנתוניו, במחקרו ״כיבוש שטחי חיים בהונגריה על־ידי יהודים״, את מספר היהודים בטראנסילבניה בסוף המאה ה־17 ובראשיתה של המאה ה־18 ל־2.000 לפחות, אם לא למעלה מזה. לדעתו של קובאטש גדל מספר היהודים בהונגריה פי שלושה, תוך פרק זמן קצר, משמע שגם מספר היהודים בטראנסילבניה גדל פי שלושה, ועל כן הוא אומד את מספר יהודי טראנסילבניה בסוף המאה ה־17 ובראשיתה של המאה ה־18 ב־6.000 עד 7.000 נפש.

לפי אומדן זהיר, על יסוד חישוב סטאטיסטי, גדלה האוכלוסיה היהודית באיזור ואשאר־האיי מאמצע המאה ה־18 ועד סופה של המאה ה־19 פי חמישה־עשר, כלומר מ־150—160 נפש ל־2.230. מאז מיפקד האוכלוסיה הראשון בטראנסילבניה ב־1735 ועד ימי השואה בשנת 1944, במשך מאתיים שנה, גדלה האוכלוסיה היהודית בעיר זו מ־150 ל־8.500 נפש בקירוב, לאמור פי חמישים ושישה ומעלה, צמיחה ללא תקדים גם בהשוואה לקהילות יהודיות אחרות. הנתונים הסטאטיסטיים מבוססים על מיפקדי אוכלוסיה שנערכו משנת 1735 ועד שנת 1965, בסך־הכל שמונה עשר מיפקדים, שתוכננו ובוצעו על־ידי השלטון ההאבסבורגי, ההונגרי והרומני. אך יש להדגיש, כי בכל המיפקדים הללו היו הספירות הרשמיות

שונות מהספירות הפנימיות, ואלה רשומות בספרי הלידות ובספרי הפטירות של שתי הקהילות.

הנימוקים לשוני זה ברורים למדי. השלטונות היו מעוניינים במספר רב של בעלי יכולת לתשלום מסים, ואילו היהודים חששו לא רק מחיובם בתשלום מסים, שהיו לעיתים כפולים — גם לשלטונות וגם לקהילה — הם גם נרתעו מהמיפקדים מחשש גיוסם לצבא(המדובר בתקופה שהחלו לגייסם לצבא). משום כך השתמטו לא מעטים מהם מהמיפקדים, ועל כן אין המספרים תואמים את המציאות.

ברבות הימים נתוספה עוד בעיה. משגברה ההגירה לטראנסילבניה מפולין, מליטא ומרוסיה נתעוררה בעיית האזרחות המקומית. הגירה זו, אפילו מגליציה שבתקופת הקיסרות האוסטרית־הונגרית, שלא היתה אלא מעבר מאיזור אחד למשנהו באותה המונרכיה, נתקלה בהתנגדותם של השלטונות ההונגריים והטראנסילבניים. יהודי ארצות מזרח־אירופה לא נתקבלו באהדה מיוחדת, לא על־ידי יהודי טראנסילבניה הוותיקים, ובוודאי שלא על־ידי הנוצרים המקומיים. יהודי גליציה שימשו מטרה ללעגם של האנטישמיים ההונגריים. ואכן, הוחזרו בתקופת השואה לגליציה אלפי יהודים שהיגרו משם להונגריה ולטראנסילבניה, ונרצחו באכזריות על־ידי ההונגרים, בשטחה של פולין הכבושה.

יהודי מזרח־אירופה הרימו תרומה רבה להעמקתה של החסידות בטראנסילבניה ולהאדרתה של דת ישראל ושל הציונות. ההגירה היהודית מהארצות שהזכרנו (מפולין, גליציה, ליטא ורוסיה הצארית) חיזקה והגבירה את האורתודוכסיה המקומית ומילאה את מקומם של המומרים, שמספרם בכל שטח הונגריה, לרבות טראנסילבניה, הגיעה על־פי אומדן זהיר, למאה אלף נפש, מסופה של המאה ה־19 ועד שנות השואה. זאת ועוד. הגירת היהודים מהארצות הללו לטראנסילבניה אף העמיקה את זיקתם של היהודים המקומיים לתרבות העברית המודרנית ולספרותה ועודדה את ההגשמה הציונית.

גם יהודי מורביה, בוהמיה ואוסטריה אשר היגרו לטראנסילבניה, תרמו את חלקם בעיצובו של ציבור יהודי רב־קוטבי זה. על יסוד נתוני ההגירה מהארצות האלה אפשר להסביר את העובדה, שבטראנסילבניה שלטה בקרב היהודים הלשון הגרמנית ותרבותה לא פחות מהלשון ההונגרית והיידיש. כן דרו בכפיפה אחת יהודים בעלי נטיה לחסידות קנאית עם יהדות מערבית מתבוללת.

קהילת מארוש־ואשאר־האיי במאה ה־19

מסמכים מעידים, כי כבר בשנת 1835 ישבו 35 משפחות, לפחות, שהן מאתיים נפש ויותר, בעיר[38] ואשאר־האיי עצמה, למרות העובדה שטרם הורשו לכך מכוח החוק. משום כך נהגה מועצת העיר לגרש את כולם או קצתם, אף־על־פי שתושביה הנוצריים של העיר נזקקו לשירותם של היהודים ולחריצותם.

בגלל יחס זה פנו נציגי הקהילה בשנת 1843 למועצה המלכותית של טראנסיל־

בניה וביקשו רשות לישיבת־קבע, וכן תבעו רשות להעסיק רב, מלמדים ושוחט.[39] תושביה היהודיים של העיר, שרובם באו מקהילת נאזנאנפאלבה, פנו פעמים אחדות ל"מועצה המלכותית" בבקשת התערבות, סיוע והגנה, מחמת התנכלויותיהם הבלתי־פוסקות של בני המקום והאיזור. במיוחד סבלו באי הפונדק היהודי שבפרבר העיר. לפונדק זה נהגו לסור סוחרים יהודים מהונגריה המרכזית, מפולין, מליטא, מוולכיה, מבולגריה, מגרמניה, מאוסטריה ומרוסיה, בבואם לטראנסילבניה ובשובם ממנה לביתם.

מתלונתם של יהודי העיר בפנייתם לגוברנאטור של טראנסילבניה, עולה הזעקה המרה נגד סחיטות פיסקליות מצד פקידי העיר, שבין היתר חייבו את היהודים לשלם מסים גבוהים בלא כל יחס למספרם וליכולתם. באחד ממכתבי התלונה שברשותנו, קובעים הם בין היתר "שהיהודי העני ביותר שילם ומשלם יותר מסים מהנוצרי העשיר ביותר".[40] בשנת 1848, בעת נסיון התקוממות נגד הקיסרות ההאבסבורגית־אוסטרית בהונגריה, נמצאו כבר בוואשאר־האיי משפחות יהודיות רבות, ששימשו יסוד וגרעין לקהילה בעתיד.

בשנת 1850 כבר כיהן בקהילה המקומית רב, שיצאו לו מוניטין כבקי גדול ביהדות, הרב משה פירסט, וכן נוסדה בקהילה ישיבה, ו"חברה קדישא", שבה פעלו מייסדיה הראשונים של הקהילה. עם ראשוני המייסדים נמנו "שליחי הקהל" הבאים: יצחק שוואַרץ, אברהם מארקוס, ישראל גדליה, יצחק גרין, גרשון ברוך, יוסף בלומנפלד, מיכאל מסטיץ, יונה שוואַרץ ואלכסנדר שאמשון.

יהודים אלה ישבו מקודם בקהילת נאזנאנפאלבה, גרו באחוזותיהם של בעלי האחוזות שבמבואות העיר ועסקו בחכירת משקים שמהם התפרנסו. בקשתם ל"רשות ישיבה" נתבססה על העובדה שחכירת משקים חקלאיים בעיר מעניק להם את החזקה לרשות ישיבה. הם גם הדגישו שיש להם זכות לכך כי ילדיהם כבר נולדו בתוך העיר, משמע שהם גרו בה זמן די ממושך, ואילו אחרים מבין החתומים על הבקשה נולדו הם עצמם בעיר. בקשתם זו אושרה, ובכך הוענקה להם רשמית "רשות ישיבה", אם כי לא מועצת העיר ולא תושביה שמחו להחלטה מלכותית זו.

הרבנים האורתודוכסיים ופעילותם למען הקהילה במאה ה־19

הרב משה פירסט

הרב משה פירסט (תקע"ה—תר"ל, 1815—1870) נולד בעיר וואַרשוואַר שבהונגריה. הוא למד תורה מפי הרב צבי הירש (העלער) בעל ה"טיב גיטין" בעיר בוניהאד. נשא לאשה [41] את שרה חיה, בת הרב אברהם אליהו משה כ"ץ, רבה של פעצעל שבהונגריה. בגיל 35 נתקבל כרבה של קהילת ואשאר־האיי. בין מפעליו הרבים מן הראוי להזכיר את ייסוד מוסדות חינוך — תלמוד־תורה, ישיבה, חברת ש"ס — הדרכת נשות הקהילה בעניני הלכות המשפחה, ופעולותיו לחיזוק חיי הדת וטהרת המשפחה בעיר ובסביבתה. מהשאלות־והתשובות הרבות המכונסות

בספר "מראה משה" שבעזבונו, למדים אנו על חיי הדת של הקהילה, לא רק במשמעות המקומית אלא גם לגבי טראנסילבניה כולה. במשך זמן קצר נעשה הרב כתובת ראשית, שאליה הריצו שאלות בעל־פה ובכתב על כל מסכת החיים היהודיים.

מאחת מתשובותיו מסתבר, כי הוא עסק גם בהוראת תלמידים בישיבה המקומית. בכך היה[42] למייסדה של הראשונה ב"ישיבות" טראנסילבניה, הידועות לחוקרי קורותיה של יהדות זו. על איגרתו של ר' אברהם פראגער השיב ר' משה פירסט בזו הלשון: "כי אנוכי לא בעל מלאכה אחת, כי לולא טרדות התלמידים השם יחיים וישמרם, אשר נשאלתי להם טרף חוקם מדי יום־ביומו, הן שיעור עיון והן שיעור פשוט, נלווה לזה עומס הרבנות ועול[43] ההוראה".

הרב משה פירסט נהג לבקר לעיתים קרובות בקהילות הסביבה. הוא דאג בין היתר לפיתוח שירותיה של ה"חברה קדישא", לבית־התפילה המקומי, לשמירת דיני אישות ומצוות היום־יום. בזכותו שמרה הקהילה על אחדותה, למרות הנטיה לפילוגים שנתנה באותן השנים את אותותיה בקהילות הונגריה וטראנסילבניה, בעקבות הוויכוחים בעניני דת ומסורת, ומשום הנטיה בקרב חלק מהציבור היהודי לרכישת השכלה חילונית ולהשתלבות בחברה המאדיארית.

קהילת ואשאר־האיי הגדירה את עצמה במשך כל תקופת רבנותו של הרב משה פירסט כנאמנה עקבית למסורת ולהלכה, ולא הסכימה לכל שינוי. היא דחתה את ה"רפורמה", כפי שהוצעה על־ידי אוהדיו של אהרון חורין, רבה המתקן של קהילת אראד שבטראנסילבניה. לאחר הפילוג שחל בקהילות ישראל בהונגריה, בעקבות הקונגרס היהודי משנת 1868, נשארה הקהילה העיקרית והגדולה שבין השתיים בוואשאר־האיי, במצב של "סטאטוס־קוו־אנטה", ולא הסכימה להכנסת תיקונים באופיו של בית־הכנסת, בנוסח התפילה או בדיני ההלכה ברוח ה"ניאולוגיה".

היסודות שהונחו על־ידי הרב משה פירסט היו בסיס להמשך חייה של הקהילה.

הרב ישעיהו פירסט

הרב ישעיהו פירסט (תרי"ז—תש"ד, 1857—1944) בן הרב משה פירסט נולד וגדל בוואשאר־האיי. בימי נעוריו שימש עוזר לאביו הרב, שמפיו למד תורה. הוא נהג גם להילוות למסעותיו לקהילות הגליל. כנער צעיר הורה שיעורי תורה לילדים, ובימי בחרותו שימש "ריש דוכנא" של אביו בישיבה המקומית. אחר כך שלחו אביו לפרשבורג, לרוות צמאונו מבאר תורתו של הרב אברהם שמואל בנימין סופר, בעל ה"כתב סופר", ולאחר מותו של ה"כתב סופר" למד מפי בעל ה"שבט סופר". ברבות הימים נשא לאשה את בתו של הרב שלום קוטנאי, רבה של אייזנשטאט, שירש את כס[44] הרבנות של הרב עזריאל הילדסהיימר, נכדו של הרב ידידיה פישל משטולווייסנבורג. לאחר שהקים משפחה נתמנה לרבה של קהילת יראים בעיר טורנה, משם נדד לקהילת אֶפְרֶיש ואחר כך הוזמן לעלות על כס

הרבנות של וינה שבאוסטריה, לקהילת היראים האורתודוכסית בשיפשוהל.[45] עם כניסת הנאצים לאוסטריה נמלט הרב ישעיהו פירסט ללונדון, ושם בילה את רוב ימי מלחמת העולם השניה.

בשנת 1932 הוציא לאור את עזבון אביו בספר שנקרא "מראה משה". הספר, שיצא בבודפשט, משמש גם מקור היסטורי רב חשיבות להכרת חייהם של יהודי טראנסילבניה במאה ה־19 מבחינה דתית, חברתית, כלכלית ואף משפטית.

הרב ד"ר צבי אהרון ליפשיץ

לאחר פטירתו של הרב משה פירסט הוזמן לשבת על כס הרבנות הרב צבי אהרון ליפשיץ, בנו של הרב יצחק נתן ליפשיץ, מי שהיה אב בית־דין של קהילת סאנטוב ושימש רב בדֶברֶצן.

הרב צבי אהרון ליפשיץ המשיך במסורת קודמו. חיזק את מוסדות החינוך והדת, הקפיד על קיום מצוות ההלכה והמסורת בחיי הפרט והכלל. בעיקר נתפרסם כמטפחה של קהילת גרי־צדק שליד ואשאר־האיי.[46] מסירותו לגרי־צדק אלה עשתה לה כנפיים ברחבי הונגריה, אך נתקלה בהתנגדותם של הקיצוניים מקרב האורתודוכסים בוואשאר־האיי, אשר סירבו לכלול את הגרים בתוך עדת ישראל. מחמת התנגדות זו נאלץ לפרוש מכס הרבנות בעיר ועבר לקהילת סאנטוב שבהונגריה, לאחר פעילות של שלוש שנים בלבד, משנת 1871 עד שנת 1874.[47]

בעיות הדת, חיי המסורת, השמירה על דיני ההלכה ובעיות החינוך הטרידוהו מאוד, והוא הירבה להיוועץ בגדולי התורה בני תקופתו.[48] אולם לא עלה בידיו ליישם את תוכניותיו המרובות בגלל פעילותם של מתנגדיו, שראו בעין רעה את החסות שהעניק לגרי בוזוד־אויפאלו, מה גם שהכמורה הקתולית הגבירה את לחצה על הקהילה והאשימה אותה "במיסיונריות יהודית". הרב ליפשיץ, שנתפרסם כלוחם נמרץ של האורתודוכסיה, בזכות מאמרו (בגרמנית) "האורתודוכסיה ורק היא היהדות האמיתית והנכונה", שביטא את גישתו השמרנית ודבקותו ביהדות המסורתית, ניסה כוחו לאחד מחדש את הקהילה שנתפלגה בעיקבות הקונגרס היהודי משנת 1868, אולם ללא הצלחה.

בראשית שנת 1875, כארבע שנים לאחר בואו לקהילה זו, פרש ממנה, והמשיך בפעילותו בקהילת אביו, ר' יצחק נתן ליפשיץ, וסבו בעל ה"שמן רוקח", שמנהיגיה לא ידעו את כל הוויכוחים שנתעוררו בקהילת ואשאר־האיי בדבר הגרים.

תקופת כהונתו נחשבה כעידן של הגברת הפעילות החינוכית וטיפוח הגישה המסורתית־האורתודוכסית. בהיותו בעל השכלה אקדמית מובהקת, — תופעה לא מקובלת בימים ההם בקרב הקהילות האורתודוכסיות, — דאג לקרב את חברי הקהילה גם לעולם המדעים, במיוחד לחקר ההיסטוריה של עם ישראל, שהיה מקובל במערב־אירופה. דרשותיו היו מבוססות על עיקרי ההלכה, מזה, ועל הישגי המדע ההיסטורי והפילוסופיה, מזה. למרות השכלתו ודבקותו בדת, לא הצליח לפזר את יחס החשדנות לכוונותיו, וחומת הניכור בינו לבין הנהגת הקהילה האורתודוכסית

גברה והלכה עד שנאלץ לנדוד מחדש למרחקים. מאוחר יותר נתפרסם בהונגריה כמי שגיבש את מוסדות הייצוג של האורתודוכסיה ההונגרית.

הרב משה אהרון מאנדלבוים

לאחר פרישתו של הרב ד"ר צבי אהרון ליפשיץ מכס הרבנות בוואשאר־האיי נותרה הקהילה האורתודוכסית בלא מדריך רוחני־דתי במשך שנים ארוכות. כשתים־עשרה שנה לא מצאו מנהיגי הקהילה אדם מתאים לתפקיד של רב.

ב־6.9.1887 נבחר הרב משה אהרון מאנדלבוים,[49] בנו של רב הקהילה האורתודוכסית בסאטמאר, לרבה של הקהילה האורתודוכסית. משך תקופה קצרה אף שימש רב של שתי הקהילות בעיר, האורתודוכסית והקונסרבטיבית. כניסתו לתפקיד נעשתה באווירה חגיגית ובהשתתפותם של שליחי קהילות הסביבה, נציגי הכנסיות הנוצריות המקומיות, נציגי השלטונות המקומיים והמחוזיים של יהודי הקהילה. במשך עשרים ותשע שנות כהונתו התפתחה הקהילה בשירותיה, במוסדותיה ובמספר חבריה.[50]

תקופת כהונתו ברבנות היתה סוערת מאוד. זו התקופה, שבה נמשכו הוויכוחים הסוערים בין חברי שתי הקהילות, האורתודוכסית והקונסרבטיבית, על מהותה של היהדות. בימיו גברה הנטיה לכיוון "ההשכלה" בנוסח אירופה המערבית ולהגברת הניאולוגיה (הרפורמה), וסערו הרוחות בעקבות הקונגרס היהודי שבהונגריה משנת 1868. הסערה, שנמשכה שנים רבות, אחזה גם בבני קהילת ואשאר־האיי. בתקופת כהונתו התגבשה תנועת הציונות המדינית וכבשה מעריצים רבים גם בקהילה זו. הרב מאנדלבוים עצמו לא נמנה עם אוהדיה הרשמיים של התנועה אך גם לא ביטא התנגדות מפורשת אליה.

בימיו פרחו מוסדות החינוך התורניים — ה"חדרים" כעשרה במספר, ה"ישיבה" המקומית, חברות הש"ס ומחזיקי־תורה, חברות לימוד דף יומי במסגרת ה"חברה קדישא", פעילות של נשים צדקניות, ובעיקר גברו הזרמים החסידיים.

הרב משה אהרון מאנדלבוים היה נאלץ לנווט את ספינת הרבנות בסבלנות מרובה, כדי לשמור על האיזון העדין בין שני הפלגים, שפעלו בתוך הקהילה האורתודוכסית, הפלג ה"ספרדי" החסידי והפלג ה"אשכנזי" המתנגד, שעמד תחת השפעת התפיסה האורתודוכסית המערב־אירופית. אך בתבונתו הרבה הצליח לשמור על אחדות הקהילה. הוא שימש בתפקידו הרבני עד שנת 1916, בה נפטר. אחריו נבחר הרב מנחם סופר והוא היה רבה האחרון של הקהילה.

הרבנים הקונסרבטיביים ופעילותם למען הקהילה במאה ה־19

ביום 14.12.1868 נתכנס ביוזמתו של הברון יוֹזֶף אוֹטבוֹש, שר הדתות והתרבות, הקונגרס היהודי בהונגריה, וניסחו בו קווי היסוד לאוטונומיה של הקהילות היהודיות בהונגריה. בקונגרס נתקבלו החלטות בעניני הבחירות בקהילות.

תקנון הקהילות וארגון מוסדות החינוך היסודיים, העל־יסודיים והסמינריונים למורים ולרבנים. מגמתו של שר התרבות, הברון אוטבוש, היתה לקבוע מסגרת ארגונית משותפת לכל הזרמים הדתיים היהודיים בהונגריה. נציגי החרדים בהונגריה, בראשותו של הרב עזריאל הילדסהיימר, התנגדו לחוק הממלכתי הזה, שבא להכניסם במסגרת ארגונית שראו אותה עויינת להשקפותיהם. בשנת 1871 השיגו הכרה ממשלתית בזכות "התארגנות" עצמאית, שלא במסגרת מרכז הקהילות החדש.[51]

החלטותיו של קונגרס יהודי זה, שדן בבעיית ארגון הקהילות, מבלי לשתף בו את רבני הקהילות בטענה כי "מדובר בהתייעצות ארגונית בלבד", קוממו נגדן חלק מרבני הונגריה, בהנהגתו של הרב עזריאל הילדסהיימר, והביאו להיווצרותם של שלושת זרמי דת בקרב יהודי המדינה: א. האורתודוכסי, ב. הסטאטוס־קוו־אנטה (הקונסרבטיבי), ג. הניאולוגי (הרפורמי).[52] בוואשאר־האיי נוסדו רק שתי קהילות, האורתודוכסית והקונסרבטיבית. בראשה של הקהילה הקונסרבטיבית הועמד הרב ד"ר שמואל מארקוס, הרב הקונסרבטיבי הראשון בעיר.

עוד לפני כינוסו של הקונגרס היהודי בהונגריה, היו חוגים שראו את עצמם "מתקדמים" ופעלו למען הכנסת תיקונים בהלכה, בחיי היום־יום של הפרט היהודי ושל הכלל, בנוסח התפילה, במבנה בית־הכנסת ובדיני אישות. בראש הקבוצה בוואשאר־האיי, שתבעה תיקוני "רפורמה", עמד ד"ר זיגמונד ריכטצייט ולצידו שמואל הורוביץ, שניהם מראשי החברה קדישא" וחברי הנהלת הקהילה. עוד בשנת 1866 החליטה קבוצת המתקדמים לשגר נציגים לכנס המכין של הקונגרס היהודי בהונגריה, שנתקיים כעבור שנתיים בקלויזנבורג.[53] בראש הכנס המכין ישב ישראל גרין מהעיירה מארוש־אויוואר. בכנס השתתפו גם נציגי הקהילות מטראנסילבניה, ועל כן נחשב לכנס על־קהילתי של יהודי טראנסילבניה. מוואשאר־האיי השתתפה משלחת בת ארבעה חברים, ובראשה ד"ר זיגמונד ריכטצייט. סיכומי הכנס המכין גרמו לסערת רוחות בקרב היהודים בעלי הנטיה הבלתי־מתפשרת בעניני הלכה ומסורת. אך הפילוג הממשי חל רק לאחר החלטותיו של הקונגרס משנת 1868. הזעזוע שבא בעקבות הפילוג בקרב השכבה החרדית הביא לכינונה של הקהילה האורתודוכסית, שהיתה לקהילה מפוארת עם מוסדות דת וחינוך, שירותים סוציאליים ותורניים מפותחים. ההבדלים הריטואליים בין הזרמים גרמו להתפתחות ארגונית־מוסדית בשתי הקהילות, האורתודוכסית והקונסרבטיבית. חיי הקהילה האורתודוכסית התרכזו ב"בית־המדרש הספרדי", ואילו חברי הקהילה "המתקדמת" החליטו לבנות בית־כנסת משלהם ולבחור ברב משלהם, את ד"ר שמואל מארקוס.

הרב ד"ר שמואל מארקוס

ד"ר שמואל מארקוס היה חניך הסמינר לרבנים בברלין ובעל השכלה מערבית, שניסה להחדיר את רוח ה"השכלה" בקרב חברי הקהילה. במשך עשר שנות

כהונתו, כרבה של קהילת "המתקדמים", משנת 1869 ועד 1879, ניסה ללא ליאות להחדיר את תרבות המערב ולהגביר את השפעתה של ה"גרמניות" ושל "המדיאריזציה". יחד עם זאת ניסה מיד לאחר בואו לאחד מחדש את שתי הקהילות, בהסכמתו של הרב משה פירסט, שחתר לשלום בית.

שיחות האיחוד שהתנהלו בין שתי הקהילות, זכו לפרסום רב ולהדים בהונגריה כולה.[54] אולם ההבדלים האידיאולוגיים והדתיים כבר היו כה עמוקים עד שהצדדים לא יכלו להגיע לכלל פשרה.

בתקופתו של ד"ר שמואל מארקוס הונחו היסודות לבית־הספר היהודי המקומי, שנפתח שנה לאחר מותו. כן פעלה קבוצת נשים צדקניות מבין חברות הקהילה "המתקדמת" בתחום הסוציאלי, בעידודו של הרב. אולם למרות מאמציו אין לגלות סימני היכר להתפתחות רוחנית מיוחדת בקהילה, בעוד שהקהילה האורתודוכסית עברה בתקופה זו תהליך של צמיחה רוחנית בולטת.

הרב ד"ר יהויקים (יואכים) וילהיים

עשר שנים לאחר פטירתו של הרב ד"ר שמואל מארקוס, בשנת 1889, הוזמן למלא את מקומו הרב ד"ר יהויקים (יואכים) וילהיים, בנו של הרב מבאזין וחתנו של הרב קניג מניטרה שבסלובקיה. בבחרותו למד בישיבת פרסבורג ובאייזנשטאט וסיים את הסמינר לרבנים בברלין, בהנהלתו של הרב עזריאל הילדסהיימר.

עשר שנים נשארה איפוא הקהילה הקונסרבטיבית בוואשאר־האיי בלא רב. אפשר שהסיבה לכך היא ההתקרבות שחלה באותה תקופה בין שתי הקהילות, שהסכימו לקבל עליהן את הנהגתו הרוחנית של הרב משה אהרון מאנדלבוים האורתודוכסי; ואפשר ששורש הדבר בקפדנות של חברי הקהילה הקונסרבטיבית, שלא ניאותו לקבל את מועמדותו של כל מי שהציע את עצמו לתפקיד רב הקהילה. זאת אנו מסיקים מפרסום מכרזים חוזרים ונישנים לתפקיד רב הקהילה, בעיתון היהודי Egyenlőség[55] ומהתגמולים שהובטחו למועמדים שיהיו משופרים יותר ממכרז למכרז. המודעות בישרו למועמדים, כי המתאים לתפקיד יקבל משכורת שנתית של 900 פורינטים ועוד 300 פורינטים למימון שכר דירה. כן יינתנו לו דמי ייצוג הולמים ותובטחנה הכנסות עקיפות נוספות מחתונות, עריכת חגיגות בר־מצווה, ברית־מילה, טכסי הקמת מצבות וכו'. מהמועמד לתפקיד רב הקהילה נדרשה סמיכות בחתימת שלושה רבנים בעלי שם והכושר לנאום בשלוש שפות: גרמנית, הונגרית ועברית. אשר לעברית היתה, כנראה, הכוונה ליכולת להסמיך את הדרשות על הכתובים שבלשון הקודש. אכן, תנאים קשים למדי.

הכתרתו של ד"ר וילהיים נעשתה בחגיגיות רבה. משלחת של מכובדי הקהילה קיבלה את פניו בתחנת הרכבת המקומית וציבור חברי הקהילה ציפה לו בבית־הכנסת, בו התפללו יחד תפילת מנחה חגיגית. לאחר תפילת "תחנון", שתורגמה להונגרית, נשא אביו של המועמד "נאום המלצה" נלהב בזכות כישוריו של בנו. הנהגת הקהילה קיבלה לאחר התפילה את פניו ב"סעודת מצווה", ובסיומה השמיע

דברי ברכה הרופא ד"ר משה טורנובסקי, שהיה ממשכילי הקהילה ומדבריה, והרב השיב למברכיו, לפי המסופר בעיתון המקומי, "בעברית מצויינת". נראה לנו, שגם כאן הכוונה לשליטה טובה בלשון הקודש ובמאמרי חז"ל ולאוו דווקא בעברית מדוברת.

תקופת הרב ד"ר יהויקים וילהיים בוואשאר־האיי עמדה בסימן של פריחה והתקדמות בכל תחומי החיים היהודיים הפנים־קהילתיים. הקהילה הקונסרבטיבית נאבקה קשות על מקום תפילה מרכזי לחבריה בעוד שהקהילה האורתודוכסית ניהלה את חייה הדתיים והרוחניים בבנין "בית המדרש הספרדי" היתה עדיין הקהילה הקונסרבטיבית שרוייה בלי בית־כנסת ראוי לשמו.

בית־הכנסת הישן, שעמד על תילו עד לאחר השואה, נבנה בשנת 1873[56] ונהרס בעקבות הפרעות ששטפו גלים־גלים את קהילות ישראל בשל עלילת־הדם בטיסה־אסלאר. פרעות אלה החלו ב־1.4.1882 ונמשכו כל אותה השנה ובשנה שלאחריה. פורעים הונגריים, שונאי ישראל מובהקים, בעזרתם של שוואבים־סאקסים מקומיים, התנפלו על בתיהם של היהודים והרסו את בית־הכנסת הישן.[57] כוחות הבטחון ההונגריים לא נחלצו להגנתם של היהודים אלא לאחר בקשות חוזרות ונישנות של מנהיגי שתי הקהילות,[58] ולאחר התנגשויות דמים. הפורעים פוזרו בעזרתם הפעילה של יהודי העיר. פרעות אלה הצמיחו בקרב יהודי העיר ובהונגריה כולה, את הרעיון בדבר הגנה עצמית, כפי שאמנם הוגשם אחר כך, עם הפרעות של שנת 1918. ההרס שנגרם על־ידי הפורעים היה כה רב, עד שהקהילה נאלצה לפתוח מגבית מיוחדת כדי לממן את תיקון הנזקים, חידוש ריהוטו ושיפוץ בנינו של בית־הכנסת.[59]

ב־2.2.1889 הונחה אבן הפינה לבנין בית־הכנסת החדש לקהילה הקונסר־בטיבית. תכנונו נעשה בידי האדריכל יעקב גארטנר מווינה, שנתפרסם בבניניו המפוארים שהקים במקומות אחרים. משהוקם בית־הכנסת החדש היה למפואר ביותר בכל טראנסילבניה.

הנחת אבן־הפינה לבית־הכנסת החדש נעשתה בצנעה, בהשתתפותם של נציגי שתי הקהילות[60] ושליחי השלטונות בלבד. הדבר מלמד, כי על אף ניגודי דעות אידיאולוגיים־ריטואליים שררה אווירה של שיתוף־פעולה וכבוד הדדי בין חברי הקהילות. אווירה זו הביאה לשיחות על איחוד מחדש בין שתי הקהילות, אף־על־פי שחברי הקהילה האורתודוכסית היו ידועים באדיקותם הקיצונית.[61] אך האיחוד לא נתקיים אלא לאחר השואה.

ההיסטוריון ד"ר ארמין קושניר, שביקר בשנת 1887 בקהילה המקומית, תיאר את חברי הקהילה כדלהלן: "רובם הגדול דתיים מאוד. היה להם רב, שממנו נפרדו. יש להם מוסדות קהילה, בית־כנסת, תלמוד־תורה, ישיבה, מקווה, בית־עלמין, והחברה קדישא מגישה סיוע לנזקקים".[62]

בית־הכנסת החדש עלה כ־60.000 פורינטים, סכום גדול למדי בימים ההם. בנייתו נסתיימה בשנת 1900, והוא נחנך בחגיגה מפוארת בהשתתפות מוזמנים

רבים ונציגי השלטונות. החגיגות נמשכו שלושה ימים, שבהם נערכו דיונים על בעיות חיי הדת, התרבות הכללית והיהודית, צורכי החינוך היהודי של הילדים ושל המבוגרים, בעיית שילוב הנשים בפעילות החברתית של ה"חברה־קדישא", הצרכים הסוציאליים וכו'. בראש החגיגות עמד ראש הקהילה הקונסרבטיבית אלברט בירגר, אישיות ידועה בקרב יהודי טראנסילבניה, ובעל תואר אצולה.[63] הוא גם זכה באותות הצטיינות מהקיסר ההאבסבורגי. בין שתי מלחמות העולם היה חבר הסנאט הרומני, ושימש יו"ר התאחדות בעלי התעשיה בטראנסילבניה.

מעתה רוכזו מוסדות הקהילה,[64] שהיו מפוזרים בבנינים שכורים, בבנין בית־הכנסת החדש, לרבות "חדרי הלימוד" של התלמוד־תורה, שהיה למעשה "חדר מתוקן". ראוי לציין, שעד שנת 1907 היה התלמוד־תורה משותף לחברי שתי הקהילות, למרות ההסתייגויות של רבים מחברי הקהילה האורתודוכסית מאווירת ה"רפורמה" בקרב חברי הקהילה הקונסרבטיבית.

במקביל לכך הגבירו עסקני הקהילה הזו את מאמציהם להקמתו של בנין מודרני לבית־הספר, שפעל מאז שנת 1880 [65] ושכן בבנין ישן שמט לנפול. בניית בית־הספר נסתיימה[66] בשנת 1890, ושנת הלימודים החדשה 1890/1891 נפתחה כבר בבנין החדש, העומד על תילו עד ימינו, אם כי לא כבית־ספר יהודי אלא ממשלתי.[67] בית־ספר זה שירת את ילדי הקהילות המקומיות ובני האיזור.

ראוי לציין, כי לפי פרסומיהן הפנימיים של הקהילות במחוז מארוש־טורדה, היו במחוז זה 608 ילדים יהודים בגיל חינוך חובה, החל בגיל 7 ועד גיל 12, שהוריהם הביעו רצונם שילמדו במסגרת של בתי־ספר ממשלתיים (יסודיים). מהם ביקרו רק 424 ילדים במסגרות [68] לימוד פורמליות. עובדה זו מתבררת מההשוואה בין מספר הילדים היהודיים שלמדו בבית־הספר היסודי היהודי לבין מספר חייבי לימוד וחינוך, עליהם הצהירו ההורים. במספרים אלה לא נכללו אותם הילדים שלמדו ב"תלמוד תורה", אשר פעל במסגרת הקהילה הקונסרבטיבית. במקביל לו פעלו לפחות 10 "חדרים" מפוזרים בחלקי העיר השונים, שהיו קצתם פרטיים וקצתם בבעלותה או בפיקוחה של הקהילה האורתודוכסית.

גם החינוך המאורגן במסגרת הקהילה הקונסרבטיבית כבש אוהדים לא מעטים. ב"תלמוד־תורה" העצמאי, להבדיל מבית־הספר היהודי היסודי, למדו 78 תלמידים בני השכבות הבינוניות, ואילו בבית־הספר היהודי היסודי למדו בשנתו הראשונה כ־160 תלמידים. מנהלו הראשון של בית־הספר היהודי היסודי, זאב פולאטשק, נבחר במכרז פומבי,[69] בשנת 1881, והוא ניהל אותו משך עשרות שנים, ועשה רבות לביסוסו והרחבתו.

מנהלי בית־הספר דאגו להכנת תוכניות לימודים, שזכו לאישור השלטונות והנהגת הקהילה, העמיקו את החינוך היהודי המסורתי לפי תפיסת הקונסרבטיבים (סטאטוס־קוו), ובמקביל לכך התאמצו לחנך את ילדי ישראל גם ל"מלכותא". הדבר בא לבטא את ה"פטריוטיות" של יהודי העיר. על בית־הספר היהודי הוטל לארגן מדי שנה בשנה חגיגות שהדגישו נאמנות לאומית הונגרית, אך עלו על

כולן "חגיגות שנות האלף" לקיומה של הונגריה, שאורגנו בשנת 1896. אכן, אנשי הקהילה, בלא הבדל של כיוון דתי, התאמצו בכל מאודם לבטא את "נאמנותם" [70] למדינה ההונגרית ולשלטונותיה בטכסים, במפגנים, בתהליך ההונגריזציה ("מדיאריזציה"), בשימוש מופגן בשפה ההונגרית, במפעלי תרומות למדינה ההונגרית, ובהתנדבות לצבא ההונגרי בפרוץ מלחמת העולם הראשונה. יהודי העיר דאגו גם לפרסום מתאים של פטריוטיותם למען ישמעו וידעו, ולא רק בחגיגות "שנות האלף", אלא גם במקרים פחות חשובים. דרך משל, כשנערכה חגיגת "יובל המאה" לקיומו של אחד הגדודים של "ההוֹנבֵדים" — הכינוי ההונגרי של הצבא — שחנה בעיר, ביקרה משלחת יהודית, בראשותו של הרב האורתו־דוכסי, בקסרקטין ובירכה את מפקדי הגדוד ואת חייליו, את הקיסר ואת ה"מולדת ההונגרית". בחגיגה השתתף גם הנסיך הבווארי, שהביע את התרשמותו "העמוקה והחיובית" מהאקט הלאומי "היפה" של יהודי העיר ומנהיגיהם.[71]

ביטויים פטריוטיים אלה נמשכו כל השנים, ובמיוחד בימי מלחמת העולם הראשונה. ההתפכחות הכללית מגישה זו החלה בשנת 1914, עם התגברותה של שנאת ישראל בהונגריה. אולם לידי מסקנות ברורות הגיעו, כמוהם כיהודי הונגריה בכללם, רק בעת פרוץ מלחמת העולם השניה.

ראשיתה של התפנית האידיאולוגית החלה עם ייסודה של התנועה הציונית בעיר זו, בשנת 1913, אך רישומה המעשי הורגש רק לאחר מלחמת העולם הראשונה, החל בשנת 1918.

פרק שני

צמיחתה של הקהילה האורתודוכסית

התפתחותה של הקהילה האורתודוכסית, "קהל היראים", נמשכה 300 שנה בקירוב. תחילתה בראשית המאה ה־17, המשכה במאה ה־18, גיבושה הסופי וחורבנה — באמצע המאה ה־20. ניצניה החלו בנאזנאנפאלבה, שנחשבה לאחת הקהילות הראשונות בטראנסילבניה, ופארותיה בוואשאר־האיי.

אוכלוסיית הקהילה צמחה וגדלה גם מכוח הזרימה הבלתי פוסקת אליה מבחוץ וגם מהריבוי הטבעי. באמצע המאה ה־19 מנתה הקהילה 330 עד 350 נפש בלבד, אך בשמונים השנה לאחר מכן גדלה פי עשרה והגיעה, בשנת 1944, ל־3.000—3.500 נפש. שתי הקהילות יחד, האורתודוכסית והקונסרבטיבית, מנו בשנה זו כ־8.700 נפש.

רוב חברי הקהילה עסקו במסחר, חכרו משרפות וייצרו שיכר. מהם גם התפרנסו מחקלאות,[1] או מעבודות הקשורות בחקלאות. רוב המסחר במוצרי המזון ובדברי לבוש היה בידי היהודים. גם פועלים פשוטים לא חסרו ביניהם. במשך כל שנות קיומה משופעת היתה הקהילה האורתודוכסית ביהודים עממיים, יראי שמים, יגעי כפים, סוחרים ו"כלי־קודש" תמימי דרך, שחייהם קודש לעבודת אלוהים ולעזרה לזולת, שלא על מנת לקבל פרס.

כוחות ציבוריים אלה ניזונו מעירויי הדם הבלתי פוסקים שזרמו במשך עשרות שנים לתוך הקהילה האורתודוכסית מארצות מזרח־אירופה: מפולין, מליטא, מצ'כיה, מצפון הונגריה, מגליציה, מרוסיה הצארית ומוולכיה. יהודים פשוטים אלה העניקו גון ייחודי לקהילה האורתודוכסית המקומית. לעומתם הביאו יהודי אוסטריה, צפון־מערב־הונגריה (אוברלאנד) וגרמניה את הנטיה להשכלה חילונית, את הרצון לחקות את מנהגי גרמניה בתחום היחסים הבין־אישיים, את החריצות, הדיוק והקפדנות. כל אלה עיצבו את דמותו המיוחדת של היהודי הטראנסילבני, שנבדל מיהודי רומניה, מזה, ומיהודי הונגריה, מזה. האוכלוסיה ההטרוגנית בעיר זו, אף גרמה להיווצרותן של שתי שכבות שונות בתוך הקהילה האורתודוכסית: קהילת־המישנה ה"ספרדית", שנטתה אחר מנהגיהם של יהודי פולין וחסידות פולין, וקהילת־המישנה ה"אשכנזית", שסיגלה לעצמה את מנהגי חייהם של יהודי גרמניה. הבדלים אלה באו לידי ביטוי יום־יומי בנוסח התפילה ובמנהגי החיים.

פסיפס אתני־דמוגראפי זה נתעשר בצאצאיהם של יהודי ספרד, שברחו מפני האינקוויזיציה בשלהי המאה ה־15 ונדדו לתורכיה. משם בא חלק קטן מהם

לטראנסילבניה, ואחדים מחלק זה מצאו את דרכם לוואשאר־האיי. כל אלה נתמזגו ברבות הימים לשלמות אחת. כוחות הנפש של כל הפלגים הללו הופנו לחיזוקה של דת ישראל, לחישול הקהילה ומפעליה.

לא רק כוחות נפש עצומים הושקעו ביצירתם של המוסדות והמפעלים השונים, אלא גם ממון רב. הוא גוייס על־ידי תרומות בשבת, באמצעות "נדרים" עם העליה לתורה, תשלומי כסף בימות החול של נדבנים, מסי־חבר או היטלים מיוחדים. פירותיהם היו בתי־כנסת רבי־מידות, ובאחרונה בית־הכנסת הדו־קומתי, בניני של "תלמוד־תורה", מקוואות, בתי־יתומים, בתי־אבות, בתי־שחיטה, מפעלי סעד, "חברה קדישא", מפעלי "הכנסת־כלה", ארגון נשים אורתודוכסיות לצדקה, חברת ש"ס ומחזיקי תורה, בתי תמחוי לנזקקים, מליני אורחים וכו'.

צמיחתה של הקהילה האורתודוכסית והתפתחותה הדמוגראפית, הכלכלית, התרבותית והרוחנית היו כרוכות במאבקים בלתי פוסקים כלפי פנים וכלפי חוץ כאחת. כשם שהנהגת הקהילה נאלצה כל ימיה להיאבק על שמירת צביונה המסורתי, נגד מגמות ההתבוללות, ועל הבטחת הקיום הכלכלי והפיסי, כן היה עליה להיאבק, אם בדרך משפטית ואם בדרכי שכנוע ושידול, עם השלטונות ההאבסבורגיים, ההונגריים והרומניים, להבטחת פעילותה התקינה של הקהילה.

ראשיתו של המאבק הכפול, כלפי פנים וחוץ, החל מיד לאחר הקונגרס של יהודי הונגריה בשנים 1868—1869, וסופו בשנת 1944, בימי הכיבוש הגרמני. החלטת הפרלמנט ההונגרי מיום 18.3.1870 [2] התירה את הפעילות העצמאית של הקהילות האורתודוכסיות ושחררה אותן מלנהוג כפי שהחליט בשעתו הקונגרס של יהודי הונגריה. ב־14.11.1871 [3] זכתה הקהילה האורתודוכסית המקומית בהכרה משפטית מהפרלמנט ההונגרי בזיקה לתקנון, שהוכן על־ידי "אגודת שומרי הדת היהודית בהונגריה", [4] וקיבלה חיזוק משפטי על־ידי התוספת לחוק זה בשנת 1905, [5] בצורה של צו מלכותי, שהוצא על־ידי שר הדתות ההונגרי. הצו הבטיח כי חוקי הקהילה האורתודוכסית בהונגריה ובטראנסילבניה, נוהליה ונוהגיה, יהיו מבוססים על ה"שולחן ערוך", וכל פקיד או חבר קהילה שלא ינהג לפיהם, מורשית הנהגת הקהילה להרחיקו מתוכה. נציגיה של הקהילה נימנו עם ההנהגה הארצית של "איגוד הקהילות האורתודוכסיות בהונגריה", שהיתה בת מאה חבר ונבחרה לשש שנים. עם מייסדיו הראשונים של איגוד זה נימנה הרב ד"ר צבי אהרון ליפשיץ מוואשאר־האיי.

מצבה של הקהילה הוחמר בימי הפרעות בשנת 1882, בעקבות עלילת־הדם בטיסה־אֶסלאר. אולם מאבקה העיקרי למען הקיום היהודי, הדתי והפיסי, התחולל בשנים בין שתי מלחמות העולם ובתקופת מלחמת העולם השניה. ימי השלטון הרומני, בין שתי מלחמות העולם, היו שזורים נסיונות בלתי־פוסקים של התנכלויות ליהודים על רקע דתי ומשפטי. הקהילות האורתודוכסיות בטראנסילבניה נאלצו להיאבק על זכות פעילותם של "תלמודי־תורה" והישיבות, על הזכות לשחיטה כשרה וסגירת חנויות בשבת ובמועדים, ואפילו על זכותם של ילדי ישראל שלא

לבקר בשבתות בבתי־הספר הממשלתיים, שלא לכרוע ברך בפני האיקונין ושלא להצטלב בפני הצלב שהיה תלוי בכל כיתה ולומר תפילות נוצריות בפקודת שלטונות החינוך.

הנהגת הקהילה האורתודוכסית

מראשיתה של הקהילה האורתודוכסית המסורתית עמדו בראשה אישי ציבור שנהנו מהערכתם ומהוקרתם של חבריה. ואלה שמות הרבנים שעמדו בראשה לתקופותיה: רבה הראשון של הקהילה — הרב אריה לייב בן משה, רבה של נאזנאנפאלבה;[6] רבה השני — הרב בנימין זאב וולף (1764—1774); (פרנסה הראשון של הקהילה — ר׳ משה יצחק פרנקל, 1747—1805;[7] המלמד הראשון של הקהילה — ר׳ לייב בן אברהם); רבה השלישי — הרב משה פירסט (1850—1870)[8] ובנו, עוזר לרב (ריש דוכנא) הרב ישעיהו פירסט;[9] רבה הרביעי — הרב ד״ר צבי אהרון ליפשיץ;[10] רבה החמישי — הרב משה אהרון מאנדלבוים;[11] רבה השישי — הרב ישכר בר קאהן; רבה השביעי והאחרון של הקהילה — הרב מנחם סופר;[12] דיין הקהילה (מסופה של המאה ה־19 ועד השואה) — ר׳ דוד שיינברגר (דומ״ץ).

מלבד השמות הנזכרים היו במשך שנות קיומה של הקהילה עשרות עסקנים ושליחי־מצוה[13] בארגוני המישנה של הקהילה, אשר לא הונצחו על־ידי כותבי הפרוטוקולים למיניהם בגלל היותם פעילים בארגונים שהיו מבוססים על יסוד התנדבותי. ארגוני מישנה אלה לא נהגו לנהל פרוטוקולים ולא ערכו בחירות מסודרות, כמקובל להנהלת הקהילה, שחוייבה לערוך בחירות לעיתים קבועות בתוקף החוק הממשלתי.[14]

עם זה אנו חייבים לציין, כי אפילו אותן הרשימות השמיות של ההנהגות המצויות בידינו אינן שלמות, בעיקר משום שהרציפות הכרונולוגית לגבי המאה ה־18 והמחצית הראשונה של המאה ה־19 לקוייה בחסר בפנקס הקהילה.

מעמדה המשפטי של הקהילה

מעמדה המשפטי של הקהילה האורתודוכסית המקומית ינק במשך תקופת השלטון האוסטרי־הונגרי, ועד סוף ימי מלחמת העולם הראשונה, מתחיקתה של ממשלת הונגריה ומתקנות שריה, ולאחר מלחמת העולם הראשונה ועד שנת 1940 מתחיקתה של ממשלת רומניה.

הקהילה נוסדה באופן רשמי בשנת 1868, בעקבות הקונגרס היהודי בהונגריה, שנתכנס בבודפשט ושימש נקודת מפנה בקורותיה של יהדות הונגריה. סעיף א׳ בהחלטת הקונגרס הזה, קובע כי ״קהילות היהודים היושבים בארץ אונגארן וזיבנבירגן, יסודתן רק על עניני דת ואמונה ותכליתן להכין ולקיים בתוך כל

עדה ועדה תיקונים הנצרכים והנתונים לעניני העבודה והלימוד וגמילות חסדים, ולהפקיד על משמרותיהם אנשים הראויים והמוכשרים להנהגתם ולקיומם".[15]

אם כי סעיף זה חייב רק את הקהילות "המתוקנות" נהגו על פיהן, למעשה, גם הקהילות האורתודוכסיות. התקנות הממשלתיות שהגדירו את סמכויותיהן של הקהילות האורתודוכסיות בהונגריה ובטראנסילבניה נתפרסמו בשנת 1871,[16] אולם בשנת 1888 [17] נתפרסמה תקנה ממשלתית, שהגדירה את סמכויותיהן של כל שלושת סוגי הקהילות שהיו קיימות בהונגריה: א. האורתודוכסית, ב. הקונסר־ בטיבית (סטאטוס־קוו־אנטה), ג. הניאולוגית (הרפורמית). התקנה גם קבעה כי ייסודה של קהילה בהונגריה ובזיבנבירגן חייב להיעשות באישור הממשלה. לפי התקנות, שהיו קיימות קודם לכן, נהנו הקהילות היהודיות מאוטונומיה בתחום חיי הדת, גביית המסים והשיפוט בעניני דת. ההשתייכות לקהילה היתה בחזקת חובה, כי החוק ההונגרי קבע "חובת השתייכות לקהילה דתית לכל אזרח".[18] וכיוון שההשתייכות לקהילה היה תלוי באיזור מגוריו של היהודי, נימנו היהודים מסביבת מחוז מארוש לקהילת ואשאר־האיי. במקרה של פרישה מהקהילה, היה חבר הקהילה חייב להוסיף לשאת במסי הקהילה במשך 5 שנים לאחר פרישתו, לרבות תשלום מס החבר ותשלום ה־gabella וכן כל יתר המטלות של הקהילה.

תמורת המסים זכאי היה חבר הקהילה ליהנות מכלל שירותיה כגון: להתפלל בבית־הכנסת (בתנאי של רכישת זכות ל"מושב שנתי"), טבילה במקווה, שחיטה כשרה על־ידי שוחטי הקהילה, קניית מצות שנאפו במאפיית הקהילה או שהובאו על־ידיה, עריכת שמחות בבנין בית־הכנסת, קבלת שירותים מרב הקהילה בשעת חתונה, אירוסין, ברית או גט, וקבורה בבית־העלמין של הקהילה. ראש הקהילה שימש דוברה של הקהילה וחייב היה להקפיד על ביצוע ההוראות של הרשויות הממלכתיות. גם תשלום המסים לקהילה היה מעוגן בתחיקת הממשלה ההונגרית, מזה, ובתקנות הקונגרס היהודי בהונגריה, מזה. תחיקה זו מקובלת היתה גם על הקהילות האורתודוכסיות, שהגדירו את חובת תשלום המסים לגבי המקרים השונים והאפשרויות הרבות. ביניהם היה "המס הישיר", ששיעורו ומועד תשלומו נקבעו על־ידי הנהלת הקהילה לפי צורכי הפנים ותביעות מהחוץ. לשמיעת ערעור על המסים שהוטלו היתה קיימת ועדת ערר. אף־על־פי שהתחיקה ההונגרית קבעה, כי במקרה של סכסוך על שיעור המס יש לפנות לערכאות המשפטיות ההונגריות, אסרו על כך תקנות הקהילה האורתודוכסית, משום "איסור הליכה לערכאות של גויים", ואיסור זה נשמר ברוב המקרים בקפדנות.

לאחר מלחמת העולם הראשונה נהגו כל הקהילות היהודיות בטראנסילבניה, שסופחו לרומניה, וואשאר־האיי בכללן, לפי התחיקה הרומנית משנת 1922.[19] תקנותיה לא היו שונות במהותן מהתקנות של השלטון האוסטרי־הונגרי.

ברוח ההחלטות של הקונגרס היהודי מסוף המאה ה־19, קבעו תקנות הקהילה את מקומם של הרבנים בראש סולם הפקידות הקהילתית, וכן נהגו לגבי רבניה של הקהילה האורתודוכסית. רב הקהילה נבחר בהצבעה, ובחירתו נזקקה לרוב של

שני שלישים מכלל בעלי זכות ההצבעה, ואלה היו חייבים להיות מבין משלמי המסים.[20]

הפקידות בקהילה האורתודוכסית, אם כי היתה מצומצמת, נתחלקה לשלושה סוגים:

א. פקידות בעלת אופי ציבורי־מינהלי (מזכיר הקהילה, עוזריו, שמשי הקהילה, מוכר כרטיס השחיטה של עופות והפנקסן).

ב. פקידות בעלת אופי שיפוטי (דיין, דומ"ץ, לאמור פוסק הלכות שאינו רב ושאינו דיין, המקבל שכר פורמלי וכו').

ג. פקידות בעלת אופי דתי (הרב, החזנים, בעלי־התפילה והקריאה, סופר סת"ם, שמשי החברה־קדישא, משגיחים, קברנים, שומר על הסדר בבית־הכנסת בעת התפילה וכו').

הפקידות הבכירה, כגון ראש הקהל, סגנו והמזכיר, נתקבלה לעבודה מכוח החלטה מפורשת של הנהלת הקהילה, בעצה אחת עם רב הקהילה, ואילו לגבי השוחטים והפקידות הבינונית די היה באישורם של מזכיר הקהילה וראש הקהל.

התחיקה ההונגרית הבטיחה זכויות סוציאליות לעובדים, וכך נהגו כלפיהם גם במשך השלטון הרומני. קבלת המלמדים לעבודת ההוראה לא נעשתה אלא על־ידי גבאי ה"תלמוד־תורה" ומזכיר הקהילה. אם מלמדים אלה הורו שיעורי דת בבתי־הספר הממשלתיים, היו חייבים להשיג את אישור שר החינוך ההונגרי באמצעות מפקחיו. גובה המשכורת נקבע על־ידי הוראות שר החינוך והדת של הונגריה, אך הקהילה הורשתה להעניק מתנות לפקידות ולעובדיה לכבוד החגים. נוהג זה היה מקובל גם לגבי פקידי הממשלה.

לקביעות בעבודה זכה עובד בכיר, אם חתמו עימו חוזה לכל החיים. במקרה זה אי־אפשר היה לפטרו אלא על־פי החלטת ועדת המשמעת של הקהילה. חברי הוועדה היו: הרב, הדיין, המזכיר והפרנס. עובדים זוטרים אחרים כגון שוחטים, פקידים, משגיחים, שמשים ומלמדים אפשר היה לפטר לאחר אתראה מוקדמת של שישה שבועות. מי שעבד שנתיים חייבים היו להזהירו שלושה חודשים לפני מועד הפיטורין, ומי שעבד יותר משנתיים — חצי שנה לפני הפיטורין.

מסי הקהילה

הקהילה האורתודוכסית נהגה במשך כל תקופת קיומה להטיל מסים ישירים ומסים עקיפים.

המסים הישירים ניגבו בתוקף התחיקה הממשלתית, שהירשתה להנהלת הקהילה להטיל מסים.[21] החלטת הקונגרס היהודי בהונגריה בשנת 1868 קובעת בענין המסים כדלהלן: "לכל עדה ועדה התוקף והזכות לכוף את כל בני הקהילה, אשר תשיג ידם לשאת חלקם בעול צורכי הציבור, הן בתשלומי סכום הקצוב על־ידי הערכה והן בתשלומי שאר מיני מסים".[22] גם בתחיקה הממשלתית מצוייה

תקנה זאת. שנת השומה התחילה ב־1 בינואר. אם הלך חייב־מסים לעולמו בטרם שילם אותם, נפלה חובת התשלום על בני המשפחה.[23] היהודים שגרו בכפרים שבסביבת ואשאר־האיי חוייבו בתוקף החוק לשלם מסים לקהילת האם. גובה המסים[24] נקבע לפי רכושו של החבר וצרכיה של הקהילה. כן שולמו מסי קבורה, דמי גישואין ודמי שחיטת עופות.

המסים העקיפים הוטלו לעת מצוא ולפי הצורך, והם כללו תרומות מיוחדות לקהילה ותשלום נדרים בשבתות וחגים. מסים אלה היו מקובלים ברוב קהילות אירופה,[25] והנהלת הקהילה רשאית היתה להיעזר ברשויות הממשלתיות לגבייתם מסרבנים. אך למעשה, נעשתה הגביה על־ידי פקידות הקהילה.[26] הגביה בעזרת שלטונות המדינה היתה דבר נדיר.

הסכומים שזרמו לקופת הקהילה מגביית המסים שימשו לאחזקת מוסדותיה ולתשלום שכר העובדים. אולם עיקרו של התקציב הוצא על "דמי שתדלנות", לאמור תשלומים לנציגי השלטונות, שנעשו לעיתים מזומנות, כדי להבטיח את שלומם ושלוותם של חברי הקהילה. למותר להדגיש כי לא היה בתשלומים אלה כדי למנוע מיהודי הקהילה התנפלויות מידי התושבים המקומיים שחזרו ונישנו. אך הם הבטיחו הגנה יחסית עליהם עם התחולל ההתנפלויות. סכומים אלה היו גבוהים למדי והגיעו לפרקים לשיעור של אלפי פורינטים או אלפי לא"י רומניות. המסים העקיפים היו לעומס כבד, ולפרקים כבד מנשוא, על שכם חברי הקהילה, בעיקר משום שהוטלו ללא תכנון מראש ושיעורם נקבע לפי צורכי השעה, ולא היה עליהם ערעור. תופעה זו גרמה לוויכוחים קשים ומרים בין מטילי המסים לבין הנתבעים לשלם.

מוסדות הקהילה

אחד המוסדות הוותיקים של הקהילה היתה ה"חברה־קדישא". ראשיתה עוד מאמצע המאה ה־19 וקיומה נמשך כל ימי קיום הקהילה, עד לשואה. עם התארגנותה המחודשת של הקהילה לאחר שנות השואה, אורגנה גם ה"חברה־קדישא" מחדש, אולם בסיסה נשתנה.

באמצע המאה ה־19, בטרם נתפלגה הקהילה, היתה ה"חברה־קדישא" מוסדה המרכזי. בראשה עמד במשך שנים ארוכות ד"ר ז'גמונד ריכטצייט ועמו פעל שמואל הורוביץ. ברם, ככל שהסתעפו שטחי פעילותה של הקהילה כן נתגוונה פעולתה של ה"חברה־קדישא". בראשית קיומה היה עיקר עיסוקה חיי הפרט: גישואין, גיטין, הכנסת ילד לבריתו של אברהם אבינו וטיפול בהבאת הנפטרים לקבורת ישראל. במרוצת הזמן הפכה ה"חברה־קדישא", שתחומי פעילותה נשאו אופי דתי־הלכתי, לגוף סוציאלי שפעל גם בתחומי העזרה ההדדית. בניגוד לחברות בקהילה, שהיתה חובה מטעם הרשות, היתה החברות ב"חברה־קדישא" ענין של התנדבות, ונתקבל רק מי שהוכיח במעשיו שהוא ראוי לחברות בה. מועמד לחברות

היה חייב להשתתף במספר לא רב של לוויות, כאות כבוד לנפטר וכמעשה של מצווה, ולעסוק בהתרמות למטרת "מתן בסתר", בנוסף לתרומותיו האישיות שלו. מדי שנה בשנה נהגו חברי ה"חברה־קדישא" לצום ביום ז' באדר, יום מותו של משה רבנו לפי המסורת, לבקר בבית־הקברות ולבקש מחילה מן הנפטרים, שמא פגעו בכבודם בעת קבורתם. באותו יום נהגו גם ללמוד יחדיו משניות לזכרו של משה רבנו. כן נהגו לערוך מדי שנה בשנה, בט"ו בכסלו, סעודת מצווה וללמוד משניות בצוותא בימי ה"יאהרצייט" של רבנים.

בשנים שלפני השואה שימש כראש ה"חברה־קדישא" חיים בצלאל פאנעט, ענף מאילן היוחסין של משפחת פאנעט ונצר לבעל "מראה יחזקאל". בימיו נוסד אחד הכלים[27] הסוציאליים של ה"חברה־קדישא" והוא "קופת גמילות חסדים", שהעניקה הלוואות ללא ריבית לנזקקים, ואלה התחייבו ללמוד משניות בימי ה"יאהרצייט" של מייסדי הקופה ולומר "קדיש" לזכרם, אם נשארו חשוכי בנים.

במסגרת ה"חברה־קדישא" פעל בית־תמחוי, שהיה מעין מסעדה ציבורית. הוא נועד להגיש ארוחות חמות במשך ימות השבוע ובימי שבת ומועד לעוברי אורח ולמקומיים שנזקקו לו. מדי שבת אכלו בו כ־40 "אורחים", שהיו גם מקבלים תמיכה חד־פעמית מקופת ה"חברה קדישא" עם עזובם את תחום הקהילה.[28]

מתן בסתר — היה אחד המוסדות המרכזיים ורבי החשיבות של ה"חברה־קדישא". האיש שעמד בראשו שנים רבות, לייב מושקוביץ, ידע ל"בלוש" בעדינות ולמצוא את הנזקקים, שסירבו לקבל תמיכה, והיה ממציא להם סכומי כסף מבלי שאיש מאנשי הקהילה ידע על כך. מפעל זה שימש מסד לחייהם התקינים יחסית של משפחות לא מעטות, שהיו בעבר מתומכי קרנות הסעד של הקהילה ולבסוף נזקקו לה בעצמם.

חברת ביקור־חולים — הגישה עזרה לנזקקים, שלא יכלו לממן בכוחם דמי הוצאות לרופאים או לאשפוז. בשעת הצורך גם היו זוכים באשפוז חינם בבתי־החולים. מפעלה העיקרי היה ביקור החולים. עשרות מתנדבות ומתנדבים היו מבקרים בבתיהם של חולים, מכל שכבות החברה, כדי לסעוד לבם ונפשם.

בית־מחסה לאבות — היה אחד המוסדות הסוציאליים החשובים, שפעל בשותפות עם הקהילה הקונסרבטיבית. בו מצאו בית חם וטיפול רפואי ותזונתי האבות אשר מטעמים כספיים, בעיית דיור או סכסוכים עם צאצאיהם, לא יכלו לבלות את שארית ימיהם בביתם הם או בבית צאצאיהם. התזונה בבית־המחסה היתה טובה, ורופאים יהודים מתנדבים, שעשו את מלאכתם חינם, דאגו להשגחה רפואית מתמדת. אבות, שבניהם היו בעלי יכולת, שילמו את מלוא סכום ההוצאות ואחרים, חסרי היכולת, בילו את שארית חייהם חינם או כמעט חינם. ראוי לציין שמפעל זה, כמרבית מפעלי ה"חברה־קדישא", עורר ענין גם בקרב האוכלוסיה הנוצרית בעיר.[29]

אפוטרופוס על יתומים — מפעל סוציאלי זה, פעל אף הוא במסגרת ה"חברה־קדישא", ונתן חסות ציבורית לאימוץ ילדים, שנתייתמו משני ההורים וחסרו קרובים ליטול על עצמם את הדאגה להם. אלה נמסרו על־ידי הקהילה, באמצעות ה"חברה־קדישא", לידי משפחות מאמצות, או הוכנסו למוסד שפעל מטעם ה"חברה־קדישא". המשפחה המאמצת קיבלה רק חלק קטן מהוצאות האימוץ ועל־פי רוב נשאה לבדה בעולה. מספר היתומים מאב ומאם, לאחר מלחמת העולם השניה, גדל והגיע לשיאו בשנים 1940—1944, כשילדים רבים נתייתמו מאבותיהם ואמותיהם רותקו לערש הדווי.

תמיכה באלמנות נצרכות — ניתנה בקביעות ולמספר אנשים לא מבוטל, בעיקר לחולות ולמטופלות בילדים, שלא יכלו לפרנס את עצמן. ה"חברה־קדישא" העניקה להן סיוע ראשוני וגם סיפקה להן מזון בסיסי, כגון שקי תפוחי־אדמה, כדי שמן, סוכר וכן ביגוד ומנעלים. כן דאגה להקנות ליתומים ידיעת מלאכה או התמחות כשוליות לזבנים או כעוזרי סוחרים.

הכנסת כלה — מוסד יהודי מסורתי ונודע בעולם שעניינו: דאגה לבנות עניים לבל תיאלצנה לבלות את שארית שנותיהן כרווקות, מפאת חוסר נדוניה. איסוף הכספים לצורך נדוניה נעשה תמיד על־ידי אנשים אמידים, יחד עם חבריה הבולטים והמוכרים של הקהילה, שהקפידו על אלמוניותן של הנהנות מהמגבית.

מפעל הזנה לילד — שנות המשבר הכלכלי העולמי, לאחר מלחמת העולם הראשונה, ושנות מלחמת העולם השניה, גרמו שילדים רבים רעבו לפת לחם. הקימו, איפוא, פרנסי הקהילה מפעל של "כוס חלב ופת לחם" לילדים שלמדו ב"תלמוד־תורה". בוקר בוקר, עם בואם ללימודים, או לתפילה, זכו בכוס חלב ובפת לחם ששברו רעבונם. הלחם והחלב באו מתרומותיהם של בעלי משקים יהודים, שגרו אם בקירבת העיר או בתוכה, ושל אופים יהודים, שנחלצו אף הם למען ילדי ישראל.

ביגוד לחורף — מדי שנה בשנה, בהתקרב ימי החורף, היו אנשי הקהילה אוספים תרומות מבעלי היכולת, בנוסף להקצבותיה של הקהילה, לרכישת נעליים, בגד חם, סוודרים, לבנים ומעילים לילדים, שידם של הוריהם לא השיגה לרוכשם בעצמם. נהגו מכך מספר לא מועט של ילדים, שבאו ממשפחות מרובות ילדים ודלי יכולת. בזכות המפעל הזה יכלו גם הם, ככל ילדי העיר, לבקר בבתי־הספר, כשהם לבושים כראוי.

קמחא דפסחא או מעות חיטין — משתמו ימי החורף וקרבו ימי הפסח, היו אנשי ה"חברה־קדישא" יחד עם ארגון „נשים אורתודוכסיות לצדקה" יוצאים לאסוף כספים, שבאמצעותם יסופקו לנצרכים קמח מצות, תפוחי־אדמה, שמן וביצים, כדי שכל המשפחות בעיר, ללא יוצאת מהכלל, תוכלנה לקיים את החג בשובע ובשמחה.

מליני אורחים (slafstieb) — מספר היהודים מהחוץ שעברו בעיר, אם לצורכי פרקמטיה ואם לצרכים אחרים, הלך וגדל במשך השנים, ואילו אפשרויות

הלינה נצטמצמו מאוד, הן משום מספרם הקטן של הפונדקים, שבהם יכלו יהודים ללון ולאכול מאכל כשר, והן משום הסכנות שנתלוו ללינה בבתי־מלון מחמת האנטישמיות. על כן הוחלט לפתוח בית־הלנה לעוברי אורח יהודים.

הצורך בכך נתגבר בעיקר בין שתי מלחמות העולם ובשנות מלחמת העולם השניה, כאשר היהודים עוד היו מותרים בתנועה לצורך עסקים. ה"שלויפשטיעב" (מלון־האורחים) בשנים 1940—1944 שכן בביתו של יוסף ברקוביץ, הוקם ונוהל בידי רעייתו, ולאחר מותו נוהל בידי וילמה ברקוביץ, שהיקצתה שני חדרים מדירתה להלנת אורחים, שלא על מנת לקבל פרס. בשנות מלחמת העולם השניה מצאו בו קורת גג קצרה, או אפילו ממושכת, פליטים שהצליחו לברוח מפולין, מגרמניה, מאוסטריה ובמיוחד מסלובקיה, למרות הסכנות שארבו לבעלת־הבית בשל מתן חסות זו, לנוכח אכזריות השלטון ההונגרי־פאשיסטי.

הדאגה להלנת אורחים לבשה גם צורה אחרת. מדי ליל שבת, לאחר תפילת מעריב, נהגו גבאי בית־הכנסת לכוון אורחים עוברי־אורח, חיילים יהודים ששירתו ביחידות רומניות, או בחורים יהודיים ששירתו בפלוגות של עבודת כפיה אשר שכנו בעיר, לאירוח על שולחנם של בעלי־הבתים האמידים. במקרים כאלה היו האורחים גם לנים בבית מארחיהם.

בית־העלמין האורתודוכסי. עד שנת 1924 פעלה ה"חברה־קדישא" בעיר כמוסד מאוחד, כמעט בכל התחומים, לשתי הקהילות. הדבר נתאפשר משום שעסקני הקהילה הקונסרבטיבית הסכימו לקיים בתחומים העיקריים את כל המצוות ברוח ההלכה. אולם בסוף שנת 1923 נוסדה "חברה־קדישא" עצמאית לקהילה האורתודוכסית, ונתקדש שטח מיוחד כבית־עלמין לחבריה. בית־עלמין זה קם ביוזמתם של הרב מנחם סופר ושל יעקב זינגר, מזכיר הקהילה האורתודוכסית בשנים ההן, שפעלו להגברת מוסדות הדת ומכשירי החינוך החרדיים, גם אם היה בהם משום פירוד.[30]

לפתיחת בית־העלמין האורתודוכסי, בסוף 1923, נתלוותה תופעה של יידוי אבנים בתהלוכת האבלים, על־ידי נערים אנטישמיים רומניים והונגריים, ונסיון התנפלות על האבלים ופגיעה בנפטר. תופעה זו חזרה לא אחת, כגון המקרה החמור, בתקופת השלטון ההונגרי, בו ניסו אנשי "צלב החץ" לכלות זעמם בתהלוכת המתאבלים.

ארגון נשים אורתודוכסיות לצדקה — גם גוף זה פעל בתחום הסוציאלי, אם כי לא באותה תנופה ובאותם היקפים, כפי שפעל ארגון הנשים של הקהילה הקונסרבטיבית. "ארגון הנשים האורתודוכסיות" לא השתייך רשמית לקהילה, בגלל יחסם של החוגים החרדיים למעמדה של האשה הדתית, וכן משום ההשקפה שמקומה של האשה הוא בתחום המשפחה, ועסקי הציבור מסורים רק לידי הגברים.

למרות השקפה זו נוסד בשנת 1934, לערך, בהסכמתה של הנהלת הקהילה האורתודוכסית ואף בעידודה, "ארגון הנשים האורתודוכסיות לצדקה". נשים אלה

נטלו על עצמן את הטיפול במפעל כסות החורף ("מלביש ערומים") לילדים נזקקים, סעד לאלמנות, הכנסת כלה, ביקור חולים, עזרה בהתנדבות בבית־התמחוי ועוד.

אחד המפעלים המרכזיים של הארגון, היה ייסודו של בית־הספר לבנות חרדיות "בית־יעקב" ומימונו החלקי, וכן עריכת כנסי נשים חרדיות לחינוך תיאורטי ומעשי ברוח ההלכה.

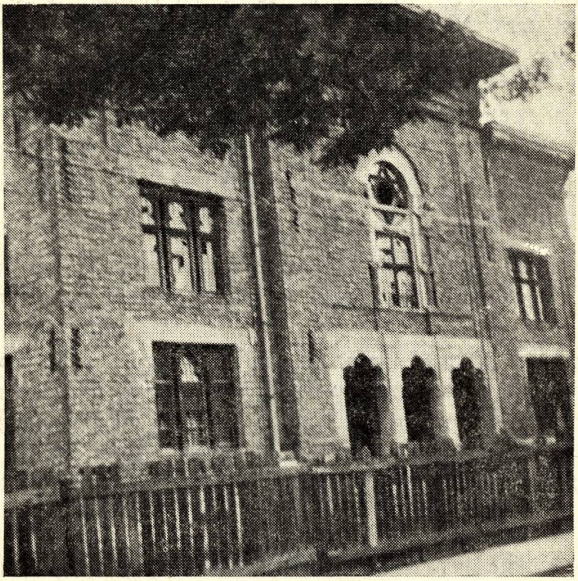

בנין בית־הכנסת האורתודוכסי. שמשותיו הפרוצות הן מעשה ידי בריונים בימי השואה.

מוסדות ציבור ושירותי הקהילה

בית־הכנסת הגדול

עם התרחבותה של הקהילה האורתודוכסית והחרפת היחסים עם קהילת האחות על רקע ההלכה, הוחלט לבנות בית־כנסת גדול ומפואר, שיוכל להכיל את כל המתפללים, חברי הקהילה האורתודוכסית. בית־כנסת זה אכן הוקם, בשנת 1927.

מצבם הכלכלי הדחוק של רוב חברי הקהילה הכריח את נציגי הציבור, ללוות כספים באורח אישי, או לערוב אישית לסכומי כסף גדולים כדי לממן את הבנייה.

פרעון החובות נמשך שנים ארוכות, והשטר האחרון, בסך של 157.000 לא"י רומניות, נפרע על־ידי אחד מבני הגבאים[31] לאחר השואה, בשנת 1946. אם כי הגבאי החתום על שטר־החוב, יהודה (שלמה) כהן, מצא את מותו מידי הגרמנים בכבשני אושביץ, פרע הבן, שניצל מזרועות המוות, את החוב, משום רצונו שזכר אביו לא יוכתם באי תשלום חוב.

בית־הכנסת הגדול הכיל כ־1000 מקומות ישיבה לגברים ולנשים. מלבד אולם התפילה המרכזי המהודר, היו בו שני חדרי תפילה קטנים, שני חדרי לימוד לתלמוד־תורה, משרדי הקהילה, אולם דיונים גדול וחדרי שירותים, מלבד דירת מרתף ובה גרה משפחת השרת. המחסור בכספים מנע את סיום מלאכת הטיוח והציפוי החיצוני. למרות פגם זה נעשה בית־הכנסת למרכזה הרוחני של הקהילה, ובו נערכו חתונות, בריתות, מסיבות־סיום של גמר לימודי מסכת, דרשות מפי הרב המקומי ומפי רבנים אורחים, כינוסי נציגים של קהילות למטרות עזרה סוציאלית, בחירות, ביקורי אורחים וכו'.

המקווה

מוסד שני בחשיבותו, שהוקם בשנת 1924, היה המקווה המקומי המודרני. עד להקמתו נהגו בני הקהילה ונשותיהם לטבול במקווה הישן או בנהר המקומי, בתנאים קשים ביותר.

המקווה החדש, המודרני, נבנה בעקבות התרחבות הקהילה, שיפור השירותים והתנאים הכלכליים. מי המקווה היו מי מעיינות כנדרש בהלכה. במצורף למקווה היו בית־מרחץ (סאונה) ואמבטיות. גם חברי הקהילה הקונסרבטיבית נהגו לבקר במקווה. לא אחת התנפלו הפורעים על באי המקווה. יש שהתפרצו פנימה, בימי שישי דווקא, והחלו להכות במתרחצים הערומים ונטולים אפשרות של התגוננות.

החינוך החרדי־התורני

מאז היווסד הקהילה בעיר ואשאר־האיי היתה הפעולה החינוכית בראש דאגותיה ועיקר מפעלה הציבורי. מערכת החינוך האורתודוכסית הקיפה את כל רבדיה של הקהילה וכל סולם הפעולות החינוכיות, החל בחינוך היסודי וכלה בהשתלמות של המבוגרים. מסגרות העיצוב וההקנייה הערכית הקיפו את שכבות הגיל הנמוכות, הבינוניות והגבוהות — בנות ונשים וגברים.

החינוך היסודי — ה„תלמוד־תורה"

מפעל החינוך העיקרי והמרכזי היה ה"תלמוד־תורה", שבו קיבלו את חינוכם בני השכבות הנמוכות והבינוניות.

מאז ראשיתו של הישוב היהודי בוואשאר־האיי טופח בהתמדה החינוך ברוח המסורת. עוד במאה ה־19 פנו נציגי הקהילה למושל גליל טראנסילבניה, וביקשו

רשות ישיבה בעיר למרביץ תורה, לרב ולשוחט. כותבי קורותיה של הקהילה מזכירים מלמדים שהורו תורה ומצוות לילדי ישראל בנאזנאפאלבה עוד במאה ה־18, ועל כן יש לשער כי קיים היה גם "תלמוד־תורה" בקהילה זו.

באמצע המאה ה־19 קיימת היתה, כידוע, "ישיבה" בקהילה, ומאליו מובן שגם "תלמוד־תורה" היה בה כמוסד מוחזק מטעם הקהילה. החל בסופה של המאה ה־19 ועד ראשיתה של המאה ה־20, ידועים שמותיהם של המחנכים התורניים בקהילה זו, בין אם הורו מטעם הקהילה ובין אם עסקו בהוראה לילדים באופן פרטי.

ניתו להניח, כי ההוראה במאה ה־19 נעשתה בעיקרה ביוזמה אישית של מחנך תורני זה או אחר, אם כי גם הקהילה לקחה חלק במימון החינוך המאורגן. עם זאת אפשר לקבוע, כי החינוך התורני המאורגן סבל מחוסר יוזמה ציבורית יעילה ומחוסר הכוונה מספקת. בשלבים הראשונים היו רבניה של הקהילה גם מלמדי תינוקות, וכל רב דאג אישית גם להוראת ילדי ישראל שבקהילה, להקניית יסודות הקריאה, לימוד פרשת השבוע, הכנה לבר־מצווה, והקניית כללי הנחת תפילין. אך החינוך טרם נשא אופי מאורגן.

עם בואו של הרב מנחם סופר לקהילה, כרבה של היהדות האורתודוכסית, קיבל מפעל החינוך תנופה גדולה. הרב היה חניך האסכולה הפרסבורגית, שדגלה בשיטה החינוכית של "תורה ודרך־ארץ", לפי תפיסתו של ה"חתם סופר", מזה, ושל הרב שמשון רפאל הירש, מזה. הוא גילה יוזמה מבורכת בארגון מחודש של החינוך החרדי והשכיל לגייס לרשות מפעל החינוך מחנכים מעולים, שהתחבבו על תלמידיהם. ותיק המלמדים בקהילה, ששמו זכור בהערצה בקרב תלמידיו שעודם בחיים, והם כולם אנשים ישישים, היה ר' אפרים פישר. עוד במאה הקודמת הרביץ תורה לתלמידיו בסאנט־ג'ורג'. ודאי היו מחנכים תורניים גם לפניו, אלא שמלבד בודדים, אין שמותיהם ידועים לנו בבירור.

לאחר מלחמת העולם הראשונה אורגן ה"תלמוד־תורה" כמפעל חינוך שהוחזק למעשה, על־ידי הקהילה, אם כי לא נוהל רשמית כ"חדר מתוקן", כפי שהיה נהוג באותם הימים בקהילות ישראל באשכנז, בעיקר בפראנקפורט שעל נהר מיין וב"אוברלנד". המפנה חל ב־1918, מיד לאחר בואו של הרב מנחם סופר לקהילה. הארגון־מחדש שלה "תלמוד־תורה" נתאפשר תודות לתרומתו של הנדבן יצחק זילברשאטץ, איש הכפר נ"אַרדטו, שתרם סכום של 200.000 לא"י רומניות לרכישת בנין בשבילו.

התגבשותה של התפיסה הפרסבורגית ויישומה, (החלוקה לשכבות גיל, קביעת מסגרות של כיתות לימוד, הוראה על־פי תוכנית לימודים מסודרת, קביעת הפסקות ביום הלימודים, שיטת הלימוד האינדיבידואלי, מבחני סוף שבוע וכו') הושגו במשך השנים הודות להשפעתו של אפרים פרידמן, שהיה ער לתמורות במציאות המשתנה ופעל ללא ליאות למען המודרניזציה המסגרתית של ה"תלמוד־תורה", בלי לוותר

על התכנים התורניים המסורתיים. בתוקף היותו מזכיר הקהילה הצליח להחדיר את נסיון עברו כחניך ישיבות ליטא, פרסבורג ופראנקפורט, מזה, ואוניברסיטת וינה, מזה.

מבין מחנכיה התורניים של הקהילה בלט ר' נתן נטע אברהם, חניך ישיבת ואשאר־האיי, פאקש ופרסבורג, שהוכתר פעמיים בתואר "רב", וכן הוכתר בתואר "מורה־מורנו". למעשה, היה הוא מחדשו של ה"תלמוד־תורה" בעיר, שנסגר זמנית לאחר עשרות שנות קיום במסגרת הקהילה, בעטייה של מלחמת העולם הראשונה. הוא נחשב לאדריכל "החדר המתוקן", שהתווה את קווי פעולתו למשך שנים. שיטותיו המתקדמות ויכולתו הפדגוגית זיכוהו בהערכת תלמידיו. גם ר' אליו וייס גילה כשרון הוראה משובח. למרות היותו אמון על שיטת הוראה שמרנית, כמקובל בקרב המלמדים החסידיים, הצליח ליצור הבנה וידידות עם תלמידיו בלי לוותר על תביעותיו הלימודיות־תורניות.

בין שתי מלחמות העולם, אורגן ה"תלמוד־תורה" על יסודות מתוקנים, "סלקטיביים" בחלקם, לפי שכבות גיל, וההוראה ניתנה לפי תוכנית לימודים מותווית על־ידי "ועד החינוך הקהילתי", קרי: גבאי ה"תלמוד־תורה".

בנוסף לכיתות הלימוד שבהן הורו מחנכים שכירים מטעם הקהילה, פעלו כמה וכמה "חדרים" בבעלות פרטית, כ"חדרים פרטיים", שבהם הורו מחנכים בעלי נטיה מתקנת, קרובה לרוח הקהילה הקונסרבטיבית.

שנת הלימודים חולקה לשני "זמנים", מעין סמסטרים, קיץ וחורף. בין "הזמנים", חלה חופשת לימודים של כחודש ימים. בדרך כלל הותאמו מסגרות הלימוד ב"תלמוד־תורה" לשעות ההוראה בבית־הספר הממשלתי. הילדים שלמדו בבית־הספר הממשלתי במשמרת הבוקר ביקרו ב"תלמוד־תורה" במשמרת שניה ולהיפך.

והרי מבנה יום הלימודים. הוא נחלק בדרך כלל כדלהלן:

שעות הבוקר — פרקי מוסר לפני תפילת הבוקר (בשכבות הבינוניות ואילך), אחר כך תפילת בוקר בציבור ופת שחרית בצוותה. (על־פי־רוב סיפקה הקהילה כוס חלב ופת לחם).

לימודי לפני הצהרים — נמשכו החל בשעה 8.00 עד השעה 10.30. בשעה זו ניתנה לתלמידים הפסקה של כמחצית השעה לארוחת ביניים ולמנוחה. מהשעה 11.00 נמשכו הלימודים עד לאחר השעה 12.30. הפסקת צהריים נמשכה מהשעה 12.30 עד השעה 14.00.

לימודי אחר הצהריים — נמשכו החל מהשעה 14.00 עד השעה 19.00 בערב לאחר תפילת ערבית, עם הפסקה של שלושת רבעי שעה, בין השעות 16.30 עד 17.15.

לימודי ערב — היו מכוונים לילדים הבוגרים יותר, שנהגו להשתהות ב"חדר" גם בשעות הערב, עד השעה 21.00, בעיקר בחודשי הקיץ.

תוכנית הלימודים

שכבת הגיל המתחילה למדה את כללי הקריאה (בדרך אנליטית־סינטתית) ועסקה באימוני קריאה קוליים, תרגול בזיהוי האותיות והכרת משפטים שלמים, הלקוחים מהתפילה ומהתורה.

בבואו ל"חדר" למד הילד כדבר ראשון, לשנן על־פה את הפסוק "תורה ציווה לנו משה מורשה לקהילת יעקב", וכן את הפסוק "שדי ישמרנו ויצילנו מכל רע". אולם בניגוד ל"חדרים" דומים במזרח־אירופה, לא הקפידו כאן על הנוהגים שהיו מקובלים בחלק מהם, כגון: הושבת ילד על ברכו של המלמד, של הרב או של חכם העיר; מריחת דבש על הטבלה וליקוקה, כדי להמחיש את מתיקותה של התורה וכו' וכו'.

לאחר קניית שליטה בכללי הקריאה, החל הילד ללמוד את פרשת השבוע, ואף ממנה רק את הפרקים העיקריים.

כך קנה הילד במשך שנה או שנתיים, בשכבת הגיל הראשונה, את המפתחות ללימודי היהדות.

שכבת הגיל השניה עסקה בהכרה יסודית של חמשת חומשי־תורה עם פירוש רש"י. כיוון שחומר הלימוד היה עמוס יחסית לגיל זה, למדו הילדים רק את הפרקים העיקריים מפרשת השבוע. בדרך כלל לא הספיקו לסיים את כל החומר. אולם הפרקים שנלמדו, נרכשו ביסודיות.

שכבת הגיל השלישית המשיכה לעסוק בלימודי פרשיות השבוע עם פירוש רש"י, וכן למדה את חמש המגילות, (שיר השירים, מגילת רות, קוהלת, מגילת אסתר ומגילת איכה) בזיקה למועדי ישראל. שיר השירים נלמד גם מדי יום חמישי או יום שישי. השכבה הזו עסקה גם באימוני כתיבת מכתבים מסחריים או אישיים ביידיש. בראשיתה של שנת הלימודים השניה, החלו ללמוד משנה, או משניות בודדות וקלות לשינון.

שכבת הגיל הרביעית עסקה, בנוסף לדברים שפורטו לעיל, גם בלימוד הגמרא. בדרך כלל למדו מסכתות בבא מציעא, ברכות, בבא קמא, שבת ועוד. כן נהגו הילדים ללמוד בחודשי הקיץ, מדי שבת אחר הצהרים, את "פרקי אבות", ואילו בחודשי החורף אמרו בצוותא את "ברכו נפשי".

שכבת הגיל החמישית עסקה בעיקר בלימוד הגמרא עם פירוש רש"י ותוספות. ברמה מתקדמת יותר אף למדו פרשנים נוספים.

שיטת ההוראה

שיטת ההוראה היתה חזיתית (פרונטאלית). הפעיל העיקרי היה "המלמד". אולם עוד מהגילים הנמוכים כוונו התלמידים ללמידה בקבוצות או ללמידה יחידנית (אינדיווידואלית). הירבו להורות על־פי שיטה זו החל משכבת הגיל הרביעית ואילך.

"המלמד" נהג להביא בפני התלמידים את עיקרי הסוגיה ביום ראשון בבוקר, והמשיך בהתוויית קו הלימוד גם בשעות שלאחר הצהרים של אותו יום. למחרת, ביום שני, החלה החזרה הראשונה על החומר שנלמד, בצירוף הסברים מתאימים, ואילו ביום השלישי הוחל בלמידה עצמית, אם בקבוצות ואם באופן אינדיווידואלי, כשהמלמד עומד לרשות התלמידים בהדרכה ובעצה.

עד יום חמישי חייב היה התלמיד לשלוט שליטה סבירה ב"מנה השבועית" שכללה, כבר בשכבה הרביעית, ידיעות בדף גמרא אחד, בנוסף למטרות לימודיות נוספות. ביום חמישי נערך מבחן בעל־פה ("פארהערן" ביידיש), שנתבסס בעיקר על הזכירה. שיטת הוראה זו היתה מקובלת גם בשכבה החמישית.

הילדים שלמדו בשכבות הגיל הגבוהות יותר, נבחנו גם אחת ל"זמן" — סמסטר —, כשוועדת בוחנים, שכללה פדגוגים ולמדנים מובהקים מטעם "חברת תלמוד תורה" בחנה את בקיאותם של הדרדקים. מבחנים אלה נשאו אופי מרגש ביותר. הנבחנים שהיטיבו לענות לשאלות הבוחנים זכו במנת כיבודים של ממתקים ובשבחים. כל ילד, בין אם הוכיח את שליטתו ובין אם לאו, זכה תמיד במגדנות וממתקים, כדי להמחיש את מתיקותה של התורה וכדי לציין כי כל הלומד תורה חייו ימתקו.

יחסי מחנכים—תלמידים

אף־על־פי שמחנכי ה"תלמוד־תורה" הקפידו מאוד על משמעת מצד תלמידיהם, נוצרו יחסי כבוד בין המחנכים לבין התלמידים, בבחינת "כבד את אביך ואת אמך, לרבות מוריך". למרות השימוש ברצועה או בשוט, כאמצעי להשלטת משמעת, הכירו גם התלמידים הבוגרים יותר בעיקרון כי "חושך שבטו שונא בנו", ובחלוף רגעי העונש חזרו ונוצרו יחסי כבוד הדדיים.

תופעה זו ראוייה לציון מיוחד, כיוון שמחנכי ה"תלמוד־תורה" היו מחוסרי הכשרה פדגוגית, אך חושם הפדגוגי הטבעי ונטייתם להוראה ולחינוך ילדים, הקלו עליהם את העבודה, שנעשתה בתנאים קשים, ועל־פי רוב גם בתנאי שכר ירודים. לכן חיפש לעצמו כמעט כל מחנך "תלמוד־תורה" הכנסה נוספת לשכר הלימוד שקיבלו מהורי הילדים, מה גם שתשלום שכרם היה מתאחר לעיתים קרובות.

כאמור, ידעו ה"מלמדים", בחושם הטבעי ובאהבתם הרבה לילדים, לחבב את התורה על הקטנים וליצור שלמות בין הילד, התורה והמחנך. בעבודה זו היו גם רגעי התעלות. כשהגיע, למשל, המלמד לפרשת "ויחי יעקב" (בראשית מ"ח, פסוק ז'), עם התיאור הדרמטי על יעקב אבינו שימיו קרבו לסופם: "ואני בבואי מפדן ארם מתה עלי רחל בארץ כנען בדרך בעוד כברת ארץ לבוא אפרתה ואקברה שם בדרך אפרת היא בית־לחם", היה כל גופו של ה"מלמד" רוטט מבכי והתרגשות, וליתר חיזוק אף היה מצטט ביידיש מפירוש רש"י לפסוק הזה, וכל ילד היה רואה בעיני רוחו את יעקב "אביו", שהפך ל"יעקב אבינו" הרחום והאבהי, האוהב את בניו והנושא בסבל נפשי מחמת המעשה שעשה לאם ילדיו. הילד הקטן

ראה לפניו את נחלת האבות, את ארץ־ישראל כולה, והוא ריחף על כנפי ההיסטוריה, שמע את משק קורות ימי האומה, צפה בדמויות אבות האומה ונשתלב אורגנית כחלק מהעם ותולדותיו.

בלומדו את פרשת יציאת מצרים, את מסעות בני ישראל במדבר וכו' וכו', ראה התלמיד בעיני רוחו את משה רבנו ואת אהרן הכהן ואת כל המכות שירדו על המצרים ואת "הסוס ורוכבו רמה בים". הוא הדין בלימוד ספר "במדבר". הילד היה שותף לכל המסעות ההיסטוריים שעברו בני ישראל במדבר. הוא ראה את השופטים והשוטרים, את שבטי ישראל על נשיאיהם ועל דגליהם נעים כצבא אדיר, ונפשו נשאה אותו לארץ־ישראל הנכספת, שמעבר לים, "מקום שם ארזים ועבים יישקו", וידע כי הוא במערב ולבו במזרח.

חינוך חרדי לבנות

ב י ת־י ע ק ב

כשם שבבית־המדרש הקטן ברח' סאנט־ג'ורג' החשוך עם קירותיו העבים שאבו הילדים תעצומות עוז לעמוד מול גלי השואה, כן חוסנו בבית־ספר "בית־יעקב" כנגד פיתויי החיים וחונכו לעמידה יהודית איתנה.

בגבור אווירת ההתרחקות בציבור היהודי ממסורת ישראל, החליטו עסקני הקהילה האורתודוכסית ליצור מסגרת חינוכית יציבה גם לבנות.

תחילה ניתן היה החינוך היהודי והכללי במסגרת ביתית — מאם לבת, מדור לדור. אך משנתקבל "חוק חינוך חובה" מטעם הרשות הממלכתית החילונית, נאלצו גם ההורים החרדים לשלוח את בנותיהם לבתי־הספר הממשלתיים ושם זכו הבנות, במקרה הטוב, לסיום פרק לימודיהן היסודי. למעשה, יכלו רק בנותיהן של המשפחות האמידות לזכות באותם ימים בלימודי תיכון. אך החלק הארי של חברי הקהילה האורתודוכסית מנע מבנותיו לימודי המשך במוסדות חינוך תיכוניים, משום חשש להתרחקות מהדת בהשפעת הלימודים במסגרת חילונית.

הנהגת הקהילה האורתודוכסית מנעה את חבריה גם משליחת בנות לבית־הספר היהודי שפעל בוואשאר־האיי מאז שנת 1880. אף־על־פי שהישגי בית־הספר היהודי היו מרשימים, בתחומי המקצועות הכלליים ובחינוך הלאומי הלא־דתי, הרי החינוך הדתי, במשמעות המסורתית, וכפי שפירשוהו חברי הקהילה האורתודוכסית, נחשב בעיניהם כלקוי ביותר, ולכן התנגדה לו הנהגת הקהילה האורתודוכסית.

חינוך חרדי כללי ניתן לבנות הקהילה האורתודוכסית מאז ראשיתה של המאה העשרים על־ידי הרבנית סופר ועל־ידי נשים חרדיות בעלות ידע, באורח פרטי או במסגרת חוגי שבת. הלחץ ללימודים סדירים החל רק בין שתי מלחמות העולם, הן משום שאופי הלימודים בבית־הספר היהודי היה מסורתי בצורה סבירה וסיפק את רצון ההורים או לפחות של חלק מהם, והן משום שהתביעות

להשכלת הבנות גדלו והלכו והכריחו את ציבור ההורים לפתוח מוסדות חינוך מסודרים יותר, ייחודיים לבנות.

לאחר שנים רבות של קיום חוגי לימוד פרטיים, הוחלט בשנת 1933 לייסד בית־ספר חרדי לבנות בית־יעקב. בית־ספר זה נוסד בראשית 1934 על־ידי אלמנתו של מזכיר הקהילה האורתודוכסית יעקב זינגר, לימים הרבנית פרידמן ובעזרת עסקניות דתיות אחרות. מספר הלומדות במחזור הראשון הגיע לארבעים בנות. ברבות הימים עלה מספר הלומדות ובית־הספר כבש לעצמו שם מכובד בקרב ההורים האורתודוכסיים. המבחן הפומבי הראשון של התלמידות בנוכחות קהל רב, אבות ואמהות, נערך בשנת 1934.[32] הן נתבקשו להסביר את משמעותן של תפילות ישראל — ולא רק לדעתן בעל־פה, לבאר את פרשת השבוע ולהראות כוחן בידיעת מנהגים וברכות, דינים והלכות, נוסף לידע הכללי.

בשנת 1936 חלה הפסקה זמנית בפעילותו של בית־הספר בית־יעקב, אך החל בשנת 1937 חודשה פעילותו בתנופה מוגברת. הנוהג, שקיים היה במשך שנים בקהילה, לכנס את הבנות החרדיות מדי שבת בשבת, בשעות שלאחר הצהרים, ולהעניק להן הסבר ממצה על פרשת השבוע, על מנהגי דת והלכה, עשה את בית־הספר למוסד שהתקיים בקביעות עד כניסתם של ההונגרים לטראנסילבניה הצפונית.

עם עלייתה ארצה של מייסדת בית־הספר נתפנה כס המחנכת, והנהגת הקהילה יחד עם ארגון הנשים האורתודוכסיות [33] הציעו את המשרה לגב' מאלאניה צימרמן, מי שהיתה לימים מורה בסמינר בית־יעקב בחיפה. עם כניסתה לתפקיד החלה לפעול לביסוסו של המוסד. מעתה הכיל המוסד החינוכי הזה בנות מגיל הגן ועד לגילים גבוהים, ואלה למדו אורחות חיים על־פי המסורת, ברכות, תפילות, דיני כשרות, הלכות משפחה, פרשת השבוע ומקצועות כלליים.

בית־הספר שכן בבנין של ה"תלמוד־תורה" לשעבר, מול בית־הכנסת האורתו־דוכסי החדש, לאחר שה"תלמוד־תורה" עבר משם לחדרי הלימוד שבתוך בית־הכנסת האורתודוכסי החדש ומשם ל"בית־המדרש הספרדי". העברת ה"תלמוד־תורה" נכפתה מחמת מאבקו הממושך של השכן, רופא נוצרי, שונא ישראל, שנהג להתלונן באוזני העיריה כי "הלימודים הרעשניים" ב"תלמוד־תורה" מפריעים לקבלת חולים. ואכן, חוייבה הקהילה מכוח צו העיריה להעביר משם את הלימודים.

סדרי הלימודים

הילדות בגיל הנמוך, שחייבות היו לבקר בבית־ספר ממשלתי במשמרת שניה, למדו בשעות שלפני הצהרים ואילו בשעות שלאחר הצהרים ביקרו בו הבנות שבגיל הבינוני. הבנות הבוגרות למדו בשעות שבין הערביים. מעדויות שניתנו על־ידי התלמידות מסתבר כי הלימודים קסמו לתלמיד ולא היה צורך בכל פעולת דרבון. השיעורים שניתנו על־ידי שלוש מורות כללו מקצועות מגוונים. המורות גילו ידע רב ומקיף. בפגישות שנערכו בשבתות אחר־הצהריים, ניתנו הסברים

על פרשיות השבוע ונידונו עניני מוסר מיוחדים לבנות ולאשה היהודיה, על־פי התפיסה האורתודוכסית. כן הדריכו את הבנות בהבנת הכתוב ב"צאינה וראינה".

במסגרת בית־הספר נחוגו חגי ישראל ומועדיו כגון חנוכה, ט"ו בשבט, פורים, ל"ג בעומר, ראשי חודשים, תשעה באב וימי הצום. אין צורך להדגיש כי לפני כל חג ניתן הסבר על מהותו של החג. במיוחד נמשך לב הבנות אחר חג החנוכה ומסיבות הפורים.

בשנת 1937 היו במוסד זה כ־80—70 תלמידות והורו בו שלוש מורות. בשנת 1939 עלה מספרן של התלמידות ל־100 ומעלה. פעילותו של בית־הספר נמשכה עד שנת 1944 והופסקה בעטייה של השואה. כעבור גלי הזעם חודשה פעילותו ולמדו בו בנות הניצולים ממחנות טראנסניסטריה שקבעו מקום מגוריהם בעיר זו ולאחר שנת 1948 עלו רובן לארץ.

חינוך על־יסודי — "הישיבה"

קורותיה של "הישיבה" המקומית התחילו באמצע המאה התשע־עשרה, ולדעת חוקרי החינוך החרדי בטראנסלבניה היתה, כפי שכבר ביארנו, הראשונה בטראנסילבניה.

הרב משה פירסט, רבה של ואשאר־האיי, מספר בספרו "מראה משה"[34] על טרדותיו המרובות משום חובתו להורות תלמידיו ב"ישיבה": "לולא טרדות התלמידים השי"ו אשר נשאלתי לתת להם טרף חוקם מדי יום ביומו, הן שיעור עיון והן בשיעור פשוט, גלווה לזה, עמוס אנוכי בטרדת הרבנות אשר זה בא בכדו וזה בא בחביתו".

לצידו של הרב משה פירסט פעל בנו, הרב ישעיהו פירסט, כריש דוכנא. מניחים, כי גם בתקופתו של הרב משה אהרון מאנדלבוים התקיימה ישיבה בקהילה זו אם כי בהיקף מצומצם. פעילותה המחודשת של הישיבה "בקהילת קודש יראים" החלה עם בואו של הרב מנחם סופר, בשנת תרע"ח, 1918. אליה נהרו אברכים מטראנסילבניה כולה ונפתח דף חדש בקורות החינוך הדתי בקהילה זו. נטל האחזקה של הישיבה נפל על הקהילה, שנשאה בו ברצון. עם ביסוסה של הישיבה באו אליה תלמידים גם ממרחקים — מרומניה, מצ'כיה, מהונגריה ואף מאוסטריה. בשל התרחבותה נדדה הישיבה למשכן חדש, קודם לרחוב יוקאי מור ומשם לבנינה הצנוע, אך הקבוע, בחצרו של הרב מנחם סופר, סמוך לבית־הכנסת האורתודוכסי ברחוב קנופפלר וילמוש. שם נשארה עד יומה האחרון בשנת 1944.

מספר התלמידים בישיבה הלך וגדל בהתמדה. בראשיתה מונתה כ־20 אברכים, בשנת 1928 למדו בה כ־75 תלמיד, ומספרם גדל בשנים 1930—1939 עד 120. בסוף שנות השלטון הרומני ב־1940, ובמשך תקופת השלטון ההונגרי, ירד מספר התלמידים לכ־40. בשנים 1942—1944 לא היו בה אלא כ־25 לומדים.

עם עליית מספר התלמידים בישיבה, ביניהם תלמידים מהסביבה הרחוקה,

נפתחה "פנימיית הבנים" בהחזקתה של הקהילה. הלומדים גרו שלושה־ארבעה בחדר, תמורת תשלום סמלי. הפנימיה שכנה ברחוב צ'ילאג־קוז ומנהלה היה הרב שמואל סופר. הוא גר עם רעייתו בפנימיה ושימש "אב־בית" לתלמידי הישיבה. בפנימיה התפתח הווי מיוחד במינו. בחורי הישיבה ערכו מסיבות חג ומועד, מסיבות פורים ו"חמישה־עשר" ונטלו חלק בפעילות "תפארת בחורים". כדי להקל על בחורי הישיבה, דאגה "חברת תלמוד־תורה" וגבאיה, בעזרת הנהלת הקהילה, להבטיח לכל התלמידים שיהיו סמוכים על שולחנם של בעלי יכולת — כל יום אצל בעל־בית אחר. נוהג זה ידוע היה בכינוי "לאכול ימים" (טעג). כל בעל־בית היה מארח בחור ישיבה ביום מסויים בשבוע, ויש שסעדו על אותו שולחן במשך שנים אחדות בקביעות. בחורים אלה אף נהנו מדמי כיס קבועים מידי אותם בעלי יכולת. יחד עם זה אורגנה בשנת 1931 מסעדת בחורים או "מנזה" שפעלה ברחוב יוקאי מור. ב"מנזה" אכלו בחורים שלא נמצא עבורם סידור "ימים", וכן אכלו שם ילדים, שלמדו ב"תלמוד־תורה". פרנסי הקהל דאגו גם לביגוד חד־פעמי בשביל אלה שבאו לישיבה ונזקקו לכך. הבגדים והנעליים נתרמו על־ידי נדבנים.

תוכנית הלימודים

תוכנית הלימודים המחייבת כללה שינון ולימוד של כשני דפי גמרא לשבוע ויותר, עם פירוש רש"י, תוספות וספרים מארבעה הטורים, יורה־דעה, אורח־חיים, חושן־משפט ואבן־העזר, כן למדו מהרש"א.

שבוע הלימוד נפתח ביום א' בשעות הבוקר, או בשעות שלאחר הצהרים, עם שיעורו של הרב מנחם סופר, שהיתווה את ה"מנה השבועית". נוסף לזה למדו את פרשת השבוע עם פירוש רש"י, וביום שישי למדו "אורח־חיים". החל מיום ב' נתחלקו הבחורים לקבוצות לימוד. במסגרת הישיבה היו שלושה שלבי לימוד שציינו שלוש דרגות־כושר והן:

ש ל ב א' — "בחור'ל" (בחור קטן); דרגה מתחילה. הבחור'ל היה לומד את המנה השבועית ביחידות, או עם עוד שניים־שלושה חברים, בהדרכת בחור ישיבה מבוגר, שהורשה בזכות בקיאותו להדריך בחורים מתחילים.

ש ל ב ב' — "שיעור־גייער" (ההולך לשיעור); דרגה אמצעית ממשיכה, לאמור, לומד מדרגה שניה, שמסוגל ללמוד את המנה השבועית בעצמו ללא הדרכה צמודה של מדריך אישי. תלמיד כזה היה בדרך כלל בחור שכבר למד כשנתיים בישיבה והגיע ליכולת אישית סבירה.

ש ל ב ג' — "חזור־בחור" (בחור החוזר בכוחו הוא על חומר הלימוד); זו דרגה מתקדמת, לאמור, בחור שלמד שלוש עד חמש שנים בישיבה, סיגל לעצמו שליטה טובה בחומר הלימודים, בקיאות סבירה וידע מספיק בארמית התלמודית עד כדי הבנה טובה של הטקסט התלמודי. בחור כזה היה לומד, בהדרכתו של הרבי, פרקי לימוד נוספים, מלבד המנה השבועית הרגילה. אם הוסמך לכך

על־ידי הרב, היה מדריך בחורי ישיבה מתחילים וחוזר עמהם על השיעור. מכאן כינויו "חזור־בחור".

תוכנית הלימודים השנתית נתחלקה לשני "זמנים" (סמסטרים) וכללה בדרך כלל שלוש סוגיות עם "ראשונים" ו"אחרונים". מכאן, שרמת הלימודים בישיבה המקומית עמדה על דרגה גבוהה. מלבד זאת, נהגו בחורי הישיבה ללמוד מדי יום ביומו שיעור ב"מוסר", אותו נהג להורות ר' מנחם סופר כל יום לפני תפילת הערב.

שנת הלימודים היתה מורכבת, כמקובל, משני "זמנים": "זמן חורף" ו"זמן קיץ". הראשון נמשך מחשוון עד אדר וזמן "הקיץ" מאייר עד אלול.

בישיבה לימדו, בנוסף לרב מנחם סופר, בשנים 1925—1935 הר' משה שיינברגר, כ"מגיד שיעורים" והרב אפרים פישל קליין כמלמד פוסקים. בשנים בשנים 1935—1944 לימדו בישיבה: הרב מנחם סופר כ"מגיד שיעורים" ראשי והרב שמואל סופר — ראש מתיבתא וראש בחורים.

חוי ישיבתי

בחורי הישיבה נהגו להיפגש עם הרב, מלבד בשעות הלימוד ושעת המבחנים הקבועים ביום חמישי בשבוע, גם בכל ליל שבת ליד שולחנו של הרב. שם כובדו במאכלי שבת, שמעו דברי תורה, או דברים מעניני דיומא.

מלבד הפגישות השבועיות עם הרב נטלו בחורי הישיבה חלק בחגיגות פורים, בהן הוצגו הצגות־פורים ("פורים־שפיעל"), שנושאיהן שאובים היו מהמסורת היהודית הפורימית, כגון: מכירת יוסף, המלך שלמה, המן ואחשורוש, מרדכי היהודי והמן הרשע, ונושאים ששיקפו ברוח המסורת את חווי החיים בחברה הסובבת.

בחורי הישיבה השתתפו גם ב"שולחן" המיוחד, שנהג לערוך הרב מנחם סופר בפורים אחר־הצהרים. שוחט הקהילה, ר' יוסף אייזיק גרין, היה נושא את דרשת הפורים לבני עירו, כשהוא לבוש בגדי פורים: פראק וצילינדר, ולעיתים אף מעוטר זנב־סוס, כדי לבדר את הציבור. כן היו בחורי הישיבה פעילים בעת ההדלקה החגיגית של נרות חנוכה בביתו של הרב מנחם סופר. היתה זו חוויה מיוחדת גם למוזמנים אחרים. את הנרות הדליק בעל־הבית ומקהלת הישיבה שרה משירי חנוכה מסורתיים. בסיום טקס הדלקת הנרות מיהרו בחורי הישיבה לקיים את מצוות משחק הקלפים החד־פעמי של חנוכה. ובהתקרב ימי הפסח "הסתערו" על מאפיית־המצות, הן כדי לקיים את מצוות אפיית המצות והן לצורכי פרנסה.

חברת ש"ס

הציבור היהודי בקהילה זו, כמו בכל קהילות אירופה המערבית והמרכזית, נתן את דעתו גם על השתלמותם של המבוגרים, ולצורך זה הוקמה "חברת ש"ס", שבמסגרתה למדו חבריה את הדף היומי באורח שיטתי. ההשתייכות לחברה זו היתה וולונטרית, ומרכזה היה בבית המדרש ה"ספרדי". מדי ערב, לעת תפילת

ערבית, נהגו חבריה להתכנס ולדון בסוגיה תלמודית, כשמורי החברה מתחלפים מדי פעם. חברה דומה פעלה גם בבית־המדרש ברח' סאנט ג'יורג'.

חוגי הלימוד התרחבו ונמצאו גם בבית־הכנסת האורתודוכסי וכן ב"שטיבלעך" שונים. בשנים שלפני השואה הגיע מספר חברי החוגים האלה לעשרות רבות. עם סיום לימוד מסכת מסויימת נהגו חבריה לערוך מסיבת סיום וכן נהגו בימי ה"יאהרצייט" של חשובי הקהילה ושל אישי הקהילות האחרות.[35]

לאחר השואה נעשה נסיון לחדש את פעילותה של החברה, כשפעיליה העיקריים היו יהודים תושבי טראנסילבניה הדרומית, שלא הובאו לאושביץ וניצלו עם משפחותיהם ממחנות הריכוז. אולם נסיונם לא עלה יפה.

שיעורי דת וחינוך חרדי בבתי־הספר התיכוניים הממשלתיים

למרות קיומה של רשת חינוך יהודי, נמצא תמיד מספר מועט של ילדים יהודים שהוריהם לא היו מעוניינים בשילובם במסגרות החינוך של הקהילה. ילדים אלה קיבלו את חינוכם היהודי מ"מחנכים תורניים" פרטיים, שהיו באים לבתי התלמידים ונותנים להם שם שיעורים. היקף הלימודים במסגרות אלה היה מצומצם ביותר וכלל הכרת התפילות, ברכות בסיסיות, פסוקים אחדים מפרשת השבוע והסברים קלים על חגי ישראל.[36]

לעומתם נמצאו ילדים יהודים שנשרו ממסגרות הלימודים המאורגנות. אלה קיבלו חינוך יהודי ראשוני הודות לחוקים הממלכתיים של ממשלת הונגריה, מלפני מלחמת העולם הראשונה, ושל ממשלת רומניה בין שתי המלחמות, שקבעו הנהגת שיעורי־חובה לדת בבתי־הספר הממשלתיים. בשעה שהכמרים ביקרו אצל תלמידיהם כדי להורותם דת, הורו מורי הדת היהודית את הילדים היהודיים פרקי יסוד בדיני ישראל, תפילות, ברכות, קטעים מפרשת השבוע, מנהגים והווי. המורים באו אם מקרב הקהילה האורתודוכסית ואם מהקהילה הקונסרבטיבית — הכול לפי בחירת ההורים. הזכות להוראת פרקי יסוד בדת ישראל הושגה לאחר מאבק ממושך עם השלטונות ההונגריים והרומניים ועל־ידי שתדלנות וריכוך כספי.

בשנים 1905—1944 שימש בתפקיד זה מטעם קהילת "סטאטוס־קוו" הרב ד"ר פנחס לוי ומצד הקהילה האורתודוכסית — בין השנים 1920—1924 — יעקב זינגר, מי ששימש לפני כן מורה לדת ישראל בקהילת נאג'־ואראד (גרוס־וורדיין) והרב מנחם סופר. בין השנים 1924—1944 עשו במלאכה זו אפרים פרידמן, מזכיר הקהילה האורתודוכסית, חניך אוניברסיטת וינה, שרכש את השכלתו התורנית בישיבות ליטא, פרסבורג, פרנקפורט ואחרות, והרב יחזקאל שמעוני שלימדו דת־ישראל בבתי־הספר התיכון הממשלתיים. שיעורי־דת פרטיים נתן יעקב חיים פולאק. בתוקף החוק הממשלתי חייבים היו תלמידי בתי־הספר התיכוניים, מדי שנה בשנה, בציון בלימודי הדת, שבלעדיו לא זכו בתעודת מעבר מכיתה לכיתה, או בתעודת בגרות. על כן היו הורי התלמידים מתייחסים לשיעורי הדת ברצינות

יתירה, וזו כנראה הסיבה להצלחתם הרבה של מורי הדת היהודית במוסדות הממלכתיים. יחסם של התלמידים לשיעורים ולמורים היה חיובי ביותר. נוצרו יחסי כבוד ביניהם לבין מוריהם ונתפתחו לעיתים יחסי־ידידות הדוקים.

שלטונות החינוך הממשלתיים, הרומניים וההונגריים, קיימו במשך כל התקופה, לרבות שנות מלחמת העולם השניה, מנהג של סובלנות יחסית כלפי שיעורי הדת. תרמה לכך במידה רבה אישיותו של הרב יחזקאל שמעוני שידע ליצור יחס של הבנה וכבוד כלפי מורי דת ישראל, אף־על־פי שבתקופה זו הופעלו חוקי ה"נומרוס קלאוזוס" כלפי התלמידים היהודיים.

הרב מנחם סופר

שורת רבניה של הקהילה החלה, כנראה, עם הרב לייב משה בן אברהם, רבה הראשון של הקהילה נאזנאנפאלבה וגולת הכותרת שלה היה הרב מנחם סופר.

הרב מנחם סופר נולד בשנת תרמ"א (1880) בקהילת סאנט־מיקלוש הסמוכה לטאמסבורג שבטראנסילבניה, לאביו הרב ישראל מרדכי אפרים סופר, שהיה רבה של הקהילה הזו ומחבר ספר "זכרון אפרים".

מנחם נתייתם בצעירותו, בהיותו בן 12, וגדל בבית דודו, הרב יוסף לייב סופר. את ימי בחרותו בילה בישיבת האידו־בוסורמאני ובדאראצ'קה שליד דברצין. בישיבות אלה שתה תורה מבארו של הרב יעקב גינסה ומפי הרב ישעיהו מנהיים, שממנו הושפע השפעה מרובה.

בגיל 18 הלך לעיר פאקש לחסות בצל "בעל ילקוט אליעזר" וללמוד תורה מפיו. שם התפתחו כשרונותיו הרבים. כאשר הגיע לישיבת פרסבורג נעשה לבחיר תלמידיו של הרב שמחה בונם סופר, מי שנתפרסם כ"בעל שבט סופר", נכדו של ה"חתם־סופר". בישיבה זו היה דורש בסוגיות תלמוד לפני הבחורים הצעירים, ובה גם הוסמך בשנת תרס"ב (1902) לרבנות. ממנה שב לבית מאמציו כשהוא גדול בתורה ובחכמה. דרשתו הראשונה לאחר שובו לדאראטשקה נסבה על הנושא "חיזוק אושיות החינוך המסורתי כנגד רוח ההשכלה החילונית".

בשנת תרס"ג (1903) נפטר פתאום "בעל ילקוט אליעזר", והציבור החליט פה אחד לבחור ברב מנחם סופר לרב הקהילה. אולם כשבאו לבשר לו על הבחירה סירב לקבל על עצמו את התפקיד, משום יחס הכבוד לדודו הרב שמואל בנימין.

בחודש אייר לשנת תרס"ה (1905) נשא לאשה את בתו של הרב שמחה בונם עהרנפלד, רבה של מאטרסדורף. בביתו ישב הרב מנחם סופר שש שנים ונתפרסם כתלמיד חכם מובהק. הוא היה ל"מגיד שיעורים" בישיבה המקומית, לימד את בני הקהילה בשבתות, ודרש לפניהם.

בשנת תר"ע (1910) נבחר לרבה של קהילת נאג'י־באיום, שהיתה קהילה מסודרת בקרנות ופעילותה מעוגנת בתקנות. עתה, כשפרנסתו בטוחה, הקדיש את מלוא כוחו ואונו להוראה. כאן סידר לדפוס את השו"ת של חותנו ה"חתן סופר", עיטרו בהגהותיו ובכתב הקדמה בשם "מענה שמחה", ושמו יצא לתהילה, כשגדולי

הרב מנחם סופר, אחרון הרבנים האורתודוכסיים בקהילה

התורה קושרים עמו קשרי ידידות ותורה.[37] בשנת תרע"ח (1918) נבחר לרבה של הקהילה האורתודוכסית "קהל יראים" בוואשאר־האיי ונתקבל בכבוד על־ידי בני שתי הקהילות. הכתרתו לרבנות נערכה בחגיגיות רבה בהשתתפותם של נציגי השלטונות, המשטרה והצבא.[83] הקשר ההדוק שנוצר בין הקהילה ורבה נמשך עד שנת תש"ד (1944), שנת השואה.

קהילת ואשאר־האיי, שהיתה אחת הקהילות הראשונות בטראנסילבניה, וחבריה היו יראי שמים וחרדים לקיום המצוות כדת, לא יכלה להתפתח יפה בגלל הפיצול בקרב האוכלוסיה היהודית על רקע הניגודים באשר לחיי המסורת, הפירושים להלכה, אופיו הרצוי של החינוך, בעיית ההשכלה הכללית והיחסים עם החברה הנוכרית הסובבת. חבריה ציפו למנהיג רוחני שיצליח לאחות את הקרעים, ואותו מצאו באישיותו של הרב מנחם סופר. קבלת הפנים הלבבית שנערכה לבואו, העידה על הציפיות ממנו, ועל האימון שרחשו לו.

כניסתו דרך שערי העיר נערכה בפאר רב, בדומה לכניסת שיירה מלכותית, עם תהלוכה של 80 כרכרות[39] מקושטות בשלל צבעים, בליווי תזמורת, שניגנה שירי־עם יהודיים, ולצידן אברכים נושאי אבוקות — כל זה עשה את הכתרתו למאורע רב־רושם.[40] ההכתרה נערכה בבנין הקהילה, בהשתתפותם של הממונה על המחוז, נציגי הכמורה — הכומר הרפורמטורי[41] האוונגלי והאוניטרי. כמובן, שגם עמיתו, רב הקהילה הקונסרבטיבית, הביא לו את ברכתו.

נאומו של הרב מנחם סופר בהונגרית — בניגוד למנהגיהם של הרבנים האורתודוכסים — הפתיע את מקבלי פניו ואת נציגי 87 הקהילות הסמוכות והרחוקות, ששיגרו נציגיהם לטקס ההכתרה. בנאומו העלה קווי יסוד לעבודתו בקהילה ולמטרותיו הרוחניות. הוא הדגיש את כמיהתו לשלום־בית בין אחים החלוקים בדעותיהם, ואת ערגתו לקידומה של היהדות המקומית. ואכן, לא עברו ימים רבים ושאיפתם של חברי שתי הקהילות להבנה הדדית נתגשמה. הרב מנחם סופר היה לגורם מקשר ומאחד בין האחים.

ראשית מלאכתו, עם כניסתו לתפקידו הרבני, הופנתה לחיזוק אושיות החינוך היהודי, קרי, ארגון מחדש של ה"תלמוד־תורה" וביסוסו על יסודות חדשים. הוא הצליח להעמיק בקרב חברי הקהילה את ההכרה כי חובת חינוך הבנים חלה על כל אב בישראל ואין לוזלזל בה. יחד עם כך תבע מהנהלת הקהילה לנקוט צעדים כדי לשפר את החינוך היהודי. הוא הצליח לייסד קרן חינוך חדשה מכספי תרומתם של בעלי יכולת ונדיבי לב. בהשפעתו רכש אחד הגבירים בעיר, יצחק, זילברשאץ, בנין חדש שנמסר לשימושו של ה"תלמוד־תורה" וכן הוסיף ציוד משופר לחדרי הלימוד.[42]

למפעל העשיה החינוכית נבחרה על־ידי הרב קבוצת מחנכים תורניים, פדגוגים מצויינים, שהיו ידועים בבקיאותם התורנית ובהתנהגותם המופתית בחיי היום־יום. הכל החלו להרגיש כי תקופה חדשה נפתחת בתולדות הקהילה. לשם הרחבת הפיקוח הפדגוגי נבחר "ועד מפקחים", כמקובל ב"חדרים המתוקנים", שפעל על־פי "סגנון פרסבורג". הוועד קבע תוכנית לימודים, סדרי לימוד ומשטר ובחינות שבועיות שנערכו בדרך כלל בימי חמישי או בשבת אחר־הצהרים. בין הבוחנים היה הרב עצמו.

במקביל לחיזוק אושיותיו של ה"תלמוד תורה", החל הרב מנחם סופר בחידושה של ה"ישיבה", שנוסדה בימיו של הרב משה פירסט. משנודע ברבים כי חודשה הישיבה, החלו נוהרים אליה עשרות אברכים מרחבי טראנסילבניה. הרב דאג לתלמידיו כאב רחום לבניו. הוא ייסד "מנזה", בעזרת נשים צדקניות, והטיל את כלכלת "בחוריו" על "בעלי־הבתים". נפתחה פנימיה כדי לספק מקומות לינה לנזקקים. משנתפנו האברכים מדאגות היום־יום יכלו להקדיש את עיקר זמנם ללימודי התורה. רבים מהם נעשו לימים נושאי עול הקהילות השונות בטראנסילבניה ואף בארצות אחרות.

Maros-Vásárhely 1918 Május 22. SZERDA XII. évfolyam 80 szám

ELŐFIZETÉSI ARÁK
Helyben egyesszám ára 10 fillér,
Vidéken egy évre ..... 24 kor.
„ fél „ ..... 12 „
„ negyed évre ... 6 „
„ egy hóra ..... 2 „

ELLENŐR

FÜGGETLEN POLITIKAI ÚJSÁG

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL
Bolyai utca 9. szám.
A szerkesztőség telefonja 494. lakás 8
Kiadóhivatal telefonja 15. szám.
Kéziratot nem adunk vissza.
Névtelen levelekre nem válaszolunk.

Felelős szerkesztő KOVÁCS ELEK | Egyesszám 10 fillér | Kaptulajdonos és kiadó GRÜNN SÁMUEL

Rabbi beiktatás.

A helyi orth. izraelita hitközség tegnap iktatta be hivatalába uj főrabbiját Sofer Manót. Az uj rabbit az alsó vasuti állomásnál ünnepélyes fogadtatásban részesitették s hosszu kocsisor kisérte be a városba. Az ünnepélyes beiktatás d. u. 4 óraker történt a hitközség Kossuth Lajos-u. házának második emeletén. A nagy közönség soraiban ott voltak:

Incédy-Joksman Nándor főispán-kormánybiztos, továbbá dr. Vargha Lajos főkapitány, dr. Hubán Gyula gör. keth. püspöi helyettes, Tóthfalusi József, Rédiger Géza, dr. Löwy Ferenc lelkészek.

A megfolásig megtelt helyiségben az uj rabbi mondotta el mély tartalmu megnyitó erejü nazarai beszédét, melyet a hallgatóság meleg érdeklődéssel hallgatott s végén hatalmas éljenzéssel fogadott. Az üdvözlő beszédek után az Iskola utca csinosan renovált és alkalomszerüen feldiszitett templomban folytatott egyházi szertartások után a beiktató ünnepség az esti órákban végződött. Szófer Manó kiváló szónok, megnyerő modoru, javákorbeli férfi, akinek első szereplése garancia arra, hogy a hitközség hivei szerencsés választást tettek.

Reméljük, hogy ezt a rabbit kellő megbecsülésben fogják részesiteni s teljesen helyre áll az egyház belső békéje. — Azt azonban nem értjük és nem is hagyjuk fölemlités nélkül, hogy Marosvásárhelyen az orth. zsidóknak a tegnap délu'án a templomban tartott ünnepélyes istenti tiszteletet miért kellett német nyelven tartani.

קטע מהעיתון "אלאנור", בו מסופר על הכתרתו המפוארת של הרב מנחם סופר בשנת 1918

מפעל אחר של הרב היה חידוש ה"מקווה־טהרה" על־פי הלכות ה"שולחן ערוך", שמימיו מי־מעיינות, כדין. לעת מצוא קנתה הקהילה בנין חדש מהעיריה, מרווח ומודרני, ושם הותקן המקווה, לשמחתם של חברי הקהילה האורתודוכסית. הוא גם הבין, כי אחת הפעולות הדחופות הדרושות היא הפרדת השותפות עם הקהילה השניה ב"חברה קדישא". ואמנם, בשנת 1924 נוסדה ה"חברה קדישא" העצמאית לקהילה האורתודוכסית.[43] ברבות הימים נתפרסם שמו של הרב מנחם סופר בכל טראנסילבניה, והוא נבחר לשמש חבר בנציגות המרכזית של הקהילות האורתודוכסיות לטראנסילבניה כולה.

בשנת 1941 הוצעה לו משרת הרב הראשי לקהילה המרכזית (האורתודוכסית) בבודפשט, אך הוא סירב לנטוש את צאן מרעיתו בקהילת ואשאר־האיי, שאת פעולתו בה החל בימי שפלותה הרוחנית ועתה זכה לראותה בעלייתה הדתית־רוחנית ובגידולה המספרי. כמוהו עשה ידיד נפשו אפרים פרידמן, מזכיר הקהילה האורתודוכסית, שהוצעה לו משרת המזכיר הכללי של מרכז הקהילות האורתודוכסיות בבודפשט.

עלה בגורלו של הרב מנחם סופר לראות לא רק בגדולתה של קהילתו כי אם גם בפרפורי גסיסתה, בימי עברה וזעם. בשנת תש"ד (1944) כשכבשו הנאצים את הונגריה, נצטווה הרב להתייצב בפני מפקדה הגרמני של העיר, נציגו של אייכמן. הרב התייצב בפניו בראש משלחת, משותפת לשתי הקהילות, שכללה בין היתר את אפרים פרידמן, מזכירה של הקהילה האורתודוכסית, אהרון זינגר, חיים בצלאל פאנעט, אהרון גולדשטיין, משה דארוואש, אדולף לאדרר והרב ד"ר פנחס לוי. הצורר הנאצי, בדרגת קולונל, התרשם כל כך מהדרת פניו של הרב סופר, שהביט בו לשניה אחת בהשתאות והפליט באופן ספונטני, לא צפוי: "ביטע זיצען זיא האר אובערראבינער".[44]

ברם, היתה זו פליטת פה רגעית בלבד. החיה הנאצית לא שינתה את עורה, והוחל במסע הנגישות נגד היהודים. הרב מנחם סופר נתבע אישית לביצוען של הפקודות כשאיום המוות מרחף מעליו. הרב האמין כי ביצוען הטוב והמהיר של הפקודות יסייע להקל במידת־מה על סבלה של האוכלוסיה היהודית, או לדחות את רוע הגזירה. אולם אכזבתו היתה מרה. משנצטוו בני הקהילה לעזוב את בתיהם וללכת לגיטו, צעד הרב סופר בראשם, עודדם בלא הרף וקרא להם לקבל עליהם דין שמים. כדי להשפילו עד דכא, נצטווה הרב, בהיותו בגיטו, לגלח את זקנו, בעוד הגרמנים עם עוזריהם עומדים מסביב ומנציחים במצלמותיהם את "מעמד" גילוח הזקן של רב יהודי מושפל. על גילוח זקנו הספיק עוד הרב לשבת "שבעה" בתוך הגיטו, אך מדבריו הובן כי יותר משהוא מתאבל על מה שקרה, הוא אָבֵל על מה שעתיד לקרות. משהגיע היום המר של הליכת אלפי יהודים לכיוון קרונות־המשא בתחנת הרכבת, חיבק הרב סופר את ידידיו הרבים, נאמניו בכל שנות כהונתו כרב הקהילה, וצעד בפסיעות מאוששות אל הסוף המר. לאחר שנים נודע מפי אחדים שעבדו ליד הכבשנים וניצלו בנסי־נסים, כי ליד תאי הכבשנים

קרא לעומדים לידו לומר עימו וידוי, וכולם יחד קראו בקול אדיר "שמע ישראל".

בהיותו בגיטו פנה אליו ד"ר ישראל קסטנר והציע להוציאו יחד עם בני משפחתו, כדי להעבירו לברגן־בלזן ומשם לארץ־ישראל. אולם שוב סירב הרב לנטוש את צאן מרעיתו. ביום י' באייר תש"ד צעד לגיטו וביום ט' בסיוון תש"ד הוציא את נשמתו באושביץ. על אחד מעזבונותיו מצאו בני ביתו כתב בין היתר: "ואלה המשפטים, משפטי ה' אמת וצריך לקבלם באהבה".[45]

הרב מנחם סופר לא הספיק לקבץ את כתביו המרובים ואת תשובותיו אל הפונים אליו. אלו נלקטו והוצאו לאור על ידי חתנו הרב אפרים פישל קליין, מי שהיה רבה של הקהילה בין השנים 1948—1950, בשם "מנחם משיב".[46]

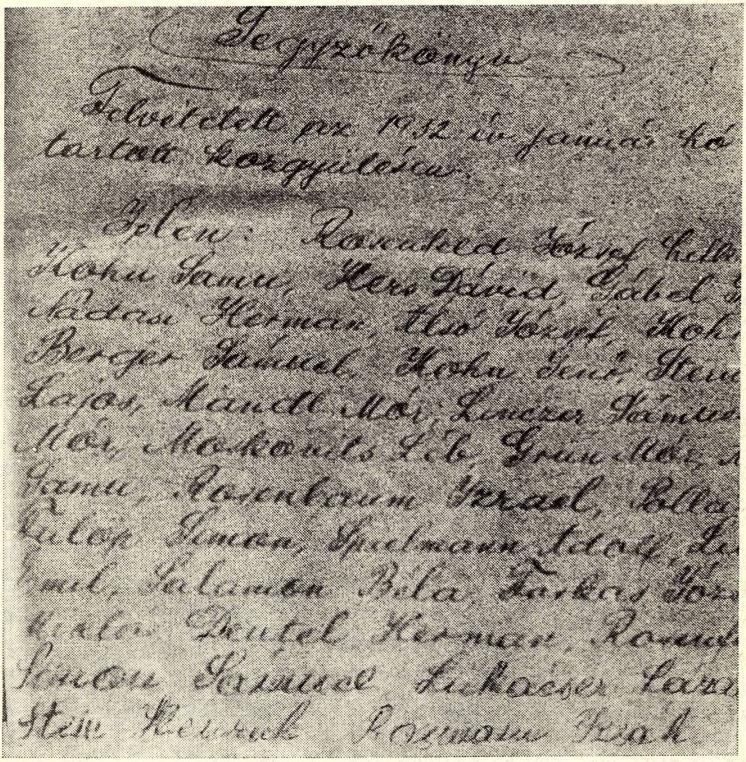

דף מפנקס הקהילה האורתודוכסית משנת 1932 ובו תיאור ישיבת "מועצת הקהילה"

זרמים חסידיים בקהילה

חדירתה של החסידות לקהילה המקומית החלה עוד באמצע המאה ה־19, עם בואם של המהגרים היהודים מפולין, מבוקובינה ומאוקראינה, שזכו לרשות ישיבה בעיר, למרות היותם אזרחי מקומות זרים. רבים נושאי דגל החסידות היו יוצאי גליציה, וישיבתם בעיר נתאפשרה הודות לכך שיהודי מותר היה לו לנוע באורח חופשי.

החסידים המהגרים נתקבלו ברגשות מעורבים. חברי הקהילה האורתודוכסית העריכו את יחסם היהודי המלבב, למדנותם והקפדתם על לבושם החסידי, ואילו יהודי הקהילה השניה, הקונסרבטיבית, הסתייגו מהם באורח בולט, לעגו ללבושם החסידי, השונה כל כך מהלבוש המקובל, וראו בהם גורם שעשוי "רחמנא ליצלן" לעכב את תהליך ההתבוללות בהונגרים, שפשה בחלקים מתוכה.[47] בואם של יהודים ילידי גרמניה, בוהמיה, "אוברלנד" וליטא "המתנגדת", עיכב במידה מסויימת את כיבוש הקהילה המקומית לחסידות. אולם, בראשית המאה ה־20, כשכבשה החסידות בטראנסילבניה מבצרים יהודיים בעלי אופי "מתנגדותי", עלתה כפורחת החסידות לזרמיה השונים גם בקהילת ואשאר־האיי.

ואלה הזרמים החסידיים שהיו מצויים בקהילה:

ח ס י ד י ס א ט מ א ר־ס י ג ט: "זרם" חסידי זה שנטה לחסידי הרב יואל טייטלבוים, התפתחותו החלה בראשית המאה ה־20. הוא כבש את השלטון בקהילה, והפך גם בעיר זו כמו בטראנסילבניה כולה, לכוח דומיננטי. השפעתו על החלטותיה ודרכיה של הקהילה האורתודוכסית היתה הרבה מעל לכוחו האמיתי. דבר זה הושג מכוח תקיפותו של זרם חסידי זה. קולניותו ונכונותו להיאבק על דרכו המיוחדת עד כדי איומי פרישה מהקהילה, חוזק אמונתו, קסמו הייחודי, וכוח המשיכה הלא־שיגרתי שניחן בו היקנו מעמדו.

מנהיגי הקהילה, שעדיין זכרו את תוצאות הפילוג מהמאה הקודמת, וידעו על הוויכוחים הקשים שניטשו בשנות ה־20 בקהילה האורתודוכסית בקלאוזנבורג, עשו ככל שיכלו כדי להשכין שלום בית, ואמנם כן היה.

קיצוניותו של זרם זה גרמה להשתקה כמעט מוחלטת של הקולות שהתנגדו ל"חסידות הלוחמת", במיוחד בכל הנוגע לארץ־ישראל ולציונות. יחד עם זה נימנו עמהם מאות חסידים תמימים שהאמינו בכוחו המאגי של ה"צדיק" מסאטמאר, המסוגל להושיע נדכאים וסובלים, לייעץ לסוחרים, לשקול בעניני עסקים, להכריע בענינים שבינו לבינה, בין אב לבניו, בין יהודים לשכניהם, ולעזור מבחינה חומרית לנזקקים. חסידים אלה נהגו להתפלל בנוסח מיוחד בבתי־תפילה מיוחדים להם, הירבו לנסוע לאדמו"ר, במיוחד לחגי ישראל ולמועדיו, וגם לשאול בעצתו. כידוע, אסר הרב מסאטמאר על חסידיו לעלות לארץ. ואף־על־פי שהתפללו יום־יום בדבקות "ותחזנה עינינו בשובך לציון ברחמים", נשמעו לו ונשארו בגולה.

השפעתו של הרב יואל טייטלבוים בטראנסילבניה ובוואשאר־האיי התחילה

עם כיבוש כס הרבנות בסאטמאר בשנות ה־20 והרקיעה שחקים בשנת 1938, כשמלך רומניה קארול ה־2, לחץ ידיו בתחנת הרכבת בסאטמאר, והסכים להצטלם עם הרבי. ללחיצת ידיים זו נודעה משמעות "פוליטית" מרובת־פירושים, וכתוצאה ממנה נעשה הרבי מסאטמאר למנהיגה המוכר והבלתי מוכתר של היהדות האורתודוכסית בטראנסילבניה.

שינוי כלפיו ביחסם של רבים מחסידיו חל בעקבות השואה. חלק מהאודים המוצלים ראו בו את האחראי הבלתי ישיר לאובדן בני משפחותיהם, בהאמינם שלולא התנגדותו של הרבי לעליה ארצה, היו רבים ניצלים מצפורני הנאצים. אולם ספק אם יש בפסיקה זו, שבסיסה אמוציונלי בלבד, משום אמת שיכולה להיסמך על עובדות היסטוריות. נראה, שהיא גובעת יותר מחוסר־אונים כלפי הגורל היהודי ואי־הבנתו מאשר מעובדות שהוכחו מעל לכל ספק.

חסידי ויז'ניץ: זרם זה היה השני בחשיבותו ובגודלו בקהילה. חסידיו היו מרוכזים בעיקר בחוגי "אגודת ישראל" ו"מניינים" הקטנים, שהיו מפוזרים בפרבריה של העיר. הסכמתו של האדמו"ר מוויז'ניץ, במיוחד של בנו, הרב אליעזר לביא האגר, להתיר לחסידיו לעלות לארץ־ישראל, קירבה רבים מבין חברי הקהילה האורתודוכסית לזרם זה. סיבה נוספת להתקרבותם נעוצה ביחסו הנוח של האדמו"ר לתחומי חיים שונים וכישוריו לקרב רחוקים ברכות הלב ובלבביות החמה. חסידי ויז'ניץ לא היו רבים, אולם עם היותם מעטים יחסית הורגשה השפעתם בכל תחומי החיים.

חסידי שינ'יאווה: עם בואו של הרב אלימלך בינדיגר האלברשטאם, בשנת 1920 לוואשאר־האיי מהעיר דאז', נתווסף זרם חסידי קטן וחדש לנוף החסידי של היהדות האורתודוכסית.[48] זרם חסידי זה היה מהענף הסאנצאי (על שם העיר סאנץ) בגליציה.

הרב אלימלך בינדיגר האלברשטאם קבע בשנת 1915 את מרכזו החסידי בעיר דאז', אולם לאחר שנים של אי־הסכמה בינו לבין רבה של עיר זו, הרב יחזקאל פאנעט ולאחר מכן בנו הרב יעקב אלימלך פאנעט, עקר לוואשאר־האיי. הוא היה בן בתו של הרב יחזקאל האלברשטאם משינ'יאווה שבגליציה, בעל "דברי יחזקאל" שהיה בנו של הרב האלברשטאם, בעל "דברי חיים" מסאנץ. מצד הענף השני של המשפחה היה בנו של הרב יחזקאל האלברשטאם וחתנו של הרב משה האלברשטאם.

עם הגיעו עם משפחתו לוואשאר־האיי, שבה במהרה זרם חסידי זה בקסמיו חסידים לא מעטים, שנמשכו אחרי הלבביות החסידית שלו, שפנתה אל פשוטי העם ואל האמידים כאל שווים לכל דבר. שיטתו נתבססה על: לימוד תורה בהעמקה, בהתמדה ובמסירות; התלהבות חסידית בעת התפילה; כוונה אמיתית בקיום מצוותיה של היהדות. חסידי הרבי הטיפו בדרך עקיפין לאמת בכל מסכת החיים, תוך הקפדה מירבית שלא לסטות הימנה, ולפשטות היחסים בין איש לרעהו, בלא הבדלי מעמדות, כאמיד כרש.

פטירתו של הרב אלימלך בינדיגר האלברשטאם בשנת 1935, הישרתה אבל כבד ובהלווייתו השתתפו אלפים מבני הקהילה ומיהודי הסביבה.[49] לאחר פטירתו המשיך בנו הרב יחזקאל האלברשטאם בשמירה על קיום השושלת השינ׳ווואית. הוא ניספה בתאי הגאזים באושביץ בתש״ד.

חסידי סנט־ג׳יורג׳: הם נבדלו מחסידים אחרים לא בנטיה חסידית מיוחדת, כי אם בקשריהם עם הרב יששכר בער קאהן, רבה הדגול של קהילת ״קהל־יראים״ בארדו־סנט־ג׳יורג׳, שהגיע ממנה לוואשאר־האיי ועמד בראש חסידיו בקהילה זו משנת 1916 עד לפטירתו בתרפ״ג (1923) בגיל מופלג של תשעים ושש שנים. בשנים אלו היה למנהיגה המוסרי והתורני של הקהילה האורתודוכסית, לא רק בזכות אישיותו התורנית, אלא גם בזכות תכונות נפשו. לאחר שהקהילה האורתודוכסית נתייתמה מרבה הקודם, הרב משה אהרון מאנדלבוים, היה הרב יששכר בער קאהן לפוסק הלכות עד בואו של הרב מנחם סופר. שמו הגיע אל מעבר לגבולות טראנסילבניה, משהחל נוקט עמדה חיובית לגבי מעשים שיש בהם משום גאולת הארץ.[50]

אישיותו רבת הקסם נעשתה חיש מהר כתובת למאות חסידים, שפגו אליו בבקשת עצה והדרכה בעניני חולין ובעניני קודש. מרכזו הרוחני של זרם חסידי זה שכן ברח׳ סאנט־ג׳יורג׳, שם הוקם בית־מדרש, שהיה גם ״חדר״ לתינוקות דבית רבן, ומפגש לאומרי תהילים קבועים, ״חברת תהילים״.

פעילותו הספרותית בתחום הספרות הרבנית־פרשנית, הוציאה לו מוניטין מעבר לגבולות טראנסילבניה. נזכיר את ספריו, שנערכו על־ידי צאצאיו, והוצאו לאור לאחר מותו: ״יערות דבש״ ״בינת יששכר״, על חמישה חומשי תורה ודרושים למועדים וליקוטי מוסר, הובא לדפוס על־ידי בנו הרב גרשון מנדל קאהן; ״דגול ברבבה״, מהדורה שניה, לבעל ״הנודע ביהודה״, כנ״ל; ״שווא לכם משכימי קום״, ספר פולמוס נגד החילוניות שפשה ביהדות בייחוד בציונות, יצא לאור בשנת 1920.

לאחר פטירתו המשיכה רעייתו בניהול אדמיניסטרטיבי של בית־המדרש ומקומו כראש הזרם החסידי הזה תפס חתנו, ר׳ משה דוד שיינברגר, מי שהיה דיין הקהילה האורתודוכסית במשך שנים ארוכות עד לשואה.

השושלת החסידית הזו, שמוצאה מעיירות פולין, הקימה דורות של גדולי רוח ורבנים, שפיארו את יהדות טראנסילבניה.

חמשת בניו של הרב יששכר בער קאהן נתפרסמו בטראנסילבניה ברגישותם לצדק, ביושרם ביחסים הבין־אישיים, בלמדנותם וביראת השמים, ששימשה קו מנחה בחייהם. משפחת חסידים זאת אף ביטאה כמיהתה לארץ הקודש על־ידי מעשים מוחשיים. אחת מבנות המשפחה ומאמהותיה, יינטה גאנצפריד, בתו של הרב שלמה גאנצפריד (שנתפרסם בעולם היהודי כמחבר ״קיצור שולחן ערוך״, המבוסס על ה״שולחן ערוך״ לר׳ יוסף קארו)[51] ורעייתו של הרב יששכר בער קאהן עלתה מטראנסילבניה לירושלים תוך סכנת נפשות, לאחר מסע ברגל של מאות

קילומטרים, שנמשך חצי שנה. את הדרך הארוכה הזו עשתה האשה, יחד עם ילדתה בת העשר, בהיותה בגיל גבוה, כדי לזכות לחיות בארץ ולהגיע בה לקבר ישראל.[52]

הווי חיים מיוחד במינו נקרם בבית־המדרש של חסידי סאנט־ג׳ורג׳. בתוכו פעלה ״חברת אומרי תהילים״, שנתכנסה מידי יום־ביומו בשעות שבין־הערביים לאמירת תהילים וללימוד הדף היומי. בתוכו גם שכן אחד ה״חדרים״ המפורסמים בעיר ובסביבתה, שהצמיח מקרבו תלמידי־חכמים לא מעטים. התביעות הלימודיות שנדרשו מהילדים, הבחינות השבועיות בידיעת התורה, רש״י, משנה ותלמוד, בהן נאלצו לעמוד מדי שבוע בשבוע, ואווירת הלימודים קבעו רמת לימודים גבוהה והציבו בפני הילדים אתגרים אינטלקטואליים קשים.

באי בית־מדרש זה נתגבשו ל״חברותא״ חסידית משפחתית. הם סבלו לא מעט מפורעים שניסו לא אחת להתנכל להם. תופעות אלה היו שכיחות למדי בשעות הבוקר, כשהחסידים הלכו להתפלל תפילת שחרית, או בשעות הערב כששבו מתפילת ערבית. במיוחד רבו התנפלויותיהם של הבריונים בשעות השחר של חודש אלול, כשחסידי בית־המדרש הלכו בהיחבא לתפילות ה״סליחות״. לא מעט יהודים הוכו בשעות שחר אלה. במיוחד נתפרסמה בעיר, בשנת 1938, ההתנפלות על שניים מעמודי התווך של בית־מדרש זה, יעקב חיים פולאק ואפרים פרידמן, טהוכו באכזריות, עד זוב דם, כשהלכו ל״סליחות״ ועמהם עשרות יהודים אחרים שחשו לעזרתם.

מעמד נפלא ביותר ליהודי בית־מדרש זה היתה עמידתם בשעות ״תפילת הנעילה״ של יום־כיפורים, כשעמדו טהורים, מאושרים ומצפים לשנה החדשה בלב בטוח ובנפש חפצה. לא היה מעמד משמח יותר בחייהם מחגיגות שמחת־תורה, כשריקודי השמחה הקיפו זקן וטף, גברים ואברכים וקולות הזמרה הגיעו למרחקים.

לא פחות משמחות היו סעודות פורים שנערכו בבית־מדרש זה. כל מרציני המבע מימות השנה היו בימים אלה שטופים בשמחת חג הפורים, והירשו לעצמם מעשים מבדחים שהכחישו רצינותם מימות השנה האחרים.

שמחת ה״חמישה־עשר״ היתה אף היא מהימים מרוממי הנפש. ביום זה טעמו מפרי הארץ שהובא העירה על־ידי יבואנים יהודים, והשמחה הקיפה קטן וגדול, זקן וטף.

חסידי נאדוורנה: זרם מהגרים שהגיע לטראנסילבניה מפולין הדרומית, מגליציה ואף מאוקראינה, הביא עמו גם יהודים מפשוטי העם וגם חסידים נלהבים. ביניהם היתה משפחת לייפר, ענף לאילן מפואר בחסידות פולין ובראשה הרב יחיאל לייפר, בן הרב יוסף לייפר, שנהג בסיגופים ובתענית בכל שני וחמישי, כדרכם של מקובלים, ובן בנו של הרב ישככר בערצי, האדמו״ר הראשון של חצר נאדוורנה, מי שהיה צאצא להרב יצחק מקאליש (בן הרב אהרון אורי, ״דער גרויסר רבי״).

הרב יחיאל לייפר התייחס מצד אמו לשושלת היוחסין של ה"תוספות יום טוב", קצות החושן, ב"ח (בית חדש) ו"טורי זהב". הוא נפטר בשנת תרפ"ה, 1925, ונטמן בבית העלמין הישן של הקהילה האורתודוכסית בסאנט־קיראיי. לאחר פטירתו ועד לשואה שימש בקודש בחצרו רבי מאיר לייפר. הוא התייחס מצד אמו לשושלת היוחסין של הצדיק ר' צבי מזיידיטשוב ולרב צבי אלימלך מדינוב, בעל "בני יששכר", והיה צאצא לרבי לוי יצחק מברדיצ'ב בעל "קדושת לוי".

רבי בערצי, "הטורבינער רבי", הצטיין בפשטותו ובעממיותו והשכיל לקרב לחצרו את פשוטי העם שהיו עלולים להיסחף בזרם הטמיעה בחברה הסובבת, משום חוסר ידיעותיהם בעניני יהדות או בגין פשטותם. היו אלה יהודים שלא הצטיינו במיוחד בקשרים הדוקים עם ההנהגה הדתית המקומית, והרבי קיבלם, העלה את ערכם בעיני עצמם ובעיני זולתם, והעניק להם תחושת כבוד אנושי. הווי חסידי מיוחד שרר ב"שטיבעל" שלו. פשטות וחן יהודי, תפילות רוויות צער יהודי עמוק על אובדן ארץ־ישראל וביטויים לגעגועים עזים לגאולה נשתזרו בתפילות, בנוסח קריאת התורה בשבתות ובסיפורי מעשיות על ה"צדיק".

למרות אווירת ההתנגדות ששררה באותם ימים בקרב חסידי העיר כלפי הציונות, היו הרב לייפר וממשיכיו בין הרביים הבודדים בעיר ובטראנסילבניה כולה, שהתירו לתלות את קופסת הקק"ל בבית־מדרשם לצידה של קופסת "רבי מאר בעל הנס". לא מעטים מבין באי בית־מדרשו הפשוטים נשארו יהודים קרובים להווי הדת הודות לגישתו היהודית החמה של "הטורבינער רבי". פשטותו ועממיותו של בית הלייפרים, בכל הנוגע להווי היהודי, מבלי לוותר כמלוא הנימה על הדבקות במסורת ישראל, נחרתו באהדה בקרב השכבות הרבות של קהילת ואשאר־האיי, אך עוררו הסתייגות מצד חסידי סאטמאר ועמיתיהם.

הווי חסידי בקהילה

מספרם של החסידים בקרב האוכלוסיה האורתודוכסית היה קטן בהרבה ממספרם של אלה אשר נטו אחר הנוסח האשכנזי ביהדות, שגובש בפראנקפורט על נהר מיין ונקראו "דייטשע יידין". אולם ההשפעה שיצאה מהם בהווי חייהם, בנוסח תפילתם, בחגיגותיהם, באופי החתונות וכו' היתה למעלה ממספרם בפועל בקהילה זו.

מדי בוקר אפשר היה להרגיש בדמויות שחמקו למקווה־טהרה לטבול במימיו הקרים כדי להופיע מטוהרים כהלכה לתפילת הבוקר בבית־המדרש. אותם חסידים, שקצתם היו מקובלים, עשו כן בהתמדה קפדנית בקיץ ובחורף, אף בבקרים הקרים ביותר. למרות גודלה הבינוני, חשה העיר כבר בשעות הבוקר את פעימת החיים על־פי השכמתם של החסידים, שמיהרו למקווה מכל קצות העיר, והעירו לא אחת גם את התושבים שלא מבני ברית.

אם בימות החול הורגש דופק החיים בעיר על־פי הסוחרים היהודים, הרי ערב שבת קודש הומחש על־ידי עקרות הבית היהודיות. עוד בימי רביעי בשבת, היו האמהות הצדקניות ממהרות לשווקי העיר להצטייד במזונות לקראת שבת, ובבוא יום החמישי היה כל בית יהודי מכין את עצמו לקראת היום השביעי בשטיפת הרצפות, בכביסת הלבנים, בצחצוח הנעליים, בתיקון הגרביים, באפיית החלות ובהתקנת החמין לסעודת הצהריים של השבת.

בימי שישי אחר הצהרים היו רואים יהודים לעשרות פוסעים אל המקווה, וממנו לבתי־הכנסת שבפרברי העיר, או לבית־הכנסת האורתודוכסי שבמרכזה, אשר עד מהרה נתמלא מתפללים "אשכנזים"; אחרים מיהרו ל"בית־המדרש הספרדי" ולבתי־המדרש של חסידי שינ"אווה, חסידי נאדוורנה, חסידי ויז'ניץ, חסידי ספינקה וכו'. "השטיבלעך" נתמלאו אף הם והמו מתפללים לבושים בגדי שבת, כדי להבדיל בין קודש לחול. כל השבוע עמלו קשה לפרנס את משפחותיהם, ועתה, לבושים ב"שטריימלעך", ב"קפטנים" וגרביים לבנים לרגליהם קרנו פניהם באור שבת המלכה.

משקרבה שקיעת היום, גבר המתח. ההכנות האחרונות, ברכת האב, הדלקת הנרות של האם הפורשת ידיה מעל הנרות ועל פניה הילת השלהבת — כל אלה יצרו אווירה של נשמה יתירה. שולחן מכוסה מפה לבנה, עם פמוטיות ממורקות, רבי כנף ועשירי ענף, כלי האכילה — הסכינים, המזלגות והכפות — המבריקים, הצלחות המסודרות לפי גודלן וצורתן, המזון הטעים והשראת הלך־הנפש החגיגי, בעוד שבנות־הבית, הנשים והבנות, מחכות כולן לקבל את פני החוזרים מבית־הכנסת בלוויית שירת "מלאכי השלום". זמירת "שלום עליכם מלאכי השלום, מלאכי עליון" ממלאת את הבית כולו. הגברים מגבירים קולם והנשים מלוות את הניגון חרישית, והכל מצפים לקידוש. בין מנה למנה, נזדמרה גם זמרת השבת במקהלה מלוכדת והשירה ממלאה את חלל החדר. אכן, הווי חסידי.

לאחר ארוחות השבת בבית הולכים אל ה"שולחן" אצל הרב מנחם סופר ואצל רביים אחרים, ושומעים דברי תורה ומוסר המעשירים את עולמם הרוחני של החסידים.

משקרבו שלוש הרגלים — פסח, שבועות וסוכות — הועמדה העיר כולה בסימנם של החגים האלה. משנכנס אדר הירבו בהכנות לשמחת פורים ובהת־ייעצויות כיצד לערוך את ה"פורים שפיעל", מה יושר ומה ייאמר וידוקלם בפי "שחקני פורים". ולא רק תינוקות דבית רבן, אלא גם המבוגרים נדבקו מקדחת ההכנות. משבאו ימי פורים עצמם, לא היו ימים שמחים מהם. בימים אלה מותר היה לעשן — מעשי קונדס —, למלא את הכרס במגדניות ובמאכלים אחרים ערבים לחיך. הותרה הרצועה. "סעודת המצווה" היתה נערכת בחצרו של הרב מנחם סופר, ור' יוסף אייזיק גרין, השו"ב, היה נוהג להתחפש בבגדי "אשכנז" — פראק וצילינדר —, ולעיתים אף היה מדביק לעצמו זנב־סוס, ולדרוש דרשת פורים חריפה ומפולפלת. גם בחורי־הישיבה תרמו לאווירת החג בהצגות שהציגו על

נושאים מהמקרא, כגון מכירת יוסף, משה ופרעה, יעקב ועשיו, אהרון ועגל הזהב וכו'. אלה נערכו בדרך כלל בבנין ה"תלמוד־תורה" לפני קהל מוזמנים.

משתמו ימי שמחת הפורים החלו בהכנות לפסח. מאפיית המצות במקום, שהיתה מספקת מצות למחצית מקהילות ישראל בטראנסילבניה, עבדה במלוא הקיטור. ימי האביב של ערב פסח היו בדרך כלל מלווים בדאגה שמא ינצלו פרחחי המקום, ואף המבוגרים שבו, את החגא כדי לתקוף יהודים החוגגים את חג הפסח. אולם משבא החג עצמו נשכחו הדאגות. היהודים חגגו ועמהם גם העיר הנוצרית ששותקה כמו בכל שבת ומועד.

משתמו שמונת ימי המצות, קרבו ימי חג השבועות. בית־הכנסת כולו — שעריו ופנימו — מכוסה היה בענפי עצים, בירק לשבועות, להזכיר את פריחת המולדת הרחוקה, וריח היסמין עלה באף להזכיר את ימי עצמאות ישראל בארצו.

ובקיץ הלוהט, משקרבו הימים של שלהי דקייטא, באו ימי חודש אב, ובמחציתו הראשונה — "תשעה באב". כל חסידי הקהילה וחברי הקהילה לבשו אבלות ביושבם על הרצפה ומקוננים על חורבן הבית, והניגון החרישי, הבכייני, של "איכה ישבה בדד העיר רבתי־עם" מילא את כל הלבבות.

ימי אלול שבסוף הקיץ בישרו את בואה של עונת הסתיו הקרירה ועמהם את הימים הנוראים, ימים מעוררי תהיה וחרדה. בראשית החודש — סליחות, תקיעת שופרות ולימוד פרקי מוסר. ילדי ה"חדר" מתגנבים לאולם הענקי של בית־הכנסת כדי להאזין לחזורות של מקהלת "המשוררים", בהדרכת שני בעלי־התפילה, שאימנו עצמם לקראת הימבים הנוראים. לילדי "החדר" היו ימים אלה ימי חופשה ממושכים מהלימודים וימי הכנה לראש השנה. ימים אלה גם רמזו על מתנות חג, כגון בגד חדש ומנעלים, הצפויות להם מידי אבא־אמא.

ערב ראש השנה. אווירת ה"סליחות" והנהירה לבית־הכנסת הטביעו את חותמם על הבריות. קבוצות־קבוצות, אבות ובנים, אמהות ונערות, צעדו לבתי־התפילה, ובלבם חרדה לגזר־הדין הקרב וכמיהה לשנה חדשה ו"מתוקה". לחיצת הידיים האופיינית, ההתפייסויות והאיחולים ההדדיים השכיחו את מרי השנה שחלפה ואת הוויכוחים והמחלוקות בין איש לרעהו, ומשבקעו תפילות ראש השנה, כאילו זעו אף הקירות האטומים ונפתחו הלבבות של כל בני ישראל זה כלפי זה.

יום הרת עולם היה ערב יום הכיפורים. היטהרות במקוואות, תפילת הכפרות ותפילת הווידוי נשמעו מכל הבתים היהודיים. "הסעודה המפסקת", הדלקת נרות־הנשמה והצעידה לבית־הכנסת הקפיאו את מהלך החיים. הכל שבת ונדם. בבית־הכנסת בהקו האורות. זקני העדה לבושי לובן, "קיטלעך", הרעידו בתפילתם את ליבות ה"ציניקנים" שבקהילה. ביום הכיפורים נשתהו הכול למשך היום כולו בבית־הכנסת, עטופי טליתות ומשוקעים בתפילות שבמחזור. בשעות אלה היו חברי הקהילה קרובים זה לזה יותר מאשר בכל ימות השנה, נתחשלה "הסולידריות" היהודית שעשתה אותם לעם אחד. תפילת ה"נעילה" נשמעה מרעננת ומבטיחה סליחה, מחילה וכפרה, שנה חדשה ועמה תקוות חדשות.

מנהג מקובל היה בקרב חסידי העיר לבקר בשבתות, ובעיקר בימי מועד, בחצרותיהם של האדמו"רים מסאטמאר, מסיגט, מוויז'ניץ ועוד. ביקורים אלה היו לחסידים ימים של התקדשות, ומחוזקים ברוחם ובנפשם שבו אל עבודת יומם.

אולם גדולה מחויית הביקור אצל האדמו"רים היתה חוויית הביקור של האדמו"ר עצמו בעיר. הציפיה לקראתו נראתה על פני החסידים הנרגשים שמילאו את בתי־המדרש וה"שטיבלעך". התפילות, ה"שולחן" שלאחר התפילה, דרשת השבת, שיח החסידים בנסים ובנפלאות של האדמו"ר, ובעיקר ה"התקבלות" אצל האדמו"ר וברכתו, היו שיאים חוויתיים שרישומם נחרת עמוק בלב.

זכור במיוחד ביקורו של הרב ישעיהו האלברשטאם מקראקוב, שביקר בפברואר 1935 בוואשאר־האיי. קבלת הפנים שנערכה לכבודו דמתה לקבלת פנים שהיתה נהוגה לראשי השלטון. הוא הגיע במרכבה מקושטת ומהודרת כשעשרות חסידים מבני המקום, שהתירו את הסוסים ורתמו עצמם תחתם, מושכים את המרכבה ועוברים בין שתי שורות של בחורי ישיבה המחזיקים אבוקות בידיהם. כך עברה מרכבתו של הרבי, לאורך כל הדרך, החל בתחנת הרכבת הגדולה של העיר ועד למקום אכסונו, מלווה בשירה אדירה של מאות חסידים ברחובותיה המושלגים והלבנים של העיר, ושוטרי המקום משמשים כשומרי ראש, למרבה השתאותם של תושבי העיר הלא־יהודיים.[53]

חלק בלתי נפרד מההווי החסידי היו החתונות החסידיות, שנערכו ברוב עם והדרת מלך, בהשתתפותם של מוזמנים רבים. הפעיל העיקרי בחתונות אלה היה ה"גראמער" (המארשליק), שחרוזיו שחיבר לכבוד חתן וכלה היגו את המסובים והירבו את שמחתם. אולם לא רק בחתונות רבות משתתפים היתה השמחה רבה. היא היתה שרוייה גם בחתונות צנועות, בברית מילה, בעריכת "התנאים" וב"מלווה מלכה", בסעודת "מצווה" או ב"בר־מצווה" ואף כשנסתיים לימוד של מסכת בתלמוד, במסגרת חברת הש"ס.

לא נעדרו מההווי החסידי גם "תיקוני חצות", שנערכו בעיקר על־ידי המקובלים שבהם, שחיו בצמצום והצטנעו ב"בית־המדרש הספרדי". לילה לילה נערכו "תיקוני חצות" אלה, בשבתם על הקרקע ובבכותם על ציון שחרבה.

מרקם חייהם החסידיים החל בבוקרו של יום וכלה בחצות הליל. מראשיתה של שנה ועד סופה, בחיי היום יום ובימי מועד, ביחסים שבין יהודי ליהודי ובין יהודי ללא־יהודי, על הכל היה טבוע, אם במישרין ואם בעקיפין, נוסח חיים מיוחד, בבחינת "המבדיל בין ישראל לעמים".

פרק שלישי

התגבשותה של הקהילה הקונסרבטיבית (סטאטוס־קוו)

התפתחותה של הקהילה הקונסרבטיבית — שמה הרשמי היה "קהילת הסטאטוס קוו אנטה" — ותהליכי גיבושה החלו בשנות ה־60 למאה ה־19, כאשר שיגרה את נציגיה לכנס העל־קהילתי של קהילות טראנסילבניה. המשלחת מנתה [1] ארבעה חברים, בראשותו של ד"ר זיגמונד ריכטצייט, שהיה ראש "החברה קדישא" במשך שנים רבות [2] בקהילה זו. זה היה כינוס מכין של הקונגרס היהודי בהונגריה והחלטותיו השפיעו על הקונגרס היהודי משנת 1868, אשר כפי שביארנו בפרקים הקודמים קבעו במידה רבה את התפתחותה הפנימית של היהדות בהונגריה ובטראנסילבניה.

כדאי לציין, שאם כי חלק מחברי הקהילה היהודית נטה לתיקוני "רפורמה" בכל הנוגע לחיי היום־יום, לא נטה מעולם הציבור היהודי המקומי בקיצוניות לכיוון הניאולוגיה. עם זאת, גרמו ההבדלים בגישה לענינים ריטואליים לתהליכי פילוג ולגיבושה של קהילת "הסטאטוס קוו־אנטה".

מיד לאחר סיום הכנס העל־קהילתי של נציגי הקהילות בטראנסילבניה, שנפתח בקלויזנבורג ב־10 במאי 1866, החלו ניצני ההתארגנות העצמאית, אף־על־פי שהפילוג הממשי חל רק בשנת 1869, ועל אף שנעשו מאמצים על־ידי גורמים מקומיים לעצור בעד תהליך הפילוג. כבר בשנת 1869 נתקבל בקהילה ד"ר שמואל מארקוס, רב קונסרבטיבי "מתקדם", שפעל במקביל להרב משה פירסט האורתו־דוכסי, אולם המוסדות הסוציאליים, ואף חלק מהמוסדות הדתיים, כגון ה"חברה קדישא" וה"תלמוד־תורה", עוד הוסיפו להיות משותפים לשתי הקהילות.

הנחתה של אבן־הפינה לבנין בית־הכנסת הקונסרבטיבי החדש, בשנת 1899, העידה על מגמת פניהם של חלק מחברי הקהילה הקונסרבטיבית (סטאטוס־קוו). לשאיפת ההתארגנות בקהילה העצמאית תרמה אווירת ה"הונגריות", שבה נישבו רבים מבני הקהילה הקונסרבטיבית וראו בהתקרבותם התרבותית אל הציבור ההונגרי ביטוי לפאטריוטיות הונגרית. שאיפה זו נתבטאה מצד אחד בדיבור המופגן בהונגרית, בהידמות חיצונית בלבוש, בהצמחת "שפם הונגרי" מסולסל, בהתקרבות לחברה הסובבת, בפעילות בשדה התרבות, בעיתונות, בספרות, בחברה ובמפלגות הפוליטיות, ומצד שני — בוויתור על הזהות היהודית הלאומית ועל סימני ההיכר היהודיים החיצוניים.

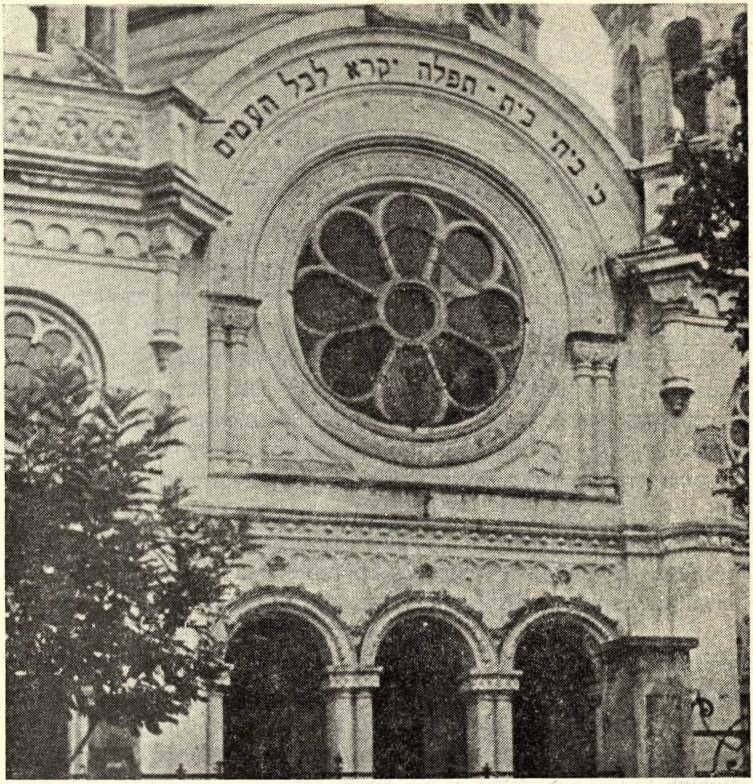

בית־כנסת של קהילת הסטאטוס־קוו (הקהילה הקונסרבטיבית).
מבנה בסגנון גוטי. אחד מבתי־הכנסת היפים בטראנסילבניה.

האווירה של "תנועת ההשכלה" במהדורתה ההונגרית — "המדיאריזציה" — שפשתה בקרב חלק מחברי הקהילה שימשה מקור עידוד לאלה, שפעלו למען ה"מודרניזציה של היהדות". אווירה זו הולידה כינויי לעג מצד המתקנים כלפי אותם חברי הקהילה האורתודוכסית שהמשיכו לשמור בדבקות על לבושם המסורתי, הקאפטן והשטריימל, והתהלכו מגודלי זקן ופיאות, אף־על־פי שסיכנו בכך את בטחונם יום־יום. למגמת ההידמות אל החברה הסובבת נוספו דחפים חזקים לאחר עלילת טיסה־אֶסלאר בשנת 1882 והפרעות שפרצו בעקבותיה — במקביל לתהליך ההפוך, שחל אף הוא, אך בקרב חלקים אחרים של הציבור היהודי. זאת ועוד. אל סיסמת ה"מדיאריזציה", בה דגלו שכבות שונות מקרב ה"מתקנים", נתלווה

אצל הנוטים להתבוללות יחס של בוז, לעג וגנאי כלפי כל יהודי שלא שלט בשפה ההונגרית בצורה "מהוקצעת", והוא נחשב בעיניהם לבור ול"מחוסר תרבות", אף אם היה גדול בתורה ובקיא במקורות היהודיים.

אכן, גם חלק מחברי הקהילה האורתודוכסית נסחב, בלית ברירה, עם הזרם, נכנע ללחצה של המציאות וסיגל לעצמו את הלשון ההונגרית ששלטה בסביבתם. עם זאת פיתחו חברי הקהילה הזו, ובהצלחה יחסית, כלי התנגדות עזי־השפעה, שבלמו את התהליך שסופו השתלבות בחברה הגויית וטמיעה בתוכה. הלא הם מוסדות הדת והחינוך שפיתחו, אשר חיזקו את הקשר ליהדות ושמרו על "גחלת ישראל".

מן הדין לציין, כי לאחר עשרות שנים של התלבטויות וחיפושי דרך, שבו חברי הקהילה הקונסרבטיבית אשר נשארו עדיין במסגרתה של היהדות, מדרך ההשתלבות בחברה הסובבת שלא מבני־ברית, וכבר לפני מלחמת העולם הראשונה החלה השיבה אל היהדות הלאומית והציונות. למען הדיוק ההיסטורי צריך להדגיש, כי במקביל לשאיפתם של חברי הקהילה הקונסרבטיבית לצקת יסודות "רפורמיים־מתקנים" לחיי הדת של בני הקהילה, דאגו יפה לחינוך ילדיהם ברוח המסורת, אם כי לא בנוסח האורתודוכסי.

החינוך היה אחד הנושאים המרכזיים בחיי קהילה זו במשך כל שנות קיומה, ועוד בשנת 1880 דאגה לייסד בית־ספר מודרני לילדי האוכלוסיה היהודית. יחד עם כך פעלו פרנסיה של הקהילה לחיזוק מוסדות הקהילה הסוציאליים, ועם סיום מלחמת העולם הראשונה נתווסף עוד תחום פעילות — התחום הלאומי־ציוני.

אפשר לציין שלושה מרכזי פעילות שאיפיינו את קיומה של הקהילה מראשיתה ועד שקיעתה, והם: א. טיפוח מוסדות הדת והענקת שירותי דת לבני הקהילה; ב. פיתוח מוסדות חינוך יסודיים ועל־יסודיים וארגון חוגי השכלה למבוגרים; ג. תגבור מוסדות הסעד. לאלה נוסיף את התחום הלאומי־הציוני, שהיה רב אנפין, ונישא מקצתו על־ידי מוסדות החינוך ומקצתו על־ידי מוסדות הסעד. בניגוד לקהילה האורתודוכסית, נטלו הנשים בקהילה הקונסרבטיבית חלק מכריע בפעילות למען החינוך והסעד. חלקן רב בארגון מפעלי ההתרמה למימון בניית בתי־ספר, במפעלי "מלביש ערומים" או במפעלי סעד מובהקים. הקהילה אף נתנה את דעתה לפיתוח הספורט היהודי ולקירובם של חברי הקהילה לאמנות היהודית והכללית, אם כי לא באורח ישיר. תקציבה של הקהילה כלל סעיפי תמיכה במפעלי ספורט, בקבוצות ספורט יהודיות, בעריכת תערוכות ציור, פסלים או של מלאכת מחשבת הלקוחים מהעולם היהודי.

משהתפתחה התנועה הציונית ונתרבו ארגוני הנוער, ראתה עצמה הקהילה הקונסרבטיבית בחזקת אפוטרופוס על הארגונים האלה. חגיגות, כנסים, אסיפות אזכרה, הרצאות ודיונים, שהיו מוקדשים לרעיון הלאומי, נערכו לרוב בבית־הכנסת של קהילה זו.

תופעה נוספת הראוייה לאיזכור היא זרימתן הבלתי פוסקת של שכבות ציבור

מהקהילה האורתודוכסית אל הקהילה הקונסרבטיבית וממנה — אם כי במספר מועט מאוד — לזרועות הטמיעה.

תהליכי התגבשותה של הקהילה הקונסרבטיבית הקיפו גם יחסים עם החברה הסובבת, השלטונות הממלכתיים והחברה הנוצרית הרחבה. יחסים אלה היו שזורים בפרקי מאבק בלתי פוסקים, שתדלנויות, "שכנוע" על־ידי מתנות לעת מצוא, פנייה לערכאות מיניסטריאליות ולחברי פרלמנט ההונגרי או הרומני. חברי הקהילה נאלצו לגונן על מקור פרנסתם נגד התקפותיהם של סוחרים או בעלי־מלאכה נוכריים, שטענו כי פרנסותיהם מתקפחות על־ידי הסוחרים היהודים. טענות אלה נשמעו ביתר תוקף בגבור זרם המהגרים היהודיים מהסביבה הקרובה, או מהארצות השכנות.

למרות המצבים הקשים שבהם היו נתונים חברי הקהילה במקרים הרבה, ניכרה התפתחות דמוגראפית וכלכלית בלתי פוסקת מאז סופה של המאה ה־19. בקהילה הקונסרבטיבית, הגדולה מבין שתי הקהילות, עלה והלך מספר החברים ואושיותיה הכלכליות נתחזקו. השכבה האמידה באוכלוסיה היהודית השתייכה בעיקרה לקהילה זו, ועל כן גדלו תרומותיה למטרות עזרה וסעד, לאין ערוך יותר מאשר בקהילה האורתודוכסית.

מותר לקבוע, כי כשם שהקהילה האורתודוכסית שמרה על "גחלת ישראל" ועל המשכיותה של המסורת כן פיתחה הקהילה השניה את התודעה הלאומית המודרנית, וכמו שהקהילה האורתודוכסית הצמיחה מקרבה אברכים ספוגי אהבת ישראל כן הצמיחה הקהילה הקונסרבטיבית מאות חלוצים בעלי תודעה ציונית מפותחת. עקומת התפתחותה של הקהילה הקונסרבטיבית נעה בהיצמדות ליסודות המסורת דרך תהליכי ההתבוללות ושיבה אל המקור הלאומי־הציוני.

מעמדה המשפטי של הקהילה

הקהילה הקונסרבטיבית בוואשאר־האיי, בדומה לקהילות דומות בהונגריה ובטראנסילבניה שבימים ההם, הגדירה את עצמה, כפי שכבר הזכרנו כ"סטאטוס־קוו אנטה", ולא הצטרפה רשמית לא לזרם האורתודוכסי ולא לזרם הניאולוגי, שנוסדו שניהם אחרי הקונגרס היהודי בהונגריה משנת 1868. קהילה זו הכריזה כי היא נשארת במעמדה הדתי הקודם, וכיוון שכך נשארה גם במעמד משפטי שונה במקצת משני הזרמים האחרים. מעמד משפטי מיוחד זה בא לידי ביטוי בכך, שעליה לא חלה חובת המרות של התקנות שחייבו את הקהילות האחרות, כי לקהילות הקונסרבטיביות בהונגריה ובטראנסילבניה לא היה מרכז עצמאי. מרכז כזה קם בטראנסילבניה רק בשנת 1922, ובהונגריה רק בשנת 1927. אף־על־פי־כן נהגה הקהילה הקונסרבטיבית, מרצונה היא, על־פי תקנותיה של הקהילה הניאולוגית (הרפורמית) בכל הנוגע למינהל קהילתי, חינוך וסעד, אך לא הנהיגה כל תיקוני

דת, כדרכם וכתפיסתם של הניאולוגים. עם צירופה של טראנסילבניה לרומניה, ועם היווסד המרכז העצמאי של הקהילות הקונסרבטיביות בטראנסילבניה, הצטרפה אף הקהילה המקומית למרכז זה, שנשא את השם "מרכז הקהילות הישראליות על־פי נוסח המערב של הקהילות בטראנסילבניה ובבאנאט". בין יוזמיו היה גם "ראש־הקהל" של הקהילה הקונסרבטיבית בוואשאר־האיי, אנטול שוואַרץ.[4] הוא השתתף בכנס היסוד של האיגוד שנערך בקלויזנבורג. גם אחר כנס היסוד נהגו נציגי הקהילות הקונסרבטיביות בטראנסילבניה להתאסף מדי פעם בפעם, והדבר נמשך עד 1938. הקהילה המקומית אף אירחה פעמים אחדות את הכנסים העל־קהילתיים האלה.

הבעיה המשפטית של הקהילות הקונסרבטיביות בטראנסילבניה נבעה מהעובדה שעם הינתקותה של טראנסילבניה מהונגריה ובהיעדר תחיקה משפטית בזיקה לקהילות אלה, חסרו את הבסיס המשפטי שיגדיר את מעמדן וזכויותיהן. על כן דנו נציגי הקהילות הקונסרבטיביות בטראנסילבניה בכנסים אלה בהצעות שנוסחו בידי ועדה אשר נבחרה מטעם המרכז, כדי להגדיר את מעמדה המשפטי של הקהילה הקונסרבטיבית בטראנסילבניה.[5] אולם, מעמדה המשפטי של הקהילה המקומית, בדומה למעמדן המשפטי של כל הקהילות הקונסרבטיביות בטראנסילבניה, נקבע על־פי התחיקה של ממשלת רומניה משנת 1922. לתחיקה זו קדם מאבק בין נציגות המרכז של הקהילות הקונסרבטיביות לבין שר החינוך והתרבות הרומני.[6] במרכזו של מאבק ציבורי זה עמדו שלוש בעיות עיקריות והן:

א. מעמדה המשפטי של הקהילה הקונסרבטיבית כלפי חוץ וכלפי פנים (ארגון, זכות גביית מסים, זכות הייצוג וכו').

ב. בעיית החינוך היהודי לשלביו ומגמותיו.

ג. שפת ההוראה בבתי־הספר היהודיים בטראנסילבניה, שהשתייכו לקהילות הקונסרבטיביות.[7]

מאבק זה נמשך עד שנת 1933. באותה שנה (12.1.1933) אישרה ממשלת רומניה את התקנון של מרכז הקהילות, ששימש מעתה ועד כניסתם של ההונגרים לטראנסילבניה בשנת 1940 בסיס משפטי לפעולותיה הציבוריות של הקהילה.

סדריה הפנימיים של הקהילה המקומית, סדרי הבחירות, זכות גביית המסים, חובת ההשתייכות לקהילה, זכות קבלת שירותי דת וסעד, היו דומים עד גמר מלחמת העולם הראשונה לנהוג בכל הקהילות האורתודוכסיות שלפני הקונגרס היהודי בהונגריה, ועל יסוד זה זכו הקהילות הקונסרבטיביות בהכרה משפטית מצד ממשלת הונגריה.[8]

הקהילות הקונסרבטיביות בהונגריה ובטראנסילבניה נבדלו מהקהילות האורתודוכסיות והניאולוגיות גם יחד. ההבדל הבולט היה בכך, שתקנוניהן של שתי הקהילות הללו לא חלו על הקהילות הקונסרבטיביות. אלה ביקשו עוד בימים

שלפני מלחמת העולם הראשונה להתארגן במסגרת עצמאית אך בטראנסילבניה וכו לכך רק בשנת 1922, בתוקף התחיקה הממשלתית הרומנית, ובהונגריה — בשנת 1927. סעיפי התקנות שהיו בתוקף עד שנת 1918 לא שונו בהרבה על־ידי הממשלה הרומנית. למעשה הוסיפו להתקיים כל הסדרים הפנימיים, שהיו מקובלים במשך רוב שנות קיומה של הקהילה הקונסרבטיבית בימי השלטון האוסטרי־הונגרי.

השינויים שנתבעו על־ידי הממשלה הרומנית, התייחסו רק לתחומים שהיו כרוכים בהכרה בשלטונה של רומניה על טראנסילבניה. דרך משל: הקהילות היהודיות הקונסרבטיביות והאורתודוכסיות נתבעו להגיש את דיווחיהן לממשלה הרומנית בשפה הרומנית, לרשום פרוטוקולים מדיוני הקהילה בשפה הרומנית ולהנהיג את השפה הרומנית כלשון הראשית בבתי־הספר היהודיים, שבהם שלטה קודם ההונגרית כלשון עיקרית. עם זאת הכירה הממשלה ביידיש כשפה לאומית של המיעוט היהודי ב"חדרים" וב"ישיבות", ותבעה חינוך ללויאליות כלפי ממשלת רומניה ונאמנות למדינה הרומנית.

אף־על־פי־כן נתעוררו במשך הזמן בעיות דתיות ומשפטיות קשות לגבי הוראת הדת לילדים היהודיים בבתי־ספר ממשלתיים, חובתם להופיע ללימודים גם בשבתות ובחגים ולכתוב בשבתות ובחגי ישראל. בעיות אחרות היו ענין השחיטה היהודית הכשרה, השתתפות הממשלה הרומנית בתקציבי הקהילות היהודיות וכו'.

נציגי הקהילה הקונסרבטיבית היו פעילים ביותר בחישול "המרכז של הקהילות הישראליות על־פי נוסח המערב בטרנסילבניה ובבאנאט". כבר הזכרנו ש"ראש הקהל" הקונסרבטיבי של ואשאר־האיי נטל חלק בכנס היסוד של המרכז, והקהילה אירחה את הכנס הרביעי והאחד־עשר של איגוד זה.[10] בוואשאר־האיי גם נתקיים, ב־1927, קורס השתלמות לעובדי הקהילות הקונסרבטיביות [11] בטראנסילבניה לעניני מינהל וארגון קהילתי.[12] חשיבות מיוחדת נודע לכנס ה־11 בוואשאר־האי, מפני שנערך [13] לאחר עליית היטלר לשלטון. רושם העובדה הזו והתגברות האנטישמיות הטביעו חותמם עליו. משה רוטמאן, לשעבר "ראש הקהל" של הקהילה, נבחר ב־1928 כחבר נשיאות המרכז של הקהילות הישראליות בטראנסילבניה ובבאנאט. פעילותו של הרב ד"ר פנחס לוי ניכרה בכל התחומים שבהם עסק המרכז, ובשנת 1939 החליט מרכז הקהילות הישראליות בטראנסילבניה לחלוק לו כבוד לרגל יובל השבעים לחייו, על־ידי הוצאת ספר "יובל השבעים" לכבודו ולכבודם של שני רבנים קונסרבטיביים נוספים, הרב ד"ר מנחם לאנקה והרב ד"ר יעקם זינגר.

חמישה־עשר כנסים על־קהילתיים ערך "מרכז הקהילות הישראליות" בתקופה שבין ה־22.6.1922, מועד הכנס הראשון ועד ל־20.12.1938, מועד הכנס האחרון. בכולם נטלו נציגי הקהילה הקונסרבטיבית בוואשאר־האיי חלק פעיל ובולט. דיוני הכנסים האלה עוררו התעניינות בקרב הנהגות הקהילות האחרות והסעירו לא אחת את יהדות טראנסילבניה. גם השלטונות והכנסיות עקבו אחר דיוני המרכז ופרסומיו.[14]

רשימת הכנסים העל־קהילתיים

מספר הכנס העל־קהילתי	תאריך הכנס	מקום הכנס
הראשון	ב־22.6.1922	קלויזנבורג
השני	ב־30.8.1922	גרוסווארדיין
השלישי	ב־17.11.1924	אראד
הרביעי	ב־4.6.1925	מארוש־ואשאר־האיי
החמישי	ב־26.10.1926	טאמאשבורג
השישי	ב־3.7.1928	גרוסווארדיין
השביעי	ב־23.6.1929	קלויזנבורג
השמיני	ב־12.5.1931	גרוסווארדיין
התשיעי	ב־14.6.1932	קרונשטאדט
העשירי	ב־1.6.1933	אראד
האחד־עשר	ב־28.5.1934	מארוש־ואשאר־היי
השנים־עשר	ב־23.6.1935	סאטמאר
השלושה־עשר	ב־31.5.1936	לוגוש
הארבע־עשר	ב־15.6.1937	גרוסווארדיין
החמישה־עשר	ב־20.11.1938	טאמאשבורג

מסי הקהילה הקונסרבטיבית

המס ששילם היהודי לקהילה שימש סימן היכר לעובדת חברותו בה ולנשיאתו בעול האחריות המשותפת של כל בני "הקהל". חובת תשלום מס הקהילה הוגדרה עוד בימי שלטונה של המונרכיה האוסטרית־הונגרית ונמשכה בתקופת השלטון הרומני. גם הקונגרס של יהודי הונגריה משנת 1868 הגדיר בתקנות הקהילות (פרק א׳ סעיף 13) את זכותה של הקהילה לכוף את חבריה לשאת בהוצ־אות לאמור: "לכל עדה ועדה התוקף והזכות לכוף את בני הקהילה אשר תשיג ידם לשאת חלקם בעול צרכי הציבור, הן בתשלומי הכסף הקצוב על־ידי הערכה הניתן אל יד (דירעקטע שטוירען) ועל כל פנים לכל הפחות החלק החמישי מסכום צרכי הציבור הסדיר, יתחלק בין אנשי הקהילה להשתלם על־ידי כל אחד ואחד בסכום קצוב וידוע כפי ההערכה אשר יושת עליו".[15]

גם החוק הממשלתי חייב את ההשתייכות לקהילה,[16] בלא הבדלי מין או אזרחות. במקרה של פטירה, מבלי שפרע הנפטר את כל חובותיו לקהילה, חלה על היורשים חובת פרעונו של סכום המס שהנפטר נשאר חייב. יתר־על־כן, יהודי שהיה בעל־בתים אחדים, בתחומן של קהילות אחדות, היה חייב לשלם מסים בכל קהילה שבה היה לו בית, כי כבעל־בית היתה לו זכות בחירה בקהילה. במקרה של פרישה מהקהילה חייב היה הפורש לשלם את מסיו לשנת שומה לקופתה של הקהילה שממנה פרש. אולם אם פרש מקהילה מסויימת ולא הצטרף לקהילה

אחרת, היה חייב לשלם במשך חמש שנים רצופות מסים לקהילה שממנה פרש. על־פי תקנות הקונגרס של יהודי הונגריה, שסעיפיו אלה נתקבלו גם על הקונסר־ בטיבים, היו שני סוגי מסים, והם:

א. המסים הישירים. אלה נקבעו על־ידי ועדת ההערכה של הקהילה. חבר הקהילה הקונסרבטיבית יכול היה לערער על גובה השומה בפני ועדת הערער של הקהילה. במקרים מיוחדים אף היו שתי ועדות־ערער, שאחת מהן סמכותה רבה משל רעותה ופסיקתה סופית. אולם אם ערער המערער לא על גובה המסים אלא על יסוד המשפטי של המיסוי הורשה לפנות, בהסכמת הקהילה, לערכאות של גויים, כדי שישיבו על הבעיה המשפטית. בכפרים פנו המערערים אל גובה־המסים, בדרגות ראשונות, ליושב־ראש המועצה המקומית ואילו בערים מסודרות, עם מינהל עירוני, פנו אל ראש העיר. אך בערים, שנהנו מסמכות משפטית של בית־ משפט (המיבנה השלטוני של המונרכיה אישר תופעה כזאת) יכול היה המערער לפנות למועצת העיריה ובדרגה עליונה מורשה היה לפנות אף אל שר החינוך והדתות ההונגרי.[17]

המס הישיר השנתי נקרא A hitközségi egyenes adó או במילים אחרות "מס הקהל". את גובה המסים נהגו לקבוע על־פי גודל רכושו ומצבו הכלכלי של הנישום. גביית המסים נעשתה על־ידי תשלום ישיר של חבר הקהילה, אך במקרה של פיגור נעזרה הקהילה במוציאים־לפועל מטעם הרשות.

ב. המסים העקיפים. אלה הוטלו על חברי הקהילה ל"עת מצוא", כשנאלצה הקהילה לגייס כספים למטרות שנוצרו פתאום, בעטייה של מציאות חברתית, משפטית או דתית כתוצאה מיחס השלטונות. במסגרת המסים הנ"ל נכללו "מס קבורה", מסי חתונה, מסי בשר כשר gabella, מסי מקומות ישיבה בבית־ הכנסת (בנוסף לחובה לשלם דמי מושב בבית־הכנסת אחת לשנה) מסי מצות לפסח וכו'.[18] הקהילה הורשתה לנכות את המסים הישירים על־ידי משרדי ההוצאה לפועל. גם במקרה של סירוב מצד חבר הקהילה לשלם מסים עקיפים יכלה הקהילה לגבות אותם בעזרת ההוצאה לפועל אך רק על יסוד החלטה מפורשת של בית־המשפט הממשלתי.

כן הורשתה הקהילה לקבוע מסים עקיפים ביחס ישיר לגודל סל ההכנסה, לאמור — ביחס למסים ממשלתיים ישירים, שבו חוייב חבר הקהילה על־ידי הרשויות הממשלתיות. למסים העקיפים שוייכו גם ה"נדרים" והתרומות שנתרמו על־ידי חברי הקהילה בשבתות ובחגי ישראל.[19] המסים כללו "מתנות" סוכר, קמח, שמן, סבון, אריגים, תכשיטים וכיו"ב שהקהילה היתה מעניקה לאישי הממשל, לנציגי הצבא, לפקידות הממשלתית, למושל, לאנשי החינוך, לאצילים בעלי השפעה, לחברי פרלמנט ולאחרים.

ענין המסים שימש גורם מתמיד לסכסוכים בין חברי הקהילה האמידים. רבים שילמו את מסיהם בלא ערעור, אך היו גם שסירבו לשלם, או שערערו על ההנחות שנקבעו על־ידי חברי ועדת ההערכה לבעלי היכולת הכלכלית ובעלי

ההשפעה בקהילה.[20] שיעור המסים, הישירים או העקיפים, שחבר הקהילה חוייב בהם נקבע על־פי עקרונות שגובשו לפי רוח־התקופה. ועדת ההערכה ניסתה לשמור על העיקרון של סולם הכנסה ורכוש, ולקבוע על פיהם את השומה, אך עיון בפנקס הקהילה, השמור עדיין במשרד הקהילה, במיוחד מסוף המאה ה־19 וממחצית הראשונה של המאה ה־20, מרמז על קביעות שומה שלא בהתאם לכללי היושר המובהקים. נראה, כי היו מקרים שבעלי השפעה בהנהגת הקהילה הועדפו בקביעת סולם נמוך יותר ממה שיכלו לשלם, ואילו הרחוקים מההנהגה חוייבו בתשלום לפי לוח השומה הנכון.

הנהגת הקהילה הקונסרבטיבית

בראש הקהילה הקונסרבטיבית עמדו בכל הזמנים פרנסים שטובת הכלל היתה נר לרגליהם.

מנהיגיה הראשונים היו, למעשה, מנהיגי הציבור כולו, בטרם התפלג לשתי קהילות. משום כך יש לראות באישים שהזכרנו כמנהיגי הקהילה האורתודוכסית עד שנת 1869, גם מנהיגיה של הקהילה הקונסרבטיבית.[21] רק החל בשנת 1869 ואילך ניתן לדבר על מנהיגות נפרדת לשתי הקהילות המקומיות. בסופן של שנות השישים של המאה ה־19 עמדו בראש הקהילה הקונסרבטיבית שני אישים בולטים, שהיו מוכרים בטראַנסילבניה כולה והם: ד״ר זיגמונד ריכטצייט ושמואל הורביץ.[22]

ד״ר זיגמונד ריכטצייט עמד במשך שנים ארוכות בראש ה״חברא־קדישא״ המאוחדת המקומית, ולצידו פעל שמואל הורביץ. שניהם היו נציגי הקהילה המקומית בכנס המכין של ״נאמני הקהילות היהודיות בטראנסילבניה״ בשנת 1866, שנערך בקלויזנבורג, לקראת כינוס הקונגרס היהודי[23] בהונגריה משנת 1868, וביטא את מגמות הפילוג ביהדות הונגריה וטראנסילבניה. בכנס המכין הזה השתתפו 56 נציגים מארבעים קהילות יהודיות מטראנסילבניה. ראוי לציין, כי ד״ר זיגמונד ריכטצייט, אף כי השתתף בכנס המכין, נאבק אחר־כך נגד הפילוג ונגד קבלתו של רב מיוחד לקהילה הקונסרבטיבית.[24]

רבניה של הקהילה הקונסרבטיבית בוואשאר־האיי בסוף המאה ה־19 היו: הרב ד״ר שמואל מרקוס, רבה הראשון של הקהילה הקונסרבטיבית[25] והרב ד״ר יהויקים וילהיים, רבה השני של הקהילה הקונסרבטיבית.[26] פרנסיה של הקהילה הקונסרבטיבית היו: יעקב שוואַרץ,[27] שמואל ברוך,[28] הוגו טאוסיק,[29] אלברט ביגר,[30] אנטאל שוואַרץ,[31] ד״ר משה טורנובסקי,[32] מרדכי ברויר.[33]

רבה של הקהילה הקונסרבטיבית ופרנסיה בראשית המאה ה־20 עד שנת 1918 היו: ד״ר פנחס לוי, רב הקהילה; ד״ר משה שלמה שאבשט׳יאן,[34] מנדל פאַרקאַש, אלברט בירגר, יצחק פאַרקאַש, אברהם אנטאל שוואַרץ, יעקב שוואַרץ־פאַקאַטה, זיגמונד קאודאַרס, ראש החברה־קדישא, זאב בראַטר. ישראל ציטרום, מרדכי גולדשטיין, ר׳ שמואל רינג, מזכיר הקהילה.[35] כן עמדו פרנסים בראש

"איגוד הנשים הישראליות לצדקה", שפעל בתוך הקהילה הקונסרבטיבית"[36] "איגוד הבנות היהודיות"[37] והנהלת "בית היתומות".[38]

פרנסיה של הקהילה הקונסרבטיבית בשנים 1918—1930 היו: ד"ר פנחס לוי, רב הקהילה; ישראל פרידלר, מזכיר ראשי, אלברט בירגר, גשיא כבוד בכיר, אנטאל שוואַרץ, נשיא כבוד משה רוטמן, ראש הקהל: אנטאל שטערן, אליעזר ציטרום, ד"ר אליהו לוטה, יו"ר הוועד המפקח של בית־הספר היסודי היהודי; אלאמר איז'אק, משה טראוב, מנחם פישר, נתן קומיאטי, זאב רוביטשוק, דוד סוטש, אברהם גארדט, ד"ר אליהו לוונשטיין.

הנהלת הקהילה בשנות השואה: ברוך זאנאנזיעב, "ראש קהל" עד 1941; משה דאַרוואש, "ראש קהל", האחרון של הקהילה; אברהם לדרר, גזבר; ד"ר דוד אנגלברג, חבר ההנהלה עד שנת 1942; יוסף אלאקאש, יוסף האלמר, שמעון ואמוש, מאיר צ'אנגארי, משה שאנדור, ד"ר אמיל הייליפר, ד"ר אליהו לוטה משה רוטמן, ישראל פרידלר. חברי הנהלת "החברה קדישא":[39] משה רוטמן, מנחם הוכטייל, יוסף זיידלר, יעקב שטייאר.

סדרי הבחירות להנהלת הקהילה

התקנות שנתקבלו בקונגרס של יהודי הונגריה בשנת 1868 הגדירו את שיטות הבחירה להנהלת הקהילות. פרק א, סעיף 16, מתקנות הקונגרס קובע: "כל איש מבני הקהילה אשר לו הזכות והמשפט לבחור, לו גם המשפט להיבחר, אולם האנשים הנזכרים בסעיף 15 לתקנות הקונגרס וממוני העדה לצרכי העבודה והתפילה, המלמדים ושאר פקידי העדה, הלוקחים שכרם מקופת הקהילה, לאלה אין המשפט להיבחר בין ראשי העדה".[40]

סעיף 15 לתקנות הקונגרס אומר: "כל איש זכר מבני הקהילה, הבא לכלל שנים להיות נחשב כגדול, בן כ"ד שנים, אשר הושת עליו לשלם לצרכי הציבור בסכום הקצוב על־ידי הערכה לכל הפחות שני זהובים לשנה, ואשר כבר שילם סכום זה בשנה אשר עברה ולא נשאר חייב מאומה, ומבלעדי אלה גם ממוני העדה לצרכי העבודה והתפילה המלמדים ושאר הפקידים הלוקחים שכרם מקופת הקהל, אם גם לא הושת עליהם לשלם סכום קצוב לצרכי הציבור, לכולם הזכות והמשפט לבוא במנין הבוחרים והבוררים בכל עתות הבחירה והברירה. אולם במספר הבוחרים לא יבואו:

א. ענושי בית־הדין, הענושים בעבור עבירה על אחת מחטאות האדם עד כלות שנה תמימה מעת לקחו עונשם שהוטל עליהם;

ב. הלווים ולא משלמים, המחלקים נכסיהם בבית־הדין טרם יצאו מתחת הדין "קאנקורס" ולא נתנו להם עוד כתבי פיטוריהם לידיהם;

ג. גזברי העדה, אשר עליהם לתת חשבון על ממון הציבור הנמצא תחת ידיהם, ובמשך חודש ימים אחר הזמן הנקצב להם בהסכמת מנהיגי העדה, לא נתנו דין־וחשבון הנדרש על הכנסותיהם והוצאותיהם".[41]

nendem Zusatz, als: in 8 Schul- und Wahlbezirken nach nachfolgendem Verzeichnisse angenommen:

I. Dévaer Bezirk, bestehend aus:

Bezirk Déva	mit	37	Familien	154 Seelen
„ Solymos	„	7	„	34 „
„ M.-Illye	„	22	„	101 „
„ B.-Hunyad	„	22	„	94 „
„ Hatzeg	„	28	„	138 „
„ Puji	„	12	„	50 „
„ Broos	„	32	„	132 „
		157		703

II. Karlsburger Bezirk:

Pol. Bez. Karlsburg	mit	133	Familien	934 Seelen
Mühlbach	„	6	„	37 „
Neußmarkt	„	14	„	77 „
Algyogy	„	42	„	205 „
Blasendorf	„	44	„	262 „
N.-Enyed	„	80	„	344 „
Tövis	„	90	„	383 „
Abr.-Banya	„	2	„	15 „
		411		2257

III. Kronstädter Bezirk:

Reps pol. Bez.	5	Familien	25 Seelen
Fogaras	98	„	266 „
Sárkány	18	„	90 „
Kronstadt	23	„	103 „
Hoßufalu	15	„	77 „
S.-Sz.-György	22	„	107 „
Barátos	14	„	63 „
K.-Vásárhely	3	„	10 „
	198		741

IV. Mediascher Bezirk:

Hermannstadt	20	Familien	76 Seelen
Leschkirchen	8	„	24 „
Freck	16	„	83 „
Marktschelken	42	„	208 „
Mediasch	29	„	158 „
Elisabetstadt	17	„	84 „
Schäßburg	10	„	50 „
Gr.-Schenk	4	„	15 „
Agnethlen	2	„	7 „
Latus	148	„	705 „
	296		1410

V. Maros-Vásárhelyer Bezirk:

Csik Szereda	1	Familien	6 Seelen
Gy.-Szt.-Miklós	24	„	110 „
Sz.-Kereßtur	11	„	47 „
Udvarhely	5	„	19 „
M.-Vásárhely	82	„	418 „
Makfalva	81	„	373 „
M.-Madaras	71	„	346 „
Zäch	48	„	216 „
Radnoth	40	„	199 „
D.-Sz.-Márton	81	„	373 „
Görg.-Sz.-Imre	25	„	125 „
	469		2232

VI. Naßoder Bezirk:

Bistritz	61	Familien	280 Seelen
Szt.-Regen	78	„	418 „
Tekendorf	51	„	234 „
Gr.-Schoger	44	„	222 „
Borgo Prund	17	„	104 „
Nadna	28	„	115 „
Lechnitz	35	„	162 „
Naßod	207	„	859 „
	521		2394

VII. Deéser Bezirk:

Bethlen	153	Familien	775 Seelen
M.-Lapos	119	„	593 „
Nap.-Monostor	80	„	408 „
Retteg	308	„	1537 „
Semetnye	80	„	428 „
Deés	80	„	398 „
Sz.-Ujsár	82	„	382 „
	902		4521

VIII. Klausenburger Bezirk:

Nócs	84	Familien	211 Seelen
Hidalmas	125	„	684 „
Válaßút	109	„	495 „
Klausenburg	208	„	776 „
B.-Hunyad	85	„	383 „
Gyalu	18	„	75 „
Torda	48	„	175 „
Bagyon	5	„	22 „
	646		2821

woraus jeder Bezirk seinen Curator wählt, somit 8 Curatoren gewählt werden — angenommen.

Punkt 27. wurde unverändert angenommen.

Punkt 28. wurde mit dem am Schlusse hinzuzufügenden Zusatze, „und es soll bei dieser Wahl besonders auf Intelligenz und unbescholtenen Charakter Rücksicht genommen werden", sowie Punkt 29, 30, 31. wurden unverändert angenommen.

Punkt 32. hat zu lauten: „Zur Wahl des Landesrabbiners wird von dem Landes-Curatorium ein Terno-Vorschlag gemacht und an die Wahlbezirke eingeschickt; hierauf treten in jedem Wahlbezirke die Stimmführer zusammen und wählen für den betreffenden Bezirk 3 Deputirte."

„Die Deputirten mit dem Landes-Curatorium wählen mit Stimmenmehrheit den Landesrabbiner."

„Die Wähler des Landesrabbiners können, wenn ihnen die in Terno vorgeschlagenen Candidaten nicht zusagen, auch noch zwei Andere in die Candidation hineinverlangen; jedoch muß der neue Candidat wenigstens von 10 Deputirten unterstützt sein."

Die folgende Alinea dieses Punktes, beginnend mit den Worten „die Wahl", blieb unverändert.

Punkt 33. Alinea 1. wurde gesetzt nach dem Worte „Dauer" von 5 Jahren aufgenommen nach diesen 5 Jahren u. s. w.

Zu Punkt 34. kommt bei dem Worte „Gebühren" eingeschaltet von Seiten des Landes hat zu lauten:

„Der Landesrabbiner mit den beiden Rabbiner-Curatoren bilden bei Gelegenheit ihres Zusammenseins ein Beth-Din. Zu ihrem ausschließlichen Wirkungskreise gehören die Entscheidungen über religiöse Streitigkeiten zwischen Gemeinden und Cultusbeamten, ferner die Oberaufsicht über sämmtliche isr. Religionsschulen im Lande, und bildet dieses Beth-Din die Prüfungs-Comission für Rabbinats-Candidaten."

Punkt 35. wurde unverändert angenommen.

Punkt 36. Alinea 1. unverändert angenommen. Alinea 2. wurde gestrichen.

Punkt 37. wurde unverändert angenommen.

Punkt 38. hat nach dem Worte „Wohnort" zu lauten, wo auch die Wahl des Landesrabbiners stattfinden wird.

Punkt 39. hat zu lauten: Dafür, daß die Hauptgemeinde den Vorzug genießen wird, daß die erwähnten Landesanstalten in ihrer Mitte errichtet werden, übernimmt dieselbe dem Lande gegenüber folgende Verpflichtungen:

a) Die Rückerstattung von jährlichen fl. 600 an den Landesfond, als Entschädigung für die Localdienste des Landesrabbiners, während die diesfälligen Local-Emolumente dem Landesrabbiner zufallen, sodann dem Landesrabbiner eine standesgemäße Wohnung u. s. w. wurde unverändert angenommen.

Schluß der Sitzung 6 Uhr Abends.

Sitzung am 15-ten Mai.

Es wurde auf Antrag des Elaborats-Einbringers Aronsohn durch Abstimmung ein Zusatz zu Punkt 28. gemacht, nämlich:

עמוד מדו"ח הכנס העל-קהילתי שנערך בטראנסילבניה בשנת 1866.
מתפרסם בעיתון "בן חנניה", ביטאונם של יהודי הונגריה.

entsteht, hat jene Cultusgemeinde, zu welcher der betreffende Ort gehört, im Vereine mit dem Ortsrabbiner zu entscheiden."

Schließlich wurde von Aronsohn, als Ergänzung zu seinem Entwurfe folgender Antrag eingebracht und angenommen:

„Die Gründung neuer Gemeinden in Orten wo noch keine bestanden, ist gestattet; doch hat die Cultusgemeinde, zu welcher der Ort früher gehörte, im Verhältnisse der von ihr ausscheidenden Mitglieder von der nun zu errichtenden Gemeinde auf eine Entschädigung, die mindestens einer dreijährigen Cultussteuer gleichkömmt, vollen Anspruch."

In dem Abschnitte 8. Aronsohn's: „Religionslehrer", um Streitigkeiten zwischen Rabbiner und Religionslehrer zu vermeiden, die Vereinbarung dahin präzisirt:

„Wo Streitigkeiten zwischen dem Rabbiner und dem von ihm autorisirten Religionslehrer entstehen, entscheidet die Gemeinde."

Abschnitt 9. Aronsohn's: Schächter und Vorbeter wurde beibehalten, jedoch wurde zum Texte hinzugesetzt: „selbe können nur im Einverständnisse mit dem betreffenden Rabbiner gewählt werden."

Abschnitt 10. Aronsohns wurde unverändert angenommen.

Schluß der Sitzung 6 Uhr Abends.

Sitzung am 14-ten Mai Vormittags.

Nach Verlesung der Conferenzmitglieder, eröffnete Vorsitzender die Sitzung und schritt man sofort zur Fortsetzung der Spezial-Debatte.

Zu Abschnitt 11. Aronsohns:

„Das Wahlrecht" wurde aufgenommen: „der zu wählende Ausschuß hat zum 3. Theile aus Meistbeitragenden, zum 3. Theile aus Intelligenten, und endlich zum 3. Theile aus den Mittelklassen gewählt zu werden."*)

Punkt 12. und 13. wurden unverändert angenommen, womit die Berathung und Revision des angenommenen Aronsohn'schen Gemeinde-Programm. Entwurfes als erschöpft und abgeschlossen erklärt wurde.

Hierauf wurde das Elaborat des Aronsohn'schen Landesstatuts zu Verlesung gebracht.

Vor Beginn der General-Debatte bringt Richtzeit seinen bereits früher eingebrachten Antrag, betreffs der zu errichtenden Bezirksschulen, mit der Abänderung, daß statt der früher beantragten 6, nun von ihm 8 Bezirksschulen vorgeschlagen werden, in Erwägung.

Worauf über gemeinschaftliche.. Antrag des Richtzeit und Aronsohn von der Conferenz folgendes festgesetzt wurde:

In Anerkennung der Nothwendigkeit der Errichtung von wenigstens 8 Bezirksschulen im Lande, u. z. mit Berücksichtigung der Population und der Territorial-Verhältnisse in folgenden Orten: 1. Dévа, 2. Carlsburg, 3 Kronstadt, 4. Mediаs, 5. M.-Vásárhely, 6. Naşod, 7. Deés, 8. Klausenburg.

In Erwägung, daß bei einer aus dem zu errichtenden Landesfonde zu leistenden jährlichen Subvention von fl. 1200, für je eine der zu errichtenden Schulen, wo bei Gestaltung der Revisements dem zu errichtenden Landes-Curatorium es unbenommen bliebe, nach Einsicht und Berücksichtigung der sich herausstellenden Erfordernisse, die Dotation der einen Bezirksschule, zu Gunsten der andern in einem volkreichen Bezirke liegenden Bezirksschule zu verringern, die dem Landesfonde erwachsenden Auslagen auf . fl. 9600 belaufen würden; ferner

b)	für einen zu wählenden Landesrabbiner, Besoldung . „	1800
c)	für einen zu wählenden Sekretair, an Gehalt . . „	600
d)	Kanzlei-Pauschalien . . . . . „	100
e)	Reisepauschalien für Landeszwecke . . . . . „	500
f)	Reservefond . . . . . „	600
g)	unvorhergesehene Fälle . . . . . „	100

Zusammen die jährlichen

ihren Auslagen des Landesfondes sich approximativ auf . . . fl. 13,300 herausstellen.

Wogegen als Deckung erscheint:

a) Der von der Landeshauptgemeinde zu leistende Landes-Rabbinats-Besoldungsbeitrag mit fl. 600. — Ferner indem, laut Volkszählung vom Jahre 1860, die jüdische Bevölkerung Siebenbürgens 3700 Familien mit 17,500 Seelen zählt, selbst bei Annahme, daß von diesen der 3te Theil mit 1250 Familien als zahlungsunfähig sich herausstellte, noch immer 2450 beitragsfähige Familien blieben, von denen ohne Anstrengung ein jährlicher Beitrag zu leisten wäre, u. z.:

250	Familien à fl. 10	fl.
600	„ „ 7	„
600	„ „ 5	„
1000	„ „ 3	„

Zusammen also . fl. 1:

so daß sämmtliche Erfordernisse des Landesfondes ohne Ueberbürdung der jüdischen Bevölkerung gedeckt, und die von den, die obigen durch den Landtag treirten, dem Landes-Curatorium unterstehenden Schulen besuchenden Kinder nach Bemessung des Landes-Curatoriums zu entrichtenden Schulgelder Verwendung für anderweitige Wohlthätigkeitszwecke als: Stipendien u. verbleiben; sowohl die Nothwendigkeit, als leichte Ausführbarkeit der stellung obbezeichneter 8 Bezirksschulen und Unterhaltung derselben durnen aufzubringenden Landesfond, als zweifellos erachtet wird.

Schluß der Sitzung 1 Uhr Mittags.

Sitzung am 14-ten Mai Nachmittags.

Man begann die Detailberathung des Aronsohn'schen Landesstatuts. Der Titel wird unverändert angenommen.*) Ebenso die Einleitung. Im „Zweck" wird mit den zwischen den Worten „israelitischen" und „Gottesdienst" eingeführten Zusatze: „Schule und" angenommen.

Punkt 3. wird mit Weglassung der dem Worte „angehören" folgenden Worte: Bei denselben immatriculirt sind, und Streichung des Wortes direct angenommen.*)

Punkt 4. und 5. werden unverändert angenommen. Punkt 6 wird angenommen mit folgender nach den Worten „dieselben sind" zu beginnender Einfügung:

a) An Dotirung von 8 Bezirksvolksschulen à 1200 . . fl.
b) Gehalt eines vom Lande zu wählenden Landesrabbinen „
c) Gehalt eines Landessekretärs . . . . . „
d) Kanzlei-Pauschalien . . . . . „
e) Reisepauschalien für Landeszwecke . . . . . „
f) Reservefond . . . . . „
g) Unvorhergesehene Fälle . . . . . „

und Streichung der Worte „zweier Rabbinats-Assessoren", ferner mit Einfügung: sowie wenn die Mittel hinreichen werden. Die Haltung u. s. w. mit Streichung der Worte „und endlich wenn es die Landes erlauben". ferner der Worte „eines Siechenhauses", „einstweilen aber durch „andere u."*)

Punkt 7, 8 und 9 wurden unverändert angenommen. Punkt muß lauten: Als Landesanstalten gelten:

„a) 8 Bezirks-Volksschulen.

b) Das Landesrabbinat, bestehend aus dem Landesrabbiner.

c) Das Landes-Secretariat, welches die Geschäfte des Curatoriums besorgt und aus einem Landes-Sekretair besteht, sowie eventuell

d) Ein Landeswaisenhaus, einstweilen, bis es die Mittel gestatten werden, die Waisen blos mit dem Nöthigsten unterstützt, endlich eventuell

e) Eine Landes-Gewerbeschule."

Punkt 11. wurde unverändert angenommen.

Punkt 12. hat zu lauten:

Das Landes-Curatorium besteht aus 11 Curatoren, u. z. aus

„a) Dem zu wählenden Landesrabbiner.

b) Zwei aus den Rabbinen des Landes zu wählenden Curatoren.

c) Den acht zu wählenden Curatoren.

d) Dem Sekretair."

Punkt 13, 14, 15, 16 sind unverändert angenommen worden. 17 ist mit Abänderung der Alinea 2., welche folgendermaßen zu laute „Den Landes-Sekretair zu bestellen, die Aufstellung und Ueberwachung des Landesfonde zu subventionirenden Schulen, die Bemessung der Gehalte Lehrer und Anstellung derselben, die Bemessung der Schulgelder und bung derselben zu Gunsten des Landesfondes, ferner eine Commission Fachmännern zur Ausarbeitung eines Schulplanes einzuberufen und Schulplan nach richtiger Ueberprüfung einzuführen; die Aufstellung jedem Bezirke zu ernennenden Schulinspectorates, einverständlich mit betreffenden Gemeinden und Rabbinen; die Stipendien" u. s. w. — Texte — angenommen.

Punkt 18—25 wurde unverändert angenommen.

Punkt 26 wurde mit folgendem nach dem Worte „Eintheilung"

תמצית הדו"ח על המבנה הדמוגראפי והמצב הכספי של קהילות טראנסילבניה במאה ה־19 (מתוך "בן־חנניה").

הנהגת הקהילה היתה בידי הנהלה שנקראה, בלשון התקנון, "קרואי העדה". כל קהילה הורשתה לקבוע את מספר חברי ההנהלה על־פי תקנותיה הפרטיות, אך בשום מקרה אסור היה שמספר הקרואים יעלה על 150. כן פעלו ליד הנהלת הקהילה ועדות שונות ולכל ועדה תקנון, שהגדיר את מספר חברי הוועדה, אופן בחירתם, זמן כהונתם ותפקידם. על יום הבחירות היו חייבים להודיע 14 יום מראש, בבית־הכנסת או במודעות מתאימות. "קרואי העדה" נבחרו כלהלן: כל בעל זכות בחירה בחר לעצמו מתוך רשימה אישית של מועמדים, שהיתה להם "הזכות והמשפט להיבחר", מספר מסויים של שמות שמצאו חן בעיניו. השמות נרשמו על פתקי הצבעה והושמו בקלפי. אלה שקיבלו את רוב הקולות הוכרזו כ"קרואי העדה". אם שני מועמדים קיבלו מספר שווה של קולות, נערכה הגרלה ביניהם. הבחירות נוהלו בידי ועדת בחירות שנקראה "וואהל קאמיטע". בהתאם לתקנות הקהילה נבחרו "קרואי העדה" לשלוש שנים.

אסיפת "קרואי העדה" נקראה בשם "אסיפת העדה", והנהגת ישיבותיה היתה בידי "ראש הקהל". אסיפת העדה היתה חייבת להתכנס לפחות פעם אחת בשנה "ובכל עת הצורך" או על־פי תביעתם של לפחות שליש מחברי הנהלת הקהילה. כל החלטה תבעה השתתפות של 50% מכלל חברי ההנהלה. בהיעדר 50% מכלל בעלי זכות ההצבעה רשאי היה "ראש הקהל" לקרוא לאסיפה שניה והחלטותיה נחשבו כחוקיות בכל מספר של משתתפים — בתנאי ש"ראש הקהל" הודיע מראש על סדר־היום, על המקום והמועד של האסיפה.

ישיבותיה של הנהלת הקהילה היו באופן רשמי פתוחות לכל בעל זכות הצבעה. תקנות הקונגרס דנו בנושא הנהגת העדה ב־23 סעיפים.[42] הקהילה הקונסרבטיבית סיגלה לעצמה את תקנון הקונגרס ונהגה על פיו עד שנת 1922. גם לאחר מועד זה לא חלו שינויים חשובים בתקנון הבחירות של הקהילה.

הרב ד"ר פנחס לוי

התפתחותה של הקהילה הקונסרבטיבית בארבעים השנים האחרונות לקיומה, עמדה בסימן אישיותו המחנכת, חכמתו הציבורית ופעילותו המדעית־תורנית הענפה של הרב ד"ר פנחס לוי.

הרב ד"ר פנחס לוי נולד ב־19.1.1869 בעיר קורוש־לאדאן במחוז בֶּקֶש. את חינוכו המסורתי קיבל בחדר ובישיבה של עירו. אחר כך המשיך בלימודיו בסמינר לרבנים בבודאפשט[43] והשתלם באוניברסיטת ברלין ובבית־המדרש לרבנים שבעיר זו.

בשנים 1894—1903 שימש כרב בנאַג־אַטאַד ובסוף תקופה זו נבחר כרבה של קהילת הסטאטוס־קוו בוואשאר־האיי, בה כיהן ברבנות ארבעים ואחת שנה, עד 1944.

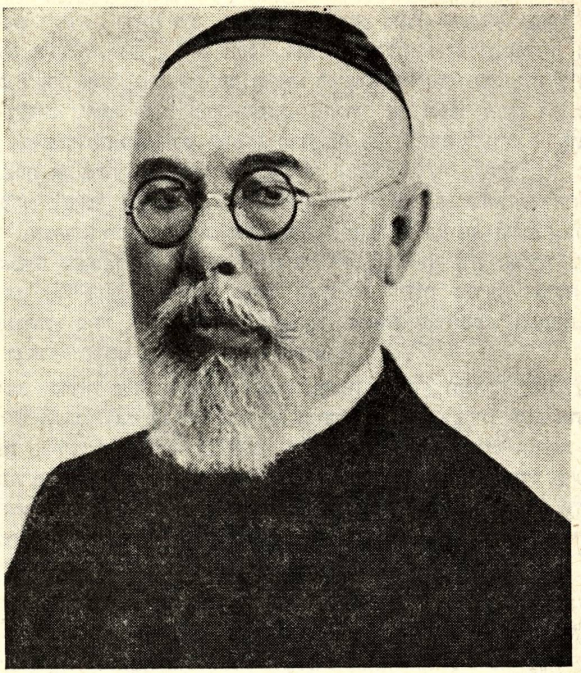

הרב ד"ר פנחס לוי, רבה של קהילת הסטאטוס־קוו ב־40 השנים האחרונות שלפני השואה

בתקופת כהונתו ברבנות גילתה הקהילה תנופת בנין ופיתוח. הוא עשה לחישול כליה המקצועיים של הקהילה ולחינוכם של הנערים והמבוגרים כאחד וטיפח במיוחד את בית־הספר היהודי, שבו ראה את הכלי העיקרי להבטחת המשך קיומו היהודי של הציבור. הוא הקפיד על החינוך המסורתי של הילדים, דאג לפתיחת "תלמוד־תורה" לבני הקהילה הקונסרבטיבית בנוסף לקיומו של ה"תלמוד־תורה" במסגרת הקהילה האורתודוכסית. כן גם הכין תוכניות לימודים מתאימות. הוא תבע, בלא הצלחה יתירה, ממורי בית־הספר ומנהליו התנהגות התואמת אנשים דתיים והקפיד על כך שינהלו מטבח כשר.

בתקופת פעילותו נוסדו: בית־תמחוי לנזקקי הקהילה; "ישיבה", שהיתה יחידה במינה בקרב הקהילות הקונסרבטיביות בטראנסילבניה; מפעלי סיוע לתלמידים בני עניים שלמדו בבתי־ספר תיכוניים ממשלתיים עירוניים; "מנזה" לתלמידי הישיבה ולסטודנטים בבתי־הספר התיכוניים הממשלתיים, וקרן תמיכה

בתלמידים צעירים או בסטודנטים בני הקהילה שלמדו באוניברסיטאות רחוקות באירופה.

עם היותו רב של קהילה קונסרבטיבית היה ידוע בקפדנותו הדתית. עיקר מעייניו היו נתונים להעמקת החינוך היהודי המסורתי, לכך הטיף בכל הזדמנות ומעל כל במה ציבורית, בעל־פה ובכתב. גם ניהל ויכוחים בלתי פוסקים עם מנהיגי הקהילה האורתודוכסית. ויכוחים אלה יש שהתנהלו בניחותא ויש, בעיקר מאוחר יותר, שהחריפו מאוד. ואף־על־פי שגם הקונסרבטיבים הקפידו על שמירת מצוות על־פי הנוסח האורתודוכסי הגיעו היחסים ההדדיים בין שתי הקהילות עד לידי כך שהטילו זו על זו איסור הנאה משחיטת הזולת, החרמות הדדיות, ואפילו איסור מצד הקהילה האורתודוכסית על ביקור בבית־הכנסת הקונסרבטיבי, ולו אפילו לרגעים מועטים.

מיום בואו של הרב ד״ר פנחס לוי לעיר גילה עמדה אוהדת לרעיון הציוני ההרצלאי, והיה הרוח החיה בייסודה של התנועה הציונית בשנת 1913.[44] פעילי התנועה, במיוחד נציגי תנועות הנוער, מצאו בו תומך נלהב. מאמציו להעמקת לימוד השפה העברית נשאו פרי.[45] פעילותו הציבורית הסתעפה לתחומי ארגון על־קהילתיים בקנה מידה גלילי, בהיותו אחד מפעילי ״איגוד הקהילות הישראליות על־פי נוסח המערב, בטראַנסילבניה ובבאנאט״.[46] בכנס העשירי של ״איגוד הקהילות הישראליות״ שנערך בוואשאר־האיי בשנת 1934, נחוג יובל ה־40 לפעילותו הציבורית. מאבקו לחזק את מעמדה של הלשון העברית חרג מהתחום הפנים־יהודי המקומי. בשנת 1922, כשתבעו השלטונות הרומניים מהחיילים היהודיים להישבע שבועת אמונים לממשלה, ניתנה להם הברירה להישבע בשפת המדינה, ברומנית, או בלשונם הלאומית.[47] שפת הדיבור העיקרית של היהודים היתה אז הונגרית. אבל הרב ד״ר לוי, שנתבקש על־ידי השלטונות הרומניים להיות נוכח מטעם הקהילה היהודית בטכס ההשבעה, החליט להשביע את החיילים היהודיים בעברית, בהברה ספרדית. נוסח השבועה היה: ״הנני נשבע אמונים למלך פרדיננד ה־1, מלך רומניה״. היתה זו הפעם הראשונה ברומניה, ואולי לא רק ברומניה כי אם בעולם, שחיילים יהודים נשבעו אמונים לשלטון לא־יהודי בעברית. ההשבעה בעברית עוררה התלהבות עצומה בקרב החיילים היהודים, שראו בכך מעין הקדמה לשבועתם לצבא ישראל, בבוא העת, וגילוי של הבנה מצד השלטונות הרומניים לשאיפות הלאומיות של הציבור היהודי.[48]

במאבקו למען הלשון העברית הפעיל הרב ד״ר לוי לחצים גם על קברניטי הקהילה כדי להעסיק מורים לעברית בבית־הספר היהודי המקומי, ולפתיחת קורסים ללשון העברית לנוער העובד והלומד, וחוגים ללימוד ההיסטוריה של העם היהודי ותרבותו.

בפעילותו התורנית־מדעית הירבה לפרסם מאמרים בתחום הפילוסופיה היהודית ובעיקר מימי הביניים, ביניהם על משנתו של הרמב״ם. עיסוקיו ההיסטוריים כללו נוסף לחקר ההיסטוריה היהודית בתקופת הבית השני גם

עיונים בהיסטוריה של יהדות טראנסילבניה בכלל ושל האוכלוסיה היהודית בוואשאר־האיי בפרט. הוא הקדיש מחקר מיוחד לכת של "שומרי שבת" שכבר הוזכרה. מבין עשרות ספריו ומאמריו נזכיר את ספריו הבאים: "קורות התנ"ך" (הופיע בשנת 1904, ונדפס בשלוש מהדורות), "תולדות חייו של רבי שמעון בר־יוחאי ופירושיו לתורה", ותרגום מחזהו של מאקס נורדאו, "ד"ר קאהן".[49]

לארבעת ילדיו העניק חינוך יהודי לאומי ובנו, ד"ר מרדכי לוי, שימש בתקופה מסויימת יושב־ראש התנועה הציונית בעיר ואחד הפעילים של התנועה הציונית בטראנסילבניה. ימיו האחרונים בגיטו המקומי היו ימי תוגה, השפלות וצער. היה זה מחזה מזעזע לראותו בשעה שגזזו את זקנו והקלגסים עומדים מסביב וצחוק מרושע על פניהם. הוא מצא את מותו בתאי הגאזים בבירקנאו ביום ז' סיון תש"ד, למחרת חג השבועות.

מוסדות הקהילה

ה"חברה־קדישא" בקהילה הקונסרבטיבית היתה בבחינת קהילה בתוך קהילה, כיוון שהיתה מוסד־המישנה המרכזי והעיקרי של הקהילה. היא נוסדה באמצע המאה ה־19, עוד לפני שנוסדה הקהילה כמוסד משפטי־מינהלי־ארגוני עצמאי.

לפני שניתנה רשות ישיבה קבועה ליהודי העיר, דאגה ה"חברה־קדישא מנאז־נאנפאלבה לכל הצרכים הדתיים של יהודי הסביבה, וכמובן שגם לטמינת הנפטרים. בטרם נפתח בית־עלמין מקומי, שנעשה לימים בית־עלמין של הקהילה, היו הנפטרים נטמנים במארוש־סאנט־קיראיי.

ה"חברה־קדישא" דאגה למכלול רחב של ענינים יהודיים, החל ברישום לידתו של הילוד והכנסתו לבריתו של אברהם אבינו, דרך האירוסין והנישואין, ועד להבאת הנפטר לקבר ישראל. ברבות הימים, עם התרחבותה של הקהילה והסתעפות מוסדותיה הפנימיים, צומצמו תפקידיה של "החברה־קדישא" בעיקר לענינים הכרוכים בהבאת הנפטר למנוחת עולמים על־פי ההלכה.

עד 1923 שירתה ה"חברה־קדישא" את שתי הקהילות. באותה שנה נתפרדה לשתי חברות נפרדות, וקודש בית־עלמין של הקהילה האורתודוכסית. פעולותיה של ה"חברה־קדישא" נסתעפו לתחומים הבאים:

בנק להלוואות קטנות. ממנו נהנו בעיקר בעלי־מלאכה, סוחרים זעירים ונזקקים אחרים. הוא היה, למעשה, מעין קופה לגמילות חסדים. החל משנות ה־20 נתמך ע"י הג'וינט, ועל כן נקרא גם בשם "בנק הג'וינט".

בית־תמחוי. הוקם בסופה של המאה ה־19, כדי לספק ארוחה חמה ולינה לעוברי אורח יהודים שנתעכבו בעיר. לשיאו הגיע עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, שבעקבותיה באו הרבה חיילים יהודים, פליטים יהודים מגליציה, וכן גם שבויים יהודים מרוסיה שכונסו במחנה השבויים בוואשאר־האיי. עם המשבר הכלכלי הגדול בשנות ה־30, ירדו רבים מנכסיהם, והקהילה סיפקה להם מזון

בצנעה, שלא לפגוע בכבודם. חשיבות מיוחדת נודעה לבית־התמחוי בשנות מלחמת העולם השניה ולאחריהן. יהודים רבים הובאו מעיירות הגבול שבסביבה, הוקמו פלוגות עבודה של יהודים שנכפו לעבודת־חובה, וכל אלה נזקקו ל"ארוחה" כשרה וחמה. לעזרת בית־התמחוי נצרכו גם עשרות משפחות שראשיהן נלקחו לשירות בפלוגות של עבודות כפיה בשדות אוקראינה. באותן שנים, 1944—1941. היה התמחוי משותף לשתי הקהילות, ועל הכשרות השגיחו אנשי הקהילה האורתודוכסית. משכנו היה בבנין ה"תלמוד־תורה" הישן, מול בית־הכנסת האורתודוכסי הגדול.[50]

חברת "ביקור־חולים". זו הושיטה עזרה רפואית חינם, אשפוז למחוסרי אמצעים, הצמדת אח או אחות (רפואיים) לחולה, סיוע רוחני־דתי לנזקקים, ואף סיוע כספי לאלה שהופנו לבתי הבראה לאחר מחלה קשה. רבות פעלו בתחום זה מספר רופאים יהודים, שהקדישו לחולים זמן ומרץ, שלא על מנת לקבל פרס, ואף ממון משלהם.

חברת "מתן־בסתר" בקהילה הקונסרבטיבית לא הגיעה לאותה דרגת חשיבות כרעותה בקהילה האורתודוכסית, אולי משום שמספר חבריה הזקוקים לעזרה היה קטן יותר ממספר הנזקקים לעזרה בקהילת האחות. בתנופה מיוחדת פעלה חברה זו בשנות הכיבוש ההונגרי, כשהתחיקה ההונגרית האנטי־יהודית גרמה להתמוטטותם הכלכלית של סוחרים ובעלי תעשיה רבים. אז הוקם גוף משותף של שתי הקהילות כשלוחה של ה־O.M.ZS.A, ובראשה עמד אהרון זינגר, אחת הדמויות האצילות של יהדות טראנסילבניה בשנים אלה.

בית־אבות לבעלי־מלאכה. אבות שלא יכלו להישאר בביתם הקודם מצאו בו, בערוב ימיהם, פינה חמה, מזון וטיפול רפואי. בית־האבות פעל בכל השנים, פרט לשנת 1944־1945.

אפוטרופסות על יתומים. אגודה זו, אם כי היתה רשמית מוסד מישנה של ה"חברה־קדישא", השתייכה החל משנת 1922 גם ל"איגוד היהודי לאפוטרופסות של יתומים בטראנסילבניה", ונעשתה אחר כך מוסד אוטונומי בהחזקתו של הג'וינט. זה היה אחד המוסדות הסוציאליים החשובים ביותר, שבו ניתן סעד סוציאלי לילדים שנתייתמו מהוריהם. פעילות שמטרתה דאגה ליתום היתה קיימת גם קודם, אולם עזרה מאורגנת ליתומים החלה בשנת 1922.[51]

בתולדותיה של אגודה זו היו שתי תקופות קשות במיוחד והן:

א) התקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה. 280 חיילים יהודיים מוואשאר־האיי היו אז מגוייסים לצבא האוסטרי־הונגרי, מהם נהרגו 48 ובניהם נשארו ללא דואג ומפרנס.

ב) בתקופת מלחמת העולם השניה, כאשר רבים גוייסו לשירות הכפיה ונהרגו בשדות הקטל באוקראינה.

בשנת 1922 היו בכרטסת האגודה מעל ל־400 חברים־תומכים, ששילמו מס קבוע, והכנסתה החודשית בשנת 1923 היתה כ־6.000 לא"י רומניות, סכום גדול

למדי. בתקופה זו לא היתה עדיין כתובת קבועה לדאגה לילדים יתומים בשעות היום, ותפקיד זה נטלו על עצמן חברות "השומר" הציוניות שסיפקו חינוך משלים, חילקו אוכל, ארגנו עזרה בהכנת שיעורים וכו'.

בשנת 1929 נרכש בנין לצרכי האגודה, שנעשה ל"בית־חניכות". כ־60 נערים נהנו בקביעות מפעילות המוסד שסיפק מדי שנה את הביגוד הדרוש ל־100 ילדים בערך. הנערים שגרו במוסד נהנו גם מפעילות תרבותית, ערכו הצגות ומסיבות, נטלו חלק בפעילותן של תנועות הנוער הציוניות, למדו עברית, שמעו הרצאות והשתתפו בחוגים "להשכלה עצמית".[52] הכנסות החברה באו ממיסים קבועים ומתרומות שנאספו במסיבות של "תה מנחה", "נשפי חברה", וכו'.[53]

מ ל ו ן א ו ר ח י ם. מוסד זה, ששכן בבית מרווח, פעל בקנה־מידה קטן יותר מאשר המוסד המקביל של הקהילה האורתודוכסית, כיוון שרוב "עוברי האורח" היו דתיים והעדיפו את הלינה במלון אורחים דתי מובהק. למוסד שבמסגרת הקהילה הקונסרבטיבית פנו בעיקר חיילים יהודים, ששירתו בצבא ההונגרי או הרומני ופלוגותיהם חנו בעיר, או עברו דרך העיר. לאחר השואה שופץ מלון האורחים מחדש, ודייריו באו ברובם מקרב ניצולי השואה, שהיו מחוסרי בית.

ק מ ח א ד פ ס ח א. היקף פעולתו של מוסד זה היה מצומצם, בדומה למוסדות אחרים בקהילה הקונסרבטיבית שנשאו אופי דתי מובהק. הנזקקים לו קיבלו סכומי כסף לצרכי פסח ולא מצות, תפוחי־אדמה ומצרכים אחרים, כפי שהיה מקובל בקהילה האורתודוכסית.

ת ו מ ך - א ל מ נ ו ת. התמיכה באלמנות ובני משפחותיהן ניתנה בעין יפה ובקביעות, בעיקר לאלמנות מלחמה. גם דאגו לחינוכם של יתומי האלמנות, חינם אין כסף, בבית־הספר היהודי המקומי, לטיפול רפואי ולשליחת הילדים לקייטנות על חשבון הקהילה. כן ניתנה תמיכה לצורך "הכנסת כלה", אם כי מונח מסורתי זה לא היה מקובל בקהילה זו. התמיכה הקיפה עשרות אלמנות וההוצאות השנתיות היו גבוהות.

ב י ת - ה ע ל מ י ן ש ל ה ק ה י ל ה הוקם מיד עם קבלת רשות ישיבה ליהודים בעיר.

באיזור כולו היו חמישה בתי־עלמין והם: בית־העלמין מהמאה ה־16, ששכן במרחק לא קטן מבית־העלמין הקונסרבטיבי החדש, ובו נטמנו בסך־הכל שבעה נפטרים; בית־העלמין בנאזנאפאלבה, החל במאה ה־17; בית־העלמין בסאנט־קיראיי שהשתמשו בו מראשית המאה ה־19 ועד ראשית המאה ה־20; בית־העלמין הקונסרבטיבי שהחלו טומנים בו נפטרים החל בסופה של המאה ה־19; ובית־העלמין האורתודוכסי שהחלו קוברים בו בשנת 1923. עד לשנה זו נהגו לקבור בבית־העלמין הקונסרבטיבי גם נפטרים מחברי הקהילה האורתודוכסית. נוהג זה נפסק עם פתיחת בית־העלמין האורתודוכסי העצמאי.

בית־העלמין הקונסרבטיבי נבדל מהאורתודוכסי בפארו הרב, במצבות היפות, בהידור הגן שהקיף אותו, בערוגות הפרחים המטופחות, בבית הטהרה המפואר ובהקפדה על המראה הארכיטקטוני. גבאי הקהילה לא הקפידו במיוחד על כללי ה"שולחן ערוך" בעת הקבורה (כגון בענין "קריעת האבלים"). ההספדים נישאו בהונגרית, הנפטרים הובלו לקבורה בכיכרות־פאר והמתאבלים לבשו שחורים כמנהגם של הגויים. גם היו ביניהם שנהגו לענוד, לסימן אבלות, סרט שחור על היד, או לתפור פס בד שחור על דש המעיל. חברי קהילה זו לא הקפידו על־פי רוב על אמירת "קדיש" מדי יום־ביומו, כדרכם של יהודים חרדים, ועל כן שכרה ה"חברה־קדישא" קבוצת זקנים לומר "קדיש" אחר הנפטרים. מנין "הבטלנים" האלה נחשבו לעובדי ה"חברא־קדישא וקיבלו נוסף לשכרם מקופת החברה גם תשלום מידי בעלי היכולת שבבנים. הם נהגו גם ללמוד לפרקים פרקי משניות ולומר תהילים לזכר הנפטרים.

"איגוד הנשים היהודיות לצדקה"

איגוד זה היה המוסד הוותיק של הקהילה הקונסרבטיבית, שליווה למעשה את חיי הקהילה עוד מסופה של המאה ה־19, ואולי עוד קודם לכן. הופעתו הציבורית הראשונה חלה בשנת 1887 על־ידי עריכת נשף ריקודים בחג החנוכה, שהכנסתו היתה מוקדשת לטובת יתומים יהודים, למפעל "מלביש ערומים" ולמימון בניית בית־הספר היהודי. הנשף נערך בהשתתפות כל נכבדי הקהילה ונציגי השלטונות והדיו הגיעו גם מעבר לגבולות הקהילה.[54] נראה, כי מנהג זה של עריכת נשפי חנוכה או נשפי פורים נעשה חלק מהווי הקהילה הקונסרבטיבית,[55] והכספים שנאספו הוצאו לצרכי צדקה או כסעד לחיילים יהודים, ששירתו בצבא האוסטרי־הונגרי, ומאוחר יותר בצבא הרומני וההונגרי. הנשפים האלה אף שימשו לפגישות חברתיות של שכבת בעלי ההון והזדמנות להזדהות עם ה"מולדת המאדיארית", שכה התנכרה להם מאוחר יותר. עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה לבש האיגוד צביון ציוני וחברותיו פעלו למען הכינוס הציוני הראשון שנערך בוואשאר־האיי.[56]

ברבות הימים התרחבה פעילות האיגוד ולידו נוסד "אגודת נשים יהודיות לתרבות על שם דבורה"[57] שדאגה לחיי התרבות והרוח של נשות הקהילה, ונהגה לערוך ערבי תרבות, הרצאות ומפגשים חברתיים מוקדשים לנושאים בעלי אופי תרבותי־לאומי. נתפרסמה במיוחד מסיבת פורים בשנת 1922,[58] בהשתתפות אמנים יהודיים מקומיים. גם מבין ילדי בית־הספר היהודי נטלו חלק בתוכנית זמר בעברית, בריקודי הארץ ובהופעות באלט, שהמחישו את ההווי הישראלי העתיק והחדש בארץ־ישראל. זו היתה הראשונה לסדרת תוכניות ציוניות־לאומיות.

"חברת־מזונות המנזה". מפעל זה הוקם וקויים על־ידי "איגוד הנשים היהודיות לצדקה" ושימש להזנת ילדים בני משפחות מעוטות יכולת, שלמדו בבית־הספר היהודי או בבתי־ספר ממשלתיים, וכן חניכים שגרו "בבית־

החניכות" ותלמידים נצרכים בבתי־הספר התיכוניים העירוניים מבני הסביבה, שלא יכלו לממן הוצאות הדיור והמזון.

"המנזה" החלה בפעולתה עוד בסופה של המאה הקודמת, במסגרת הקהילה האורתודוכסית, במימונם של נדבנים. בין שתי המלחמות גבר הצורך במפעל שכזה והיא עברה לניהולן של הנשים האורתודוכסיות. בשנות השלושים נוסדה "מנזה" נוספת שנתקיימה שנים ארוכות ובה סעדו מדי יום עשרות ילדים ובני נוער, והודות לה יכלו לסיים את לימודיהם.

"מלביש ערומים". "איגוד הנשים היהודיות לצדקה" ומתנדבות שתמכו בו מבלי להשתייך אליו, טרחו מדי שנה לאסוף[62] תרומות כספים למימון קניית מעילי חורף, לבנים חמים, נעליים וחליפות חורף, כובעי פרווה וכסיות צמר לנצרכים, ובעיקר לילדים שבהם, שמספרם היה רב. במפעלי ההתרמה והאיסוף השתתפו מאות מחברי הקהילה שנתבעו ונענו יפה, אם בדרך של "נדרים"[63] בשבתות בבית־הכנסת, אם באמצעות תרומות במזומן, ואם על־ידי משלוח פרטי של פריטי לבוש ממחסניהם. עם גידול הצרכים, נעשה "מלביש ערומים" מוסד עצמאי[64] במסגרת הקהילה. לפעילות מוגברת הגיע בשנות הכיבוש ההונגרי, כשמאות ילדים, בני אבות מגוייסים לפלוגות הכפיה, היו זקוקים לתרומת בגדים מפאת המצוקה הכלכלית הגדולה. המפעל דאג לא רק לילדים. הוא עסק גם בעזרה למבוגרים, למחוסרי עבודה, לבעלי רכוש שירדו מנכסיהם, לפליטים שברחו מפולין, מאוסטריה ומגרמניה ונשתהו בוואשאר־האיי בדרכם לארץ או לארצות־הברית, וכן לבחורים יהודים שגוייסו לחזית אוקראינה ואליהם נשלחו חבילות בגדים, גרביים חורפיים, מעילים, כובעי פרווה ונעליים חזקות.

בית התרבות היהודי

עם התפתחותם של חיי החברה הוחלט לבנות מרכז, שבו יתנהלו חיי התרבות ויתרקמו חיי החברה והאמנות של הציבור היהודי המקומי ומהסביבה. ואכן הוקם בשנת 1928 "בית התרבות היהודי". בנייתו נתאפשרה תודות למגבית הפנימית ולהקצבה מהקהילה.

כל האסיפות בעניני חינוך, כל האירועים החברתיים וכל ההתרחשויות הציוניות — פגישות של מפלגות, מסיבות וכו' — נערכו בבית זה. בו נתרכזו החיים הציבוריים של יהודי המקום. נערכו בו הצגות של להקות תיאטרון יהודיות, ביידיש או בהונגרית, שבאו מטראנסילבניה ורומניה, מפולין ומליטא, ובו בוצעו ההצגות מלאות־הקסם של ילדי בית־הספר המקומי. הדים מיוחדים עוררו ביקוריהם של תיאטרון "הבימה" מהעיר קלויזנבורג, שנקרא גם בשם "תיאטרון ע"ש שטראמר"[65] והציג נושאים מההווי היהודי, ושל "הלהקה הווילנאית" המפורסמת; כאן נערכו הופעותיה המרשימות של שרה אסנת הלוי מארץ־ישראל וסידי טאל, של חזנים בעלי שם בינלאומי ושל כנרים בעלי יוקרה; כאן נערכו אסיפות לזכרם

של בנימין זאב הרצל, חיים נחמן ביאליק, מאקס נורדאו ואחרים, וכנסים לרגל ביקוריהם בעיר של נחום סוקולוב, מנחם אוסישקין, יוסף שפרינצק ואחרים.

החינוך היהודי היסודי בקהילה הקונסרבטיבית

בעקבות חדירתה של "ההשכלה" בקהילות היהודיות בהונגריה ובטראנסיל־בניה, החלו גם עסקני הקהילה בוואשאר־האיי לטפח רעיונות בדבר ייסוד בית־ספר יסודי מודרני.

עם הפילוג בקהילות היהודיות, לאחר הקונגרס היהודי בהונגריה משנת 1868, החלו גבאי הקהילה הקונסרבטיבית פועלים בכיוון זה. אך רק ב־1880 קרמה התוכנית עור וגידים. הכוונה היתה לבית־ספר יהודי שיקנה חינוך יהודי ברוח מסורת ישראל, מזה, וברוח "ההשכלה" על־פי הנוסח המערב־אירופי, מזה. פרנסי הקהילה לא התעלמו מטענתם של החוגים האנטישמיים במונרכיה האוסטרית־הונגרית כי "היהודים הם אומה ועדה דתית נבדלת ולעולם לא יוכלו להיות בני בית אמיתיים ותמיד יהיו יסוד אנטי־לאומי",[66] וכי מגמות האמנציפציה אינו עולות בקנה אחד עם ההסתגרות ההרמטית, שגזרו על עצמם יהודי הונגריה וטראנסיל־בניה. חוגים אלה הטיפו לטמיעה בחברה הסובבת, והטפתם מצאה אוזניים קשובות גם בתוך הקהילות היהודיות, בקרב החוגים שהאמינו, כי "הונגריזציה" תקדם את תהליכי ההשתלבות בחברה ההונגרית, וסופה טמיעה מוחלטת. אולם ראוי לציין, כי רובו של הציבור היהודי קיבל בעויינות גלוייה את הדעות האלה ואת המטיפים להן, אם כי פרנסי הקהילות היו עדיין רחוקים מכל מחשבה לאומית, מה גם שהתנועה הציונית במונרכיה ההונגרית־אוסטרית לא היתה עדיין אף בחיתוליה. ייסודו של בית־ספר יהודי ברוח "ההשכלה" נודעה לו איפוא חשיבות גם לגבי עסקנים אלה.

לאחר מלחמת העולם הראשונה איבדו מגמות ההשכלה והטמיעה את חשיבותן, ובמקומן עלו רעיונות ציוניים, ששימשו בסיס פדגוגי־רעיוני לחינוך היהודי בבית־ספר זה. יחד עם כך החלו מטפחים מסכת חינוך שלמה, החל בגן הילדים דרך בית־הספר היסודי והעל־יסודי, וכלה בחינוך של מבוגרים. לפיכך כלל החינוך היהודי המקומי את השכבות הבאות:

א. גן ילדים עברי־יהודי לגיל הרך; ב. בית־ספר יסודי יהודי לגיל הבינוני; ג. בית־ספר יהודי־עברי על־יסודי לגיל הנערות והבחרות; ד. חוגי השכלה ולשון עברית למבוגרים־לנערים עובדים ולומדים; ה. שיעורי דת לתלמידים היהודיים שלמדו בבתי־הספר התיכוניים העירוניים או הממשלתיים.

מוסדות אלו פעלו בקביעות, או לסירוגין, משלהי המאה ה־19 ועד לסוף המחצית הראשונה של המאה ה־20 וקצרו הצלחה.

גן הילדים היהודי

חישול כליה החינוכיים של הקהילה היהודית הקונסרבטיבית, במיוחד לאחר מלחמת העולם הראשונה, כלל גם הקניית חינוך יהודי לבני הגיל הרך, דבר שלא היה מקובל באותה תקופה. גן הילדים היהודי־העברי, שהיה השני בטראנסילבניה,[67] נפתח ברוב פאר בשנת 1922, בתמיכת החוגים הלאומיים בשתי הקהילות של היהדות המקומית. הוא נשתכן בבנין שבחצר בית־הכנסת של הקהילה הקונסרבטיבית. לניהול הגן הוזמנה פנינה שיינפלד־יעקובי,[68] גננת בעלת השכלה פדגוגית, יהודית ועברית, שלימדה קודם לכן עברית בגימנסיה היהודית בעיר טאמאס־בורג. בעזרתה של תנועת הנשים הציוניות כוננה את המסגרת המינהלית והחינוכית של גן הילדים העברי, ובמקביל לכך החלה להורות עברית בשיעורי ערב לנוער. מספר הילדים במחזורים הראשונים הגיע ל־40—60 ילד, בני 3—6, לכל מחזור. אלה היו מספרים גדולים למדי בהשוואה לימים ההם ולהיקף המקובל על המבקרים בגני הילדים בכלל, אף־על־פי ששכר הלימוד בו היה גבוה. לגן יצאו מוניטין גם בחוגים הממשלתיים והנוצריים. הילדים באו משתי הקהילות שבמקום והם ספגו בו רוח לאומית. רבים מהם עגנו לימים בחופי ארץ־ישראל.[69] במשך שנים שכן גן הילדים בבנין שכור ליד בית־הכנסת האורתודוכסי, אחר־כך עבר לבנין מרווח, חדיש ומצוייד יפה בחצר בית־הכנסת של הקהילה הקונסרבטיבית. לתנופת התרחבות זכה הגן החל בשנת 1935,[70] כאשר נשות ויצ"ו קיבלו על עצמן את האחריות לו ולאחזקתו.[71] מספר הילדים שביקרו בו בקביעות, בשנת 1944, שנת חיסולו, עלה על 70, ומספר הגננות שעבדו בו היה שלוש. בשל רמתו החינוכית הגבוהה ניסו גם נוצרים להכניס את ילדיהם לגן הילדים היהודי, ואחדים מהם אף הצליחו בכך. היו אלה נוצרים מבעלי ההשפעה שבעיר. גן הילדים היהודי־עברי פעל עד לכיבוש טראנסילבניה הצפונית על־ידי הגרמנים. ילדי הגן מצאו את מותם בכבשני אושביץ.

בית־הספר היהודי היסודי

כבר הזכרנו את דאגת ראשי הקהילה לחינוכם של בני הגיל הבינוני, ועל כן עשו למען הקמתו של בית־ספר יהודי יסודי, שיהיה בו כדי להעניק חינוך יהודי ראוי.

אך עוד קודם להקמתו כבר היה קיים בית־ספר יהודי יסודי "פרטי", שלא בהשגחת הקהילה ולא במימונה.[72] בית־ספר זה נשא אופי מסורתי ושימש מעין "חדר מתוקן" על־פי הנוסח האורתודוכסי המערב־אירופי. אולם הוא לא החזיק מעמד בשל הוצאות ההנהלה הגבוהות שנתבעו לאחזקתו, וחוסר יכולתם של ההורים לעמוד בתשלומי שכר הלימוד הגבוה. סיבה נוספת לסגירתו נעוצה בחוקי החינוך של ממשלת הונגריה, שלא ראתה זכות קיום למוסד זה לאחר פתיחת בית־ספר יהודי יסודי מטעם הקהילה הקונסרבטיבית.[73] בשנות קיומו הראשונות של בית־הספר היו בו ארבע כיתות יסוד ולימדו בו שלושה מורים, ברוח

מגמות היסוד שהדריכו את הנהגת הקהילה: להעניק ידיעות בסיסיות בדת ישראל, מנהגים ואורחות חיים, וכן להקנות כישורים ומידע שבעזרתם יוכלו הילדים להשתלב בחברה ההונגרית, בחיי כלכלתה ותרבותה, ועם זאת לא יתבוללו ולא ייכשלו בנישואי תערובת. אך לא כל המורים נהגו על־פי מגמות אלה, וחלק מהם אף חתרו ביודעין להקנות לילדי בית־הספר תודעה של פאטריוטיות הונגרית קיצונית על חשבון נאמנותו היהודית.[75] סדרי ניהולו של בית־הספר מבוססים היו על תקנות הקונגרס היהודי משנת 1868, אם כי הקהילה לא שייכה את עצמה לקהילות הניאולוגיות שלהן נועדו תקנות הקונגרס.

הקמתו של בית־הספר תאמה את סעיף ב', מתקנות בנין בתי־הלימוד היסודיים "לעם היהודים היושבים בארץ אונגארן וזיבענבירגן",[76] בו נקבע במפורש כי "כל קהילה . . . העומדת כבר בפני עצמה . . . מחוייבת להקים ולקיים לה בית לימוד דתי". הוצאות החזקתו נתכסו מחמישה מקורות: שכר לימוד, תקציב הקהילה, כספי עזבונות, תקציבי קהילה מיוחדים על־פי החלטות ספציפיות של הנהגת הקהילה, והשתתפות הממשלה.

בית־הספר היסודי היהודי היה דו־מיני, דבר שהיה בבחינת חידוש מהפכני באותם ימים, ואף הבנות חוייבו ללמוד לימודי יהדות. תוכניות הלימודים הרשמיות כללו:

א. יסודי האמונה ותורת המצוות (גלויבנס אונד פליכטענלעהרע);[77]

ב. קריאת שפת עבר על נכון (עברית);

ג. ספרי תנ"ך בצירוף דקדוק של לשון הקודש (שכללו חמישה חומשי תורה וספרי יהושע, שופטים, תהילים ומשלי);

ד. העתקת התפילות (לימוד התפילות וידיעתן);

ה. סיפורי קורות ישראל עד חורבן בית שני (היסטוריה של עם ישראל עד ראשית החורבן);

ו. לימודים כלליים: לשון המדינה, גיאוגרפיה, היסטוריה, מדעי הטבע, חשבון, ומאוחר יותר גם חינוך גופני ומוסיקה.

בית־הספר נקבע תחילה כמוסד שש שנתי, אולם בשנותיו הראשונות היו בו רק ארבע כיתות, במרוצת השנים נעשה לשלוש־שנתי, והחל בשנת 1940—1941 היו בו שמונה כיתות, ארבע יסודיות וארבע גימנסיאליות. תוכניות הלימודים בתחום החינוך היהודי הוכנו בעזרת מורים, הורים ורב הקהילה, ואילו התוכניות הכלליות הותוו על־ידי הממשלה ההונגרית באמצעות משרד החינוך והדתות. התוכניות נבדקו אחת לכמה שנים.

סדרי בית־הספר היהודי היסודי

התוכנית השבועית כללה בכיתות היסוד בין 20 ל־25 שעות לימוד שבועיות, והחל בכיתה ג' ואילך כ־30 שעות שבועיות. מהן הוקדשו כ־16 עד 18 שעות

ללימודים כלליים. החל בשנת 1940, בה הופעל בית־הספר היהודי־העברי העל־יסודי, למדו התלמידים כ־33 שעות שבועיות.

שנת הלימודים נמשכה כ־10 חודשים, וחופשות ניתנו מחצי אלול עד סוף תשרי, ומיום י״א בניסן עד כ״ה בניסן. כן שבתו הלימודים בשבתות, בחגי ישראל, ביום הראשון והאחרון של חנוכה, בתענית אסתר, בימי פורים, י׳ בטבת, י״ז בתמוז, ח׳ באב, ט׳ באב, בחמישה עשר בשבט ובל״ג בעומר. לכך נתווספה חופשת הלימודים בחגי המדינה הרשמיים.

מהמורים נדרשו כישורים מתאימים ותעודות רשמיות על לימודים במכונים פדגוגיים, השכלה כללית פורמלית, התנהגות בדרכי יראה ומוסר, וכן בקיאות בלשון העברית ובספרי הקודש. תביעות אלה היו חמורות יותר ממה שהיה מקובל לתבוע ממורים שלימדו בבתי־ספר דומים בשירות הממשלתי.

הגוף שפיקח על ניהולו התקין של בית־הספר נקרא ״הוועד המפקח״, והוא נבחר מבין פרנסי הקהילה. בדרך־כלל מנה הוועד המפקח חמישה חברים, מלבד הרב המקומי. חבריו הורשו לבקר בכל כיתות בתי־הספר, בשיעורי המורים, באסיפות מורים והורים, ולבדוק את ביצוע תוכניות הלימודים וניהול היומנים.

הבחינות היו סמטריאליות, ובתקופת השלטון הרומני היו טרימסטריאליות. בדרך כלל נבחנו התלמידים בסוף השנה בבחינות פתוחות, בנוכחות ההורים. החוק הירשה גם ללמוד במעמד ״אקסטריטוריאלי״. תלמידים אלה היו מבקרים בבית־הספר אחת לחודשיים, נבחנו וקיבלו חומר לימודים חדש. התעודות שלהם היו שוות־ערך לתעודות של כלל התלמידים.

בית־הספר היה נתון לפיקוח ממשלתי. מינויי מורים והמנהל, תוכניות הלימודים, סדרי המינהל, מערכת השעות השנתית, שיטת הבחינות וכו׳ היו זקוקים לאישור המשרד הממלכתי לעניני דתות וחינוך. במיוחד הוחמר הפיקוח על תוכניות הלימודים ועל מהימנות המורים בתקופת השלטון הרומני, בגלל נטייתם של יהודי טראנסילבניה לתרבות הגרמנית־ההונגרית והרגלם לדבר הונגרית, למורת רוחם של השלטונות. במיוחד קשה היה המצב בתקופת השלטון הפאשיסטי־ההונגרי, כשמפקחי הרשות בדקו כל פרט, במגמה למצוא פגימות בהוראה או בתוכניות הלימודים.

בשנותיו הראשונות של בית־הספר נהוגות היו רק אסיפות כלליות לצורך מסירת דינים־וחשבונות על המצב הכספי ומצבו הכללי של בית־הספר, אך ברבות הימים הונהגו אסיפות הורים קבועות למטרות פדגוגיות, לדיווח על תלמידים וייעוץ להורים. היחסים בין ההורים לבין המורים היו לבביים מאוד.

רוח חדשה החלה מנשבת בבית־הספר עם הופעתו של הפדגוג משה קאמאנאש, חניך הסמינר למורים ולרבנים בבודפשט מיסודו של מרכז הקהילות הניאולוגיות. כחניך האסכולה ה״מתקנת״, ניסה ליישם בבית־הספר חידושי המדע הפדגוגי. הוא שיפר והרחיב את מקצועות ההוראה, שיבץ חינוך גופני במערכת השעות, ארגן הצגות לילדים, העמיק את המקצועות הכלליים, ושילב את הוראת המסחר

והמלאכות כמקצוע לימודי. אך בתחום החינוך הדתי־לאומי־המסורתי לא ניכרו סימנים של מאמץ מיוחד להעמקה ולשיפורים.

עם סיפוחה של טראנסילבניה לרומניה, קיבל לידיו את ניהול המוסד ד"ר דוד (דאז"ו) אנגלברג, משכיל בעל אופקים רחבים, מורה ומחנך מחונן, מייסד "תנועת הצופים היהודית" בוואשאר־האיי וציוני פעיל. בתקופת ניהולו חלה התקדמות גדולה בהעמקת הזיקה הלאומית־המסורתית של תלמידי בית־הספר, שופרה רמת החינוך ונקבע כיוונו הציוני־הלאומי המובהק. המשיך מפעלו הפדגוגי מרדכי מושקוביץ, שנתמך באופן נמרץ על־ידי רב הקהילה, ד"ר פנחס לוי. בשנת 1923 הושלמה הבניה שאיפשרה את הרחבתו של בית־הספר. נבנו חדרי לימוד נוספים, אולם להתעמלות, להצגות ולכנסים ושופרו מעבדות הלימוד למקצועות הטבע.

עם השיפור בכוחות ההוראה ובמיבנה, החלו אף ההורים מהקהילה האורתו־דוכסית לשלוח את ילדיהם במספרים ניכרים לבית־ספר זה. הדבר נעשה למורת רוחם של אחדים ממנהיגיה, שהתנגדו לכך, אף־על־פי שמקצועות היהדות נלמדו בבית־הספר ברוח המסורת ועל בסיס ההלכה. הרתיעה אותם הדו־מיניות של בית־הספר ומידת דתיותם הבלתי מספקת, לדעתם, של המורים.

החוק הרומני חייב את ההורים להעניק לילדיהם חינוך על פי אמונתם. לכן נאסר על הורים יהודים בטראנסילבניה לשלוח את ילדיהם לבתי־ספר קתוליים או רפורמטוריים־קאלוויניסטיים, שהיו למעשה בתי־ספר של המיעוט ההונגרי, ושפת הדיבור ששלטה בהם היתה הונגרית. החוק ביקש בדרך זו לצמצם את השפעת השפה ההונגרית בטראנסילבניה ולהגביר את הרומניזציה. לפיכך "נתבקשו" ההורים היהודיים לבחור באחת משתי האפשרויות: להעניק לילדיהם חינוך בבתי־ספר ממשלתיים, שרמתם הנמוכה הרתיעה את ההורים היהודיים, או לשלוח את ילדיהם לבתי־ספר יהודיים אף־על־פי שלא קיבלו כל תמיכה תקציבית מהממשלה. התוצאה היתה שההורים העדיפו את בית־הספר של הקהילה הקונסרבטיבית, למרות העובדה שהם נאלצו לשלם שכר לימוד גבוה. מכאן מסתברת ההנחה, כי בבית־הספר היהודי למדו לרוב בניהם של ההורים האמידים, למעט מקרים חריגים שמימון לימודיהם נעשה על־ידי הקהילה.[78] בשנת 1943, כשמספר הנפשות בשתי הקהילות עלה על 8.700 נפש למדו בבית־ספר זה כ־260 תלמיד. מסתבר, איפוא, שהרוב המוחלט של הילדים היהודים למד בבתי־הספר הממשלתיים, ורק כ־20% מכלל הילדים היהודים בגיל החינוך העדיפו בית־ספר יהודי.

בית־הספר היהודי בשנותיו האחרונות נשא אופי מודרני ומתקדם יותר מבתי־הספר שפעלו באותו זמן בטראנסילבניה, יהודיים וממלכתיים כאחד. המורים שלימדו בבית־הספר משנות העשרים ועד לחיסולו בשואה, הצטיינו בתפיסה פדגוגית מתקדמת, טיפלו בילדים באורח אינדיווידואלי, ביקרו לעיתים קרובות בבתי ההורים, כדי להכיר את הרקע המשפחתי, ורקמו קשרי רעות עם ההורים והילדים. במידה מסויימת ניתן גם חינוך לחיי עמל, אם כי אווירת התקופה וסדרי

החברה ההונגרית היו ניאו־פיאודליים. אווירה זו שטופחה במתכוון על־ידי השלטונות ההונגריים בימים שלפני מלחמת העולם הראשונה נתנה אותותיה גם בהווי החדש שלאחר המלחמה. החוגים ההונגריים השליטים ראו באדם העובד והמתפרנס מעמל כפיו יצור נחות, ולכן נתקלה פעולת המורים בקשיים לא מעטים ובאי־הבנה גם מצד חברי הקהילה הקונסרבטיבית.

הנהלת בית־הספר טיפחה גם את חינוך ההורים. למטרה זו נערכו ערבי הורים, הרצאות, סימפוזיונים, דיונים על נושאים פסיכולוגיים־פדגוגיים וכו'. רובם היו מכוונים להשפיע על ההורים להפחית את שיטת העגישה, הגופנית והאחרת, שהיתה מקובלת מאוד.

בתחום החינוך הלאומי, היה חבר המורים מפולג. חלק מהם נטה לשמאל, ולא הביט בעין יפה על המגמות הלאומיות־הציוניות של בית־הספר. אולם למרות הוויכוחים על דרכי החינוך, לא גרע הדבר ממשקלו המרכזי של היסוד הלאומי־הציוני בחיי בית־הספר. הילדים חגגו את חגי ישראל בשמחות קיבוציות, בהצגות ובסיפורים על הווי הארץ, בתפילות בציבור ובהרצאות על מקור החגים. הם למדו עברית, שרו שירים עבריים, למדו את ריקודי הארץ, נשאו את הסמלים הלאומיים — דגל כחול־לבן, מגן דוד וכו' —אספו תמונות ובולים מהארץ, השתתפו באיסוף כספים לקרן הקיימת ולקרן היסוד. בשנים 1939—1936 אספו כספים לקרן הביצורים והבטחון בארץ ישראל כאות הזדהות עם הישוב העברי הלוחם. גאוותו של בית־הספר היתה על הקשרים הלא פורמליים בין המורים לבין התלמידים, שהיו מפותחים ומעולים מכל מה שהיה אז מקובל במוסדות חינוך.

לימודי היהדות לא הגיעו מעולם לרמה ראוייה. מסיימי בית־הספר היהודי הבינו בקושי רב את פרשת השבוע או פרקים מהחומש. גרמה לכך העובדה שלימודי מקצועות היהדות ניתנו בהונגרית ורק "לימודי הקודש" המובהקים התנהלו בעברית ספרדית.

בית־הספר היהודי העל־יסודי

בשנת 1923 נתכנסה קבוצת יוזמים, שמנתה כ־200 איש, לאסיפת יסוד של גימנסיה יהודית.[79] לפי חישוביהם של היוזמים היו כ־880 תלמידים, מהעיר ומהאיזור, הבאים בחשבון לבקר בבית־הספר. אולם האפשרות להתקבל לבתי־הספר התיכוניים העירוניים והפרטיים, מצד אחד, והסכומים הגדולים שנדרשו לבנייתו של בית־ספר תיכון יהודי, מצד שני, הכשילו את התוכנית. רוב התלמידים היהודים בשנים 1940—1918 למדו בבתי־ספר תיכוניים עירוניים ופרטיים. המצב נשתנה עם כניסת ההונגרים לטרנסילבניה הצפונית, בשנת 1940, ועם הפעלת החוקים האנטי־יהודיים בתחום החינוך, שהגבילו את שיעור התלמידים היהודיים בבתי־הספר התיכוניים מכל הסוגים ל־6%. עתה נוצר לחץ ממשי לפתיחת בית־ספר על־יסודי יהודי־עברי.

לאחר השתדלויות מרובות אצל שלטונות החינוך ההונגריים ניתן האישור

לכך, ובשנת הלימודים 1941—1940 נפתח בית־הספר העל־יסודי היהודי־עברי, שאליו נהרו גם ילדים מהאיזור. היו בו ארבע כיתות על־יסודיות מקבילות, מפאת המספר הרב של התלמידים.

לפי פרסומי בית־הספר היהודי העל־יסודי, שנקרא "בית־הספר האזרחי", משנת 1943 לימדו בו[80] שלושה־עשר מורים. מספר התלמידים בשנת הייסוד היה 250 ובשנת 1943/44 הגיע ל־280. בשנים אלה נשא בית־הספר העל־יסודי היהודי אופי ציוני מובהק. טופחו בו לימודי היהדות והושם דגש מיוחד על לימוד השפה העברית. במבנהו ובסדריו דמה לכל בתי־הספר התיכוניים בהונגריה, למעט השפה הלטינית, שלא נלמדה בו. במקומה נלמדה השפה העברית, שהיתה שפה מוכרת על־ידי השלטונות. תקציבו של בית־הספר כוסה מקופת הקהילה הקונסר־בטיבית, משכר הלימוד, מהקצבות מיוחדות של ההורים, מתרומות, מ"נדרים" ומהתחייבויות כספיות עם העליה לקריאת התורה בשבתות ומעזבונות.

תוכניות הלימודים נקבעו על־ידי הנהלת בית־הספר ואושרו על־ידי שלטונות החינוך ההונגריים, אם תאמו את תביעת המדינה בחינוך לפאטריוטיות ונאמנות לעוֹצר ההונגרי. הן כללו:

א. לימוד הנביאים הראשונים, נוסף ללימודי החומש בכיתות א־ב תיכוניות;

ב. ספרי משלי ומזמורים מספר תהילים בכיתות א־ב תיכוניות;

ג. קורות היהודים, מחורבן הבית השני ועד המאה ה־19, בכיתות ג־ד תיכוניות;

ד. לימוד תפילות וברכות, הלכות וחוקי ישראל בכיתות ג־ד תיכוניות;

ה. מקצועות כלליים — השפה ההונגרית, דקדוקה וספרותה, גרמנית או לחילופין איטלקית, מדעי הטבע, אלגברה, מוסיקה, חינוך גופני, גיאוגרפיה, היסטוריה של הונגריה, היסטוריה כללית;

ו. חוגי השתלמות — בשעות שלאחר הצהרים — ללימוד מלאכות, אמנות, שפות זרות (צרפתית ודיונים בספרות).

הפיקוח על בתי־הספר היה בידי ה"וועד המפקח" שהורכב מנציגי ההורים, הקהילה ומפקחים מטעם שלטונות החינוך ההונגריים, שהיו קפדניים ביותר. אלה ניהלו מעקב בלתי פוסק אחר שיטות ההוראה של המורים, ובמיוחד אחר התכנים שנלמדו, משום חשש להוראה עויינת מצד המורים היהודיים למדינה ההונגרית הפאשיסטית. בבית־הספר נערכו חגיגות בעלות אופי לאומי־מסורתי, אף־על־פי שבשנים אלה היתה הפעילות הציונית אסורה בהונגריה.

בית־הספר נהנה מיוקרה רבה בקרב התלמידים, ההורים, המפקחים וגם מצד התושבים הלא־יהודיים. הוא הפך למוקד החיים התרבותיים של הנוער היהודי, שעדיין מצוי היה בביתו. בסוף שנת 1943, כשהשלטונות ההונגריים ריפו מעט את יחסם הקשוח ליהודים, החלה בו גם פעילות ציונית ענפה — קורסים לעברית, דיונים היסטוריים וכו' — שנמשכה עד ראשית שנת 1944. גם יחסם של פרנסי הקהילה האורתודוכסית לבית־הספר נשתנתה תכלית שינוי. ראוי לציין שההורים

הדתיים ביותר, אף מהחוגים החסידיים שבקהילה האורתודוכסית, הסכימו לשלוח את בנותיהם לבית־ספר זה, אך לא את בניהם, — למרות היותו דו־מיני והנהלתו ציונית. ואמנם, למדו בו עשרות בנות, שהוריהן היו מחסידי סאטמאר.

בטרם סיים המחזור הראשון את לימודיו, הורם עליו הגרזן בידיים הטמאות של הגרמנים ועמיתיהם, ופתיל חייהם של רבים מבין תלמידיו נקטע. האחרים שניצלו מהשואה, מצאו ברובם את דרכם לארץ־ישראל.

השפעתו של בית־הספר העל־יסודי חרגה מעבר לכתליו, והיא התפשטה למעשה על כל הנוער היהודי הלומד. גם הנוער החרדי, מחוגי האורתודוכסיה, הושפע מהווי החיים שבו ומגישתו הציונית. תלמידי בית־הספר היהודי העל־יסודי נאלצו להתארגן "בקבוצות הגנה" נגד התנפלויותיהם התדירות של הנערים ההונגריים והרומניים, שעקבו אחריהם בשעות של אחר הצהרים וניסו להתנכל להם. קטטות רבות פרצו בין שני המחנות, והילדים היהודיים נאלצו לא אחת להפעיל את אגרופיהם כדי להתגונן. עם כל חולשותיו וליקוייו, בעיקר בהעמקת הידע היהודי ובהקניית ערכי מסורת, מאזנו חיובי. הוא הרים תרומה ניכרת לחינוך הלאומי־הציוני של הדור הצעיר.

המספרים הבאים יבהירו לנו במקצת את התפתחותו של החינוך היהודי בוואשאר־האיי.[81] מספר הילדים היהודיים שביקרו בבית־הספר היהודי בשנת 1934—1933 היה 149 ; ב־1935—1934 היה 147 ; ב־1936—1935 הגיע ל־143 ; ב־1937—1936 חלה ירידה ל־130 ; ב־1938—1937 ירד שוב ל־123 ; ב־1939—1938 עלה ל־136 ; ב־1940—1939 עליה ל־138 ; ב־1941—1940 — 258 ; ב־1942—1941 — 259 ; ב־1943—1942 — 278 ; ובשנת 1944—1943 הגיע לשיא — 280.

בית־הספר היסודי הממשלתי לילדים יהודיים בשנים 1944—1940

עם סיפוחה של טראנסילבניה הצפונית להונגריה, בספטמבר 1940, חיפשו גם השלטונות ההונגריים וגם פרנסי הקהילות היהודיות — כל אחד מטעמיו שלו — דרכים להפריד בין הילדים היהודיים לבין הילדים הלא־יהודיים. ההונגרים, בשל שנאת ישראל שבלבם, ופרנסי הקהילות — בשל הרצון למנוע התנכלויות ופגיעות בילדים יהודיים, ובעיקר כדי למנוע מההורים הנוצריים תואנה להתנפל על הורים יהודיים בעקבות קטטות אפשריות בין ילדיהם לילדים יהודיים.

מטעמים אלה החליטו אנשי משרד הדתות והחינוך של ממשלת הונגריה בעיר לרכז את כל הילדים היהודיים, שלא למדו בבית־הספר היהודי־העברי, בבית־ספר ממשלתי מיוחד (ברחוב יוקאי מור). בבית־ספר זה למדו כמה מאות ילדים יהודיים במשמרת שנייה. פרט לשני מורים יהודיים היו כל יתר המורים הונגרים. שפת הלימוד היתה הונגרית, ותוכניות הלימוד היו מותאמות למקובל בכל בתי־הספר ההונגריים. היו בו 9 כיתות, ביניהן גם כיתות בלתי מדורגות. המשמעת היתה קשה ביותר. המורים ההונגריים גילו שנאה עזה לילדים היהודיים והגידופים על חשבון

יהדותם לא פסקו מפיותיהם. בבית־ספר זה נשללו מהילדים היהודיים כל ההנחות שהושגו לאחר מאמצים רבים משלטונות המדינה, ושבאו להקל על שמירת הדת. הילדים חוייבו לבקר בבית־הספר גם בשבתות ובחגי ישראל ורק העקשנים והמתמידים ביותר שביניהם העזו להמרות את פי הצו ולא הופיעו, או אם הופיעו — לא כתבו. פרנסי הקהילות עמלו קשות כדי לרכך את לבם של מפקחי החינוך ושל המורים, על־ידי הענקת מתנות ל"ימי הולדת" (שלוש ארבע פעמים בשנה...), לחגאות ו"לעת מצוא". בדרך זו אמנם הצליחו להקל במידת מה את תנאי חייהם של הילדים היהודיים.

ארבע שנים אלה היו שנות סבל לילדים וללא הישגים לימודיים. הפגישות של התלמידים היהודיים עם התלמידים ההונגריים הפכו לסיוט, ובשעת החלפת המשמרות פרצו קטטות יום־יום בין שני המחנות. המורים הירבו להעניש את הילדים היהודיים בעוון הפרת משמעת, גם כשהוכו על־ידי הילדים הנוצריים. שנאת ישראל מיוחדת גילו הילדים השוואביים שלמדו באותו בית־ספר במשמרת ראשונה. הם עמדו בראש קבוצות המכים. אחדים מהם יצאו לגרמניה בגיל 16—17 והצטרפו, כמתנדבים, לפלוגות הס"ס. השיעורים היחידים שהיה בהם משום חוויה היו "שיעורי דת".

בשל אווירת המלחמה, כאשר בשורות יום־יום מהחזיתות היקשו על הלימודים ועל חיי הכלכלה הקשים, ובגלל התחיקה האנטי־יהודית בתחומי החברה והכלכלה, שגרמה סבל רב למשפחות היהודיות, סבלו רוב הילדים גם מתת־תזונה ומביגוד לקוי, מחוסר ספרים ומכשירי כתיבה. הלימודים בשנת 1944 פסקו כליל בבית־ספר זה.

שיעורי דת לתלמידים יהודיים בבתי־הספר התיכוניים

תחום נוסף במסכת החינוך היהודי היה הוראת דת ישראל לתלמידים יהודיים בבתי־ספר תיכוניים ממשלתיים או עירוניים. בתקופת השלטון ההונגרי, שלפני מלחמת העולם הראשונה ועד סופה, נהנו יהודי הונגריה וזיבנבירגן מהזכויות שהיקנה להם החוק לשוויון־זכויות משנת 1867.[82] לפיו הורשו היהודים, להלכה לפחות, לנהוג לא רק על־פי דתם אלא גם "לדבר בלשונם". אולם התחיקה ההונגרית בתקופה האמורה לא הגדירה את היהודים כלאום אלא כדת בלבד.

מעמד היהודים הוגדר בשנת 1895 על־ידי החוק ההונגרי[83] שקבע, כי "השפה העברית אינה יכולה להיחשב כשפת אמם של היהודים, לפיה ייחשבו היהודים כלאום נפרד". עם זאת ניתנה ליהודים הזכות לקיים קהילות נפרדות ולשמור על דתם ואפילו ללמד את בניהם, המבקרים בבתי־ספר ממשלתיים, פרקים בדת ישראל.

כך התחילה חדירתם של אנשי דת ומורים יהודיים לבתי־הספר הממשלתיים כ"מורים לדת". במקביל לכך, החל מאבק בין הקהילות היהודיות בהונגריה וטראנסילבניה על הזכות להורות את התלמידים "דת ישראל", לפי נטיותיהם של

הורי התלמידים. כך החלו להורות דת ישראל גם בבתי־הספר הממשלתיים של ואשאר־האיי.

עם סיפוחה של טראנסילבניה לרומניה, לאחר שנת 1918, חל שינוי.[48] ועידת השלום בפאריס הבטיחה למיעוטים "זכות לחיים, לחופש אישי, חופש הפולחן ויחס שווה בפני החוק לכל המיעוטים השונים בגזע, בלשון או בדת".[85] גם רומניה חתמה ב־9.12.1919 על הסכמים עם בעלות הברית,[86] ובהם נקבעו זכויות המיעוטים בכל הטריטוריה של רומניה הגדולה (הסכם סאן־רימו), אולם היא לא קיימה אותם. התלמידים היהודיים שלמדו בבתי־ספר ממשלתיים נאלצו להיאבק קשה עם השלטון הרומני על קבלת שחרור מחובת ההופעה ללימודים ומנכונות לכתוב ולהיבחן בשבתות ובחגים, על הזכות ללימודי הדת היהודית בבתי־הספר הממשלתיים ועל מניעת תופעות של אנטישמיות ואפליה. מאבק זה היה בבחינת לחם חוקה של המנהיגות היהודית. ומשהושגה הרשות ללמד דת ישראל עוד נאלצו להיאבק למען יישומה. לעומת זאת שוחררו הילדים היהודיים מהשתתפות בשיעורי הדת ה"כלליים", שבהם הורו כמרים מהכנסיה היוונית־אורתודוכסית.

בשנת 1926 הועבר הפיקוח על הוראת הדת למשרד הדתות הרומני, ואז נתעוררה בעיית התשלום בעבור שיעורי הדת. בשנת 1933 ניתנה ה"רשות" לכל תלמיד לפרוש משיעורי הדת, הניתנים על־ידי בני קהילתו, והותר להם להשתתף בשעורי דת כלליים. היהודים ראו בכך פתח לפעולה מיסיונרית בעידוד הממשלה, ועל כן נאבקו נגד "הישג" זה. בשנת 1932 ניתנה הוראה ללמד את שיעורי הדת בשפה הרומנית, במקום השפה ההונגרית שהיתה נהוגה קודם. שנה אחר כך הורשו מורי הדת ללמד גם בעברית או ביידיש, וכן ניתנה רשות להקנות לתלמידים פרקים בדת ישראל בבנין בית־הספר היהודי או בבית־הכנסת.

זו המציאות המשפטית בה פעלו המורים לדת בקהילות טראנסילבניה. המצב לא נשתנה גם בתקופת הכיבוש ההונגרי, 1944—1940. שלטונות החינוך הממלכתיים החשיבו מאוד את השתתפותם של התלמידים בשיעורי הדת, גם משום שהמדינה עצמה היתה במידה רבה תיאוקרטית, וגם מפני שההשתתפות בשיעורי הדת נחשבה בעיניהם כהוכחה לנטיה האנטי־קומוניסטית של ההורים ושל התלמידים כאחד. משום כך, תלמיד שלא השתתף בשיעורי הדת, הורחק מלימודיו בבית־הספר התיכון. יתר־על־כן, תלמיד שלא זכה בציון גבוה בשיעורי הדת, נראה בעיני שלטונות החינוך כמזלזל בדת, משמע כחשוד בקומוניזם. מסיבה זו זכו מורי הדת למעמד מכובד. הורים שהיו מעוניינים בקידום הקריירה של בניהם, שילמו ברצון את הסכום שנדרש מהם תמורת הציון הרצוי.

חוגי השכלה עצמית למבוגרים ולנערים

החל בשנת 1922 נתקיימו חוגים ללימוד הלשון העברית מטעם התנועה הציונית ותנועות הנוער שסונפו אליה. המורה הראשון, המוכר לנו מגנזכי הקהילה,

שעסק בהפצת הלשון העברית בעיר זו, היה י. מוסלר,[87] יליד רוסיה, חייל בצבא הצארי, שנישבה ע"י הצבא האוסטרי־הונגרי בחזית אוקראינה ונשאר לחיות בואשאר־האיי. בהפצת הלשון העברית עסקה גם הגננת פנינה שיינפלד־יעקובי, שכבר הזכרנוה.

מספר החוגים ללימוד הלשון העברית, שהיו חוגי־ערב, הלך וגדל ככל שרבו בני הנעורים המאורגנים במסגרת תנועות הנוער הציוניות. בשנים 1939—1933 הגיעו לעיר זו מדריכי נוער, שליחי התנועה הציונית, מצ'רנוביץ ומטמסבורג, שהורו את הלשון העברית לחלוצים אשר התעתדו לעלות ארצה. מספר הנערים, שלמדו עברית, עלה באותן שנים על עשרות רבות.

מורה אחר, שפעל במשך שנים רבות בהתלהבות ובהתמדה בהפצת הלשון העברית היה משולם גרובר. שבילה שנים אחדות בארץ ושלט יפה בשפה העברית. תלמידיו באו בעיקר מחוגי "צעירי המזרחי". ברבות הימים הצטרף לעושים למען הלשון העברית גם הרב יחזקאל שמעוני, פעיל תנועת "המזרחי", מורה לדת בבתי־ספר ממשלתיים ומאוחר יותר רבה של הקהילה. במיוחד נתרחבו חוגי הלומדים בקרב הנוער שהיה למטה מגיל הגיוס, ולכן גם היה משוחרר מעבודת כפיה. בשנת 1943, כאשר הממשלה ההונגרית החלה נוקטת מדיניות סובלנית כלפי היהודים, משום שראתה שהמלחמה עתידה להסתיים בנצחון בעלות־הברית, הותרה זמנית הפעילות הציונית.

פעילות ציונית־לאומית השכלתית נוספת התנהלה במסגרת החוגים ל"השכלה עצמית". חוגים אלה נועדו לנוער העובד והלומד, שהיה מחוץ למסגרת הלימודים היהודיים, אולם הצטרפו אליהם צעירים רבים מבני הישיבות ומקרב המתבוללים. בתקופת 1940—1944 בלט בפעילות לאומית זו הרב ד"ר יחזקאל טסלר. הוא שלט במכמני היהדות ובספרות הכללית וקירב בפעילותו את הנוער היהודי למקורות היהדות, לאהבת ישראל ולארץ־ישראל. הנושאים לדיונים בחוגים הרעיוניים נלקחו מתחום המחשבה הלאומית היהודית, מתולדות העם ומהספרות היהודית והעברית. נידונו גם בעיות האנטישמיות וההתבוללות ונערכו דיונים פומביים בדרך של "משפט ספרותי" או "משפט היסטורי" על התנהגות מנהיגים יהודיים בימים קדומים כגון: יוסף בן מתתיהו, הורדוס, התנהגות יהודים בתקופת מסעי הצלב, המושג "קידוש השם" וכו'. כל הנושאים הורחקו במכוון מעניני השעה, מחשש שמא יאשימו השלטונות את הצעירים היהודים בפוליטיקה, בארגון מחתרת נגד הממשלה ההונגרית ובחתרנות קומוניסטית.

חברים בחוגים אלה נהגו להיפגש גם בחנוכה, בט"ו בשבט, בל"ג בעומר, בפורים ובשבתות אחר הצהרים. המפגשים והוויכוחים שנערכו במסגרת פלוגות הכפיה לצעירים שנקראו "לאַבאַנטאַשאַג", שעה שנפגשו לשטיפת רצפות של הקסרקטנים או לחפירות נגד התקפות מטוסים, חיזקו את תודעתם הלאומית וגיבשו את הקשרים ביניהם.

מוסדות חברה, תרבות וספורט יהודיים

בין מוסדות החברה היהודיים שפעלו מחוץ למסגרת הקהילות היה גם "בני ברית".

כיוון שארגון זה היה בנוי על יסוד הסלקטיביות, וחבריו נמנו בדרך כלל עם השכבות האמידות וחורייבו בתשלום דמי חברות גבוהים, לא יכלו בני השכבות הבינוניות והנמוכות להשתתף בו. חברי "בני ברית" עסקו במאבק נגד האנטישמיות ונגד אפליית יהודים לרעה, תיכננו מפעלי צדקה, תמכו בחולים, באלמנות וביתומים, הושיטו סעד משפטי לנצרכים מחוסרי יכולת מימון, ערכו מסיבות על רקע חברתי ואף סייעו במימון מפעלים ציוניים. מספר החברים ששילמו "דמי חבר" (ששיעורם החודשי הקביל למשכורתו של פקיד ממוצע לשנה) הגיע סך־הכל לארבעים עד חמישים איש.

הנהלת "בני ברית" נבחרה על־פי השיטה המקובלת בארגונים כאלה; נשיא, סגנים לנשיא, גזבר ומזכיר, "אחים ואחיות בכירים וזוטרים" וכולם בני השכבות האמידות. אף־על־פי שעם חבריו של הארגון הזה נימנו גם ציונים, לא היה אהוד על רובה של האוכלוסיה היהודית. הרבה מן ההכרעות בענינים יהודיים בתחומים כלכליים, לאומיים ומשפטיים נפלו בין כותלי מועדון זה, כיוון שרוב חבריו נימנו גם עם הנהגת הקהילה הקונסרבטיבית ועם הנהגת התנועה הציונית. הארגון נוסד ב־1928 ופעל עד שנת 1941.[89]

מועדון "בני ברית" היהודי ביקש מאוד להידמות למועדונים הכלליים של בעלי "המאה", תוך הדגשת חשיבות מעמדו של בעל ההון. וככל שחבר במועדון היה עשיר יותר, קולו נשמע יותר. האווירה הכללית ששררה בו היתה מזיגה בין התבוללות הונגרית לבין הרצון לצעוד עם אופנת הזמן, שבאה לידי ביטוי באהדה לציונות, מבלי ליטול חלק בהגשמה עצמית. תוכנו התרבותי היה דל, והוא עסק בעיקר בגיבוש המדיניות של חיי הקהילה הקונסרבטיבית. על־פי אופיו ייצג את אווירת השמרנות הניאו־פיאודלית של מרכז אירופה.

"איגוד פועלי צדק"

המשטר החברתי בטראנסילבניה דחק את בעל־המלאכה היהודיים מתחומי החברה היהודית ומאגודות בעלי־המלאכה הכלליים. יחסה של החברה היהודית בכללותה, ובמיוחד של "בעלי־הבתים" ו"הגבירים" שבה, לא היה יחס של כבוד רב לבעלי־המלאכה. גם חברות בעלי־המלאכה הכלליים, "הצרים" הנוצריים, שפעלו עדיין במלוא כוחם, לא קיבלו את היהודים כחברים בעלי זכויות מלאות, למרות התחייבותה של ממשלת רומניה, לאחר מלחמת העולם הראשונה, לדאוג לכיבוד זכויותיהם המשפטיות של היהודים. גרמה לכך האנטישמיות בקרב בעלי־המלאכה הנוצריים בטראנסילבניה. מציאות זו, והרצון של בעל־המלאכה היהודי למצוא "פינה" בה יוכל להשיח על בעיותיו, להחליף דעות בענינים מקצועיים, תוך שמירה על אווירת המסורת היהודית, הביאו לייסוד של "איגוד פועלי צדק".

חבריו היו ברובם שומרי מסורת והם דאגו אף לבית־תפילה משלהם. אך דאגתם העיקרית היתה לפתח מוסדות עזרה הדדית. ואכן, נוסד "בנק ג'וינט", שהושיט עזרה כספית לבעלי־מלאכה יהודיים נזקקים.

התארגנותם של בעלי־המלאכה באיגוד חברתי עצמאי היוותה גם משקל־נגד לכוחות החברתיים שנטו "שמאלה". אכן, מבין בעלי־מלאכה אלה צמחה השכבה הפוליטית של "פועלי־ציון ימין". מספר בעלי־המלאכה שהתארגן באיגוד מיוחד של "פועלי צדק" לא עלה על שלושה ארבעה מנינים. פעילות מיוחדת גילו חברי האיגוד במתן תמיכה לבית האבות, שבו מצאו עשרות בעלי־מלאכה וקנים קורת גג בערוב ימיהם. הווי חיים שנוהל בו היה מסורתי וטופחה אווירה תרבותית. יחס הציבור הרחב כלפי חברי איגוד זה היה יחס של הבנה, אך לא של התרוועעות. השפעת חברי איגוד זה על הכרעותיהן של שתי הקהילות היתה אפסית, והיא לא הורגשה אף בקרב מעמד הפועלים.

הספורט היהודי

עם התגברות התודעה הלאומית בקרב הנוער היהודי גברה הנטיה לפיתוח החינוך הגופני. שאיפה זו נישאה במיוחד על־ידי הסטודנטים היהודיים בעיר, שסיימו את לימודיהם במוסדות השכלה אוניברסיטאיים בווינה ובבודפשט. עם סיום מלחמת העולם הראשונה והתחזקות מעמדו המשפטי של הציבור היהודי בטראנסילבניה, לאחר מלחמת העולם הראשונה, קמו במקביל למוסדות תרבות וחינוך יהודיים גם ארגוני ספורט.

עוד בשנת 1922 נוסדה בוואשאר־האיי קבוצת ספורט "קדימה", שקיבלה את אישורה של המשטרה.[90] ענפי הספורט הנפוצים היו: כדור־רגל, שחיה, כדור־מים, טניס, טיולים בהרים, הרמת משקלות והיאבקות. צעירים רבים אף ניסו להתאמן בסייף, אולם המשטרה הרומנית אסרה עליהם את העיסוק בו.

במשך השנים התפרקה קבוצת "קדימה" והספורטאים היהודיים חדרו לקבוצות הספורט ההונגריות. ההונגרים, שהיו מיעוט תחת השלטון הרומני, ראו בהשתלבות של בני הנוער היהודי במסגרותיהם משום חיזוק כוחו של המיעוט ההונגרי. זאת ועוד: הספורטאים היהודיים גילו כשרון רב, וההונגרים קיוו להישגים וליוקרה ספורטיבית בזכות הספורטאים היהודיים. ואילו הנוער היהודי ראה בשילוב בתוך קבוצות הספורט ההונגריות אפשרות לטיפוח הספורט היהודי באיצטלא הונגרית. משנת 1925 נטלו הספורטאים[91] חלק באגודות M.S.I. ו־M.S.E. מייסדי הספורט היהודי היו הספורטאים מרדכי נאשיץ ואליהו קובאטש.

החל בשנת 1940, כאשר ההונגרים הפכו לכוח השולט בטראנסילבניה והגבילו את עיסוקם החברתי של היהודים, הותרה לזמן מה פעילות ספורט יהודית עצמאית ונוסדה קבוצת הספורט "מכבי". ייסוד קבוצת ספורט יהודית, דווקא כאשר החמירה התחיקה האנטי־יהודית ותנאי חייהם של היהודים הוקשו, יש בו כדי להפתיע, ואין להבין את הדבר אלא על רקע של האנטישמיות הרשמית

הניאו־פאשיסטית וההתנגשויות האלימות היום־יומיות כמעט, שאירעו בין הנוער היהודי לבין הנוער הנוצרי במקום. הנוער היהודי ראה עצמו נאלץ לחפש אחר אפשרויות עצמאיות לפתח את כוחו הפיסי.

איגוד הספורט "מכבי" הפך כעבור זמן מה למעין מרכז נוער ציוני ומרכז להגנה עצמית. ואמנם, כאשר חזרו החיילים ההונגריים, בשנת 1942, מהחזית והתנפלו על מתפללי בית־המדרש הספרדי,[92] התייצבו בני הנוער היהודי שלמדו את תורת האגרוף ב"מכבי" והיכו ב"הונבאדים" מכות נמרצות עד שהבריחום. תופעות אלה של התנפלויות חזרו על עצמם במשך כל החודשים הבאים, עד סוף שנת 1943, ולא פסקו אלא כאשר נעשה המשטר לתקופת־מה, נוח יותר כלפי היהודים.

פרק רביעי

אנשי ואשאר־האיי בספרות הרבנית והכללית, באמנות, במדעים ובעיתונות

האוכלוסיה היהודית של ואשאר־האיי הצמיחה מתוכה אנשי רוח שפעלו והצטיינו בתחומים רבים: בספרות הרבנית והכללית, באמנות, בשירה, בעיתונאות, ברפואה, במדע ובמחקר. שמם הלך לפניהם בקהילה ומחוצה לה ופרסומיהם נלמדו באוניברסיטאות. אכן, חלקם של יהודי העיר בתחום היצירה הרוחנית היה גדול בהרבה מחלקם באוכלוסיה היהודית בטראנסילבניה, שהרי לא היתה ואשאר־האיי אלא קהילה בינונית לפי מספר אוכלוסייתה היהודית. במיוחד בלטו האישים הבאים:

בספרות הרבנית

הרב משה פירסט — רבה השלישי של הקהילה. ספרו "מראה משה" הוא לקט של שאלות ותשובות וחליפת מכתבים על בעיות השעה ובעיות המקום, לפי ההלכה. ממנו ניתן ללמוד על מצבם החברתי, הכלכלי, התרבותי והדתי של יהודי המקום ויהדות טראנסילבניה במאה ה־19. הספר הובא לדפוס, מעזבון אביו, על־ידי בנו הרב ישעיהו פירסט, רבה של קהילת שיפסשוהל בווינה, ונדפס בשנת 1932 באוי־פשט שבהונגריה.[1]

הרב אפרים פישל קליין, כיהן ברבנות באחת התקופות הקשות, תחת השלטון הקומוניסטי. עורך ומלקט השו"ת בשם "מנחם משיב", בארבעה חלקי השולחן ערוך וכן "קונטרס הלכה ממקרא", "קונטרס הלכה משמעתא", "אוהל הינדל" (חידושי אגדה על סדר בראשית). יצא לאור בשנת תשל"ג, בירושלים.[2]

הרב צבי הירש, נולד ונתחנך בוואשאר־האיי. לימים רב צבאי בצבא רומניה. ספריו שנתפרסמו הם: "דרך החיים היהודיים", דן בחינוך לערכי הדת תוך הצגה מודרנית של מורשת האומה; הופיע בשנת 1941 וזכה להערכות נלהבות;[3] "נתיבי החיים", הופיע בשנת 1976 בהוצאת אוצר המורה, תל־אביב. הספר מתווה דרכים להקניית אורחות חיים בתקופת הטכנולוגיה המבוססים על מסורת ודת. המחבר עלה ארצה לאחר השואה, ופעל בתחום החינוך כמנהלם של בית־ספר "תחכמוני" והגימנסיה הדתית "בית וגן" בבת־ים.

ספר

מראה משה

תוכו רצוף

שאלות ותשובות בפלפול והלכה וחידושים וביאורים

בסוגיות הש"ס אוד מוצל מהחידושים הרבים אשר

הניח אחריו ברכה הרב הגאון המפורסם החריף

ובקי החכם השלם

רבי משה פירסט וצ"ל

שהי' רב דק"ק מאראשוואשארהעלי יע"א.

ניפעסט

נדפס בבית הדפוס של אביגדור הכהן קאטצבורג

שנת תרצ"ב לפ"ק

Buchdruckerei Győző Katzburg Ujpest, Erzsébet-utca 37.

1932

Rabbiner-Seminar
zu Berlin.

שער לספרו של הרב משה פירסט "מראה משה"

אפרים פרידמן, מזכיר הקהילה האורתודוכסית,
סופר, משורר ועתונאי.

אפרים פרידמן — מזכירה הראשי של הקהילה האורתודוכסית בשנים 1944—1924. פובליציסט וסופר פורה. מאמריו הרבים נתפרסמו בעיתונות האורתו־דוכסית בהונגריה. הוא נאבק בקנאות למען היהדות החרדית. עבודותיו המפורסמות יותר הן "חידושי תורה", ספר פירושים על כמה סוגיות הש"ס. נכתב בשנת 1916, הופץ בכתב־יד, ונמצא באקראי לאחר השואה; "טל בוקר", ספר שירה מימי בחרותו בעברית מודרנית ומלוטשת, ובו ביטויי ערגה לביאת הגואל ולתקומת ישראל. נכתב בשנת 1904 והופץ בכתב־יד; "עבודת שיר", ספר פרשני על חמשת חומשי התורה, שנכתב בסגנון המאקאמה של משוררי ספרד. יצא לאור בשנת 1939 וזכה לביקורות חיוביות רבות; "הדרת קודש", מוקדש לזכר אחד הרבנים המפורסמים של חסידות טראנסילבניה, הרב אברהם פרוינד. תוכנו — תיאורי מקרים ומעשי נסים שהיו קשורים בחייו ובהווי החצר של הרבי, יצא לאור בשנת 1942; "בעברו חי העם", זכרונות מתקופת חייו של המחבר בישיבות השונות, הופיע בשנת 1943.[4]

הרב יששכר בער קאהן — רבה של קהילת ארדו־סאנט־ג'יורג' שליד ואשאר־האיי, וממלא מקום רבה הרביעי של קהילה זו בשנים 1916—1914. הוא חיבר, ערך וליקט בין היתר את הספרים הבאים: "ספר בינת יששכר על חמשת חומשי התורה", הובא לדפוס על־ידי בנו הרב גרשון מנדל קאהן ונדפס בשנת 1924, תרפ"ה; "יערות דבש", דרושים ומשלים, מליצות ומוסר השכל, הובא לדפוס על־ידי בנו הנ"ל ונדפס בשנת 1924; "שווא לכם משכימי קום", חוברת פולמוס שנתחברה בלהט הוויכוח עם התנועה הלאומית, נדפס בשנת 1920.[5]

שער לספרו של הרב ישששכר בער קאהן, רבה של קהילת סאנט־ג'יורג' ואח"כ רב במ."וואשאר־האיי.

שער לספר שיריו של אפרים פרידמן,נכתב ב־1904 והופץ בכתב־יד.
נמצא באקראי לאחר השואה.

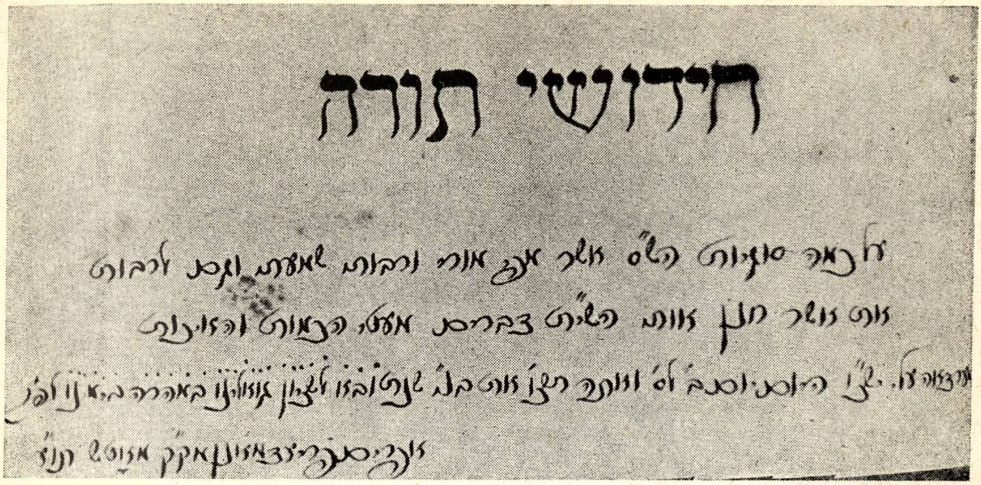

שער לספרו של אפרים פרידמן "חידושי תורה". נמצא בכתב־יד לאחר השואה.

שער לספרו של אפרים פרימן "ספר עבודת שיר" שנתפרסם בשנת 1939, בעצם ימי מלחמת העולם השנייה.

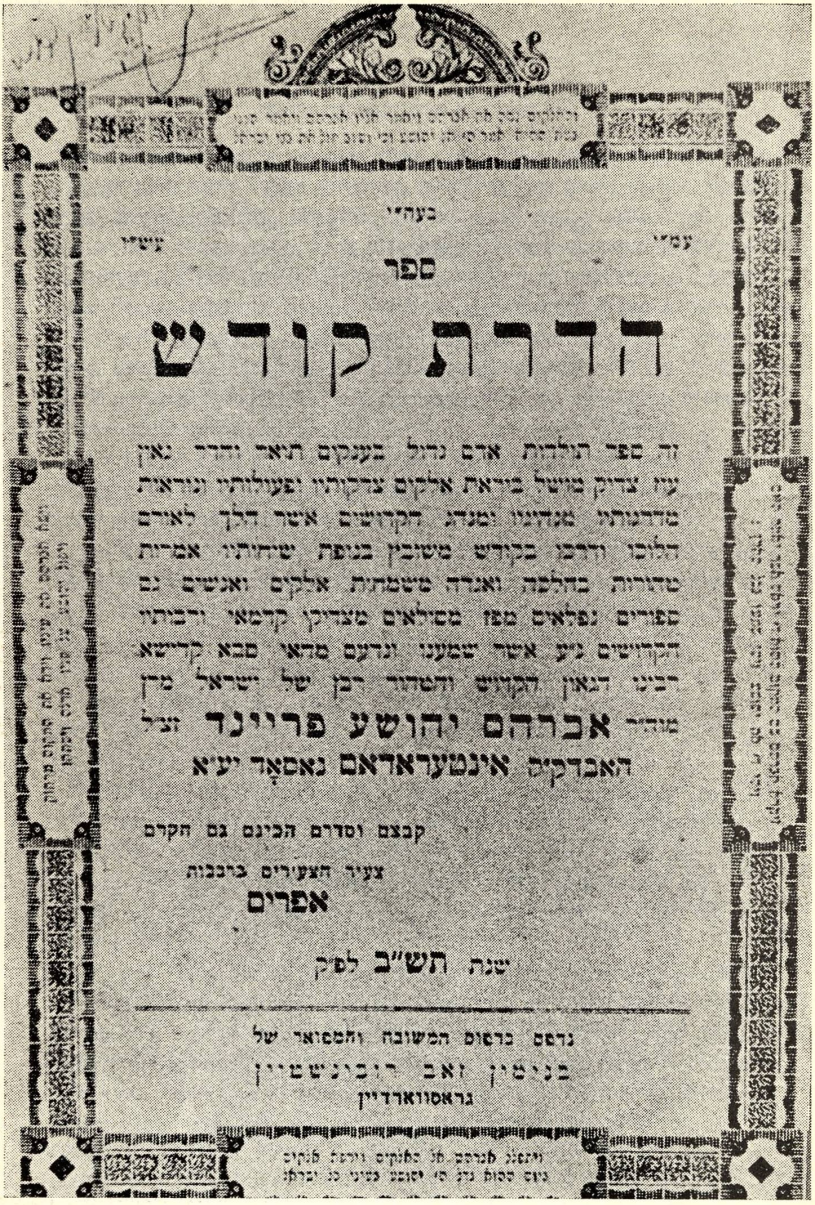
בעזהי

עמי עשיו

ספר

הדרת קודש

זה ספר תולדות אדם נהול בעקום תואר וחדר נאץ
עיז צדיק מושל ביראת אלקים צדקותיו יפעולותיו ונוראות
מדמותיו מנהגיו ומעדנ הקדושים אשר הלך לאורם
הלוכו ודבכו בקודש משובן בנופת שיחותיו אמרות
טהורות בחלמה ואגדה משמחות אלקים ואנשים גם
בעורים נפלאים מפז מסילאים מצדיקן קדמאי ורבותיו
הקדושים ניע אשר שמעני ונדעם מתאי מבא קדישא
רביני הגאון הקדוש והטהור רבן של ישראל מרן
מוהר **אברהם יהושע פריינד** זצ"ל
האבדק"ס **אינטעראדאם** נאסאד יע"א

קבצם וסדרם הכינם גם חקרם
צעיר תצעירים כרנבות
אפרים

שנת **תש"ב** לפ"ק

נדפס בדפוס המשובח והמפואר של
בנימין זאב ריבינשטיין
גראסווארדיין

שער לספרו של אפרים פרידמן "ספר הדרת קודש". נתפרסם ב־1942, בעצם ימי שואה

בספרות היהודית והכללית *

ד"ר משה ברנר — פובליציסט, רופא, סופר, ומנהיג ציוני, יליד 1902 בוואשאר־האיי ופעיל בחיים הציבוריים הלאומיים של הישוב היהודי המקומי. פרסם עשרות מאמרים בעיתונות, בעיקר ב"אוי־קור", עיתונם של ציוני טראנסילבניה בטאמאשבורג. בשנת 1947 פרסם את ספרו על קורות השואה בעיר ובסביבה, החל בייסוד הגיטו וכלה באירועי מחנות הריכוז. הספר שנכתב בהונגרית, תורגם לעברית בשם "כל העמים" והופיע בהוצאת "מורשת" בשנת 1972.[6]

אימרה ראבאס — נולד ב־1912 בוואשאר־האיי. פרסם בימי חייו שני ספרים בהונגרית: "בלא רשות" Engedetlenül ו־"מושר בין כלי המשחית" Fegyverek közt énekelve בעזבונו נמצאו כתבי־יד של רומנים היסטוריים. ניספה בכבשני אושביץ.[7]

אילונה האג'י — סופרת מוכרת למדי בקרב קוראי הונגרית. כתבה מחזות שהועלו על קרשי הבמה ההונגרית. מבין ספריה נתפרסמו שניים: "הבאר שמחוץ לעיר" Külvárosi kút ו"בנות הטוויה".[8] Szövő lányok

ארנו שאלאמון — משורר, נולד בג'ירג'ו סאנט מיקלוש, עיירה קטנה ליד ואשאר־האיי. כבר בנעוריו הצטרף לחוגי השמאל מפאת האידיאליזם הסוציאלי שפיעם אותו. שיריו ומחזותיו, שכתב בשנות השלושים, נעשו חומר לימוד בחוגים הפרולטריים בעיר. שיריו נשאו גון שמאלי־מהפכני, אך היו בהם גם מוטיבים יהודיים מובהקים. בשנת 1942 גוייס לפלוגה של עבודת־כפיה והובל לשדות הקטל של חזית אוקראינה. שם מצא את מותו. במשך כל ימי שירותו נשא בתרמילו טלית ותפילין. שיריו מקובלים ביותר ונלמדים בבתי־הספר בלי להזכיר את מוצאו היהודי.[9]

קאלמאן אושבאט — סופר ועיתונאי. יליד 1880. ייסד וערך בוואשאר־האיי ירחון ספרותי בשם "ימים קודרים" Zord idők. גם ערך ירחונים ספרותיים אחרים. מבין עבודותיו שנתפרסמו: "איגרות לבני" Levelek fiamhoz, "גילוייה של רומניה" România felfedezése, "רישומים על דברים חולפים ועל דברים יציבים" Feljegyzések múló és nem múló dolgokról. ערך את הלקסיקון של טראנסילבניה.[10]

אנדור (שוארץ) פאקאטה — עורך ופובליציסט. יליד 1833, ואשאר־האיי. סבו היה בין מייסדי הקהילה ובני משפחתו — בין מנהיגי הקהילה הקונסר־בטיבית. סיים את לימודיו האוניברסיטאיים בבודפשט והיה לסופר בעיתון "הונגריה עצמאית" Független Magyarország. לאחר שנים אחדות חזר מבודפשט לוואשאר־האיי ומילא תפקידי מפתח בעיריה ובמפלגות הפוליטיות. היה עורכו של העיתון המקומי Székely napló. בכל פעילותו היה לוחמם של ההונגרים יותר משהיה דוברם של היהודים.[11]

---

* תמונותיהם מופיעות במהדורה ההונגרית של ספר זה.

במחקר רפואי

ד"ר מרדכי בלאט — רופא עיניים וחוקר. יליד 1892 בוואשאר־האיי. רופאו האישי של מלך רומניה קארול ה־2. חבר ב"איגוד הגרמני לאופטאמולוגיה" ושל "האיגוד הרומני לאופטאמולוגיה". פרסם עשרות מחקרים בתחום רפואת העיניים והופיע כמרצה בקונגרסים רפואיים.[12]

ד"ר ישראל שמעון — רופא וחוקר חלקם של רופאים יהודיים ברפואה. פרסם עבודת מחקר גדולה על "אסף הרופא", שנתפרסם בפאריס בשנת 1931. ייסד עיתון היסטורי לחקר קורות הרפואה היהודית בשם Revue d'historie de la medicine Hebraique והיה עורכו. גם ערך את המדור העברי שבו; ערך את הערכים על ארגונים יהודיים בצרפת באנציקלופדיה הצרפתית. אך במקום הראשון של פעילותו הציבורית עומדת "הברית העברית העולמית בצרפת" שהיה במשך שנים רבות יו"ר שלה. יליד 1906 בוואשאר־האיי. היגר משם לצרפת. שירת בתקופת מלחמת העולם השניה בדרגת סגן בצבא צרפת החופשית וזכה להצטיינות מידי דה־גול.[13]

ד"ר אויגן הארמן — רופא וחוקר רפואה. מרצה לרפואה באוניברסיטה המקומית. פרסם עשרות מאמרים מדעיים בעתונות המדעית הבינלאומית של מחלות לב ומחלות נשים.[14]

במחקר ההיסטורי

ד"ר יקותיאל צבי זהבי, יליד 1902 בסביבת ואשאר־האיי. בנעוריו למד בין היתר בישיבה המפורסמת שבעיר מאקו ובישיבתו של הרב מנחם סופר בוואשאר־האיי. במקביל לכך סיים לימודי תיכון אקסטרניים. עם סיום לימודיו פנה להוראה, לעיתונאות ולמחקר היסטורי. עלה ארצה בשנת 1925. היה הסטודנט הראשון באוניברסיטה העברית שקיבל תואר דוקטור לספרות עברית. שימש כמורה, מנהל, מפקח ותפקידים ציבוריים אחרים. פרסם את הספרים הבאים: תנועת ההתבוללות בישראל והפולמוס בעדה ונגדה בספרות העברית החדשה (תל־אביב, תש"ג, זכה בפרס חורגין); מבחר המחשבה והמוסר ביהדות מרב סעדיה הגאון ועד ימינו (תל־אביב, תשי"ד); מהחתם סופר ועד הרצל (הוצ' הספרי הציונית, תשכ"ו, זכה בפרס נורדאו תשכ"ז ובפרס ע"ש יצחק בן־צבי, תשכ"ח); מהתבוללות לציונות — מקור ציונותו של הרצל (הוצ' הספריה הציונית ירושלים, תשל"ג).[15]

שלמה יצחקי — יליד 1918. ממייסדי "השומר הצעיר" בוואשאר־האיי, מדריך ומחנך ונימנה עם מייסדי קיבוץ עברון בגליל המערבי. עוסק בחקר תנועות מהפכניות וחלקם של יהודים בהן, וכן בקורות החינוך היהודי בטראנסילבניה. עבודתו על תולדות החינוך היהודי בטראנסילבניה בין שתי מלחמות העולם זיכתהו בפרס נורדאו. מאמריו על חלקם של יהודים במהפכות ועל השואה נתפרסמו בעיקר ב"מורשת" ובפרסומי "יד ושם".[16]

באמנות

מרדכי איזק, פסל. יליד 1915 בוואשאר־האיי. אחד הפסלים הנודעים בטראנסילבניה, מנהל האקדמיה לאמנות בוואשאר־האיי. ביצירותיו ניתן ביטוי חזק לשואה. מקום מרכזי תופס עולמו האידיאולוגי של המשטר ברומניה העממית, מאבק הפועלים נגד מנצליהם, מאבקה של הדימוקרטיה נגד הפאשיזם וכו'. סגנונו ריאליסטי.[17]

בתיה לנצט — ילידת ואשאר־האיי. עלתה ארצה כילדה קטנה. מילדיה הראשונים של הרצליה. ב־1936 נתקבלה לסטודיו של "הבימה". בימי המלחמה התגייסה ללהקה הצבאית העברית הראשונה ועם שחרורה מהצבא הבריטי ייסדה את "התיאטרון הקאמרי". שם כיכבה עד שנת 1962. הופיעה בעשרות הצגות, וזכתה להצלחות מרובות. ב־1962 שבה לתיאטרון הלאומי "הבימה". בשנת 1958 נבחרה כשחקנית השנה ובשנת 1960 זכתה בפרס המועדון הלאומי ע"ש קלויזנר בגין הופעותיה ב"מלאך האבן". בשנת 1956 צויינה בפאריס בפסטיבל האומות שנערך שם כ"שחקנית הטובה ביותר של השנה", בעקבות משחקה בהצגה "הוא הלך בשדות" למשה שמיר.[18]

ניקולאס קאהן — יליד 1910 בוואשאר־האיי. היגר לארצות־הברית וקנה לו פרסום בינלאומי כפסל. בשנת 1960 הוזמן על־ידי דוד בן־גוריון לבקר בארץ ולפסל דמויות של ראשים אופייניים לנוער הישראלי. לצורך זה ביקר במחנות צה"ל. פרי הביקור הזה הוצג אחר־כך בתערוכה בארצות־הברית על "דמויות בקרב הנוער הישראלי".[19]

אנדרה ראבאס — יליד 1912 בוואשאר־האיי. פסל. את השכלתו האמנותית רכש בבודפשט ובפאריס. עם כיבוש פאריס בידי הגרמנים נמלט לבודפשט וייסד את "איגוד האמנים הסוציאליסטיים ההונגרים", גלקח לפלוגות־כפיה לאוקראינה, אולם הצליח להימלט. לאחר מלחמת העולם השניה נבחר כנשיא "אגודת האמנים ההונגריים המתקדמים". בשנת 1949 הודח מתפקידו זה בגלל יהדותו, שהיה מפגינה בגאווה. עלה ארצה ב־1961. עשרות פסליו עומדים לתפארת ברחבי טראנסילבניה, הונגריה ובארץ. בין נושאיו המרכזיים: השואה והמאבק נגד הפאשיזם ותקומת ישראל.[20]

ג'ורג' קובאטש — יליד 1920 בוואשאר־האיי. משחקני התיאטרון והקולנוע המפורסמים של טראנסילבניה. בעל פרסים רבים. אישיות מרכזית בחיי האמנות של רומניה העממית, נאמן לכור מחצבתו ומגלה חיבה רבה לישראל. בנו הוא חבר קיבוץ.[21]

פרק חמישי

התפתחותה של התנועה הציונית

התגבשותה של התנועה הציונית בהונגריה היתה, לדעת חוקריה,[1] פרי מסירותם של רבנים, עסקנים ועורכי־דין ילידי טראנסילבניה, אשר הטביעו עליה את חותמם במוצאי המאה הקודמת, אם כי לא עמדו בשורות הראשונות של העסקנים הציונים, שפעלו באזורים דוברי הונגרית שבמונארכיה האוסטרית־הונגרית.[2]

יהדות ואשאר־האיי היתה במידה רבה מקור יניקה של התנועה הציונית בטראנסילבניה. בעיר זו התחנך יוצרה ומנהיגה, ד"ר חיים וייסבורג,[3] שהקדיש את רוב שנותיו לרעיון הלאומי, כאן הוא למד עברית ואת יסודות היהדות, וכאן חושל אופיו כמנהיג ציבורי.

עוד בשנת 1913, בתקופה שבעריה האחרות של טראנסילבניה היתה עדיין הציונות רעיון זר ומוזר, נתקיימו כאן אסיפות המוניות בהשתתפותם של ד"ר חיים וייסבורג, ארמין (בנימין הלוי) בראגי, שהיה אז יו"ר ההסתדרות הציונית בהונגריה, ארנו וארמאש ואחרים.

כינוס היסוד של התנועה הציונית בעיר ואשאר־האיי נערך ב־28.6.1914. השתתפו בו כ־500 איש, מאוהדי הרעיון הציוני בעיר ובסביבה. בראש האסיפה[4] ישבו ד"ר פנחס לוי, קאלמאן וולסטר וד"ר אליעזר ציטרום, מהציונים המקומיים, וכן ד"ר חיים וייסבורג, ארמין בראגי, ד"ר י. רונאי ואחרים.

רעיונות התחיה הלאומית כבר מצאו להם מהלכים בקרב יהודי ואשאר־האיי שנים הרבה לפני שהוקמה להם מסגרת ארגונית. ספרו של בנימין זאב הרצל "מדינת היהודים" עורר תגובות נרגשות בקרב חלק מיהודי טראנסילבניה, וד"ר רוסנבאום, רבה של העיר קרונשטאדט־בראששו, נתן לכך ביטוי קולע בכותבו: "חובתנו לתמוך בכל כוחנו באלה מאחינו השואפים לחדש את ארצנו העתיקה וליצור מולדת לבני ישראל".[5]

יוזמי התנועה הציונית ואוהדיה הראשונים הושפעו מהשלכותיה הפוליטיות־חברתיות של עלילת הדם בטיסה־אסלאר ומהמשפט שבעקבותיה, שעורר גל של איבה כלפי יהודי הונגריה. ביטוי לאיבה זו בוואשאר־האיי היה הריסתו של "בית־המדרש הספרדי". הדי "עלילת ביליס", שהגיעו מרוסיה, עוררו לחשבון נפש

ותרמו לשינוי האוריינטציה של יהודי העיר מפאטריוטיות הונגרית, ללאומיות יהודית. גם התארגנותה של התנועה האנטישמית בהונגריה, בראשותו של שונא היהודים אישטוצי ג'יוזו, שהחלה עוד בשנת 1875 והתפשטה ברחבי הונגריה ובטראנסילבניה, פעלה בכיוון זה.[6] אישטוצי היה בין מארגני ה"אינטרנציונל האנטישמי הראשון", שקיים את כינוסו הראשון בשנת 1882 בעיר דרזדן שבגרמניה.[7] הנטיה הלאומית נתחזקה במידה רבה בהשפעת הידיעות על מפעל התחיה והבניה בארץ, שהובאו לטראנסילבניה על־ידי פעילי התנועה הציונית, ובראשם ד"ר יונה רונאי, אשר ארגן כבר בשנת 1897 את האגודה הציונית הראשונה בטראנסילבניה, וכן על־ידי משתתפי "הטיול לארץ הקודש" ב־1910.[8] בקרב המטיילים[9] היתה קבוצה נכבדה של רבנים ומנהיגי קהילות מטראנסילבניה ומהונגריה, אשר הפיצו, עם שובם, את "בשורת ארץ הקודש הגבנית", בכתב ובאסיפות, שבהן מסרו על מראה עיניהם.[10] כנס המפנה נערך, כאמור, ב־28.6.1914, באולם המפואר של ארמון התרבות העירוני, ובו הוחלט על התחלה של פעילות ציונית סדירה.

השתתפותם של מאות מבני הקהילה באסיפה, ביניהם גם חרדים לא מעטים, גרמה להתעניינות לא רק בשכבות הרחבות של הציבוריות היהודית, אלא גם בקרב תושביה הנוכריים של העיר. אולם פרוץ מלחמת העולם ה־1 קטע את רצף הפעילות למען הרעיון הלאומי.

צעדיה הראשונים של התנועה הציונית בעיר נשאו אופי "טרקליני־פילנטרופי", אולם ברבות הימים הפכה התנועה מוקד חברתי ומרכז לפעילות תרבותית, בעיקר של החוגים הלא־דתיים. אלה נמצאו בהתלבטות בלתי פוסקת. מחד גיסא, נמשכו אחרי ההיטמעות בקרב האוכלוסיה ההונגרית, בהיותם מושפעים מן ה"פאטריוטיות ההונגרית", ומאידך גיסא לא השלימו עם מגמות ההתבוללות, שהיהדות הניאולוגית־הריפורמית חרתה על דגלה. הם גם לא הסכימו לאופי החיים שנדרש על־ידי היהדות האורתודוכסית, כי ראוהו כמאובן מדי.

תקומתה של התנועה הציונית היה בה משום דחיה של "הפאטריוטיות ההונגרית" ושלילת ההונגריזציה ומשום תשובה לבעיה היהודית. בני הנוער, שנישבו בקסמה של הציונות, היו למעשה גם בין המורדים ב"השכלה", כפי שהובנה ופורשה בטראנסילבניה, כלומר, תנועה שמגמותיה לא הוגבלו לרכישת השכלה והרחבת אופקים, אלא חתרה להשתלבות מלאה בחברה ההונגרית עד כדי היבלעות בתוכה, למען השגת קריירה חברתית־תרבותית־כלכלית.

עם זאת היו גם גורמים שעיכבו את התפתחותה של התנועה הציונית בעיר ומנעו בעדה ליהפך לתנועה מגשימה הלכה למעשה. הגורם המעכב האחד היה נעוץ ביחסה של השכבה המנהיגה של האוכלוסיה ההונגרית. זו שמרה על מידה מסויימת של סובלנות כלפי האוכלוסיה היהודית, על אף עלייתה של התנועה האנטישמית, מפני שביקשה לקרב אליה את היהודים, שהיו המיעוט היחיד מבין

כל חלקי האוכלוסיה שבטראנסילבניה, ללא תביעות טריטוראליות מן הממשלה האוסטרית־הונגרית.

הרכבה הרב־לאומי של האוכלוסיה הטראנסילבנית (רומנים, הונגרים, גרמנים, ארמנים, צאצאי התורכים, איטלקים במספר זעיר ביותר, בולגרים, חקלאים ברובם, צוענים, וכמובן יהודים) גרם לסכסוכים בלתי פוסקים. המיעוטים הגדולים תבעו עצמאות טריטוריאלית או אוטונומיה לאומית, לפחות, כגון השוואבים־הסאקסים, או סיפוח למדינות השכנות (הרומנים לרומניה וההונגרים להונגריה). מציאות זו עוררה אצל היהודים אשליות בדבר אפשרות קיום יהודי לאורך ימים לצידם של בני לאומים אחרים. על כן חשבו החוגים שנטו להשתלב בחברה הסובבת, כי מן הראוי לעשות הכול כדי להשתלב בפועל באוכלוסיה המקומית הדומיננטית, כלומר המדיארית.

הגורם השני קשור היה ביחסה של היהדות האורתודוכסית, בעיקר של הזרמים החסידיים. זו ראתה בציונות משום דחיקת הקץ לביאת הגואל, מעין תנועה ניאו־שבתאית, המטיפה לגאולה ארצית וסופה להוביל לשמד רוחני, קרי זניחת הדת היהודית. עם זאת גילתה שכבה זו חרדה עצומה להמשך קיומה של האומה בגולה, על־פי תפיסתה שלה, כמובן, את היהדות.

היהדות האורתודוכסית, שהיתה יסוד־מסד בכל קהילות טראנסילבניה, לא זו בלבד שהסתייגה מכל פעילות ציונית, אלא יצאה כנגדה למלחמת חרמה. במסע זה נטל חלק פעיל גם הרב יששכר בער קאהן מסאנט ג׳יורג׳, שתקף, בחוברת שפירסם, את פעילי התנועה הציונית משום התנהגותם הדתית.[11] החזיקו אחריו רבה של הקהילה האורתודוכסית, הרב מנחם סופר, עוזריו ומנהיגי הקהילה האורתודוכסית. במערכה זו לא משכו ידם גם מחרמות על הנוטים אחר הציונות.

פריצת מלחמת העולם הראשונה החלישה את התפתחותה של הפעילות הציונית. האנרגיות הציבוריות הופנו לעניינים שהיו כרוכים במלחמה — גיוסים, חרדה לידיעות מהחזיתות, בעיות קיום וכיו״ב. מה גם שרוב בני הנוער בגיל הפעילות היה בגיל הגיוס לצבא, ואלה שלא גוייסו עדיין חיפשו דרכים לקבלת פטור מהשירות, והיו נתונים לעניינים שבשמירת הגוף.

עם תום מלחמת העולם הראשונה נמצאת טראנסילבניה מסופחת לרומניה הגדולה. פעילותם של מנהיגי יהדות רומניה בעת ועידת ורסיי להניע את השלטונות להכיר בזכויותיו המשפטיות של המיעוט היהודי כלאום, נסתיימה בהצלחה. בטראנסילבניה קמה ב־20 בנובמבר 1918, עוד לפני סיפוחה הרשמי לרומניה, ה״ברית היהודית הלאומית״. היה זה המשך לפעילות הציונית בטראנסיל־בניה מאז שנת 1897, בה נוסדה האגודה הציונית הראשונה בעיר הרמנשטאדט, ע״י ד״ר יונה רונאי.[12]

ועידת "אביבה־בארי‌סיא" בשנת 1928 במ.־ואשאר־האיי. במרכז התמונה קאלמאן וולסטאר, מייסד התנועה הציונית בעיר זו וכן לימינו המשורר יוחנן גוש־חלב (גיסקאלאי)

התנועה הציונית המקומית וזיקתה לתנועה בטראנסילבניה

"הברית היהודית הלאומית" היתה, למעשה, הגוף המאורגן והיציג בטראנסילבניה, שפעל שכם אחד עם הכוחות היהודיים הלא־ציוניים, שהיו מוכנים לשתף פעולה עם התנועה הציונית. המטרה המשותפת איפשרה לבחור כוחות פעילים על־פי כישוריהם האישיים ויכולתם האינטלקטואלית, ותרומתם הארגונית והמוסרית היתה איפוא ניכרת ביותר. הצהרת בלפור הפיחה תקוות גדולות בלב ציונים ולא־ציונים, ורבים מיהודי ואשאר־האיי ראו בה "אתחלתא דגאולה".

הסניף המקומי של "הברית היהודית הלאומית" בוואשאר־האיי נוסד בינואר 1922 וב־14 [13] בנובמבר אותה שנה נוסד סניף של "המפלגה היהודית העממית" בטראנסילבניה. בראש הסניף של ה"ברית היהודית הלאומית" עמד ד"ר אליעזר ציטרון, שגילה יוזמה רבה [14] בפעילות הציונית, בין בארגון אסיפות־עם המוניות לציון הצהרת בלפור (זו היתה האסיפה ההמונית הציונית הרביעית בעיר זו. שתיים נערכו לפני פרוץ המלחמה, והשלישית לאחר יסוד "הברית היהודית הלאומית" ב־29 באוגוסט, לאות הוקרה להחלטת חבר־הלאומים למסור את [15] המנדאט על ארץ־ישראל לבריטניה הגדולה), ובין בארגון איסוף תרומות ל"קרן הבניה" לקהילת קלויזנבורג, לשם שיקומם של בתי־הכנסת ומפעלי [16] ציבור יהודיים אחרים כגון משרדי התנועה ציונית. אלה נהרסו בעקבות השטפון הגדול שבא על העיר ובעיקר מחמת ההתפרעות האנטישמית וההתנפלות של הסטודנטים הרומניים.

ב"ה

קונטרס

שוא לכם משכימי קום

בו יבואר עפ"י דת"ה"ק וחז"ל
כמה טעו אותן האנשים אשר בחרשך
ילכו וימשכו אחרי תנועה הציונית

מאתי הק' יששכר בער קאהן

שהי' אב"ד דק"ק ע"ד־דעסענושארץ יע"א
ובעת מתגורר פה ק"ק מ' וואשארהעלי יע"א.

שער לקונטרס האנטי־ציוני של הרב ישששכר בער קאהן. נתפרסם ב־1920.

לא כל הציבור היהודי התייחס בחיוב לייסודה של "הברית היהודית הלאומית". אין לתמוה שהחוגים האורתודוכסיים התייחסו אליה בשלילה. רבה של הקהילה האורתודוכסית, הרב מנחם סופר, אף היה בין חותמי הכרוז של רבני טראנסילבניה

האורתודוכסיים, שקרא להחרים את "הברית". גם החוגים הניאולוגיים־הרפורמיים הביעו הסתייגות ממנה, בהצהירם כי "היהדות[17] אינה רואה בעין יפה את הכיוון הפוליטי של 'הברית היהודית הלאומית', ועל כן אין קהילת הסטאטוס־קוו מצטרפת לברית, אך יחד עם זה היא מצהירה על אהדתה לעצם ההתארגנות היהודית".[18]

הפעולות לחישול הכלים הארגוניים, הרחבת השורות של התנועה הציונית והגדלת מעגל התורמים לקרנות הלאומיות הוכתרו באותן שנים בהצלחה. בוועידה הראשונה של ציוני טראנסילבניה, שנתקיימה ב־25.11.1920—22 (י"א—י"ד בכסלו, תר"פ) בקלויזנבורג, בהשתתפות 146 צירים, היו גם שני נציגים מוואשאר־האיי — ד"ר ראובן בראטאר וד"ר יוסף אנגלברג, ומי שהיה שנתיים קודם לכן בין מפקדי "הגדודים הציוניים" בבודפשט. בוועידה השניה של ציוני טראנסילבניה, שהתקיימה אף היא בקלויזנבורג, ב־1.12.1921, השתתפו כבר שנים־עשר צירים מוואשאר־האיי: בוועידה השלישית, שהתקיימה בארד ב־11.9.1922, השתתפו ארבעה־עשר צירים מעיר זו, בוועידה הרביעית בעיר טאמאשבורג בשנת 1923 השתתפו חמישה־עשר צירים ובחמישית, שהתקיימה בגרוס־וארדיין בשנה 1924, השתתפו שוב ארבעה־עשר צירים מוואשאר־האיי.

מסירותם של פעילי התנועה הציונית בוואשאר־האיי יצאו לה מוניטין בקרב רוב ציוני טראנסילבניה. לכן נתבקשו הפעילים המקומיים לארגן את הוועידה השישית של ציוני טראנסילבניה בוואשאר־האיי, וזו בוצעה בהצלחה רבה.

השפעתם של הפעילים מוואשאר־האיי בתנועה הציונית חרגה מעבר לתחומי המקום והורגשה היטב בתנועה הציונית בטראנסילבניה כולה. פעילות זו הקיפה גם את ארגון החיים היהודיים בכל המחוז. פעילי התנועה המקומיים סיירו ברוב עיירות השדה, קיימו פגישות, יזמו אסיפות, שכנעו לתרום, קירבו אוהדים לחברות בתנועה, הפעילו פעילים, עזרו לחלוצים בכוח להצטרף לחוות־הכשרה, הדריכו את המעוניינים לעלות ארצה, דאגו לפתיחת חוגי לימוד של השפה העברית, ארגנו חוגים ללימוד ההיסטוריה של העם היהודי, טיפחו ויכוחים על בעיית האנטישמיות, וקראו להתייעצויות שבעקבותיהן נעשו מעשים מוחשיים. וכל זאת במסירות ושלא על מנת לקבל פרס.

הוועידה השישית של ציוני טראנסילבניה

ב־23.11.1925 התכנסה הוועידה השישית של ציוני טראנסילבניה בוואשאר־האיי. מפרטי הפתיחה של הוועידה, מדיוני המשתתפים ומהחלטות למדים אנו על חלקם של ציוני ואשאר־האיי בקביעת התפתחותה של התנועה בטראנסילבניה כולה. הפתיחה נערכה באולם המפואר של ארמון התרבות העירוני, בהשתתפות חמש מאות צירים. לערב הפתיחה הגיעו למעלה מאלף אורחים. פתח את הוועידה, בשעה 6 בערב, ד"ר יוסף פישר, מנהיגה של התנועה הציונית בטראנסילבניה,

בעברית, ברומנית ובהונגרית. לאחר דברי הברכה של נציגי השלטונות יצא ד"ר פישר בחריפות נגד התנועה האנטישמית בטראנסילבניה ומתח ביקורת על אדישות הממשלה הרומנית כלפי תופעות של התפרעות נגד יהודים.[19]

בדברי פתיחתו הצביע הנואם בין היתר על המצב התרבותי הבלתי נסבל בטראנסילבניה, בעקבות מדיניותה של הממשלה, המערימה קשיים גדולים בפני הציבור היהודי בעשייה החינוכית. במיוחד אמור הדבר לגבי מדיניותה של הממשלה המבקשת "למנוע כניסתם של סטודנטים יהודיים לאוניברסיטאות רומניות".[20] כן הצביע על הלחצים המופעלים על סטודנטים יהודיים על־ידי עמיתיהם הרומניים.

הנואם גם תבע מצירי הוועידה להגביר את ההשכלה העצמית בתחום התרבות העברית, ולדאוג במיוחד לרכישת השפה העברית, ללמוד היסטוריה יהודית ולהתעמק במקרא. "רכישת השכלה עברית היא צורך עליון ליהדות, במיוחד נוכח התעמולה המתנהלת על־ידי קבוצת יהודים מרומניה הישנה הטוענת להתבוללות רומנית. אנו, שהתאכזבנו מרות מנסיון ההתבוללות בתרבות ההונגרית, איננו רוצים בנסיון חדש של התבוללות".[21] בסיום דבריו הצהיר "כי ציוני טראנסילבניה, יחד עם אחיהם ברומניה כולה, ייאבקו באמצעות המפלגה היהודית הפוליטית למען השגת שיווי זכויות אזרחי־משפטי".

אחריו דיבר ד"ר תיאודור פישר, שהזכיר במלים נרגשות את זכרם של שניים ממייסדי התנועה הציונית בטראנסילבניה, שהלכו לעולמם, הרב משה גלזנר ומשה ברגנר.

בוויכוחים שהתקיימו בשלושת ימי הוועידה, באו לידי ביטוי תוכניותיה האידיאולוגיות של ה"מזרחי". הושמעו דברי ביקורת על הוראת המקרא בשיטה מדעית־ביקורתית באוניברסיטה העברית בירושלים, הוצגו תוכניותיהם הפוליטיות והמצעים האידיאולוגיים של אוהדי זאב ז'בוטינסקי ושל "ברית העבודה" (ארץ־ישראל העובדת), הוצעו תוכניות לשיתוף פעולה עם התנועה הציונית ברומניה הישנה, ונקבעו קווים למאבק נגד קבוצת "אוניוניה" בגלל תעמולתה למען התבוללות בתרבות הרומנית; גם הושמעו טענות נגד הקפאון של התנועה הציונית, והועלתה דרישה לחינוך חלוצי. לבסוף נתקבלו ארבע־עשרה החלטות עקרוניות, שקבעו את דרכה של התנועה לשנים הבאות.[22] להלן החלטותיה של הוועידה:

1. הוועידה רושמת לפניה את דו"ח התנועה ומביעה אימונה בהנהלה.
2. הוועידה רושמת לפניה את הצהרתו של הוועד־הפועל, בקובעה את מדיניותה בדבר פעילותה של קבוצה הנושאת מגמה של התבוללות ובדבר אופן המאבק נגדה, ומביעה תודתה לוועד־הפועל.[23]
3. הוועידה מביעה את התנגדותה לנסיונות הפגיעה באוטונומיה היהודית מצידם של השלטונות האזרחיים, שבאו לידי ביטוי בעת הבחירות שנערכו באחרונה במארמורש סיגט, ומחייבת את תיקון הענינים המופיעים בקובלנות, על־ידי הממשלה.

4. הוועידה מטילה על הוועד־הפועל המצומצם שליד "הברית היהודית הלאומית" לדאוג למימון פעולותיה של המחלקה המשפטית על־ידי ארגון מגבית מיוחדת לצורך זה.[24]

5. הוועידה מאשרת את תזכיר ההנהלה, בו היא דורשת תיקון הצעת החוק בדבר זכויות רכוש הפרט ותובעת מהממשלה להיענות להצעות המובאות בתזכיר האמור.

6. הוועידה רואה בדאגה רבה את התרחבותה הבלתי פוסקת של האנטישמיות ותובעת מהממשלה נקיטת צעדים נמרצים להקטנת ממדיה ולעקירתה מחיי המדינה.

7. הוועידה מצהירה, כי חובה יהודית היא להציל את יהודי מארמורש מחרפת רעב. הוועד־הפועל המצומצם מחוייב בזה על־ידי הוועידה לנקוט צעדים נמרצים ודחופים, כדי לייסד מושבה חקלאית בעבור יהודי מארמורש בארץ־ישראל, ולהשיג 500 רשיונות עליה לארץ־ישראל, לפחות, מדי שנה בשנה. כן מוטל על הוועד־הפועל המצומצם לפנות לג׳וינט כדי לקבל בשבילם עזרה כלכלית מתאימה.

8. הוועידה מחליטה להסב את תשומת לבם של יהודי טראנסילבניה לקריאה שהופנתה אליה על־ידי המוסדות בדבר חשיבותה של קרן־היסוד. הפעילים נתבעים להתחיל מיד במסע הסברה ולהבטיח את מירב ההכנסות לשנת 1926—1925 (תרפ״ה—תרפ״ו), ורק אלה אשר מילאו חובתם האישית לקרן־היסוד יוכלו להיות עסקני התנועה.

9. הוועידה מדגישה את חשיבותה של הקרן־הקיימת ומחליטה, מי חובתו של כל ציוני היא לסייע במפעל הפצת קופסאות ההתרמות של הקרן־הקיימת־לישראל, ולהשיג אישור בהנהלות הקהילות ברחבי טראנסילבניה לנדור "נדרים" בבתי־הכנסת לטובת קרן־היסוד והקרן־הקיימת.

הוועידה חושבת להכרחי, כי כל סוחר ציוני יקדיש 10% מהכנסותיו לטובת הקרן־הקיימת. הוועידה מחליטה להגהיג הרשמה עצמית של נאמני התנועה לטובת הקרנות הללו.

10. הוועידה מחליטה, כי פעולתה העיקרית של התנועה הציונית היא ההכשרה החלוצית של בני הנוער, ועל כן היא מחליטה להקציב סכום של מאה אלף לא״י רומניות למטרה זו.

11. הוועידה מאשרת תמיכה כספית לתנועת הנוער של ה״מזרחי״, למטרת כיסוי הפעולות המינהליות והתרבותיות.

12. כל ההצעות להרחבת פעולות התרבות העברית, מאושרות על־ידי הוועידה.

13. הוועידה תבקש מהממשלה לאשר הכשרת כוחות הוראה יהודיים חדשים, להנהיג לימודי העברית, ההיסטוריה היהודית והספרות העברית והוראתן בבתי־הספר הממשלתיים לילדים היהודיים, 4־3 שעות הוראה בשבוע.

14. הוועידה מחליטה לייסד קרן לזכרו של הרב משה גלזנר, שתוקדש לתמיכה במוסדות, אשר יעסקו בחיזוק דת ישראל והמסורת היהודית הלאומית. כן בחרה הוועידה פה אחד בהנהלה חדשה לתנועה.[25]

הוועידה השישית של ציוני טראנסילבניה זכתה לסיקור עיתונאי נרחב וההערכות עליה היו חיוביות. "ועידה זו היתה להוכחה, כתב פרופ' אברהם טאוב, מראשי "ברית העבודה" בטראנסילבניה, שיהדות טראנסילבניה נאחזה באידיאה היהודית הגדולה". הוועידה שימשה הוכחה לכך, שהתנועה הציונית בטראנסילבניה יצאה מהמשבר הגדול בו היתה נתונה, בשל התעמולה הקשה שניהלו נגדה החוגים ששאפו להתבולל בתרבות המדיארית או בתרבות הרומנית. התנועה הציונית בטראנסילבניה נאלצה להיאבק במגמותיה ובתעמולתה של מפלגת המיעוט ההונגרית בטראנסילבניה, שהיתה מעוניינת שיהודי טראנסילבניה יצהירו על הונגריותם, כדי להגדיל את מספר "ההונגרים" באיזור ולשמור על־ידי כך על הקשר עם הונגריה. יחד עם זה נאלצה התנועה הציונית להיאבק נגד הקיצוניים שבמחנה הדתי, שלחמו בה בחריפות.

זו היתה הוועידה הציונית הראשונה בטראנסילבניה, שבה הופיעו מפלגות פוליטיות מגובשות, אשר העידו על העמקת האידיאולוגיה הציונית לגווניה ולזרמיה. היא גם היתה הוועידה הראשונה בה ניטש מאבק רעיוני ברמה גבוהה בין המפלגות. מסימני הייחוד שאיפיינו אותה היא גם העובדה, שלא הסתפקה במגביות, אלא נאבקה למעשים שיש בהם משום הגשמה חלוצית, תוך שימת דגש על החינוך החלוצי של הדור הצעיר. עד לוועידה זו היו רק שני מרכזי הכשרה לחינוך חלוצי בטראנסילבניה. האחד בגרוס־ווארדיין של תנועת "המזרחי" והשניה של מרכז החלוץ — ששכן בקישיניב — בקלויזנבורג. החלטת הוועידה לתמוך באופן נמרץ בשני מרכזי הכשרות אלה, קידמה את הקמתם של שני מרכזי הכשרה נוספים. זאת ועוד. עד לוועידה השישית היו "מהגרים" מטראנסילבניה לארץ, אולם ממנה ואילך היו לה לתנועה הציונית גם "חלוצים". התמורות האלה נתחוללו לא במעט בהשפעת ציוני ואשאר־האיי.

מבין הגורמים שהופיעו בוועידה בלטה במיוחד תנועת ה"מזרחי". היא היתה הראשונה במספר צירים, במשקל פעילותה וברמת ההופעה של צירים. הם גם גילו יחס סובלני כלפי צירים מתנועות אחרות ותרמו בכך ליצירת אווירה הרמונית.

במקום שני בין המפלגות עמדה "ההתאחדות", שבה נתלכדו חברי "ברית העבודה" וחלק מחברי "הציונים הכלליים". הציונים הכלליים, שלא נקראו עדיין רשמית בשם זה, כיוון שמפלגה בשם זה לא היתה עדיין קיימת בטראנסילבניה, נאלצו לעמול קשה כדי למנוע את חבריהם מהצטרפות ל"מזרחי", או לאלה שהגדירו את עצמם כ"קבוצת ז'בוטינסקי" והתארגנו בנפרד.[26]

הוועידה גם אישרה את "תקנון הוועידות הציוניות" בטראנסילבניה, שהגדיר סמכויות וקבע מסגרות יציבות לפעילותן של הוועדות. תקנון הוועידה הכיל שבעה חלקים: 1) מבנה וסמכויות; 2) הנהלת הוועידה, סמכויותיה, שיטת הבחירות של חבריה וכו'; 3) סדרי ההתייעצויות של הסיעות; 4) ועדת חוק ומשפט, ועדת חברות; 5) המפלגות ומעמדן בוועידה; 6) הוועדה המתמדת בוועידה; 7) החלטות כלליות.[27]

בין הוועידה השישית לבין הוועידה האחת־עשרה

תרומתם של ציוני ואשאר־האיי במופעי התרבות שנערכו לכבוד צירי הוועידה השישית ואורחיה — ערב הזמר היהודי שאורגן על־ידי אמנים בני המקום, התערוכה של מלאכת־מחשבת, השמירה על הסדר על־ידי חברי תנועת "השומר", ובעיקר תרומתם האינטלקטואלית של צירי הוועידה המקומיים בדיוני המליאה והוועדות ובניסוח ההחלטות. כל אלה עשו רושם רב על באי הוועידה.[82]

השנים הבאות, בעיקר פרק הזמן בין 1927—1931, היו שנות משבר בתנועה הציונית העולמית ובטראנסילבניה כאחת. פעילות התנועה נצטמצמה מאוד. המשבר הורגש בצורה מוחשית בוועידה השמינית של ציוני טראנסילבניה, שהתקיימה בטאמאס־בורג ב־5.5.1928—3. הדין־וחשבון שפורסם לקראת כינוסה סקר את אירועי השנתיים האחרונות, מאז כינוס הוועידה השביעית בגרוס־וארדיין ב־9.11.1926—7,[29] ובו מתוארת אווירת המשבר בארץ־ישראל, ההתערערות הכלכלית בעולם היהודי, והירידה במספר העולים לארץ.

גם בוואשאר־האיי חלה, לפי הדין־וחשבון, ירידה בפעילות, אם כי שיעורה היחסי היה נמוך יותר מאשר במקומות אחרים. הסניף של ציוני ואשאר־האיי מוזכר בדין־וחשבון בין הסניפים הפעילים באופן יחסי.[30]

מצב זה אילץ את פעילי התנועה הציונית בוואשאר־האיי להתארגנות מחודשת, וזו נעשתה בחודש ינואר 1928. ואכן, הצמיחה התארגנות זו פירות ראויים, אם כי אלה באו לידי ביטוי רק שנים אחדות לאחר מכן. תקופת השפל של התנועה נמשכה, למעשה, עד כינוס הוועידה האחת־עשרה של ציוני טראנסילבניה, שנתכנסה בוואשאר־האיי ב־27.12.1931—25.[31]

הוועידה העשירית של ציוני טראנסילבניה שנתקיימה בגרוס־וארדיין ב־26.10.1930, עמדה בסימן היחסים המתוחים של התנועה הציונית העולמית עם ממשלת המנדאט שהשפיעו, כמובן, גם על מצבם של ציוני טראנסילבניה. אולם לקראת סופה של שנה זו, שנת 1930, הורגשה הקלה מסויימת במצב.[32] במשך כל השנים הללו לא נפסקה הפעילות למען הקק"ל, בה החלו בקנה־מידה רציני פעילי ואשאר־האיי עוד בשנת 1923. תנועות הנוער גיבשו את כליהן הארגוניים, והמבוגרים הכשירו את הקרקע להתארגנות בסיסית ומקיפה יותר מאשר בשנים הקודמות.[33]

למרות הירידה בפעילות הכלכלית, תרמו ציוני ואשאר־האיי בתקופת השנים 1928—1926 לקק"ל — מלבד תרומותיהם לרכישת נחלות לחלוצי טראנסילבניה שעלו ארצה ולהתיישבות יהודי טראנסילבניה ב"צור שלום" שליד חיפה ולכפר גדעון — את הסכומים הבאים: בשנת 1926 תרמו 185.529 לא"י רומניות; בשנת 1927 — 146.718 לא"י רומניות; ובמחצית הראשונה של השנה 1928 (מאלול ועד ניסן) תרמו 89.384 לא"י רומניות.[34]

מאז 1920 נהג מרכז התנועה הציונית בלונדון לקבוע מכסות של הכנסות,

לשם מימון פעילותה של התנועה הציונית העולמית. גם על התנועה הציונית בטראנסילבניה הוטלה מכסה מסויימת, שעליה היה לדאוג לגבות מחבריה. בשנת 1927 הגיעה התחייבותה של התנועה הציונית בטראנסילבניה ל־1.713.600 לא"י רומניות, מהן שילמו ציוני ואשאר־האיי את הסכום של 146.718 לא"י.

ייסוד הקרן־הקיימת וקרן־היסוד בטראנסילבניה

ייסוד שתי זרועות חשובות אלה של התנועה הציונית בטראנסילבניה קשור בוואשאר־האיי. בעיר זו גם התקיימה הוועידה הראשונה של הקרן־הקיימת בטראנסילבניה (ב־23.11.1925—22).

נסיון הפעילות הציונית בטראנסילבניה בשנים 1925—1920 הוליך למסקנה, כי יש להטיל את הפעילות העיקרית על אנשי ואשאר־האיי המסורים, ולא משום שלא נמצאו עסקנים בעלי יכולת ארגונית מחוץ לעיר זו, אלא משום מסירותם של חברי התנועה המקומיים, שהיתה ידוע ברחבי התנועה הציונית בטראנסילבניה. ואכן, הוכנה תוכנית הפעולה של הנהגת הקרן־הקיימת לישראל בטראנסילבניה מתוך תיאום עם פעילי ואשאר־האיי.[35]

גם הנהלת קרן־היסוד החליטה לכנס את ועידתה הראשונה של קרן זו בוואשאר־האיי, מפני שמאזן ההכנסות השנתי לשנים 1925—1924 הוכיח, כי חבריה של התנועה הציונית בעיר זו השיגו את המקום[36] השני בכל טראנסילבניה בפעילות למען קרן־היסוד. הם אספו בשנת הכספים 1925—1924 650.000 לא"י רומניות, סכום עצום לימים ההם, ועל כן "היה זה טבעי שחבריה תבעו רשות להיות בין קובעי מדיניותה של קרן־היסוד לכל טראנסילבניה".[37] נשיאה של קרן־היסוד לשנים 1927—1925 בטראנסילבניה היה אבלרט[38] בירגר, איש ואשאר־האיי, ממנהיגי הקהילה הקונסרבטיבית. גם חברי הוועד המבקר של קרן־היסוד בשנים ההן באו מקרב נציגי התנועה הציונית המקומיים.[39]

דו"ח ההכנסות לקרן־הקיימת־לישראל וכן דו"ח שוקלי השקל הציוני, שנתפרסם לקראת הוועידה הציונית השמינית של ציוני טראנסילבניה מראה, כי מבין 7.000 שוקלי השקל הציוני באותה שנה (1927) בטראנסילבניה עמדו ציוני ואשאר־האיי במקום החמישי מכלל 86 הסניפים. במקום הראשון היו ציוני קלויזנבורג עם 747 שוקלי שקלים, במקום השני ציוני טאמאשבורג עם 697 שוקלים, במקום השלישי ציוני גרוס־וארדיין עם 446 שוקלים, במקום הרביעי ציוני דאז' עם 415 שוקלים ובמקום החמישי עמדו ציוני ואשאר־האיי עם 330 שוקלי שקלים.[40] בשנת 1928 עלו ציוני ואשאר־האיי למקום הרביעי לפי גודל תרומותיהם לקרן־הקיימת, אף־על־פי שמספר יהודי העיר נפל בהרבה ממספרם בערים המוזכרות, למעט העיירה דאז'.[41] תוצאות הפעילות של ציוני ואשאר־האיי לקראת הוועידה השמינית כה הרשימו את מחברי הדו"ח, עד שמצאו לנכון לשבח

בצורה מיוחדת את פעיליה המסורים בתחום המגביות, ד"ר אמיל ארדאיי והגב' אילנה הירש.[42]

הקבוצה שנשאה על כתפיה את עול התנועה בוואשאר־האיי באותן שנים נבחרה גם כצירי התנועה המקומית לוועידה הציונית השביעית של ציוני טראנסילבניה, שהתקיימה בטאמאס־בורג ב־9.11.1926—7.[43]

הוועידה האחת־עשרה

מסירותם הרבה של ציוני ואשאר־האיי לפעילות הציונית המגוונת הניעה את הנהגת התנועה הציונית בטראנסילבניה לקבוע את מקום הוועידה האחת־עשרה בוואשאר־האיי. ודאי שהשפיע על כך זכר ההצלחה של הוועידה השישית. קברניטי התנועה ראו את ואשאר־האיי כמקום המתאים שממנו תצא הקריאה להתאוששות תנועתית, מפני שפעיליה ראויים לשמש דוגמה ליהדות טראנסילבניה כולה. הוכחה לכך אפשר לראות בהחלטת מערכת העיתון „אוי־קור", בטאונה של התנועה הציונית בטראנסילבניה, לפרסם את כל שמות התורמים מוואשאר־האיי, כדי שאחרים ברחבי המדינה מהם יראו וכן יעשו. ואכן, גילה פרסום שמות התורמים [44] לקרן־הקיימת בשנת 1931, כי התורמים בוואשאר־האיי עומדים בראש הסולם, גם מבחינה יחסית, בהשוואה למספר התורמים במדינה כולה, וגם מבחינה אבסולוטית. למרות ההתנגדות החזקה לתנועה הציונית בקרב חוגי המתבוללים, מזה, ובחוגי האורתודוכסיה, מזה, עלה שיעור היהודים שהחזיקו בבתיהם קופסה של הקרן־הקיימת, מעל ל־30% מכלל האוכלוסיה היהודית בעיר. גם ראוי לציין כי היו בעיר זו, היחידה בכל טראנסילבניה, שתי חוות הכשרה חלוציות, האחת של „צעירי המזרחי", והשניה של „השומר־הצעיר". אין תימה, איפוא, שהוחלט לקיים את הוועידה הגורלית של ציוני טראנסילבניה בוואשאר־האיי.

במקביל לוועידה הציונית, קיימו גם ה"שומרים", "אביבה־באריסיה", ו"ויצו", את ועידותיהם בעיר זו.[45] עבודת ההכנה שנעשתה ע"י חברי התנועה המקומיים לקראת הוועידה הוכיחה את מסירותם לאידיאה הציונית ואת יעילותם הארגונית.[46] ומנהיגי ציונות טראנסילבניה הביעו את יחס ההערכה שלהם לפעילי התנועה בוואשאר־האיי במאמרים שנתפרסמו ב־"אוי קור" [47] באומרם "אנו מאמינים לכם, אנו בטוחים בכם".[48] ויעקב רוטברט, נשיא קרן היסוד בטראנסילבניה קבע כי "במשך שתים עשרה שנות קיומה של התנועה הציונית בטראנסילבניה היתה יהדות ואשאר־האיי תמיד לדוגמא ולמופת.[49] בכל התחומים היתה תמיד בין המגשימים ומעולם לא ציפתה לעידודם של אחרים אלא תמיד היתה בין המעודדים. יהדות עיר זו היתה היחידה בטראנסילבניה, שבנתה בית־תרבות יהודי למטרת הפעילות הציונית; היא גם היתה בין הבודדות בטראנסילבניה שקיימה בית־ספר יהודי, שעה שקהילות אחרות נכנעו ללחץ הגורמים הכלכליים והחברתיים ומחסלות את מה שנבנה בתחום החינוך".[50]

הירבה בשבחם של יהודי ואשאר־האיי גם אֶרנֶסט וֶרמֶש, מנהיג התנועה הציו־נית בטראנסילבניה:[51] "ישנן שתי קהילות המתחרות ביניהן בתחום היצירה היהודית, הקהילה האורתודוכסית, מזה, וקהילת הסטאטוס־קוו מזה. מוסדות החברה והדת של קהילות אלה הן לדוגמא לכל קהילות ישראל שבטראנסילבניה. בית־התרבות היהודי המרווח, המועדון היהודי, הישיבה של קהילת הסטאטוס־קוו, בית־הספר היהודי, התנועה הציונית הערה, בראשותם של ד"ר דוד אנגלברג ושל דוד טיהאנ'י ופעילות 'ויצו', בראשותה של הגב' ד"ר ברגאדה ואחרון אחרון משה דארוואש, נשיאה המסור של קרן היסוד בעיר זו. כל אלה מעידים על טיבה של יהדות זו".[52]

ואכן, התקוות שנתלו בציוני ואשאר־האיי לא נכזבו. לא רק ההכנות הארגו־ניות תרמו להצלחת דיוני הוועידה, אלא גם תוכנם של הדברים, ההחלטות, ובעיקר מעשי ההגשמה שבאו לאחר ההחלטות. כל אלה היו במידה רבה הישגים של אנשי התנועה המקומיים.

הוועידה האחת־עשרה של ציוני טראנסילבניה נפתחה ללא גינונים מיוחדים ביום שישי, 25.12.1931, באולם התרבות היהודי המרווח והנאה. הדגש הושם על היותה "ועידה של עבודה יוצרת". בין הנוכחים נמצאו אורחים מכל חלקי טראנ־סילבניה ונציגי כל הארגונים היהודיים. הוועידה נפתחה בדברים קצרים מפי האיש שעמד באותם ימים בראש התנועה הציונית בטראנסילבניה, ד"ר יוסף פישר, שהדגיש את השוני בין ועידה זו, לבין הוועידות הקודמות. "ועידה זו חייבת להיות ענינית ויוצרת, עלינו להתחיל בעבודה קשה ולסיימה בהישגים ממשיים", אמר הנואם, וקרא את באיה לגילויי אחריות לאומית־יהודית מיוחדת.[53]

בין מברכי הוועידה היו ד"ר פנחס לוי, רבה של קהילת הסטאטוס־קוו, שבירך בעברית צחה ומלוטשת והדגיש כי תפקידה העיקרי של הוועידה הוא לעשות למען רכישתה של השפה העברית על־ידי רבבות חברי התנועה הציונית:[54] "כציוני מדעת, שנטל חלק כבר בשנת 1914 בפעילות ציונית בעיר זו, הריני רואה בכאב עמוק ורב את העובדה, כי חלק מהציונים אינם מכבדים את דת ישראל ואת חשיבותה של מסורת ישראל בקורות האומה. הציונות, בדומה ליהדות, אינה ניתנת להפרדה בין המומנטים הדתיים לבין המומנטים הלאומיים, שבהן היא חייבת להיות סינתיזה בין היהדות והלאומיות, וברוח זו צריך לבנות את ציון".[55] החזיקו אחריו ד"ר אליהו לוונשטיין, נשיא לשכת בני ברית בוואשאר־האיי, ד"ר אליעזר ציטרום בשם "המפלגה היהודית העממית במחוז מארוש", הגב' ראבאס בשם "איגוד הנשים היהודיות לצדקה", ד"ר אליהו לוטא בשם הנהלת "האגודה למען הילד היהודי היתום", ומשה רוטמן בשם ה"חברה קדישא" והנהלת הקהילה הקונסרבטיבית. אחרון המברכים מבין נציגי הארגונים המקומיים היה ד"ר דוד אנגלברג.[56] גם בוויכוח הכללי שהטביע את חותמו על ההחלטות ועל עתיד התנועה בשנים הבאות בטראנסילבניה, בלטו הנציגים המקומיים.

מבין מוסרי הדו"חות הראשונים היה דוד טיהאנ'י, ה"ראש־ראשון" של "אביבה־באריסיה" בטראנסילבניה. הוא קבל על שהנהגת התנועה הציונית לא עשתה

דבר למען הנוער היהודי. אולם המכאיב הוא, הוסיף, כי מן הדין־וחשבון שמסרו מנהיגי התנועה גם לא הורגש הרצון לעשות למענו. "בעשרים ותשעה מקומות יש סניפים לתנועה הציונית בטראנסילבניה, אולם באחד־עשר מקומות מנוהלת התנועה בידי הנוער באופן בלעדי. לאור מצב זה, שואל אני, מה יהא על עתידה של התנועה הציונית בטראנסילבניה? התנועה הציונית תקום, לדעתי, או תיפול עם הנוער!"[57]

דובר אחר של הוועידה, אף הוא מבני העיר ואשאר־האיי, שמעון הירש, מי שהיה לימים מאישיה הבולטים של התנועה הציונית בטראנסילבניה (ונרצח בשנת 1937 על־ידי חוליגנים רומניים בעת התקפתם על כנס ציוני בטאמאשבורג), טען "כי בשום מקום איני רואה את החברים הוותיקים של התנועה".[58] בדברו על כיוונה הפוליטי של "המפלגה היהודית" תבע כי תנהל מדיניות ציונית מובהקת. בסוף דבריו עמד אף הוא על בעיית הנוער: "על התנועה להקריב כל קרבן לרכישת לב הנוער היהודי לרעיון הציוני, והדרך היחידה לכך היא החלוציות וייסודן של חוות הכשרה חלוציות לחינוך חקלאי, בהן יתחנכו בני הנוער לעמל כפיים לקראת חיי חלוציות בארץ". בכיוון זה המשיך גם ד"ר דוד אנגלברג שתבע "להכניס סעיף נוער מיוחד לתקציבה של התנועה שיוקדש לחינוך הנוער בלבד".[59] ראוי לציין, שמבין ארבעה־עשר המתווכחים הראשונים שקבעו את הכיוון הכללי של הוועידה, מחציתם היו בני התנועה המקומית.

בהמשך הדיונים, תבעו הדוברים "אוריינטציה חזקה על ארץ־ישראל", ואפרים ימבור, מי שהיה לימים חבר מערכת העיתון היומי "המשמר" בישראל, הצביע בהרחבה על המשבר הכלכלי שפקד את אירופה ושפגע במיוחד במעמד הביניוני. הוא תבע "פרודוקטיביזציה" של הציבור היהודי בטראנסילבניה, שתוכל להתגשם במלואה רק בארץ־ישראל. הוא טען כי על "ההון היהודי הגדול לנוע לארץ־ישראל, כדי ליצור מקורות פרנסה ועבודה לרבבות העובדים". ולבסוף קבע כי "פעילותה של התנועה הציונית בטראנסילבניה אינה מספקת, כי רק מתי־מעט חלוצים עולים ארצה, ולכן יש מקום להקמתה של תנועה ציונית־חלוצית חדשה בטראנסילבניה, שכיוונה יהיה חלוצי־סוציאליסטי". ואכן, בו במקום הודיע על כינונה של תנועה כזו בשם "דור חדש".[60]

גם דוברים אחרים מבני המקום, כגון ברוך ואלטר ואלישבע רוזנפלד, תבעו את הגברת החינוך העברי והרחבת חוגי הלומדים והמדברים עברית. ההלטות הוועידה הושפעו במידה מכרעת מדבריהם של פעילי התנועה, אולם לא רק דבריהם השפיעו, ואף לא יכולת הניסוח שבה נתברכו, אלא גם מעשיהם עמדו לנגד באי הוועידה.

דו"ח ההכנסות של קרן־היסוד, הקרן־הקיימת ורשימת שוקלי השקלים בטראנסילביה, שפורסם לקראת הוועידה, הוכיח כי ציוני ואשאר־האיי עמדו במקום הרביעי מכלל 198 סניפים רשומים.[61] במכירת שקלים הגיעו לעליה של למעלה מ־10% לעומת שנת 1928. תרומות בני העיר ב־1930 הגיעו ל־288.250 לא"י רומניות לקרן־היסוד ו־104.277 לא"י רומניות לקרן־הקיימת.[62] סכומים

גדולים אלה העידו על נכונות לא רק לדבר נאה, כי אם גם לקיים נאה. וכל זאת בנוסף לחוות ההכשרה החלוציות, שבהן חונכו לקראת העליה לארץ. אף מספר החלוצים מוואשאר־האיי שעלו ארצה — בהשוואה למספרם מטראנסילבניה כולה — העיד על הרוח הלאומית שפיעמה בהם.

עיון בדיווחים מהתקופה מלמד על אווירה של פעילות ושל התעוררות כללית שהתבטאה בעיבוד תוכניות פעולה, הפעלת חוגי תרבות וייסוד חוגים ללימוד השפה העברית.

התנופה שבה החלו לפעול, משכה אחריה אוהדים, שעמדו עד כה מנגד. מספר החברים הרשומים בזרמים הפוליטיים השונים גדל והלך; מספר המתנדבים לפעילויות התרחב, ואף ההישגים גדלו. קברניטי התנועה מטראנסילבניה לא פסקו להלל, מעל דפי העתונות הציונית של ציוני טראנסילבניה, הן את מידת מסירותם של פעילי התנועה המקומיים והן את תוצאות מסירותם שהתבטא בהכנסות לקרנות הלאומיות, במספר המאורגנים בתנועת הנוער, בהתרחבות החינוך העברי ומספר החלוצים ששמו פניהם לעלות ארצה.

מספר המפלגות הציוניות בעיר זו נע תמיד בין ארבע לחמש. בראשן צעדה תנועת אביבה־באריסיה,[63] אשר קיבלה ב־1931 187 קולות בוואשאר־האיי מכלל 371 השוקלים, שהם גם בעלי זכות הבחירה. במקום השני צעדו הציונים הכלליים עם 38 קולות, במקום השלישי הרוויזיוניסטים, אוהדי ז׳בוטינסקי,[64] עם 16 קולות, במקום הרביעי היו אנשי ארץ־ישראל העובדת (הכוונה לאנשי השומר־הצעיר) עם 14 קולות, ובמקום האחרון היו אנשי ״המזרחי״. למרות היותם מאורגנים ביותר, זכו ב־3 קולות בלבד.[65] עם זאת אין להסיק מסקנות מוחלטות לגבי מספר הפעילים על־פי מספר רוכשי השקלים, כיוון שקניית השקל הציוני עלתה אז בסכומים גבוהים למדי, והדבר לא היה בהישג ידו של כל אחד.

ייחודה של הוועידה האחת־עשרה של ציוני טראנסילבניה והשוני מוועידות קודמות השתקפו בשניים אלה: בשילוב הלא־ציונים בפעילותה של הסוכנות היהודית בטראנסילבניה ובהתגבשות של תנועת הנשים הציוניות בטראנסילבניה. הוועידה החליטה לצרף לחוג הפעילים גם כוחות ציבוריים שלא הגדירו את עצמם כציוניים אך אהדו את התנועה.[66]

במסגרת הוועידה הציונית האחת־עשרה קיימה תנועת הנשים הציוניות ויצ״ו את ועידתה השלישית. זו נערכה ב־27.12.1931, ובה הופיעה זו הפעם הראשונה עם תוכנית פרוגרמטית ומגמה לאומית־ציבורית ברורה. ואלו ההחלטות שנתקבלו:

1. תנועת הנשים הציוניות ויצ״ו מחליטה לקבוע סכום של 2.500 לא״י רומניות לשנה, לעיתון התנועה הציונית בטראנסילבניה ״אוי־קור״, לשם פרסום מתמיד של תוכניותיה ופעילותה.

2. התנועה מחליטה לנהל מאבק נגד מגמות המלחמה של המעצמות למיניהן במסגרת ״תנועת הנשים הבינלאומית נגד המלחמה״.

3. כן מחליטה התנועה לשגר לקונגרס הציוני הקרוב, שיתקיים בבאזל, מספר גדול יותר של נציגות, והיא מתחילה מיד בהכנות לכך.

4. התנועה מחליטה כי "הבאזאר" של תנועת הנשים משנת 1932 ייערך בעיר קלויזנבורג.

5. המרכז בטראנסילבניה יודיע לאכסקוטיבה העולמית של ויצ"ו כי הוא יתמוך בה בכל הדרכים והאמצעים, ימלא אחר הוראותיה ויטפח את תנועת הנשים.

6. התנועה מכירה בוועד־הפועל המצומצם של ויצ"ו כגוף האכסקוטיבי היחיד של ויצ"ו בטראנסילבניה.

7. התנועה מחליטה למסור ב"ברית היהודית הלאומית" של יהודי טראנסיל־בניה את מחצית הכנסותיה השנתיות.

8. הוועידה מחליטה לבחור בגב' ד"ר אברהם כיו"ר התנועה בטראנסילבניה וכן בחברות נוספות לנשיאותה, ביניהן גב' ד"ר בארגאר מוואשר־האיי כחברת הנשיאות. היא מטילה על הנשיאות לעמוד בקשר עם חברות אחרות ולהכין תוכנית לפעילות תרבותית.

9. הוועידה מצהירה, כי תשתדל לבצע את החלטותיו של הקונגרס ה־6 של תנועת ויצ"ו העולמית.

10. הוועידה מחליטה לייסד בכל הסניפים ספריות. מכלל ההכנסות השנתיות יוקדשו 20% לקניית ספרים. כן חייבת כל קבוצת פעילים, או סניף, לשלוח את רשימת הספרים שברשות הספריה המקומית לידיעת יו"ר ויצ"ו בטראנסילבניה.

11. הוועידה מחליטה לתמוך בפיתוח המוסיקה היהודית, במקהלות היהודיות ובארגוני המוסיקה היהודיים.

12. הוועידה מצהירה כי תנועת הנשים של ויצ"ו תומכת בכל גני הילדים העבריים בטראנסילבניה, תשתדל להכניסם תחת השפעתה ולייסד גני ילדים עבריים חדשים.

13. הוועידה מצהירה כי תערוך מדי שנה בשנה את "יום הילד היהודי" עם הצגות ילדים, כינוסי־מנחה מוקדשים לסיפורים על נושאים יהודיים־לאומיים, וכן תארגן תהלוכות של ילדים יהודיים.

14. הוועידה קובעת, כי במסגרת המגמה של הפצת הלשון העברית והתרבות העברית תומכת התנועה בכוחות ההוראה העבריים, תרבה במספרם ותשתמש בידיעותיהם.

15. הוועידה מחליטה כי כל קבוצה של נשות ויצ"ו חייבת לסייע במפעלי הקק"ל ולהרחיב את חוגי התורמים.

16. התנועה מחייבת כל עקרת בית יהודית להפריש מתקציבה הביתי — בהתאם ליכולתה — תרומה מינימלית לקק"ל.

17. כן מחליטה התנועה לחייב כל קבוצת נשים ציוניות, המונה 50 חברה, לתרום חלק מוגדר מהכנסותיה לקרן־היסוד.

18. התנועה מחליטה כי בכל מסיבת פורים יוקדש חלק מהכנסותיה של כל קבוצת חברות לנטיעת עץ אחד לפחות, בארץ־ישראל.

19. התנועה מחליטה, כי כל חברה, כפרט, חייבת לסייע בכל המפעלים של הקק"ל.

נציין, כי קבוצת נשות ויצ"ו בוואשאר־האיי גילתה פעילות ענפה,[67] כפי שאנו למדים מהדו"ח שפורסם. למרות המשבר הכלכלי ששרר אז בטראנסילבניה, כבעולם כולו, הצליחו במסירותן לארגן מסיבות חמישה־עשר, שהכנסותיהן הוקדשו לקק"ל ובמרכזן עמדו נושאים לאומיים או לקוחים מהפולקלור והמסורת היהודית. כן אורגנו מפעלי קק"ל וקרן־היסוד, הוגדל מספר המבקרים בגן הילדים היהודי־עברי, ניטע גן פרחים וגן ירקות ליד הגן, כדי לקרב את הילדים לחקלאות ולאווירת הארץ.[68]

מספר החברות הפעילות בויצ"ו בשנת 1930 היה 140, ומלבדן היו עוד רבות שאהדו ותמכו. הכנסותיהן הגיעו ל־82.574 לא"י רומניות.

התארגנות מחודשת בתנועה המקומית

ההתעוררות הציונית המחודשת בעקבות הוועידה האחת־עשרה הביאה להת־ארגנות כללית ברחבי טראנסילבניה, וכמובן גם בוואשאר־האיי.

ב־17.1.1932 נערכה האסיפה השנתית הרגילה של ציוני העיר, בראשותו של ד"ר דוד אנגלברג. סקירתו של מצב התנועה במקום וקריאתו להתעוררות כללית נתקבלו בהתלהבות. המשיך אחריו ד"ר משה ברנר, היו"ר לעניני ארגון, אשר תיאר את שלבי ההתארגנות המתוכננים, תוך העלאת מסכת העשייה בתקופה שחלפה. בין היתר תיאר את הפעילות למען הקק"ל, וקרן־היסוד, המסיבות לרגל מועדים יהודיים שהכנסותיהן הוקדשו למטרות לאומיות, מפגשי נוער, מכירת אתרוגים מארץ־ישראל להגדלת התרומות לקרן־הקיימת, הרחבת גן הילדים, פעילות תנועות הנוער, וגולת הכותרת — ארגון הוועידה האחת־עשרה של ציוני טראנסילבניה.[96]

לאחר שמיעת דו"ח כספי והערות בחרה האסיפה הכללית בהנהלה חדשה, שהיתה אחת הפעילות בתולדות התנועה המקומית בהרכב הבא: קאלמאן וולסטאר, ד"ר משה ברנר, זיגמונד ראבאס, ד"ר יוסף מנדל, ברוך שיוביץ וישראל פרידלנדר. נבחרו ועדות לעניני ארגון, כספים, תרבות, קק"ל, קרן היסוד, עניני ארץ־ישראל, וכן ועדה לעניני נוער.

בפרסום הראשון על פעילות ההנהגה החדשה מיום 16.5.1932 שסיכם את ארבעת חודשי הפעולה[70] הראשונים לאחר ההתארגנות המחודשת, סופר על סיום מפעל מיוחד למען קרן־היסוד שהצליח למרות המשבר הכלכלי, והכניס 270.000

לא"י רומניות, הרחבת הפגישות השבועיות הקבועות, פעילות תרבותיות ענפה, הרחבת חוגי לימוד הלשון והתרבות העברית, הרחבת חוגי החלוצים המתעתדים לעלות ארצה וכו' וכו'.

פרסום נוסף מתאר את השתתפותו של נשיא התנועה הציונית בטראנסילבניה בכנס הסברה במקום, בו מסר דו"ח על רשמיו וביקורו בארץ־ישראל.[71]

פעולות התרבות של התנועה הציונית המקומית נערכו לסירוגין בין מבוגרים ובני נוער.[72] הפעולות בקרב הנוער הקיפו את כל הזרמים האידיאולוגיים, ומדי שבוע היו מרצים מתחלפים על־פי סדר קבוע מראש. הנושאים כללו: ספרות יהודית וכללית, היסטוריה יהודית, ידיעת הארץ, מנהגי ישראל, אבות התנועה, ערבי זכרון לגדולי האומה וכו'. גם אורגן סמינר רעיוני משותף לכל התנועות שנושאיו המר־כזיים היו: היסטוריה יהודית, תולדות הציונות, ספרות עברית ויהודית, ידיעת הארץ ותולדותיה, סוציולוגיה יהודית על־פי ארתור רופין.[73]

סוג פעילות אחר ושכיח היה "המבחן התנועתי", שנערך מדי קיץ ונמשך שבוע ימים. חברי תנועות הנוער היו נבחנים בהיקף ידיעתם על ארץ־ישראל, הציונות, תרבות ישראל וידיעת הלשון העברית. אחד הדיווחים[74] מתאר את אסיפת הזכרון שנערכה לזכרו של מייסד התנועה הציונית, שנערכה, בשנת 1935 בבית־הכנסת של קהילת הסטטוס־קוו, בהשתתפות בני נוער ומבוגרים, כשהטכס נוהל כולו בידי בני הנוער.[75]

עם סיום המבחנים נערכה הופעת ראווה לפני קהל הורים יהודים ומוזמנים נכרים. מוקבל היה שרק אלה שעמדו במבחן יוכלו להתקבל כחברים בתנועה ולהיות מועמדים לעלות ארצה. למותר להדגיש, כי בטרם צאתם הלכו לשנתיים עד שלוש לחוות הכשרה חלוצית, כדי לאמן ידיהם במלאכת החקלאות ולהתרגל לחיי עמל וצנע. רוב המועמדים להכשרה חלוצית היו בוגרי בתי־ספר תיכוניים, בני משפחות אמידות. הנוער היהודי גם אימן ידיו בכללי ההגנה העצמית. בני הנוער השוואבי־הגרמני המקומיים ניסו לעיתים קרובות לתקוף קבוצות נוער יהודי,[76] ברצותם להפגין את הכוח הגרמני. כאלה נמצאו גם בקרב הנוער הרומני או ההונגרי. תופעה זו חיזקה את תודעתם הציונית של בני הנוער היהודיים ודחפה אותם להתאמן במלאכת ההתגוננות. בתחום זה היטיבו מכולם בני הנוער שהיו קרובים לתנועת בית"ר.

הוועידה ה־12 של ציוני טראנסילבניה

הוועידה ה־12 של ציוני טראנסילבניה כונסה, בהתאם להחלטת הוועידה האחת־עשרה, בעיר טאמאסבורג, ביוני 1933. השתתפו בה 157 צירים, לערב הפתיחה באו 2500 מוזמנים, ביניהם נציגי השלטונות ואורחים מחו"ל. ואשאר־האיי היתה מיוצגת על־ידי אחד־עשר צירים.[77] הוועידה שנערכה בקולנוע המקומי הגדול נפתחה בחגיגיות רבה. העיתונות היהודית כתבה: "למעשה רק כעת

מתחילה הציונות בטראנסילבניה", וזאת משום שהוויכוח בערב הפתיחה נערך בעברית צחה, דבר לא מקובל בקרב ציוני טראנסילבניה. את נאום הפתיחה נשא ד"ר ארנסט וֶרמֶש, נשיא ההסתדרות הציונית בטראנסילבניה. זו היתה הוועידה הראשונה בסימן עלייתו של הנאציזם והסכנות לעם היהודי שבאו עמו. על כך הצביע במרומז נשיא ההסתדרות הציונית בטראנסילבניה באומרו: "כי לא אחת קמו עלינו לכלותנו, אך אנו בהיסטוריה הארוכה של עמנו ידענו להתגבר על אויבים וגם הפעם נתגבר עליהם כי עם ישראל חי".[78]

בדיוני הוועידה עלתה מחרוזת מגוונת של נושאים, וביניהם: בעיית ארץ־ישראל, תמיכה בחוות ההכשרה של חלוצי התנועה, תמיכה בקרנות הלאומיות, הפצת התרבות העברית, סולידריות עם האחים הסובלים בגרמניה וכו'. גם בוועידה זו, כמו בוועידות שקדמו לה, נטלו צירי התנועה מוואשאר־האיי חלק בולט בדיונים ובניסוח ההחלטות, וכמובן ששיתפו אחר כך את חברי התנועה בוואשאר־האיי בדיונים־וחשבונות מן הוועידה. ואכן ניכרה השפעתה על המשך הפעילות הציונית במקום, שהחלה לשאת אופי דרמטי יותר משום אווירת המשבר באירופה ותחושת הסכנה הנאצית, שהלכה וגברה. לאווירה זו הוסיפו גם דיוני הקונגרס הציוני ה־17, שנערך באותם ימים בפראג.[79]

הפעילות הארגונית־התרבותית של ציוני העיר צויינה לשבח על ידי העיתונות הציונית,[80] אולם אווירת השיגשוג לא מנעה את התפטרותו הפתאומית של ד"ר משה ברנר מתפקידו כיו"ר התנועה המקומית.[81] במקומה של ההנהגה שהתפטרה, נבחרה הנהגה חדשה ובראשה ד"ר מרדכי לוי.[82]

לקראת הוועידה השלוש־עשרה

על מידת פעילותה של התנועה הציונית המקומית ועל חלקה היחסי בהשוואה לכלל הסניפים של התנועה הציונית בטראנסילבניה בשנים 1934—1933 ניתן להסיק מתרומותיהם של חברי התנועה ואוהדיה לקרנות הלאומיות, ממספר חבריה המאורגנים משלמי מס־חבר, וממספר החלוצים שהכשירו את עצמם בחוות ההכשרה לקראת עלייתם ארצה. מדו"ח ההכנסות לקרנות הלאומיות בטראנסילבניה, שפורסם[83] ב־18.11.1933, בעיתון הציוני "אוי־קור" מסתבר כי כלל ההכנסות לטובת קרן היסוד בשנת תרצ"ג היו 1,712,342 לא"י רומניות, במאה ועשרים אלף לא"י יותר מאשר בשנה הקודמת. וכל זאת נוסף לתרומות לקק"ל ולקרנות העזרה ליהודי גרמניה, הגידול בא מהערים: טאמאשבורג, גרוס־וארדיין, קארנסבאש, דאבא, קלויזנבורג, אורשובה, מדג'יאש, לוגוז, אראד וואשאר־האיי. סך־הכל הסניפים הפעילים של התנועה הציונית בטראנסילבניה היה שמונים, ביניהם 32 בערים והשאר בעיירות. הסניף של ואשאר־האיי הגיע למקום השלישי בתרומות, עם סך של 118,245 לא"י רומניות, ועמד במקום השלישי, אחרי טאמאשבורג וקלויזנבורג, שמספר האוכלוסיה היהודית בהן היה הרבה יותר גבוה.[84]

שיעור הכנסה זה היה הישג אישי של יו"ר קרן היסוד, משה דארוואש.[85] מן הדין־וחשבון שנתפרסם לקראת הוועידה, הסתבר, כי בוואשאר־האיי פעלו באותה תקופה הארגונים הציוניים הבאים:[86]

א. אביבה־בארי סיה: 150 חברים ואוהדים, ביניהם 25 פעילים. בראשה עמדו: מרים שמעון, דוד גרוס, גיורא אש. (בשנים 1934—1933)

ב. בני העבודה: כ־150 חברים ואוהדים ביניהם 45 פעילים. בראשם: יעקב ויינר, משה וארדי ושלמה רובל.

ג. ברית טרומפלדור: כ־100 איש, מהם 46 פעילים. בראשה: ישעיהו קליין, טיבור הירשהורן, אלכסנדר איזאק. ארגון זה כבר היה קיים עוד בשנת 1933, אולם לשיא התפתחותו הגיע ב־1935—1934.[87]

ד. הנוער הציוני: כ־100 חברים ואוהדים מהם כ־60 פעילים. בראשו: פנחס וייס, מרים זיכרמאן, דוד קאורדס ויעקב שפילמאן.

ה. צעירי המזרחי: 200 חברים ואוהדים, ביניהם 125 פעילים. בראשם: יחיאל לאבל, רחל שיינברגר, לאה דובלינגר וגדליהו אברהמי.

ו. השומר הצעיר: 250 חברים ואוהדים, ביניהם 125 פעילים. בראשם: אלכסנדר רוסמן, שלמה יצחקי, יצחק רוסמאן וגדליהו יעקובי.

ז. ויצ"ו הצעירה: 150 חברות ואוהדים, ביניהן 33 פעילות. בראשה: מגדלנה שמעון, מגדלנה שוורץ, ואלישבע רוזנפלד.

חברי "בני העבודה" יחד עם "השומר הצעיר", מזה, וחברי "הפועל המזרחי־צעירי המזרחי", מזה, קיימו, כל תנועה בפני עצמה, חוות הכשרה, שבהן הכשירו את עצמם מטראנסילבניה כולה לעליה ארצה.

בהנהלת התנועה הציונית בוואשאר־האיי היו באותה שנה 7 חברים ומועצת התנועה מנתה עשרה חברים נוספים. במשך שנת תרצ"ג נערכו 36 פעולות תרבות והסברה ונאספו הסכומים הבאים: מסי־חבר ותרומות למימון פעולותיה של התנועה 109,202 לא"י רומניות; לקרן־הקיימת 202,231 לא"י; לקרן־היסוד 199,983. סך־הכל: 511,416 לא"י רומניות.[88]

התנועה הציונית בוואשאר־האיי הביאה איפוא לוועידה הציונית השלוש־עשרה של ציוני טראנסילבניה יבול מבורך של פעילות ושל שותפות פיסקלית להגשמת הרעיון הלאומי.

הוועידה השלוש־עשרה, שהתקיימה בעיר אראד, ב־26.5.1934, בחרה באחד־עשר צירים מוואשאר־האיי ל"ועד הפועל המורחב", וכן בחרה ביו"ר קרן־היסוד במקום, משה דארוואש, כחבר בקורטוריון הארצי של קרן־היסוד. כמו לאחר ועידות קודמות חזרו גם הפעם צירי הוועידה לביתם נכונים להמשיך ביתר שאת בפעילות ציונית. הידיעות מגרמניה והתגברות שנאת ישראל ברומניה דירבנו עוד יותר את הפעילים, בעלי התודעה הלאומית המפותחת לבנות תנועה איתנה, שתשמש מרכז משיכה לנוער היהודי.

במשך שנת 1934 נוהלה פעילות ציונית ערה, כשהאישיות הבולטת בתקופה זו היה ד"ר אנדור קארטאס, שנשא באחריות לקיומה הפעיל של התנועה. מאמריו בעיתונות הציונית בנושאים לאומיים,[89] עוררו הד רחב,[90] גם בקרב הנוער החרדי, בני ישיבות או בקרב בני הנוער העובד.

כדי למשוך פעילים במספר רב ככל האפשר לתנועה, הוחלט להזרים דם חדש לתוכה לעיתים קרובות ככל האפשר. נבחרה הנהלה חדשה, בראשותם של קארול גרינוולד וד"ר אנדראש קארטאס, שהחייתה את הפעילות ההסברתית והרחיבה את הפעילות התרבותית. בשנה זו, 35—1934, גם קיבלו החלוצים הראשונים את רשיונות העליה המיוחלים.[91]

קבלת הידיעה על רשות העליה לוותיקי התנועה השרתה אווירה של חג במקום והפיחה תקוות בלבם של האחרים, שציפו אף הם לעליה. חלק מהעולים נקלטו בתנועה ההתיישבותית כחברי קיבוצים ואחרים פנו למושב. תנועות הנוער התחרו ביניהן בעריכת חגיגות פרידה לעולים. קבלת רשיונות העליה הגבירה את הזרימה לשורות התנועות ועשרות אוהדים הצטרפו כחברים.

הוועידה הארבע־עשרה של ציוני טראנסילבניה

"הוועד־הפועל המצומצם", שפעל כגוף מבצע ליד מוסדות התנועה הציונית בין ועידה לוועידה, החליט עוד בשלהי שנת 1934, להטיל על חברי התנועה הציונית בוואשאר־האיי את הכנתה, ארגונה ואירוחה של הוועידה הציונית הרבע־עשרה בטראנסילבניה. בפניית ה"וועד־הפועל המצומצם" אל הנהלת הסניף בוואשאר־האיי נומקה ההחלטה במלים אלה: "הצלחתכם היוצאת מגדר הרגיל לארגן ולארח שלוש ועידות ציוניות קודמות ולהשפיע על הדיונים וההחלטות".[92] יחד עם ההכנות לקראת הוועידה ה־14 התכוננו ציוני טראנסילבניה גם לקראת הקונגרס הציוני שעמד להתכנס בלוצרן שבשווייץ. כמו בבחירות לקונגרס הציוני הקודם, ה־18, שנתכנס בפראג (4.9—21.8 1933), היו הבחירות מלוות גם הפעם במא־בק פוליטי ער בין המפלגות.[93] מיד אחרי הבחירות המוקדמות לוועידה ה־14 של ציוני טראנסילבניה, שנערכו בחודש מאי 1935 ונסתיימו ב־2 ביוני, נחלצו ציוני ואשאר־האיי להכנות הוועידה עצמה ולאירוח הצירים. הם דאגו לתוכנית אומנותית ולציוד הצירים בחומר בכתב, שהכיל סקירה תמציתית על מדיניותה של התנועה הציונית העולמית ובעיות העם היהודי.[94]

במקביל לוועידה ה־14 של ציוני טראנסילבניה נתקיימה בוואשאר־האיי גם הוועידה ה־6 של ויצ"ו בטראנסילבניה.

הוועידה ה־14 נפתחה ב־15.6.1935 בבית־התרבות היהודי המקומי וסמלה היה "ועידת היד", לאמור "יד (י"ד) לציוני טראנסילבניה". בוועידה זו השתתף גם יוסף שפרינצק מישראל, לימים יו"ר הכנסת. את נאום הפתיחה נשא ארנסט ורמש, נשיא ההסתדרות הציונית במשך זמן ממושך. בירכו קארול גרינוואלד,

יו"ר הסניף המקומי, ד"ר תיאודור פישר, נשיא הכבוד של התנועה הציונית בטראנסילבניה, ד"ר פנחס לוי, רבה של הקהילה הקונסרבטיבית, שדבריו על סוד קיומה של האומה נתקבלו בתשואות רמות: "הכוח היחיד ששמר על האומה ואחדותה היתה תורת ישראל, ועליה יש לשמור מכל משמר. תורת ישראל שמרה על העם ומי שמעוניין באמת ובתמים בהמשך קיומו של העם חייב להמשיך לשמור עליה ולחזק את אושיותיה. השתתפתי בשנת 1914 בכינוס היסוד של ציוני עירנו ונשאלתי אז, כפי ששואלים אותי היום, מה לרב בוועידה ציונית? השיבותי, והריני משיב גם כעת, כי מקומו של רב בישראל בתנועה הציונית".[95] אחריו בירכו נציגי הקהילה, המוסדות והגופים השונים בעיר. חתמה את שורת המברכים הגב' ד"ר רחל קלומפוס, נציגת הסוכנות היהודית מהארץ ומהמרכז שבלונדון.

דיוני הוועידה, החלטותיה, ובעיקר יישומן של ההחלטות, הביאו לשינויים במפת המפלגות בטראנסילבניה. מוועידה זו ואילך נתגבשו שני כוחות פוליטיים חדשים בתחום הגלילי והעירוני כאחד, והם הרוויזיוניסטים והציונים הכלליים. אם כי שני כוחות אלו כבר הופיעו בוועידה השישית (1925) הרי לידי גיבוש הגיעו רק בוועידה ה־14.

מוועידה זו ואילך החלה מפלגת הציונים הכלליים לפעול, בהשפעת שליחיה מהארץ, גם בוואשאר־האיי, ובראשה עמדו יחיאל האמלט וד"ר דוד אנגלברג. כבר בחודש יולי, לאמור, חודש לאחר קיומה של הוועידה ה־14, נתקיימה אסיפתה הראשונה (15.7.1935). את ההרצאה האידיאולוגית נשא ד"ר דוד אנגלברג, שהעלה את עיקרי התפיסה הכלל־ציונית ואת השוני שבינה לבין התפיסות הפוליטיות של המפלגות האחרות. הוויכוח הרעיוני הופנה בעיקר נגד "ארץ־ישראל העובדת", לאמור נגד הדרך הפועלית בציונות. לעמדה זאת היו הדים גם בעיתונות הציונית שבטראנסילבניה. מיד לאחר הבחירות לקונגרס הציוני ה־18, טען ד"ר משה ברנר, יו"ר הסניף המקומי, במכתב למערכת "אוי־קור", "כי נצחונם של אנשי ארץ־ישראל העובדת נתאפשר אך ורק משום חוסר הבקיאות ואי־ההתמצאות במפלגות למיניהן. אחרת לא יכול היה להיווצר מצב שאותם סוחרים עשירים שחנויותיהן פרושות לאורך כיכרה המרכזית של העיר יצביעו בעד מפלגות בעלות נטיה שמאלית".[96]

תוצאה אחרת מהוועידה ה־14 היתה חיזוק החינוך הציוני והרחבת רשת לומדי השפה העברית. באסיפת אזכרה לזכרם של ח.נ. ביאליק והרצל בבית־הכנסת של הקהילה הקונסרבטיבית (בכ' תמוז תרצ"ה) תבע רבה של הקהילה מכל שליח וכל נציג ציוני ללמוד עברית ולהתעמק בתרבות ישראל ובמורשת האומה "אחרת אינני ממלא את שליחותו כראוי".[97] לקריאה זו היתה השפעה ממשית, ורוב פעילי התנועה נטלו חלק בקורסים לעברית. צירופם של יהודים בעלי נטיה ציונית לחבר הפעילים למען קרן־היסוד, מבלי שנתבעו להצהיר פומבית על ציונותם, נתן תנופה גדולה לקרן זו ולקרנות האחרות. בשנת 1936 נוסד בוואשאר־האיי סניף

"הסוכנות היהודית למען ארץ־ישראל", שעם הנהלתה גמנו גם לא־ציונים. להנהלה הארצית של "הסוכנות היהודית" בגליל טראנסילבניה צורפו עשרה עסקנים בעלי מעמד מוואשאר־האיי. באותו זמן הוחל ב"מבצע סרטי הסברה", משמע הקרנת סרטים שהובאו מארץ־ישראל ותיארו את מפעל הבניה בארץ. יהודי העיר ראו והתפעלו, ובין הצופים היו גם בני נוער, שהוריהם אסרו עליהם כל התקרבות לרעיון הציוני.[98] גם תושביה הלא־יהודיים של העיר חזו בהקרנת הסרטים והוקסמו מיהודים "עובדי אדמה" ומייבשי הביצות. אם בעת הוועידה עמדו ציוני העיר במקום הרביעי בלוח ההישגים של כלל סניפי התנועה בטראנסילבניה, טיפסו ועלו לאחר הוועידה למקום השלישי ואף למקום השני. גם ההחלטות שנתקבלו בוועידה, ומנו 91 סעיפים, הוגשמו רובם על־ידי ציוני העיר. גם הדו"ח המיוחד שפורסם לקראת הוועידה ה־15 על פעילותו של הסניף המקומי והכולל תיאור מפורט של מערכת הפעולות המגוונת, מספר בשבחם של הפעילים במקום.[100]

הוועידה החמש־עשרה

כפי שכבר הוזכר מקודם, הוחלט לכנס את הוועידה ה־15 בקלויזנבורג, והיא תוכננה ל־27.12.1936. אולם יחסם החשדני של שלטונות רומניה בעיר זו למגמותיה של התנועה הציונית, שהושפעו מלחציה של ממשלת בריטניה על ממשלת רומניה להקטין את גלי העליה לארץ — טראנסילבניה היתה אז אחת הגלילות במדינה, בו היו מספר נכבד של חלוצים שהתכוננו לעליה, — גרם לדחיית הוועידה. זאת ועוד. ממשלת רומניה, שנטתה לאנטישמיות, הוטרדה על־ידי התגברות כוחות "משמר הברזל" וחששה מפני כל התארגנות ציבורית, לרבות התארגנות ציונית, אם כי התנועה הציונית היתה בעלת אוריינטציה פרו־ממשלתית. לכן הביע מושלה הצבאי של מחוז קלוז' ושל העיר קלויזנבורג התנגדות לכינוס הוועידה בתאריך המוצע. לאחר בקשות חוזרות ונישנות ודין־ודברים ממושך בין[101] המוסדות הציוניים לשלטונות המדינה, אושר כינוס הוועידה בעיר גרוס־ווארדיין ב־2.5.37, ארבעה חודשים לפני כינוס הקונגרס ה־20 של התנועה הציונית העולמית בציריך.

מהדו"ח שנתפרסם לקראת הוועידה ה־15 של ציוני טראנסילבניה, למדים אנו על פעילות ענפה[102] וערה בוואשאר־האיי, על התפתחות החינוך היהודי הלאומי במקום, וכן על המעמד המכובד של ציוני ואשאר־האיי בסולם ההישגים. מכלל 91 הקהילות בטראנסילבניה שגילו — בתקופה זו — פעילות ציונית ופיתחו את התרבות היהודית, זכתה ואשאר־האיי במקום הרביעי. הדו"ח מציין, כי בניגוד לשנים קודמות נטלה הפעם חלק בפעילות הציונית גם הקהילה הקונסרבטיבית כגוף מאורגן, דבר שחלק ממנהיגיה ואיגוד הנשים היהודיות התנגדו לו עד לשנת 1936—1935. כן גדל מספר הצירים לוועידה והגיע ל־18. מספר זה אינו כולל את נציגי תנועות הנוער הציוניות, שהופיעו ברשימה ארצית עצמאית. חלק מהצירים אף נבחר ל"ועד הפועל המורחב" של הוועידה. משה דאוואש נבחר מחדש

לקוראטוריון של קרן־היסוד ולהנהלתו נבחרו עשרה צירים מוואשאר־האיי. גם להנהלה הארצית של ויצ"ו נבחרה צירה מוואשאר־האיי.[103]

הימים שלאחר הוועידה ה־15 הוקדשו למאבק הסברתי נגד מגמותיה של ממשלת המנדאט לצמצום העליה. כן עוררה ויכוחים הצעת החלוקה של "ועדת פיל". אולם ככל שחלפו החודשים כן קדרו השמים מעל ראשה של הציבוריות הציונית ונושאים אחרים עלו למרכז הדיון. הידיעות על התעצמותה של גרמניה, הרדיפות על יהודי גרמניה, התגרותו של "משמר הברזל" האנטישמי, נסיונות של הסטודנטים הרומניים בטראנסילבניה לפרוע פרעות ביהודים, התקפת הרימונים על כנס ציוני בטאמאשבורג, בה נהרג שמעון הירש, דמות בולטת בתנועה הציונית בטראנסילבניה, והאיומים שהשמיעו הנאצים נגד יהודי העולם, כל אלה העכירו את הרוחות וחייבו כינון הנהגה חדשה איתנה, בגליל כולו ובוואשאר־האיי כאחת.

יהודי העיר לא רק השתתפו בהפגנות נגד ממשלת המנדאט אלא גם הושיטו יד מסייעת לחלוצי הארצות הסמוכות, שנאלצו להימלט מהנאצים ועברו את טראנסילבניה. בדרכם לנמל קונסטאנצה קיבלו חלוצים אלה סיוע בכסף, ביגוד ומזון. בד בבד גם נתגברה הנטיה בקרב הצעירים לעלות ארצה, בכל מחיר, למרות הקשיים שנערמו בדרכם בין על־ידי גורמים מקומיים ובין על־ידי ממשלת המנדאט.

למען מפעל „הבצרון והבטחון"

עם מאורעות הדמים שפרצו בארץ־ישראל בשנת 1936, הציף גל של הזדהות את יהודי טראנסילבניה, שהחליטו לסייע לישוב הלוחם בגוף ובממון. מספר החלוצים שהצטרפו לחוות ההכשרה המקומית, בתקווה להגיע לארץ במהרה, גדל בקצב נמרץ. עם הלבבות נפתחו גם הכיסים. אסיפת פעילים ואוהדים גדולה נתקיימה ב־16.10.36, עשרה ימים לפני קיום ועידת ציוני טראנסילבניה המיוחדת, שהוקדשה לנושא "הבצרון והבטחון" בארץ־ישראל. בכנס זה נידונו הדרכים והשיטות לארגון המפעל, עליו הכריזו ציוני הגליל ובו נשתלבו ציוני העיר.[104]

אירועי הימים חייבו התארגנות מחודשת, במגמה לייעל את מכשיר הסיוע לישוב הלוחם. למטרה זו כונסה אסיפת חברים שלא מן המנין, והיא בחרה בהנהלה חדשה ומחוזקת בכוחות רעננים. יו"ר האסיפה, דוד טיהאנ'י, שעמד על חשיבות המפעל, תבע לכלול גם את הכוחות האורתודוכסיים, שעמדו עד כה מנגד, במאמצים למען ארץ־ישראל והרעיון הלאומי. הצעותיו נתקבלו ואף תורגמו לשפת המעש. מתקופה זו ואילך גדל בפועל מספרם של בני הנעורים מבתים אורתודוכסיים[105] בקרב הציונים ובין אלה ששמו פניהם לעלות ארצה. גם היחסים בין חברי התנועות הציוניות, שראו עצמן כחילוניות, אם כי רוב חבריהן גילו נטיה חזקה למסורת, לבין הדתיים היו במשך כל השנים הוגנים ביותר, שלא כבמקומות אחרים

בטראנסילבניה. אסיפה זו גם החליטה לרשום את משה דארוואש בספר הזהב של הקק"ל, לאות תודה והוקרה לפעלו הרב למען יישוב הארץ.[106]

הידיעות מהארץ חוללו מתיחות רבה בקרב יהודי העיר, ודאגתם למפעל הלאומי בארץ־ישראל ולאנשים החיים שם לא ידעה גבול. רמקולים הוצבו במרכזה המפואר של העיר ושידרו מדי יום חדשות מהארץ, וגויי העיר הביטו בתמהון על היהודים האלה החרדים למתרחש בארץ והביעו הערכה לגילויי הסולידריות היהודית.[107] ככל שהרבו להגיע הידיעות על ההתנפלויות הערביות, כן גדלו התרומות למפעל הבצרון והבטחון. גילויי ההזדהות והאחווה עם היישוב בארץ לבשו צורות שונות מהצורות שהיו מקובלות בישובים היהודיים האחרים, והעזרה הכספית הועברה מיד לנציגות הסוכנות היהודית בעיר. עם זאת היתה למאורעות הדמים השפעה הרסנית על אלה שתכננו לעלות. רבים מביניהם נתמלאו חוסר ודאות לגבי העתיד הצפוי בארץ, והחליטו לדחות את מועד עלייתם לימים טובים יותר. אולם הגורל היהודי המר להם מאוד, כי במקום "ימים טובים יותר" באו ימי מלחמת העולם השניה...

הוועידה ה־16, האחרונה לוועידות הציוניות בטראנסילבניה

מאז הוועידה ה־15, בשנת 1937, חלו שינויים מרחיקי־לכת במציאות הפוליטית באירופה בכלל וברומניה בפרט. התנועה הציונית נמצאה בתהליך של התגבשות מתמדת והרחבת שורותיה. עיניה של המשטרה הרומנית היו פקוחות על הגופים השמאליים ("בני־עבודה", "השומר־הצעיר", "אנשי ארץ־ישראל העובדת", "הבונים"). והיו מקרים שחברי השומר־הצעיר נעצרו על־ידי המשטרה בהאשמה של נטיה פרו־קומוניסטית. תופעות כאלה, של מאסרי פעילים מהמפלגות הציוניות השמאליות, היו תדירות מאז שנת 1918, אך במיוחד הוחמר יחס המשטרה בשנים 1937—1940, מחשש של צמיחת מחתרות, ימנית או שמאלית.

גם ההתרחשויות הפוליטיות הכלליות השפיעו על התנועה הציונית ועל האווירה הפנימית בתוכה. הידיעות על סיפוח איזור הרוהר על־ידי הגרמנים, התביעות הגרמניות מצ'כיה, הסכם מינכן מסתיו 1938, ה"אנשלוס" האוסטרי, הסכם מולוטוב־ריבנטרופ, החזרתה של בסרביה לרוסיה, ובעיקר התקפתה של גרמניה על פולין ב־1.9.1939 הדריכו מנוחה ועוררו חרדות.

מרחיקי־ראות מקרב הציונים הצביעו על חומרת המצב עוד בשנת 1937 והטיפו בתקיפות יתירה להסקת מסקנות, משמע, להצלת הנפש והרכוש. הם היו בודדים, אך קולם נשמע בקרב פעילי התנועה, מי בפסימיות קיצונית ומי בפסימיות מאופקת במקצת.

ב־8.6.1937. כונסה אסיפה של מפלגת הציונים הכלליים בוואשאר־האיי ולהנהלתה נבחרו בין היתר גם כאלה שהצביעו על חומרת המצב ועל הסכנות

הצפונות בעתיד. פעילים אלה פתחו בפעולה ציבורית[108] נמרצת במגמה לקדם את הבאות. היו ביניהם שקראו להגירה מידית לארצות אמריקה הלטינית, אחרים נשאו עיניהם לארצות־הברית, אולם הרוב ביקש לקשור את גורלו עם ארץ־ישראל, הסגורה ומסוגרת על־ידי ממשלת המנדאט.

בראשית שנת 1939 נוסדה בעיר תנועת נוער חדשה "בוגרי הנוער הציוני", שנטתה אל מפלגת הציונים הכלליים, דגלה באידיאולוגיה הרצליאנית והתנגדה למלחמת מעמדות. קבוצה זו מנתה בראשונה כ־40 חבר ובראשה עמד ד"ר דוד אנגלברג. אף היא החלה בפעילות אידיאולוגית וציבורית שהושפעה מאירועי התקופה.[109]

ההתרחבות שהחלה במספר חברי התנועה הציונית, ניתנת לאומדן לפי הנתונים שפורסמו לפני הבחירות לוועידה ה־16. לפי הדו"ח הגיע מספר שוקלי השקל הציוני בוואשאר־האיי בשנת 1939 ל־708, לאמור כ־9.5% מכלל האוכלוסיה היהודית במקום.[110] בטראנסילבניה כולה היו בשנת 1939 14.581 שוקלי שקל, לאמור כ־7.25% מכלל האוכלוסיה היהודית. זו היתה האקטיבה הציונית. אך מספר החברים והאוהדים היה הרבה יותר גדול והגיע לכ־40% מכלל האוכלוסיה היהודית. בבחירות שנערכו לקראת הקונגרס הציוני העשרים ואחד, שנתכנס באותה שנה בז'נבה (25—16 באוגוסט 1939) ודן במאבק נגד "הספר הלבן", נטלו חלק 10.814 שוקלי שקל ציוני בטראנסילבניה. מספרים אלה מעידים על גידול רב במנין חברי התנועה הציונית. בבחירות המוקדמות לקראת הקונגרס הציוני ה־21 נבחרו הנציגים הבאים מוואשאר־האיי: מהציונים הכלליים — משה דארוואש; מהמזרחי — יקותיאל משולם גרובר; מברית הקיבוצים — ארץ־ישראל העובדת — אשר איז'אק; ממפלגת המלוכה הפלשתינאית — המקורבת לרוויזיוניסטים — לא נבחר איש; מבאריסיה גם כן לא נבחר איש. אך משלושת הצירים שנבחרו נסע רק אחד, מפאת ההוצאות הגדולות שהיו כרוכות במימון הנסיעה.[111]

הוועידה ה־16 של ציוני טראנסילבניה נתכנסה בסוף חודש ינואר 1940. השתתפו בה 208 צירים,[112] ביניהם כ־20 מוואשאר־האיי. דיוניה היו מעוגנים בבעיות השעה, כאשר באופק נראו בצורה ברורה למדי סימני העתיד. היתה זו הוועידה האחרונה בתולדות התנועה הציונית בטראנסילבניה. חודשים מועטים לאחריה הוחזרה טראנסילבניה הצפונית להונגריה, כתוצאה מהחלטת וינה הנודעת, שהכריחה את רומניה לוותר על חלקה הצפוני של טראנסילבניה ועמה אוכלוסיה יהודית גדולה. בכך נסתם הגולל על התנועה הציונית למשך שלוש שנים, עד סוף חודש נובמבר 1943, כאשר התירה ממשלת הונגריה הפאשיסטית, באופן בלתי צפוי, את פעילותן המבוקרת של תנועות הנוער הציוניות. אולם "ירח דבש" זה לא ארך יותר מחמישה חודשים בלבד. הוא בא אל קיצו כאשר כבשו הגרמנים את טראנסילבניה יחד עם הונגריה כולה.

תנועות נוער ציוניות

בשנות מלחמת העולם הראשונה החל תהליך ייסוד תנועות נוער ציוניות שנמשך, עם הפסקה של 3 שנים, עד לשנת 1944. ראשונים לתהליך זה היו תלמידי בתי־הספר התיכון, ובעקבותיהם קמו ארגוני נוער נוספים שהקיפו את רובו של הנוער היהודי. הארגונים נשאו אופי כללי, ללא הגדרה אידיאית ייחודית, והקיפו קבוצות בעלות תפיסה אידיאולוגית ציונית כללית, ימנית, דתית ושמאלית.

"ברית הנוער עזרא"

התארגנות הנוער התחילה עם ייסוד "ברית הנוער עזרא", בשלהי מלחמת העולם הראשונה. ראשיתה של תנועת נוער זו בהתארגנותם של תלמידי בתי־הספר התיכוניים היהודיים בעיר לשם טיפוח הלמידה העצמית, ללא עזרתם והדרכתם של המורים. הגורם שדירבן אותם היה היחס האנטישמי של חלק ממוריהם בשלהי מלחמת העולם הראשונה, עם הידיעות הראשונות על מפלת הצבא האוסטרי־הונגרי בחזית, וההסתה נגד היהודים שנאשמו באחריות למפלה ובאספקת מזון וביגוד מקולקלים לצבא הלוחם.

משהגיעו הידיעות על התארגנותה של התנועה הציונית בהונגריה ובאוסטריה, נטלו בני הנוער המקומיים את היוזמה לידיהם וכוננו מסגרת עצמאית, בה יוכלו להיפגש שלא תחת קורת הגג של בית־הספר. רוב התלמידים היהודיים מבתי־הספר התיכוניים נימנו אז עם שורות "ברית הנוער עזרא", ומספרם הגיע לעשרות אחדות.[113] מארגניה הראשוניים היו: ברוך לוי ואלכסנדר רוזנפלד. אחריהם המשיכו בארגון הקבוצה ובהדרכתה בנימין לנצט (שעלה ארצה בין ראשוני החלוצים, בשנת 1924, והיה בין מייסדי הרצליה), ברוך שיוביץ, אלאמאר קובאטש ואחרים.

קבוצת נוער זו כללה בנים ובנות בגילים 18—12, והיתה לה נטיה דתית־מסורתית. רובם היו אחר כך לציונים פעילים והשתלבו לאחר גמר המלחמה במסגרת "אביבה־באריסיה".

"המשמר היהודי הלאומי"

אחד הביטויים המרגשים של הדור היהודי הצעיר בעיר, היתה ההיחלצות עם נשק־מגן ביד להגנה על הנפש ועל הרכוש היהודיים. יוזמיה היו ברובם חיילים וקצינים יהודיים, משוחררי הצבא האוסטרי־הונגרי.

עם התמוטטותה של המונרכיה האוסטרית־הונגרית, ובעקבות רציחתו של ראש ממשלת הונגריה, סטפאן טיסה, ב־31.10.1918, שהואשם כאחראי ראשי לתבוסתה של הונגריה, התחילה תקופה של אנדרלמוסיה ציבורית: הפרות סדר חמורות, שוד דרכים, התנפלויות על האמידים ומעשי רצח לעשרות בעריה ובכפריה של הונגריה וטראנסילבניה. המתנפלים היו חיילים הונגריים אכולי מרירות, ששבו עם התמוטטות החזית הצבאית משדות הקטל ונטלו עמהם את נשקם האישי, ובמקרים רבים אף את סוסי הצבא.

בזעם כי רב, פנו נגד השלטונות המקומיים, שהואשמו על־ידם באי־תשלום התמיכה המשפחתית לבני משפחותיהם. את נשקם כיוונו נגד בעלי האחוזות, וכמובן גם נגד היהודים, בין אם היו אמידים או רק עבדו בשירותם של האמידים. אחת מתוצאות ההתקפות היתה רציחתם של עשרים ושישה יהודים בפוגרום שנערך בכפר בשם פארקאש־אסו שליד סִינֶאר־וַאר־אַלְיָה בטראנסילבניה.[114] בין הקרבנות, שבהם כילו החיילים ההונגריים את חמתם, היו עשרות יהודים ממאר־מורש וחמישה יהודים באיזור ואשאר־האיי. עשרות משפחות יהודיות, שגרו בכפרי מחוז ואשאר־האיי, ובעיר עצמה, שימשו מטרה לפורעים ולמשתוללים. חיילים שתויים לשכרה פרצו לבתיהם של יהודים רבים, שהם עצמם היו קרבנות הסבל שהיה כרוך בהתמוטטותה של הונגריה, ואשר גילו בשנות המלחמה "פאטריוטיות הונגרית" למעלה מכל מיעוט אחר בטראנסילבניה. מקרי התנפלות על יהודים בודדים, יידוי אבנים על בתי־כנסת, תלישת זקנים של יהודים דתיים והטלת קללות וגידופים ליוו את מעשיהם של עריקי הצבא ההונגרי הממוטט. במיוחד שתו את כוס המרורים יהודי הכפר הארסט־סאג שליד העיר ואשאר־האיי.

לנוכח העובדה ששלטונות הבטחון המקומיים נתפזרו בחודשים ספטמבר־נובמבר 1918, התארגנו עשרות חיילים ומפקדים יהודיים בני העיר וסביבתה, משוחררי הצבא, וחשו עם נשקם בידם להגן על הנפש והרכוש. כמוהם כמאות חיילים יהודיים מכל רחבי הונגריה, משוחררי הצבא ההונגרי, שהתקבצו תחת דגלו של הקפטן ארמין בראגי, היו"ר הדגול של התנועה הציונית בהונגריה, כדי להגן על חייהם ועל רכושם של היהודים.[115]

יוזמי ה"משמר היהודי הלאומי" באיזור ואשאר־האיי היו חיילים ומפקדים יהודיים בעלי תודעה יהודית לאומית, בחלקם חברי "קבוצת עזרא", שהושפעו מסיפורים של החיילים היהודיים, משוחררי השבי הרוסי, על עוז רוחם של אנשי ההגנה העצמית ברוסיה בעת הפוגרומים של שנת 1903.

מפקד "המשמר היהודי הלאומי" בוואשאר־האיי היה הסגן ד"ר אליהו רוזנפלד, שאסף סביבו כמאה חיילים יהודיים משוחררים, טוראים ובעלי דרגות של תת־קצונה וקצינים, עשירי נסיון קרבי, וארגן את ההגנה היהודית. בהודמנות זאת כדאי לציין, כי מספר החיילים היהודיים בצבא האוסטרי־הונגרי במלחמת העולם הראשונה מוואשאר־האיי היה 248, מהם נפלו 48 איש בקרבות. חיילים משוחררים אלה, אורגנו במסגרת של כיתות ומחלקות, ויצאו בחוליות להגן על הבתים ועל הנפש, כשעל זרועם סרט עם מגן דוד. עם סגל הפיקוד של ה"משמר היהודי הלאומי" בוואשאר־האיי נמנו: ד"ר אליהו רוזנפלד, ד"ר אליעזר ציטרון, ד"ר ראובן בארטאר, אפרים שאמשון, ד"ר יוסף שאמשון, ד"ר ברוך ציטרון ורפאל אברהאם. גם במפקדת הגדודים הציוניים ששכנה בבודפשט, בפיקודו של הקפטן ארמין בראגי היו שניים מוואשאר־האיי: סגן משה שוארץ־נהרי וסגן ד"ר יוסף אנגלברג. הופעתם של חיילים יהודיים חמושים, הנכונים להפעיל נשקם להגנת חייהם של יהודים, עשתה רושם עצום על החיילים המתפרעים, ובמיוחד הרשימה

את האצולה ההונגרית ואת הקצונה ההונגרית הגבוהה. עקב תופעה זו נזדקפה קומתם הלאומית של יהודי העיר והאיזור, שהרי היה בכך משום שינוי רדיקלי בגישתם של יהודי האיזור למושג "הגנה על חיי היהודים".

מעשיהם של צעירים בעלי תושיה אלה, שימשו שנים רבות לאחר מכן נושא לשיחות. "המשמר היהודי הלאומי" מילא את תפקידו בהגנה על היהודים עד להופעתו של הצבא הרומני בטראנסילבניה. עם כניסתו נתפרקו מרצונם אנשי "המשמר" מנשקם, בהאמינם, כי הצבא המשחרר יגונן עליהם בשעת הצורך. לימים הסתבר, כי אחדים מבין הצעירים היהודיים דאגו להחביא כלי נשק אחדים לעצמם — ואמנם, חברי ברית טרומפלדור התאמנו בשנים 1937—1936 ביערות הסביבה בנשק מחתרתי שנותר מימי מלחמת העולם ה־1. אחרים, ששמרו אף הם על נשק מחתרתי קל, הגנו בעזרתו על עצמם בעת התפרעותם של הסטודנטים הרומניים, חברי "משמר הברזל" בשנת 1938. חלק מהמפקדים, שהעזו לגונן על החיים היהודיים, היו ב־1922 בין מארגני תנועות הנוער הציוניות ואיגוד הספורט "קדימה".

תנועת "אביבה־באריסיה"

ייסודה של תנועת הנוער "אביבה־באריסיה" קשור בשמותיהם של מנהיגי הציונות בטראנסילבניה, בעיקר במשורר דוד וידר, שקרא לעצמו יוחנן גוש־חלב־גיסקאלאי, וכן בד"ר חיים וייסבורג, משה נפתלי נוסין ואחרים.

תנועה זו נוסדה בוואשאר־האיי כבר בשנת 1922. מייסדיה ופעיליה הראשונים היו שמעון הירש, ה"ראש־ראשון" של התנועה במשך שנים רבות, קלמן וולסטר, ד"ר ראובן ברטר ודוד טיהאנ'י. עמם פעל גם העסקן הצעיר אפרים לאנג. התנועה אופיינה על־ידי כלליותה, ומספר הרב של פעיליה, חבריה ואוהדיה. חבריה התכנסו לעתים קבועות לפגישות רעיוניות ולחילופי דעות. משך זמן ממושך נשאה באחריות לפעילות הציונית לא רק בעיר ואשאר־האיי אלא בטראנסילבניה כולה.

בראשית ימיה היתה נתונה לחיפושי דרך בלתי פוסקים, אולם לאחר שנה־שנתיים של קיום נתגבשה ופעיליה החלו להיות גורם בהפעלת הציבור הרחב בכל המשימות הציבוריות של הימים ההם, החל בתרומות ובהתרמות למען הקק"ל וכלה בהשתתפות במקהלה המקומית "הזמיר".

במסגרתה היו שתי שכבות־אב: תנועת נערים, "באריסיה" ותנועת נערות ציוניות "אביבה", ומכאן שמה של התנועה. בנוסף לחלוקה זו היתה עוד חלוקה: באריסיה המבוגרת — לחברים הבוגרים, ובאריסיה הצעירה — לגיל צעיר יותר. התנועה היתה מאורגנת על־פי הדגם של תנועת הסטודנטים האוסטרית ה"בורשנשאפט", התקיימה עד שנת 1940 ורשמה דף מזהיר בתולדות הציונות בטראנסילבניה ובוואשאר־האיי. מספר חבריה נע בין 60 בשנות השפל לבין 200 בשנות השיא, מלבד האוהדים. יוקרתם של חברי התנועה מוואשאר־האיי, היתה כה גבוהה ברחבי טראנסילבניה, עד שבשנת 1925 החליטו מנהיגיה לערוך את

הוועידה הגלילית הראשונה בוואשאר־האיי (ב־ו—ז׳ אייר תרפ״ה). זו היתה ההפגנה הראשונה של הנוער היהודי, שהתעורר מהאשליה של הגלות. הוועידה עשתה עבודה פוריה וקידמה את מעמד התנועה בטראנסילבניה. את נאום הפתיחה נשא משה נפתלי נוסין, ה״ראש־ראשון״ של ״באריסיה״ בטראנסילבניה, ואחריו נאמו שמעון הירש, ה״ראש־ראשון״ בוואשאר־האיי, ד״ר דוד אנגלברג ועוד.

במרכז הוועידה עמדו נאומיהם של ד״ר צבי וילנסקי, נציג התנועה הציונית העולמית, שהגיע מירושלים, ושל המשורר דוד וידר— יוחנן גוש חלב (גיסקאלאי). שניהם התוו את קווי הפעולה ואת מסגרות הביצוע של המשימות ״הבאריסיניאניות״. לאחר מכן נערכו הדיונים, נבחרו המוסדות ואושר תקנון התנועה, שכלל שלושה חלקים בעלי אופי עקרוני:

א. משמעת תנועתית, ב. אהבה חברית, ג. אמונה עמוקה בציונות.[116]

הוועידה נתנה דחיפה גדולה לפעילותה של ״אביבה־באריסיה״ בעיר. שורות החברים הורחבו, נקבעו מסגרות לפעולה, הועמקה הפעילות התרבותית ולימים נשתנתה גם המסגרת הארגונית. תחילה היתה זו תנועה של סטודנטים בלבד, אולם ברבות השנים נוצרו בה שתי שכבות — לנוער לומד ולנוער עובד. עד שנת 1930, בה נתפלגה תנועת ״השומר״ ונוסדה תנועת ״השומר הצעיר״, היתה ״באריסיה״ התנועה הציונית הראשית בעיר ונושאת הדגל של השאיפה הלאומית.

תנועת ״השומר״

ראשיתה של תנועה זו בוואשאר־האיי בשנת 1923, לערך. קבוצת היסוד מנתה כ־25 חברים ובראשה[117] עמד ד״ר דוד אנגלברג. טכס הקדשת הדגל והכתרת החברים שנערך באותה שנה היה מפואר ורב רושם. לאחר קשירת סרט התנועה על דגל ״ציון״ הושמעו דברי ברכה ל״שומרים״ החדשים בשם המוסדות והגופים הציבוריים במקום, ובשם הקבוצה ״השומרית״ מטאמאשבורג.

תנועת ״השומר״ נעשתה תנועה על־מפלגתית לציונים צעירים, במשמעות הרחבה ביותר של המלה. ראשיתה נעוצה בפעילות הסקאוטית־צופית. היא היתה מסונפת למסגרת של ארגון צופי רומני שנהנה מאוטונומיה מירבית. אווירת הדחייה של היהודים על־ידי הנוער הנוצרי, בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה, הניעה את טובי בני הנוער הלומד והעובד להתארגן על רקע ציוני וליצור מסגרת לפעילות צופית עצמאית.

התארגנות זו היתה אחד מסימני התמורה שחלה בציבור ההורים היהודיים, המשכילים והמתקדמים ביותר, שהביאתם לעריכת חשבון־נפש יהודי־לאומי, כתשובה להתנכלויות האנטישמיות. לכן, כשהחלו להצטבר הידיעות מארצות שונות שהעידו על עליית הכוחות הריאקציוניים־אנטישמיים: מרוסיה — על פרעות פטליורה, מאיטליה — על עלייתו לשלטון של הדוצ׳ה, מגרמניה — על התגבשות התנועה הנאציונאל־סוציאליסטית, מהונגריה — על השתוללות הטרור ״הלבן״ בהנהגתו של האדמירל ניקולאוס הורטי, הגיע גם חלק מהנוער שנטה לטמיעה

לכלל מסקנה בצורך הדחוף בשינוי האוריינטציה הלאומית והחברתית. בעקבות התפתחות זו גדל והלך מספר ההורים היהודיים שאהד את תנועת "השומר", כגוף שביטא את ראשיתה של גישה יהודית עצמאית וקרא להורים ולצעירים להסיק מסקנות מהמצב המשפטי, החברתי והלאומי של יהודי טראנסילבניה.[118]

בין מייסדיה של תנועה זו נימנו ד"ר דוד אנגלברג, יחיאל האמלאט, אליהו זילינגר, בצלאל רוזנפלד ואנדור גרינפלד־פלד. מספר חברי "השומר", בשנות קיומו הראשונות, היה מעל ל־200 נער ונערה, אך אוהדיו היו רבים יותר. פעילותו היתה ענפה וכללה: צופיות, ארגון מושבות קיץ, טיולים וספורט; חינוך רעיוני ציוני, לימוד עברית, ארגון ערבי ספרות, תרבות ומשפטים בנושאים היסטוריים; הפצת העיתונות הציונית המקומית והארצישראלית, חינוך לעליה, פגישות עם שליחים מהארץ; פעולה למען הקק"ל, קרן־היסוד והפצת חוברות הסברה.

הפעולות הארגוניות הראשונות בוצעו בין כותלי בית־הספר היהודי, בעידודם של מוריו, במסגרת שיעורי ההתעמלות. השקפת היסוד של "נפש בריאה בגוף בריא" היתה מקובלת על הכול. וצעידי התנועה ראו בחינוך הגופני וביציאה לחיק הטבע "עבודת קודש" שבאה לגאול את האדם היהודי מהגלות. אנשי התנועה עמדו בקשר עם חברי השומר־הצעיר בארץ. פעילי התנועה החלו בתנופת התרחבות גדולה בראשית 1924, לאחר פגישתם עם השליחים שהגיעו מהארץ — נעמי דורון, אליהו אשכנזי ואלכסנדר שטרן — כדי לחזק את תנועת הנוער במקום ואת התנועה הציונית בכללה. הם הופתעו מאוד כאשר בקבלת הפנים שנערכה להם בנמל קונסטנצה, קידם את פניהם גם נער בן 12 בערך, יליד ואשאר־האיי, שבירכם בעברית צחה, בהיגוי ספרדי. הנער, אלכסנדר פרידלר, נעשה לימים ממנהיגי התנועה בעיר.

הפעילות הרעיונית הקיפה את רוב חברי "השומר". נטלו בה חלק לא רק חברים רשומים כי אם גם אוהדים רבים. נושאי השיחה עוררו עניין רב בקרב הצעירים בעלי הסקרנות האינטלקטואלית, משום גיוונן ותוכנן, שנסבו על כל הצירים הרעיוניים העיקריים של תנועת הלאומיות היהודית המודרנית. פעילות צופית והכנה לעליה לארץ אורגנה שנה בשנה במושבות הקיץ שנערכו בכפרי הסביבה. שם אומנו חברי התנועה במחנאות ולחיי צוותא ופשטות, נערכו קורסים בסיסיים לרכישת הלשון העברית, ערבי הווי ותרבות, שיחות על ארץ־ישראל והציונות. ממושבות־הקיץ יצאו לטיולים להרי הסביבה, רובם ברגל, לחישול הגוף. כן נלמדו ריקודים מהארץ וריקודי צופים ונערכו הצגות.

"השומרים" נטלו חלק פעיל גם בהפצת השקל הציוני, בהפצת קופסאות הקק"ל בבתים פרטיים, בחלוקת חוברות הסברה וסמלי מגן־דוד, במכירת גלויות ובולים מהארץ, בעריכת תערוכות בולי הקק"ל, ובכל פעולה להפצת הרעיון הלאומי. הם גם השתתפו בתעמולת הבחירות לפרלמנט הרומני, במאמץ לשכנע את הציבור היהודי להצביע בעד "המפלגה היהודית הלאומית", שהציגה את מועמדיה בבחירות במישור הארצי והמקומי כאחד. הודות לפעילותם נבחרו

בוואשאר־האיי, בשנת 1924, שני נציגים יהודיים למועצת העיריה, ד"ר אֶמיל ארדאיי וד"ר מִיקלוֹש שֶׁפֶּשטין. זה האחרון היה אחר כך ל"ראש הקהל" של הקהילה הקונסרבטיבית, והאחד מבין חמשת היהודים, שבגלל זכויותיהם המיוחדות לא הובלו בתקופת השואה לאושביץ.

"השומרים" היו מחולקים לשלוש שכבות־גיל והן: א. שכבת הגורים (שכבה צעירה), ב. שכבת המקשיבים (שכבה בינונית), ג. שכבת השומרים (שכבה בוגרת). במסגרת "השומר" היו צעירים מכל שכבות החברה, ללא הבדל מעמדי, נוער לומד ועובד, דתיים וחילוניים. התנועה התקיימה ללא כל תמיכה מן הקהילות או מגוף ציבורי אחר ופירנסה את עצמה מדמי חבר שתשלומם היה חובה. גם ההנהגה היתה בידי הנוער בלבד.[119] יחסם של השלטונות כלפיה היה סובלני, אם כי נתקיים פיקוח סמוי על הפעילות החברתית, ההסברתית והארגונית. דבר זה ניתן להסביר ברצונם הכמוס של השלטונות לראות את היהודים עוזבים את טראנסילבניה בין לארץ־ישראל ובין לארצות אחרות ואילו יחסן של הנהגת הקהילות היה אמבי־וולנטי. הקהילה האורתודוכסית לא רק שהסתייגה מהתנועה אלא אף פיתחה אמצעי סגירה הרמטיים כדי לשמור את בניה מהשפעתה, ואילו הנהגת הקהילה השניה לא נאבקה אמנם נגדה, אך תמיכתה בה היתה מילולית בלבד, ובסתר לבה ראתה בפעילי התנועה "מורדים" במוסכמות החברתיות המטיפים להינתקות מכבלי העבר.

תנועת "השומר־הצעיר"

קורותיה של תנועת "השומר־הצעיר" בוואשאר־האיי קשורות בקורות תנועת "השומר". בתחילתה היתה תנועת "השומר־הצעיר" חלק מתנועת "השומר", ללא כל נטיה פוליטית אידיאולוגית. ברם, ככל שתנועת "השומר־הצעיר" חדרה לעריה של טראנסילבניה, בין השנים 1929—1927, כן היכתה שורשים גם בוואשאר־האיי. החל בשנת 1930 כבר היתה קיימת בוואשאר־האיי קבוצת "שומרים" מאורגנת, שנטתה להשקפה אידיאולוגית מעמדית, אולם רוב חברי "השומר" גילו התנגדות רבה לכיוון זה.

בשנים 1931—1929 ביקרו בוואשאר־האיי שליחים מהארץ שהטיפו לארגון נפרד, בעל נטיה אידיאולוגית מעמדית שמאלית. עמם נימנו: יצחק בן אפרים, שושנה ראפפורט, אוטו סאלאמון ומשה סאקאי. שני האחרונים הם ממייסדי קיבוץ דן.

אלה הצליחו לגבש קבוצת צעירים שהוזדהו עמהם, ולאחר שנה, ב־1931, פרשו מתנועת "השומר" הכללית. נימוקם העיקרי לפרישה היה "הגשמה חלוצית" ועליה ארצה. הם לא השלימו עם הציונות הטרקלינית של רוב אנשי "השומר", וביקשו להפוך את תנועת "השומר", שנשאה אופי סקאוטי־צופי בלבד, לתנועה בעלת גוון רעיוני מגובש. מגמה זו היכתה בתדהמה את הפלג הטרקליני בתנועה, ובעיקר את מנהיגיה, כיוון שרעיונות "הציונות המגשימה" היו עדיין רחוקים מעולמם האידיאי. הם עוד חשבו כי רעיונות אלה תואמים בני עניים ולא בני

המעמד הבינוני. הציונות נראתה כנושא שראוי "לדון" בו בבנקטים רועשים ובשיחות בטרקלינים.[120]

עם התגבשותה של תנועת "השמר־הצעיר", שהפכה יותר ויותר מעדת נוער סקאוטי־צופי לתנועה בעלת אידיאולוגיה חברתית, החלה לכבוש חלק מהנוער בזכות סגנון החיים שלה והיחסים הבין־אישיים שוברי המחיצות המעמדיות. הצופיות, אורח־החיים הפשטני, השקפת העולם המעמדית, האמונה בציונות בלתי מתפשרת והתנהגות מחנכת של מדריכי התנועה — כל אלה נכרכו יחדיו והפכו לגורם מושך את בני הנעורים.

מנהיגותן של שתי הקהילות הביטה על התנועה תחילה בתמיהה מהולה בהערכה אך מאוחר יותר, משנודעו מגמותיה הפוליטיות ויחסה לדת, הפכה התמיהה לעויינות. אולם מדריכי "השומר־הצעיר" החזיקו מעמד, חרף היחס הדוחה מצד הנהלת הקהילות, והצליחו לא רק לגבור על הקשיים המרובים שנערמו בדרכיהם, אלא הרחיבו בלי הרף את שורותיהם. נשקם העיקרי, ששבה את לב הנוער, היה לא האידיאולוגיה המעמדית, כי היו ביניהם לא מעטים מבני משפחות אמידות, אלא חתירתם הבלתי מתפשרת לחיי הגשמה בארץ ובקיבוץ. מאבקם נגד ההתבוללות, יחד עם ההשקפות "הבורוכוביסטיות", הצליחו לכבוש את לב הנוער, להרוס מחיצות בין נערים בני משפחות אמידות לבין בני משפחות מחוסרות אמצעים, בין נערים מבתים דתיים לבין נערים ממשפחות חילוניות מובהקות. המכשול העיקרי בפני התרחבות התנועה היה היעדר השורשים של מדריכי "השומר־הצעיר" במסורת ישראל ויחס הזלזול שלהם בערכי הדת ובהת־נהגות הדתית, דברים שהיו נשמרים מאוד בוואשאר־האיי ובטראנסילבניה כולה, אפילו על־ידי חברי הקהילה הקונסרבטיבית. קירבתם של המדריכים לשמאל הקומוניסטי הרחיקה מהם רבים, ביניהם גם אלה שהיו חדורים השקפות קרובות להם ביותר.

עם היווסדה מנתה תנועת "השומר־הצעיר" בוואשאר־האיי 43 חבר, שפרשו מ"השומר". במשך השנים הגיעה לכ־160 חברים, נוסף לעשרות אוהדים.

חייה הפנימיים של התנועה היו אינטנסיביים, והקשרים הבין־אישיים בקרב חבריה היו קשרי ריעות ואחווה. גם הפעילות החינוכית היתה מתמדת ואינטנסיבית. משקלה הציבורי היה ניכר. השפעתה בעיר חרגה מעבר למספר חבריה, משום סגנון התנהגותם של חבריה ודבקותם הרעיונית. בין ידידי התנועה נמצאו גם אמידים, שתמכו בה בהיחבא, ובעת בחירות נתנו קולם לרשימת "ארץ־ישראל העובדת", שהיתה למעשה רשימת "השומר־הצעיר" בטראנסילבניה. כן נימנו עם ידידיה רבים מבני האינטליגנציה היהודית, שאהדו את התנועה הלאומית היהודית. חברי "השומר־הצעיר" ידעו לגבש את עצמם סביב "עשרת הדיברות" של התנועה, ובראשן ההגשמה החלוצית. בראשית דרכה שמו מדריכי התנועה את הדגש על חינוכם הרעיוני של "הבוגרים" ולאחר כך פנו גם לעיצובם האידיאי של השכבות הצעירות יותר: "הצופים" וה"מקשיבים".

בתנועה היו שלוש שכבות־גיל: א. הבוגרים, ב. הצופים, ג. המקשיבים. הפעולה החינוכית הענפה בקרב הנוער עוררה את אהדתם של כ־65% מציוני העיר. ערבי התרבות שנערכו על ידם, מושבות הקיץ, המקהלה וההופעות בטכסי זכרון למיניהם, הצגות התיאטרון, המשפטים על נושאים היסטוריים־לאומיים והפעולות האחרות, קירבו אליהם עשרות מבני הנוער.[121]

חלק מחברי התנועה קיבלו את הכשרתם החלוצית בשתי חוות ההכשרה של התנועה בעיר, החוות היחידות כמעט שהיו לתנועה זו בטראנסילבניה כולה, ובהן עשו תקופה מעל לחצי שנה. (החווה השלישית בוואשאר־האיי היתה של "צעירי המזרחי"). את החוות תיחזקו ומימנו מכספם הם. קיבוץ הכשרה אחד היה של "בני עבודה" ושכן ליד הסכר הגדול בעיר, והשני שכן בחצר התנועה, ליד תחנת הרכבת הגדולה. חבריו התפרנסו מעבודה בבתי־חרושת לעורות, למראות, ללבנים, לסוכר, בנגרות, בסבלות וכו'.[122]

התנועה פעלה בעיקר בקרב תלמידי בתי־הספר התיכוניים וסטודנטים, ורק מאוחר יותר החלה לפעול בקרב הנוער העובד. המשטרה המקומית פקחה עליה את עיניה, והרבה פעמים נעצרו חבריה על־ידי המשטרה באשמת קומוניזם. נציגי התנועה המקומיים הגיעו לעמדות מפתח בהנהגת התנועה בטראנסילבניה כולה, ולא אחת נערכו מועצות של התנועה בוואשאר־האיי. חבריה חדרו לארגוני הספורט, "קדימה" ו"מכבי" וכן ל"נוער הציוני", שממנו פרש מספר לא מבוטל של חברים ועבר ל"השומר־הצעיר". כוח המשיכה של התנועה היה בכושרה החינוכי, בשיחות שנערכו ונוהלו בכשרון. כן משכו המשחקים וריקודי ההורה הסוערים. לכן נראו בקרב חברי "השומר־הצעיר" גם נערים מגודלי פיאות שישבו מסובים עם יתר חברי התנועה כשווים בין שווים.

מבין חברי "השומר הצעיר" בוואשאר־האיי השתלבו חלוצים לא מעטים בתנועה הקיבוצית בארץ: בדליה, עברון, שמיר, עין־דור, דן, דפנה, בית־אורן, חניתה ועוד.

פעיליה הראשונים והבולטים היו: גדליהו יעקובי, שלמה יצחקי, מנחם שמעון ואהרון פרץ, יוסף תדהר, יהודה גוטמאן, אפרים רוזמן, חוה ברגא, משה סלמון, בנימין גרוס, שלמה אביבי, חנה הירש, יחזקאל בר־זאב, יוסף גליק, יוסף ואלטר, מרים הרשקוביץ, ארמין הירש, חוה היסיקוביטש ועוד. רובם ככולם הצטרפו לקיבוצים עם עלייתם לארץ.

"בני עבודה"

תנועת "בני עבודה" היתה אחות לתנועת "השומר־הצעיר" וכללה בתוכה חברים מעל גיל 20, רובם אחרי שירות צבאי, שהיו חניכי "השומר־הצעיר" או גילו אהדה לרעיונותיו.

סניף "בני עבודה" בוואשאר־האיי נוסד ב־1933 והקיף כ־60 חבר. בקווים כלליים הזדהו עם עקרונות "השומר־הצעיר", בעיקר בכל הנוגע לטיפוח העבודה

הגופנית, עידוד חיי העבודה ותרבות הפועלים, עליה לארץ והגשמה ציונית־חלוצית על־ידי עבודה גופנית. הוויכוחים שניטשו בתנועה זו נסבו על השאלה אם חייבים חבריה, לאחר עלייתם ארצה, ללכת לקיבוץ ולהגשים את הציונות הסוציאליסטית בתוכו או שמא ניתנת ציונות זו להגשמה על־ידי חיי עמל־כפיים גם בעיר או במושבה.

חברי התנועה קיבלו על עצמם — כמו עמיתיהם הצעירים מהם — איסור עישון, הימנעות משתיית משקאות חריפים, חיי צניעות, התנהגות בלתי פורמלית ובלתי אמצעית הנוגדת לזו של בני המעמד הבינוני. מותר להוסיף, כי כללי התנהגות אלה היו קשים לשמירה שבעתיים מאשר בגילים צעירים יותר. חברי התנועה היו רובם ככולם בעלי מקצועות: בעלי־מלאכה, עובדים במסחר, פקידים, פועלי חרושת ומעט אקדמאים. פעילותם רכשה לסניף המקומי מעמד מכובד בטראנסילבניה, ואולי משום היוקרה שזכו הוחלט ב־1935 להעביר את המזכירות הארצית של התנועה לוואשאר־האיי. הנהגת התנועה פיתחה במיוחד יחסים הדוקים עם החלוצים שהכשירו את עצמם לקראת חיי הארץ בחוות ההכשרה המקומית.

היסוד האידיאי היה מבוסס על ההשקפה הבורוכוביסטית, שהטיפה לפרודוק־טיביזציה של ההמונים היהודיים. עם מנהיגיה נמנו: שמואל פרידמן, אנטאל מיטלאר, מיקשא רובל, משה וארדי, אלישבע מיטלמן, טובה הירש, דוד קליין, ארנו מיטלמן, דוד מיטלמן ועוד. חברי "בני עבודה" הראשונים עלו ארצה בשנת 1936. רובם הצטרפו לקיבוצים עברון, דן ועין־דור. אלה שלא הספיקו לעלות ארצה וניצלו מהתופת של מלחמת העולם השניה, התארגנו בתנועת "משמר".

"הנוער הציוני"

מקור יניקתו של "הנוער הציוני" הוא תנועת "השומר", שהיה לו דימוי על־מפלגתי, בזכות הדגש הצופי של התנועה וההימנעות מהחינוך האידיאולוגי והמעמדי.

ברם, עם פרישתה של הקבוצה שייסדה את תנועת "השומר־הצעיר" בשנת 1931, התארגן החלק שנשאר נאמן לאופייה הכללי של התנועה במסגרת העצמאית והצטרפה לברית העולמית של "הנוער הציוני", שהיה קשור בארגוני נוער ציוניים כלליים ("השומר הלאומי", "הרצליה", "הנוער הציוני", "הנוער העברי" ועוד) וקרא לעצמו בשם "הנוער הציוני". במגמתה הכללית נטתה תנועה זו לכיוון הציונות הכללית. בראשה עמדו: ד"ר דוד אנגלברג, מי שהיה מפקד "השומר" במשך שנים רבות, בצלאל רוזנפלד (אנדור) יוסף שפילמן, דוד קאודרס, מרים זיכרמן, פנחס וייס ועוד.

"הנוער הציוני" איגד בתוכו בנים ובנות שהיו ברובם בני משפחות ממעמד הביניים, בני סוחרים ואינטלקטואלים בעלי נטיה "בעל־ביתית". האידיאלוגיה שלו היתה מבוססת על הציונות בנוסח הרצליאני, בלא כל נטיה מעמדית ובלא נסיון להעניק לפתרון הבעיה היהודית מגמה חברתית. לפיכך לא משכה התנועה

בני נעורים משכבות אחרות. בני המשפחות הדתיות התרחקו ממנה בגלל גישתה החילונית, ובני השכבות הפועליות ראו בה קן לבני האמידים, שהסתגרו בהווי חיים "סנובי". רק החל בשנת 1936 חלו שינויים בגישתה הרעיונית. הדבר קרה שעה שההנהגה עברה לידיהם של בני משפחת ולטר, יוסף, מרדכי פרקש ואחרים, שהדגישו את המגמה החלוצית המגשימה כמרכז רעיוני.

עם זאת לא הצליחה התנועה, גם בשלב זה, ללכד סביבה יותר מאשר כמה עשרות בני נוער. בשנת 1934 מנתה 46 חבר, בשנים 37—1936 — 55 וב־1938—1940 — 70 חברים. בבחירות משנת 1934 השיגה הרשימה המשותפת של הנוער הציוני והציונים הכלליים בוואשאר־האיי 69 קולות.[123] מן הדין לקבוע, כי בהשוואה לשלוש התנועות האחרות — "השומר־הצעיר", "ברית צעירי המזרחי" ו"ברית טרומפלדור" — עלו ארצה בשנים שלפני מלחמת העולם ה־2 רק חלוצים מעטים מתנועה זו.

גם ב"הנוער הציוני" הושם דגש על חינוך רעיוני, אף־על־פי־כן לא הושקעו בכך אותם המאמצים שהשקיעו תנועות אחרות, ולכן היו גם פירותיהם דלים יותר. בשנים 1938—1936, החלה עליה חלוצית מבין שורות הגוף הזה לארץ. אולם הכיוון החלוצי לא נמשך זמן רב. בשנים 1943—1940 שותקה התנועה, כרוב התנועות, ורק בסופה של שנת 1943 חלה התעוררות זמנית לחודשים אחדים. התעוררות נוספת באה בשנת 1946, שנמשכה עד שנת 1948, כשמדריכי התנועה בוואשאר־האיי, ובראשם מאיר וייס, הצליחו ללכד סביבם מספר גדל והולך של צעירים, אודים מוצלים מהשואה, והפעם היה הכיוון ברור — עליה לארץ. מנהיגי התנועה נאלצו בשנים אלה להיאבק בחירוף נפש נגד כוחות עוויינים לה, שבאו מחוגים אנטי־ציוניים מובהקים.

פעילות התנועה, שבראשיתה היתה ליגאלית, נעשתה מכורח הנסיבות, יותר ויותר מחתרתית. פגישותיה נערכו בהיחבא. תוכני השיחות היו מצונזרות ומדריכיה נאלצו לפקוח עין על חברי התנועה ועל "ידידים" אחרים, שניסו להיות נוכחים בעת "השיחות", ולא אחת הגיע המדובר בשיחות אלה לידיעתם של גורמים עויינים. ואכן, אחדים מבין מדריכי התנועה נעצרו והוחזקו במעצר במשך זמן ממושך על "חטא" ציונותם. ברם, בתקופה זו מצאו רוב חברי התנועה את דרכם לארץ.[124]

"הבונים"

לאחר הצטרפותה של "אביבה־באריסיה" למפא"י החליטו בני נוער אחדים להקים מסגרת חלוצית בעלת אידיאה ציונית־סוציאליסטית מתונה, שתחנך לחיי עמל ולחיי הקבוצה. גוף זה התאחד עם תנועת נצ"ח (נוער צופי חלוצי), אימץ לעצמו את השם "הבונים", ולאחר מכן "דרור־הבונים", ונעשה לאחת התנועות הפעילות בוואשאר־האיי. היא ריכזה בתוכה צעירים ממיטב הנוער וגילתה פעילות חינוכית ענפה. מרכז התנועה ומדריכה הראשי היה א. קובטש, שפנה עוד בנעוריו

לעבודת המתכת כהכנה לחיי הארץ. מספר החברים גדל במיוחד לאחר השואה, ורבים מהם הצטרפו ל"דרור הבונים" וממנו הגיעו לאיחוד הקיבוצים והקבוצות. מספרם לפני המלחמה מנה כ־40 איש. לפני מלחמת העולם השניה לא היתה לקבוצה זו השפעה רבה על הנוער כי הצטרכה להתחרות בשתי התנועות העיקריות שבעיר — "השומר־הצעיר" ו"צעירי המזרחי". למרות זאת הצליחה לקיים את מסגרתה ובמשך קיומה היו לה עליות וירידות לסירוגין. כאמור, זכתה לעליה דווקא לאחר השואה.[125]

"המזרחי"

"המזרחי" היה אחת התנועות הראשונות, שנוסדו בוואשאר־האיי. עוד בשנת 1922 נתכנסה אסיפה שהחליטה לייסד סניף "מזרחי" במקום, ולקבל לשורותיו רק חברים שומרי מצוות. היוזמים היו יעקב ציטרום וחיים כהן. כן החליטה האסיפה לארגן לימוד אינטנסיבי של דף יומי וכן של פרשיות התורה. בשלב הראשון מנה הסניף 90 חברים רשומים.[126] בחודש אייר תרפ"ג ביקר הרב משה גלאזנר, רבה של קלויזנבורג, ולוחם נמרץ למען הציונות הדתית, בוואשאר־האיי. נאומו רב־הרושם בזכות הפעילות הציונית, תוך שימת דגש על "תורה ועבודה" וחישול יסודותיה של ארץ־ישראל התורנית, עורר התלהבות בקהל. ביקורו חיזק את יכולת העשיה של פעילי הסניף, לנוכח לחצם החריף של מתנגדי הציונות בקרב הקהילה האורתודוכסית.[127]

התפתחות הסניף המקומי הושפעה במידה רבה מהתפתחות התנועה ברחבי טראנסילבניה. ככל שתנועה זו הרחיבה את שורותיה במסגרת גלילית כן נהרו אליה חברים ואוהדים גם במישור המקומי. היו לה בתולדותיה עליות וירידות, אך עד שנת 1940 נמשכה פעילותה בלי הפסק. הצטרפותם של משולם גרובר וברוך וולטאר, שעשו תקופה ממושכת בארץ ורכשו נסיון תנועתי וידיעת הלשון העברית, נחשב להישג חשוב. הוא הדין בהצטרפותו, בשנת 1936, של הרב יחזקאל צבי שמעוני, שנעשה נושא דברה של התנועה לתלמידי בתי־הספר התיכוניים. נציגי התנועה המקומיים השתתפו בוועידה הארצית הראשונה של "המזרחי" בטראנסילבניה שנתקיימה בתרפ"ט בסיגט.

"ברית צעירי מזרחי"

ייסודה של "ברית צעירי מזרחי" כרוך היה במידה רבה באישיותו של גבריאל זינגר, בנו של מי שהיה מזכיר הקהילה האורתודוכסית. בעת שהותו בעיר גרוס־וארדיין בשנות 1930—1928, נזדמן לידיו תרגום הונגרי של כתבי ד"ר שמעון פדרבוש, ממייסדי "צעירי המזרחי" בגליציה והוגה דעות של תנועת "תורה ועבודה",[128] ובשובו לוואשאר־האיי החל להפיצם בקרב בני הישיבה. אלה התרשמו מאוד מכתביו והחלו לגבש לעצמם השקפת עולם חדשה על עתידה של היהדות בגולה ועל בנין הארץ ברוח התורה והמסורה. גם השפעתו של העיתון "אוי־קלט"

והפגישות עם שליחי התנועה החלוצית הדתית מהארץ עשו את שלהם. בין באי "בית־המדרש הספרדי" ומתפללי בית־הכנסת האורתודוכסי הגדול והחדש נתקיימו דיונים סוערים על מצב העם היהודי, היהדות והציונות, לנוכח התגברותה של האנטישמיות וההתפתחויות הכלליות באירופה. הידיעות שהגיעו לוואשאר־האיי על גלי העליה מפולין, ליטא ורומניה, והחל בשנת 1933 גם מגרמניה, תרמו את חלקם בגיבוש הרעיון הלאומי בקרב בחורי הישיבה ובקרב אותם צעירים שלא למדו בישיבה המקומית אך נטו לחיי מסורת ודת.[129]

"צעירי מזרחי" נאלצו מראשית הופעתם להיאבק קשה נגד מתנגדיהם הקנאיים מחוגי החסידים אשר ראו בכל ביטוייה של הציונות, גם הדתית, כפירה בעיקר ודחיקת ביאת הגואל. בראש מתנגדיה של הציונות הדתית עמדו חסידי סאטמאר, אך גם זרמים חסידיים אחרים ניהלו נגדה מאבק עיקש. בין הצעירים שנטלו על עצמם את הסיכון להתמודד עם היריבים, כשסכנת חרם מרחפת עליהם, בלטו גבריאל זינגר וגדליהו אברהמי, שנעשה הרוח החיה של התנועה הצעירה. יחד אתם פעלו האברכים: שמואל בלאו, יעקב אברהמי, יצחק סאלאמון, האחים קרפלס, אברהם מרדכי מרקוביץ, שרה רובל־נחמני, לאה דובלינגר, חיים ישראלי ואחרים. הם ראו בפעילותם שליחות לאומית חשובה, שבאה לא רק לחזק את אושיותיה של היהדות הדתית, אלא להציל נפשות מצפורני החורבן הקרב. קבוצת פעילים זו הצליחה לארגן סביבה, תוך פרק זמן קצר, את מיטב הנוער הדתי, שמנה בשנים 1933־1932 מעל ל־250 חבר, נוסף על עשרות האוהדים.

נציגיה של "ברית צעירי המזרחי" בוואשאר־האיי השתתפו בוועידתה הראשונה של "תנועת צעירי מזרחי" בטראנסילבניה, שהתקיימה בראשית שנת 1933 בעיר קלויזנבורג. כינוס הוועידה עמד בסימן התגברותה של האנטישמיות באירופה והתחזקות המפלגות הנאציות לא רק בגרמניה. גם מפי הסאקסים, השוואבים והזיפסים, ילידי טראנסילבניה או תושביה, נשמעו הערות אנטישמיות חמורות ומעוררות חרדה לקראת הבאות.

התנועה השכילה לפתח פעילות לאומית־חברתית ענפה יותר מתנועות אחרות, למעט "השומר־הצעיר", מה גם שהנוער הדתי נמשך אליה יותר מאשר לתנועות האחרות, כי רובו של הנוער בעיר היה דתי.

התוכנית הארגונית־הרעיונית כללה, בין היתר, את הפעילויות הבאות: פגישות רעיוניות שבועיות לפעילים; שיחות שבועיות לחברים על נושאים רעיוניים שהיו קשורים בארץ־ישראל ובענינים שביהדות; חוגי השכלה עצמית, שבהם למדו פרקים בהיסטוריה של העם היהודי וידיעת הארץ; הפצת חומר הסברה (משוכפל) לחברים על עניני דיומא; מפגשי "עונג שבת", חגיגות הקשורות במועדים יהודיים; ויכוחים פומביים עם חברי תנועות אחרות; חוגי לשון והכרת זימרת הארץ, הכללית והדתית.

גולת הכותרת של הפעולה היה ייסוד קבוצות הכשרה לחלוצים והכנתם לקראת העליה לארץ בחוות ההכשרה המקומית.[130] פעולות ענפות אלה עוררו את קברניטי

הקהילה האורתודוכסית, שראו בפעילות זאת כפירה ומינות, אם כי הרב מנחם סופר שינה את השקפתו הבסיסית על הרעיון הלאומי־הדתי בשנת 1942, שעה שהשואה בפולין היתה בעיצומה וקרבה והלכה גם להונגריה.[131]

חוות ההכשרה של חלוצי "תורה ועבודה"

ייסודה של חוות ההכשרה של "ברית צעירי מזרחי" בוואשאר־האיי היה בשנת 1932. בסתיו תרצ"ג התכנסו 35 חלוצים ו־7 חלוצות, רובם בני ואשאר־האיי ומיעוטם ממקומות אחרים, כשהם חדורי שאיפה להכין עצמם לקראת עליה לארץ־ישראל ולחיי עצמאות בתוכה. הקבוצה הראשונה מנתה 6 חלוצים ושתי חלוצות, שעבדו בגן־הירק אצל אחד האיכרים הבולגריים, שגר בפרבר העיר. כל אחד מהם השתכר 10 לא"י רומניות ליום וקיבל 5% מההכנסה הכללית. גם בקבוצה השניה היו 6 חלוצים ו־2 חלוצות, שעבדו בעבודת החריש והזריעה. הקבוצה השלישית מנתה 12 חלוצים ועבדה בעבודות חקלאות ומשק, בטיפול בבעלי־חיים וכל אחד קיבל 10 לא"י רומניות ליום, ק"ג אחד לחם וליטר אחד חלב. הקבוצה הרביעית עבדה בבית־חרושת לכפתורים ושכרו של כל אחד היה כ־35 לא"י רומניות ליום. הקבוצה החמישית עבדה בבית־חרושת של אריגה וכל אחד השתכר 800 לא"י רומניות לחודש.

סידור העבודה היומי כלל שני בחורים ושתי בחורות לעבודת המטבח, ואלה התחלפו לסירוגין עם פועלי בית־החרושת לכפתורים. יום עבודה נמשך 15 שעות. תנאי העבודה היו קשים ביותר והשכר היה נמוך מאוד.

תנאי החיים הקשים חיסנו את רוחם וגופם של החלוצים. הם עסקו בלימוד הלשון העברית ובתכנון תוכניות על חייהם בארץ שיתבססו "על התורה ועל העבודה". סל המזונות כלל בדרך כלל ירקות ו"מאמליגה" (דייסה עשוייה מקמח תירס). בשר היה מאכל מעדנים שהועלה על שולחנם אחת לחודש. את רעבונם שברו בשיחות, בריקודי הורה, בלימוד הדף היומי ופרשת השבוע, ובעיקר בטוויית תוכניות על ארץ־ישראל. בחורים, שבביתם נהגו בדרך כלל לקמץ בדיבורים נעשו מתווכחים נלהבים ודברנים מובהקים. נוצרו יחסים קומוניקטיביים בין החברים, תוך שמירה קפדנית על מצוות הדת, הצניעות והמוסר.[132]

חוות ההכשרה התקיימה עד 1939. הנוער היהודי התייחס לחלוצים חולמים אלה בחיבה רבה. מרכזם הרוחני היה בית־הכנסת, ויומם היפה היה יום השבת. אז כוסו הארגזים, ששימשו שולחנות, במפות לבנות, הועלו צלחות ובהן מאכלים טעימים שנחסכו במשך כל השבוע, ולקינוח הסעודה הוגשו "זמירות" שבת ושירי הארץ. החברים, ברובם, דיברו ביניהם עברית. אווירה אידילית זו נמשכה שנים רבות ורבים מהנוער הדתי נהרו אל החווה. שמה של החווה נתפרסם ברחבי טראנסילבניה וזו היתה סיבה נוספת לעליית יוקרתה של התנועה הציונית הדתית המקומית ברחבי הגליל. מלבדה לא היתה אלא חוות הכשרה אחת של "ברית צעירי מזרחי" בטראנסילבניה.

מאות צעירים עברו במשך השנים חוות הכשרה זו ועלו ארצה. רובם הגדול נקלטו בתנועה ההתיישבותית הדתית, במושבים ובקיבוצים, ונשתרשו בארץ הודות לחינוך החלוצי שקיבלו בחווה.[133]

"ברית יוסף טרומפלדור — בית"ר"

קבוצה של אוהדי ז'בוטינסקי פעלה בטראנסילבניה כבר בוועידה השישית של התנועה הציונית, אך יסודותיה של התנועה הרוויזיוניסטית הונחו בפועל בשנת 1932, שנה לאחר ייסוד הארגון העולמי של בית"ר, בעקבות הקונגרס הציוני ה־17, שנתכנס בשנת 1931 בבאזל. הקונגרס הציוני התנגד, כידוע, לניסוח המטרה הסופית של הציונות, כפי שהוגש על־ידי הציונים הרוויזיוניסטים בראשותו של זאב ז'בוטינסקי, וזה קרע את כרטיס הציר שלו ועזב יחד עם חבריו את הקונגרס. במקום ד"ר חיים וייצמן שהתפטר, כמחאה נגד ממשלת בריטניה על גזירות העליה והמדיניות האנטי־ציונית, נבחר כנשיא ההסתדרות העולמית נחום סוקולוב. עם היווצרותה של התנועה הרוויזיוניסטית בכללה, נוסד סניף של "ברית יוסף טרומפלדור — בית"ר" גם בוואשאר־האיי. הדו"ח על מצב התנועה בטראנסילבניה, שפורסם לקראת הוועידה ה־12 של ציוני טראנסילבניה מכיל בין היתר תיאור קצר על "ברית טרומפלדור".[134]

בשנת קיומה הראשונה מנתה "ברית טרומפלדור" בוואשאר־האיי 46 חברים רשומים, אך כמו בכל התנועות האחרות עלה מספר האוהדים על מספר הרשומים כחברים רשמיים. השנתיים הראשונות, שנות ההתארגנות, ידעו עליות וירידות במספר החברים, אך בסיומן נתחזקו יסודותיה הארגוניים משום התגבשות האידיאה הז'בוטינסקאית, ראשית עלייתה של התנועה הנאצית וכן גם בעקבות ביקורו של ז'בוטינסקי באירופה, לרבות טראנסילבניה.

בשנת 1936 ביקר זאב ז'בוטינסקי בקלויזנבורג, בגרוס־וארדיין ואף לוואשאר־האיי הגיע. אזהרותיו "שאם לא תחסלו את הגולה הגולה תחסל אתכם", נשמעו בקשב רב ו"בנימוס", אך לא נתקבלו על דעת שומעיו, שהאמינו עדיין באפשרות של עתיד טוב בגולת אירופה ליד "סיר הבשר", אם כי מצבה הכלכלי של יהדות הגולה באותם ימים רחוק היה מטובו של "סיר הבשר". מנהיגיה של הקהילות, שהיו ברובם הגדול אנשים אמידים, בחנו את עתידה של היהדות על־פי מידות השגשוג הכלכלי והאפשרויות לניהול עסקים, ואילו תופעות האנטישמיות, אם כי גרמו לדאגה, לא היה בהן כדי להביאם למסקנות קיצוניות ביחס לעתיד הגולה — עד בוא השואה.

לא כן הנוער היהודי. ההתנכלויות היום־יומיות של כנופיות הנוער הרומני מאוהדי "משמר הברזל" — לרוב סטודנטים, תלמידי גימנסיות ואוניברסיטאות וכן בריונים מקרב הנוער הרומני העובד, קצבים צעירים ואחרים — על ילדי "החדר", על תלמידי הישיבה ועל נוער יהודי לומד בגימנסיות, פקחו את עיניהם של הצעירים יהודיים, ויחד עם הקטטות הבלתי פוסקות עמהם החלו גם ההתאר־

גנויות למטרת הגנה עצמית. במיוחד החריפו התנפלויותיהם של אוהדי "משמר הברזל" בשעות הבוקר המוקדמות, כאשר יהודי העיר צעדו — בחודש אלול — לתפילות "הסליחות". קרבנות להתנפלויותיהם של בריוני "משמר הברזל" היו ילדים רכי־גיל, נערים, בחורי ישיבה, נערות ואמהות בשעת ביקוריהן בשוק המקומי, וכן נוער מבוגר יותר שהירשה לעצמו לבקר בבריכת השחייה העירונית. העותם של פורעים אלה הגיעה לכך שהתנפלו אף על מתרחצים במקווה בעת הטבילה ועל מתפללי בית־המדרש בעת תפילתם.

מציאות זו עוררה חלק מהנוער המקומי היהודי להתארגנות הגנתית במגמה להכות במתנפלים. רובם היו נערים בגיל 18—14, יוצאי משפחות דתיות, שהשתייכו לקהילה האורתודוכסית. בשנים 1939—1943 אורגנה גם קבוצת בחורים ובוגרים יותר, ביוזמתו של מרדכי פרידמן, להגנה עצמית. נערים אלה הפליאו מכותיהם בפורעים ונעשו מבלי שהתכוונו לכך מראש, למגינים של כלל היהודים. בראשם של הבחורים המבוגרים יותר עמדו, החל בשנת 1936, פנחס וייס־לבני, ממייסדי בית"ר, יחיאל כהן, א. טישלר, יעקב לינצר, אלכסנדר איז'אק, יוסף קליין וטיבור הירשהורן.[531]

חלק מפעילי התגוננות אלה התלכד בגוף מאורגן, שחיבך לפיתוח השרירים, לתרגילי סדר, לאימוני גוף ונשק ובעיקר לגאווה יהודית. מהם צמחה "ברית טרומפלדור־בית"ר". זו לא עסקה באידיאולוגיה אלא דיברה על הצורך של הפגנת הכוח היהודי.

סניף "ברית טרומפלדור" בוואשאר־האיי היה מורכב משני פלגים, דתי וחילוני. בפלג הדתי נתלכדו בעיקר בחורי ישיבה ובנים אחרים למשפחות דתיות, שהחליטו לגונן על גופם, רכושם וכבודם. אלה זכו לאהדתם הכמוסה של חלק מההורים, אשר לא ביטאוה אמנם בקול, אולם גם לא הפריעו לפעולה.

מרכז הפעילות, ה"קן", היה ברחוב סאנט־ג'ורג', שם התנהלו השיחות על נושאים לאומיים, נערכו תרגילי סדר, קורסים ללימוד השפה העברית ולידיעת הארץ, ערבי השירה וכו'. בפעולות האחרונות נטלו חלק רק חברי הפלג החילוני של הסניף. האימונים הממשיים בנשק החלו רק בשנת 1936, משהגיעו הידיעות על מאורעות הדמים בארץ. אימוני הנשק נעשו במחתרת על הגבעות הסמוכות לעיר, בהדרכת קציני צבא משוחררים מימי מלחמת העולם ה־1, שהיו בשעתו מפקדי "משמר יהודי לאומי".

ברשותו של הסניף היו בשנים 1938—1936 שני רובים צבאיים, שני אקדחים, רימוני יד אחדים, מקלות קפ"פ, אגרופנים ומכשירי התגוננות אחרים. הנשק שברשות הסניף, בא בחלקו משארית הנשק מימי מלחמת העולם ה־1, ושני הרובים הושגו מעודף מחסני הצבא הרומני, וכנראה בידיעתה של המשטרה.

מבחינה חיצונית נבדלו חברי "ברית טרומפלדור" מחברי תנועות אחרות במדיהם — הכומתות והחולצות החומות עם שרוכי המשרוקיות, שנדמו למדים צבאיים. בפעולות לבשו את המדים, הצדיעו הצדעה צבאית וניסו לדבר ביניהם

עברית "בסיסית". הפלג הדתי שוחרר מהשתתפות בשיחות "אידיאולוגיות", ובמקום זה עסק בלימודי קודש. הם גם התרחקו מכל פעילות משותפת עם הבנות.

יחס ההורים לבניהם המאורגנים בבית"ר היה אוהד ומסוייג כאחד. חלק מההורים הבין לרוחם של בניהם שגילו רצון עז, יותר מחברי תנועות אחרות, לעלות ארצה. הורים אלה ראו בעליית בניהם כעין "קפיצת הדרך". עד שנת 1938 עלו חברי תנועת בית"ר מוואשאר־האיי לא באמצעות תנועתם, לנוכח הקשיים שעמדו בפניה מטעמים פוליטיים. שלושת הראשונים מהסניף שקיבלו רשיונות עליה הם: יעקב לינצר, יהודה ואלד־יערי, ואדוארד טישלר.

סניף בית"ר, שמספר חבריו בשנת 1938 הגיע ל־60, נאלץ ב־1940 להפסיק את פעילותו, עם בואם של הפאשיסטים ההונגריים לטראנסילבניה הצפונית.

צעירי אגודת ישראל — "תפארת בחורים"

התפשטותו של הרעיון הציוני בטראנסילבניה וצמיחתן של תנועות נוער ומפלגות פוליטיות של מבוגרים באיזור זה, גרמו לוויכוחים מרים וקשים בקרב הציבור החרדי, בין הנוטים לציונות ובין שוללים. הרעיון הלאומי החילוני לא עלה בקנה אחד עם התפיסה החרדית, וכל מי שנימנה עם התנועה הלאומית — ארגוני נוער או מפלגות — העמיד עצמו מראש ומדעת בסכנה של חרם מצד הרבנים, של רדיפות, הרחקה ממניני מתפללים, עד לסכנה של אי־הבאה לקבורת ישראל בבית־העלמין האורתודוכסי. אולם זעקת הדור היתה חזקה מהתנגדותם של החוגים החרדיים הקיצוניים. המציאות הפוליטית, שבה חיו בני הדור, הכריחה גם את הנוער החרדי להתארגן בתנועות נוער לאומיות לא־דתיות, או במקרה הטוב — בתנועת נוער דתית ("ברית צעירי מזרחי", הפלג הדתי של "ברית טרומפלדור" וכו') שלא היתה מקובלת על מנהיגי החוגים האורתודוכסיים.

כנגד שלילת הלאומיות התייצבו צעירים בעלי יוזמה ומסירות ליהדות החרדית ולרעיון הלאומי כאחד. עם התארגנותה של "תורה ועבודה", באמצעות "ברית צעירי מזרחי", נתפתו בני הישיבות להתאגד בתנועה זו, והיא שימשה מקום קליטה, שבו יכלו להרהר במשותף ולטוות את חוטי חזונם הלאומי.

במקביל להתארגנותם של "ברית צעירי מזרחי" קמו, איפוא, מספר אברכים שהחליטו לייסד את "צעירי אגודת ישראל", כשמגמתם להשתלב בהתעוררות הלאומית הכללית, ומטרתם הברורה לחנך לעליה לארץ.

בקרב המנהיגים של "צעירי אגודת ישראל" נוצרה תחושה, שעמידתם מנגד לשאיפה הלאומית יש בה משום התכחשות מדעת לגורל היהודי. השפיעה על הלך מחשבתם גם התפתחותה של תנועת "אגודת ישראל" בבוקובינה וההשתלבות של תלמידי הרב אליעזר האגר, בנו של האדמו"ר מוויז'ניץ, בתנועת "אגודת ישראל". ראוי להוסיף כי בניגוד להתנגדותה החריפה של "אגודת ישראל" בפולין לציונות טיפחה תנועה זו בטראנסילבניה שאיפה לאומית ברורה, ללא כל ויתור על עקרונות הדת וההלכה. ייחוד זה מתגלה בצורה הברורה ביותר מעיון יסודי

בעיתונה של התנועה החרדית בטראנסילבניה, "האמת", שהופיע בשנים 40—1933 בעיר טורדא וביטא בנאמנות גם את מגמות התנועה, החלטות מוסדותיה ודעת רבניה.

אמנם, עוד בשנת 1933 פעלה קבוצת צעירים במסגרת "צעירי אגודת ישראל", אך אסיפת היסוד הרשמית של התנועה בוואשאר־האיי נערכה בשנת 1935, ביוזמתו של ישראל כהן.[135] המסיבה שנערכה לרגל מאורע זה זכתה להסכמתם האילמת של רבים מחוגים החרדיים, שהיו מקורבים לרבי מסאטמאר. ההתארגנות הזו הביאה, כמובן, לוויכוחים קשים בין תומכיה לביין שולליה בקרב חסידי סאטמאר. אלה האחרונים ראו בה מעשה "כפירה", ואילו התומכים נשענו על עמדת הרבי מגור וה"חפץ חיים", שראו בבניית הארץ מצווה גדולה ועודדו את תלמידיהם לעלות לארץ ולהתיישבה. כן נתמכו על־ידי הרב מנחם סופר ואפרים פרידמן, שהיו מקורבים לחצר של הרבי מסאטמאר, אך לא היו שותפים בכול לעמדתו כלפי הציונות.

הדחף הפסיכולוגי להצטרפותם של עשרות אברכים ל"צעירי אגודת ישראל" בא מרצונם לעלות ארצה. אך ביודעם את התנגדות הוריהם לתנועות הנוער האחרות, משום יחסן לעניני הדת וההלכה, ראו צורך במסגרת עצמאית, שתהיה משולבת בתנועת "פועלי אגודת ישראל" ו"אגודת ישראל".

הסניף המקומי של "צעירי אגודת ישראל" שכן בבנין "בית־המדרש הספרדי" ומאוחר יותר עבר לבנין "הישיבה", בחצרו של הרב מנחם סופר. מספר חבריו נע בין 80—50. במשך הזמן ניטשטשו הגבולות בין "צעירי אגודת ישראל" לבין בוגרי התנועה. הסניף קבע לעצמו מסגרת של פעילות תורנית, אידיאולוגית וארגונית. זו הקיפה מפגשים יומיים ללימוד הדף היומי; מפגשים שבועיים, בלילות שבת, לשמיעת דברי תורה ודרשות, מפגשים של שבת בשעות שלאחר הצהריים להרצאות על נושאים תורניים, אידיאולוגיים־לאומיים; מסיבות "מלווה־מלכה" במוצאי שבתות; דיונים בערבי יום ראשון על בעיות השעה; חגיגות מועדים יהודיים; מסיבות הסיום של מסכתות וערבי שירה חסידית.

הפעילות האידיאולוגית כללה: הסברה על נושאים לאומיים־ציוניים ברוח התנועה; דיונים משותפים עם "צעירי המזרחי" על עקרונות שתי התנועות; ביקורים ממושכים בחוות ההכשרה של "צעירי אגודת ישראל" בטראנסילבניה; הכשרה מקצועית לחיי הארץ, לרבות חקלאות; איסוף תרומות ל"קרן הישוב", תמיכה בחברי תנועה למימון הוצאות העליה.

היחסים בין ארגון זה לבין תנועות אחרות היו מתוקנים, והם נסתייעו זה בזה בתחומים שבהם היתה זהות אינטרסים. הם גם ידעו לטפח יחסים מאוזנים עם המשטרה המקומית כדי להבטיח את אי־התערבותה בעניניה הפנימיים של התנועה. הצורך בקשרים עם המשטרה נבע מהעובדה ש"צעירי אגודת ישראל" התארגנו לעיתים ל"קבוצות אגרוף" נגד ה"שקצים", שנהגו לארוב לבני הישיבות ולהכות בהם.

אחרי השואה קיבלה התנועה גוון ציוני מובהק ואף השתתפה בארגון הכינוס הראשון של התנועה הציונית בוואשאר־האיי. חברי התנועות האחרות הופיעו באותו כינוס תחת דגלה של "אגודת ישראל", בהסכמתם המפורשת של מנהיגי התנועות האלה.[137]

"תפארת בחורים", שהיתה קשורה בצורה כלשהי עם "צעירי אגודת ישראל", שימשה מסגרת ארגונית של בחורי הישיבה לפעולה חברתית בשבת אחר הצהרים, במוצאי שבתות, בחגי ישראל ולעת־מצוא. מרכזה היה בבית־המדרש שבחצר הרב מנחם סופר. מוקד הפגישות האלה היו בדרך כלל דרשה מפי בחור ישיבה, זמירות חסידיות וסיפורי ניסים ונפלאות על גדולת רבנים ואדמו"רים.

מנהיגי התנועה הציונית *

מאז ייסודה של התנועה הציונית בוואשאר־האיי בשנת 1913, שירתו את הרעיון הלאומי עשרות עסקנים מסורים. לא מעטים מהם רשמו דף מזהיר בקורות התנועה הציונית גם במישור הרחב יותר של הגליל הטראנסילבניאני. בגלריה זו בלטו במיוחד העסקנים הבאים:

ד"ר דוד אנגלברג

יליד 1899. נולד וחונך בוואשאר־האיי, בראשית דרכו עסק בהוראה בבית־הספר היהודי ואף היה מנהלו לזמן מה. לאחר גמר לימודיו האקדמיים התרכז בתחום המשפטים ופעילות ציונית. ייסד את תנועת "השומר" והיה אביה הרוחני. כן גילה פעילות בתנועת "אביבה־באריסיה", במפעליה השונים של ההסתדרות הציונית ובוועידות הציוניות. הוא גם פעל למען הפצת הלשון והתרבות העברית ועודד חלוצים לעלייה.

בשנת 1936 ייסד את מפלגת "הציונים הכלליים" והיה יחד עם עמיתו יחיאל (יאנו) האמלט, האידיאולוגים שלה. לאחר הכיבוש ההונגרי, בשנת 1940, ייסד את הסניף המקומי של "האיגוד הארצי ליהודי הונגריה" ועמד בראשו. ב־1942 עבר לבודפשט למלא תפקיד מרכזי באיגוד זה. עלה ארצה עם "קבוצת קסטנר" ב־1944. נפטר בשנת 1963.

ד"ר אמיל ארדאיי

נולד בעיירה מארוש־לודאש, ה"בּרדיטשב" של יהדות טראנסילבניה. שמו הקודם היה גולדשטיין, ממשפחת פרץ גולדשטיין (הצנחן שיצא לאירופה הכבושה להציל יהודים). למד משפטים. לאחר מלחמת העולם ה־1, עם גידולה של התנועה הלאומית בקרב יהודי טראנסילבניה, קיבל את "לפיד התחייה" מידיו של ד"ר חיים וייסבורג, מייסד ומנהיג התנועה הציונית בגליל זה. היה משרתם של עשרות

* תמונותיהם מופיעות במהדורה ההונגרית של ספר זה.

מוסדות ציוניים קטנים וגדולים. דמות בולטת בכל הוועידות הציוניות בטראנסילבניה.

עם כניסת הגרמנים לוואשאר־האיי ב־21.3.1944, היה בין "בני הערובה" שנאסרו. הושלך לכלא מיד בלילה הראשון לכיבוש ועונה עינויים נוראים, בגין ציונותו. מהגיטו הובל עם משפחתו לאושביץ, שם שיכל את אשתו ואת ילדתו. לאחר תלאות מרובות הצליח לשוב ממחנה הריכוז לעיר, כשמשקל גופו 35 ק"ג. בגד ה"אֶפטלינג" (אסיר) נעשה מיום שיחרורו "בגד־שרד" שלו, שבו נהג להופיע בכל אירוע יהודי או כללי עד יום מותו, לרוגזם הרב של שלטונות המדינה. משקיבל סוף סוף את רשיון העליה, לא נתן לו ליבו להיפרד מבנו יחידו, שסירב להינתק מהגלות. הוא נפטר בוואשאר־האיי ב־25.12.1955.

ד"ר ראובר בראטר

ממייסדי התנועה הציונית במקום. היה אחד משני ציריה של ואשאר־האיי לוועידה הציונית הראשונה בטראנסילבניה, בשנת 1920. נטל חלק בייסוד "המשמר היהודי הלאומי" בשנת 1918, של "אביבה־באריסיה" ושל רוב המפעלים הציוניים בעיר. נפטר ב־1930.

יקותיאל משולם גרובר

שליח ציבור מסור לרעיון הלאומי, שפעל ללא ליאות למען חיבת ציון, לעידוד העליה ולייסוד מפעלים לאומיים בארץ. נמנה עם מייסדי תנועת "המזרחי" בעיר, והקדיש את מירב זמנו להרחבת שורותיה של "ברית צעירי מזרחי" וקבוצת "בני עקיבא". נטל חלק ברוב הוועידות הציוניות בטראנסילבניה, שיתף עצמו בכל המפעלים הלאומיים, וארגן קורסים לעברית. עשרות נערים רכשו את השפה העברית באולפן שניהל. אף בעצם ימי השואה עשה למען השפה העברית. ניספה בכבשני אושביץ בשנת תש"ד.

משה דארוואש

נולד בשנת 1875 בכפר ארמיהאיי־פאלבה, כבן למשפחה שידעה טעמו של מחסור. במאמציו ובמרצו הרב הגיע לרכוש גדול. אולם את ימי ילדותו לא שכח מעולם. לכן היתה ידו פתוחה תמיד לאחרים. מיד לאחר מלחמת העולם ה־1 החל טוען שעתיד העם היהודי קשור בארץ־ישראל והיה לציוני נלהב, שהטיף וקיים. היה שותף פעיל לכל תחומי הפעילות הציבורית והסוציאלית בעיר ולכל מפעל לאומי. תמך בממונו בכל פעילות ציונית בטראנסילבניה. משנת 1927 עמד בראש קרן היסוד בטראנסילבניה, שימש חבר הקורטוריון של הקק"ל, חבר הנהלת הלשכה של "בני ברית", חבר פעיל בהנהלת הקהילה הקונסרבטיבית במקום ולבסוף עמד בראשה. בעת הכיבוש הגרמני הוטל עליו, יחד עם האחרים, לארגן את ה"יודנראט". מאמציו להמעיט את גזירות הגרמנים עלו בתוהו. נחקר ועונה

קשות על ידי הגרמנים ועמיתיהם ההונגרים. ניספה יחד עם חלק ממשפחתו בכבשני אושביץ בשנת תש"ד.

יוסף האלמר

יליד 1900 בוואשאר־האיי, בה גם סיים את לימודיו התיכוניים. בין עסקניה הבולטים של התנועה הציונית. לאחר מלחמת העולם ה־1 נמנה עם מייסדי "אביבה־באריסיה", היה חבר הנהלת "לשכת בני ברית" וממנהלי הבנק היהודי, "בנק ג'וינט". אהד את הספורט היהודי ונימנה עם תומכיו ומקדמיו. בשנים 1944—1940, למעט הזמן ששירת בפלוגת כפייה בחזית אוקראינה, היה בין פעילי "האיגוד הארצי לעזרה של יהודי הונגריה". נטל חלק חשוב ברוב מפעליו של איגוד זה. ניספה בחזית אוקראינה בשנת 1944.

יחיאל (יאנו) האמלט

יליד ואשאר־האיי וחניך בית־הספר התיכון במקום. לאחר סיום לימודיו האקדמאיים הצטרף אל פעילי התנועה הציונית. פעל לקידומה של תנועת "השומרים" ואחר כך של תנועת "הנוער הציוני" ומפלגת "הציונים הכלליים" בעיר. מסירותו לרעיון הלאומי היתה ידועה לכל. פעל יחד עם ההנהגה הצעירה להצלחת הוועידות הציוניות שנתקיימו בעיר ונטל חלק חשוב בדיוני הוועידות הציוניות בערים אחרות. ניספה במלחמת העולם השניה בחזית אוקראינה.

קאלמאן וולסטר

ראשון הפעילים הציוניים בעיר והוותיק ביניהם. אחד מהשלישיה שייסדה את התנועה הציונית בעיר בשנת 1913. נימנה עם מייסדי "אביבה־באריסיה" ונחשב לאביה הרוחני. נבחר כציר לוועידות ציוניות שונות וישב ראש ברוב הכנסים הציוניים עד שנת 1932. הקים דור ממשיכים מסורים ונלהבים לרעיון הלאומי, הדריכם בשעת הצורך ועודדם בשעת משבר. נפטר בשנת 1933.

ברוך ואלטר

בין עסקניה הראשונים של "תנועת המזרחי" בעיר ובין ראשוני המגשימים של הרעיון הלאומי. נאמן להשקפתו הדתית ייסד, בשנת 1922, יחד עם חברים אחרים את סניף "המזרחי" ושלוש שנים לאחר מכן עלה ארצה והתיישב בנשר, שליד חיפה, ניסה כוחו בניהול מסעדה, אך לאחר מספר שנים נאלץ, משום מחלת בני המשפחה, לשוב לוואשאר־האיי. ילדיו היו הילדים היחידים בעיר שעברית שפת אמם. לאחר שובו מהארץ התמסר במישנה מרץ למען הרעיון הלאומי ופעל במסגרת התנועה הדתית. רעייתו וילדיו פעלו במסגרת "הנוער הציוני", ובתו חזרה ארצה והיתה בין מייסדי כפר גליקסון. סבל קשות במחנה ריכוז, אך את חלומו לשוב לארץ הצליח להגשים. נפטר בחיפה.

דוד טיהאנ׳י

נולד בשנת 1901 בוואשאר־האיי. גמר את לימודיו בבית־הספר התיכון הרפורמטורי בעיר. המשיך בלימודי משפטים. נימנה עם מייסדי "אביבה־באריסיה" והיה הרוח החיה שלה בטראנסילבניה כולה. נבחר פעמים אחדות לתפקידים מרכזיים כ"ראש־ראשון" של תנועתו בטראנסילבניה. כן נבחר ברוב הוועידות הציוניות לוועדות הארגון והביצוע. נטל חלק חשוב בארגון מפעלי הקק"ל וקרן היסוד בטראנסילבניה. פועלו זכה פעמים הרבה לתשבחות בעיתונות. חבריו בתנועה הציונית רשמוהו בשנת 1937 ב"ספר הזהב" של הקק"ל כאות הוקרה לפועלו המבורך למען הרעיון הלאומי. ניספה יחד עם רעייתו ועם ילדיו בכבשני אושביץ.

רחל (רוז) קאהן

מנהיגת ויצ"ו בוואשאר־האיי ומדמויותיה הבולטות בפעילות הציונית. הרוח החיה בכל המפעלים הציוניים בשנות ה־30 המאוחרות, נציגה נבחרת לוועידות הציוניות בטראנסילבניה ולקונגרסים עולמיים. בתקופת מנהיגותה רכשה לה ויצ"ו בוואשאר־האיי השפעה ניכרת בעיר ופעילותה הציבורית והחינוכית הקיפה את מרבית תחומי החיים היהודיים. היא היתה הרוח החיה ב"איגוד הנשים היהודיות לצדקה", נשיאת הקק"ל ופעילה בהנהלת קרן־היסוד. לא חסכה מעצמה מאמצים גופניים כדי לסייר בסביבה הקרובה והרחוקה להפצת הרעיון הלאומי. תרמה והתרימה, רבה את ריב התנועה ודרבנה נחשלים. ניספתה בכבשני אושביץ.

ישראל פרידלר

נולד בשנת 1884 בעיר ביוא. בנו של ר׳ אפרים פישל פרידלר, המחנך התורני המוכר בעיר. שימש במשך שנים מזכיר הקהילה האורתודוכסית, בשנות מלחמת העולם ה־1 פרש ממנה ועבר לקהילה הקונסרבטיבית. שירת את "איגוד הנשים היהודיות לצדקה", כמזכיר, והיה ממנהיגי התנועה הציונית המקומית. חבר בהנהלותיה ובוועדותיה. ציר לוועידות ציוניות. שותף ברוב המפעלים הציוניים. הקדיש מרצו להקלת סבלם של הנזקקים וחינכם לזקיפות קומה לאומית. חינך את ילדיו ברוח ציונית והיה בין הראשונים בעיר שהיקנה לילדיו את הלשון העברית כשפת דיבור. חדור מסורת יהודית ועם זאת נימנה עם חסידי הציונות ההרצליאנית.

ד"ר אנדור קרטס

יליד ואשאר־האיי, בוגר בית־הספר הרפורמטורי במקום. למד משפטים. בימי בחרותו נימנה עם שורות "אביבה־באריסיה" ושימש משך שנים סגן יו"ר התנועה הציונית בעיר. בתפקידו זה פעל רבות להעמקת החינוך הציוני והרבה לארגן פעולות בתחום התרבות הלאומית. היה בין הראשונים שהתריע בשנת 1942 על

מגמות הגרמנים לחסל את יהודי הונגריה, ואף הטיף לנקוט אמצעי התגוננות פעילים. דעתו זו נתחזקה במיוחד עם הכיבוש הגרמני, בהיותו עד ראייה — בימי שהותו בחזית אוקראינה — למעשה רצח של יהודי פולין ורוסיה בקמניץ־פודולסק ובאוקראינה. אך אזהרותיו נפלו על אוזניים אטומות. עלה ארצה לאחר השואה.

ד"ר שלמה רוזנפלד

בין מייסדי תנועת "המזרחי" בעיר ומנהיגה בשנים 1938—1922. נימנה עם מטפחי חוות ההכשרה המקומית, ואביהם הרוחני של חלוצי "ברית צעירי מזרחי". יזם מפעלי חינוך, תרבות, ארגון וחינוך לאומי־מסורתי. תודות למסירותו נתרחבו שורות "המזרחי" ו"ברית צעירי מזרחי". גייס כספים למימון קיומה של חוות ההכשרה והוצאות העליה של חלוצי התנועה. נפטר לפני המלחמה.

ד"ר אלכסנדר רוזנפלד

נולד בשנת 1904 בוואשאר־האיי, למד בבית־הספר התיכון הרפורמטורי במקום. אחר כך למד משפטים. נבחר ליו"ר "תנועת עזרא" עוד בהיותו תלמיד גימנסיה. היה חבר "אביבה־באריסיה" ולאחר ועידתה הראשונה נבחר כ"ראש שני" של התנועה בטראנסילבניה וכעורך עיתונה "הנוער". בימי לימודיו באוני־ברסיטה של קלויזנבורג שימש גם מזכיר ראשי של "המשרד הארצישראלי" בעיר ונבחר להנהלתה המצומצמת של ההסתדרות הציונית בטראנסילבניה.

לאחר גמר לימודיו באוניברסיטה, נדד לטאמאשבורג, לשם הועבר מרכז ההסתדרות הציונית בטראנסילבניה, וכיהן בתפקידי ייצוג וארגון שונים. נבחר לסגן יו"ר התנועה הציונית בטראנסילבניה ולעורך עיתונה "תקופה הדשה" ("אוי־קור"), חבר בהנהלה הגלילית של הקרן־הקיימת, בהנהלת קרן־היסוד ובנציגות המשרד הארצישראלי, שימש אב־בית־הדין המשמעתי של ההסתדרות הציונית בטראנסילבניה. עלה ארצה ב־1941.

בישראל שימש יו"ר התאחדות עולי הונגריה בתל־אביב, ואחר כך יו"ר של "התאחדות יוצאי הונגריה בישראל" ושל "ברית יהודי הונגריה העולמית". ייסד עם אחרים את "פרס נורדאו" וכיהן כיו"ר המפעל במשך 10 שנים.

פרק שישי

חברה וכלכלה

נתונים סטאטיסטיים על האוכלוסיה היהודית בטראנסילבניה

האוכלוסיה האזרחית בטראנסילבניה [1]

טבלה מס' 1

מחוזות	1869			1880			1890			1900		
	כלל האוכלוסיה	יהודים	%	כלל האוכלוסיה	יהודים	%	כלל האוכלוסיה	יהודים	%	כלל האוכלוסיה	יהודים	%
Bihar v.m.	480.528	12823	2.7	415.453	13001	3.1	478.147	15853	3.3	526.795	16867	3.2
Nagyvárad	28.698	6438	22.4	31.324	8186	26.1	38.557	10115	26.2	47.018	12111	25.8
Szolnok Dob.	230.112	8122	3.5	193.037	7580	3.8	217.550	9890	4.6	236.526	11767	5.0
Máramaros v.m.	220.506	26295	11.9	227.436	33466	14.7	268.281	45073	16.8	308.790	55957	18.1
Szatmár v.m.	247.132	15231	6.2	273.384	18036	6.2	303.032	19422	6.4	340.178	21097	6.2
Szilágy v.m.	—	—	—	179.079	6964	4.1	191.167	8435	4.4	206.968	8874	4,3
Arad v.m.	271.988	3200	1.2	268.408	3602	1.3	301.545	4129	1.4	329.400	3983	1.2
Arad T.j.v.	32.725	3710	1.1	35.556	4415	12.2	42.052	4795	11.4	53.903	5962	11.1
Krassó Sz. v.m.	259.079	2453	0.9	381.304	3243	0.8	407.635	3713	0.9	441.266	4343	1.0
Temes v.m.	302.856	2817	0.9	340.022	2987	0.8	372.786	3075	0.8	390.216	2923	0.8
Temesvár T.j.v.	32.223	3982	12.4	33.694	4019	12.2	39.844	4870	12.2	55.812	5788	11.1
Alsó Fehér v.m.	205.287	1385	0.7	178.021	2806	1.6	193.021	3280	1.7	209.836	3851	1.9
Beszterce v.m.	79.045	1317	1.7	95.077	2963	3.1	104.737	4349	4.2	117.649	6346	5.4
Brassó v.m.	83.090	277	0.4	83.929	679	0.8	86.777	868	1.0	92.589	1250	1.3
Csik v.m.	106.038	300	0.3	110.940	528	0.5	114.110	706	0.6	127.995	1514	1.4
Fogaras v.m.	78.138	310	0.4	84.571	675	0.8	88.217	866	1.0	92.145	855	1.0
Háromszék v.m.	95.340	149	0.2	125.277	486	0.4	130.088	698	0.5	136.797	889	0.6
Hunyad v.m.	184.588	1297	0.7	248.464	1996	0.8	267.895	2470	0.9	302.710	4032	1.3
Kisküküllő v.m.	92.345	1231	1.3	92.214	1246	1.3	101.045	1418	1.4	108.769	1614	1.4
Kolozs v.m.	160.690	2371	1.4	166.384	3181	1.9	192.443	4313	2.3	204.231	5124	2.5
Kolozsvár T.j.v.	26.382	3008	11.4	29.923	1611	5.3	32.756	2414	6.9	46.670	4001	9.9
Maros Torda v.m.	218.101	2114	0.9	146.116	2152	1.4	163.648	2711	1.7	177.967	3340	1.9
Marosvásárhely	12.678	773	6.1	12.883	847	6.6	14.212	1024	.71	17.715	1625	9.2
Nagyküküllő	149.745	330	0.2	132.454	722	0.6	135.312	803	0.6	144.626	1084	0.7
Szeben v.m.	86.917	181	0.2	141.627	566	0.4	148.738	639	0.4	162.291	1029	0.6
Torda v.m.	19.680	52	0.3	137.031	1355	0.9	150.564	1931	1.3	160.472	2465	1.5
Udvarhely v.m.	90.336	310	0.4	105.520	581	0.6	110.132	768	0.7	117.856	1198	1.0

טבלה מס׳ 2

נתונים סטאטיסטיים על האוכלוסיה היהודית במחוז מארוש ובמארוש־ואשאר־האיי

שנים	במחוז מארוש־טורדה	במארוש־ואשאר־האיי
		בנאזנאנפלבה —
א. 1735—38	? [2]	24 משפחות, ס״ה 150 נפשות
ב. 1785—87	228 משפחות [3]	77 משפחות, ס״ה 385 נפשות
ג. 1860—58	236 משפחות [4]	65 משפחות, ס״ה 330 נפשות
ד. 1862	338 משפחות [5]	98 משפחות, ס״ה 500 נפשות
ה. 1866	469 משפחות, 2232 נפשות [6]	82 משפחות, ס״ה 418 נפשות
	בצ׳יקסאראדה 1 משפחות, 6 נפשות	
	בג׳רג׳ו־סאנטמיקלוש 24 משפחות, 110 נפשות	
	בסאקאי־קאראסטור 11 משפחות, 47 נפשות	
	במאק־פאלבא 81 משפחות, 373 נפשות	
	בסאקאי־אודבארהאיי 5 משפחות, 19 נפשות	
	במאזו־מאדאראש ?1 משפחות, 346 נפשות	
	בזאב 48 משפחות, 216 נפשות	
	בראדנוט 40 משפחות, 199 נפשות	
	בדיטשו־סאנטמארטון 81 משפחות, 373 נפשות	
	בג׳ירג׳ו־סאנט־אימרה 25 משפחות, 125 נפשות	
		במארוש־ואשאר־האיי
ו. 1869	2114 נפשות [7]	773 נפשות
ז. 1880	2152 נפשות [8]	847 נפשות
ח. 1890	2711 נפשות [9]	1024 נפשות
ט. 1900	3342 נפשות [10]	1658 נפשות
י. 1910	4795 נפשות [11]	2755 נפשות
יא. 1925	8786 נפשות [12]	4263 נפשות
יב. 1930	10377 נפשות [13]	5193 נפשות
יג. 1941	10420 נפשות [14]	5693 נפשות
יד. 1944	17500 נפשות (?) [15]	8648 נפשות
טו. 1945	? [16]	1686 נפשות
טז. 1947	3526 נפשות [17]	2420 נפשות
יז. 1965	? [18]	310 נפשות
יה. 1970	? [19]	85 נפשות

טבלה מס׳ 3 [20]

מקום	שנה	אוכלוסיה כללית	אוכלוסיה יהודית	יהודים באחוזים
מחוז מארוש־טורדה	1869	8,101	2,114	0.9%
העיר מ.־ואשאר־האיי	1869	12,678	773	6.1%
מחוז מארוש־טורדה	1880	146,116	2,152	1.4%
העיר מ.־ואשאר־האיי	1880	12,883	847	6.6%
מחוז מארוש־טורדה	1890	163,648	2,711	1.7%
העיר מ.־ואשאר־האיי	1890	14,212	1,024	7.1%
מחוז מארוש־טורדה	1900	177,967	3,342	1.9%
העיר מ.־ואשאר־האיי	1900	17,715	1,658	9/2%
מחוז מארוש־טורדה	1910	194,072	4,695	2.5%
העיר מ.־ואשאר־האיי	1910	25,517	2,755	10.8%

טבלה מס׳ 4 [21]

הריבוי הטבעי והעובדתי של האוכלוסיה היהודית בוואשאר־האיי ובמחוז מארוש בשנים 1900—1910

מקום	שנה	האוכלוסיה היהודית	ריבוי עובדתי	ריבוי טבעי	ריבוי עובדתי ב־%	ריבוי טבעי ב־%
במחוז מארוש־טורדה	1900—10	3342—4795	1453	876	43.5%	26.2%
בעיר מ.־ואשאר־האיי	1900—10	1658—2755	1097	340	66.2%	20.5%

טבלה מס׳ 5[22]

חלקם של היהודים במחוז מארוש־טורדה ובמ.־ואשאר־האיי ומקומם בקרב המקצועות העיקריים בשנת 1910

במחוז מארוש־טורדה

1.	היחס	האחוזי	של	היהודים	בקרב האוכלוסיה הלא יהודית	2.5%
2.	〃	〃	〃	〃	בחקלאות	0.2%
3.	〃	〃	〃	〃	במכרות ובעבודות מתכת	—
4.	〃	〃	〃	〃	בתעשיה הזעירה ובמלאכה	10.8%
5.	〃	〃	〃	〃	במסחר ובהלוואות (בנקאות)	49.4%
6.	〃	〃	〃	〃	בתחבורה	10.2%
7.	〃	〃	〃	〃	במלאכה הקשורה במכרות ובתעבורה	15.6%
8.	〃	〃	〃	〃	בשירות הציבורי, האזרחי, הקהילתי ובמק. החו.	7.1%
9.	〃	〃	〃	〃	בכוחות המשטרה ובצבא	1.5%
10.	〃	〃	〃	〃	בקרב שכירי יום	1.3%
11.	〃	〃	〃	〃	בקרב משרתים ומשרתות־בית	0.6%
12.	〃	〃	〃	〃	בקרב הפנסיונרים, אחרים ובלתי ידועים	2.5%

בעיר מארוש־ואשאר־האיי

1.	היחס	האחוזי	של	היהודים	בקרב האוכלוסיה הלא יהודית	10.8%
2.	〃	〃	〃	〃	בחקלאות	1.0%
3.	〃	〃	〃	〃	במכרות ובעבודות מתכת	—
4.	〃	〃	〃	〃	במסחר ובהלוואות (בנקאות)	43.2%
5.	〃	〃	〃	〃	בתחבורה	3.0%
6.	〃	〃	〃	〃	בתעשיה זעירה ובמלאכה	10.8%
7.	〃	〃	〃	〃	במלאכה הקשורה במכרות ובתעבורה	15.9%
8.	〃	〃	〃	〃	בשירות הציבורי, האזרחי, הקהילתי ובמק. החו.	8.4%
9.	〃	〃	〃	〃	בכוחות המשטרה ובצבא	2.7%
10.	〃	〃	〃	〃	בקרב שכירי יום	0.2%
11.	〃	〃	〃	〃	בקרב משרתים ומשרתות־בית	1.0%
12.	〃	〃	〃	〃	בקרב הפנסיונרים, אחרים ובלתי ידועים	8.9%

טבלה מס' 6[23]

חלקם של היהודים בתת־קבוצות של מקצועות חשובים אחדים בשנת 1910 ומקומם בקרב המפרנסים במחוז מארוש ובעיר ואשאר־האיי

במחוז מארוש־טורדה

1.	חלקם	האחוזי	של	היהודים	בקרב	כלל המפרנסים	2.0%
2.	"	"	"	"	"	בעלי האחוזות הגדולות והבינוניות	1.7%
3.	"	"	"	"	"	בעלי האחוזות ההטנות עד 100 "הולד"	1.3%
4.	"	"	"	"	"	בעלי אחוזות קטנות פחות מ־50 "הולד"	0.1%
5.	"	"	"	"	"	בעלי משקים קטנים ושכירי יום	0.0%
6.	"	"	"	"	"	פועלי חקלאות ושכירי יום	9.6%
7.	"	"	"	"	"	בעלי המלאכה העצמאיים	7.0%
8.	"	"	"	"	"	סגל עוזרים במלאכה	
9.	"	"	"	"	"	הסוחרים העצמאיים	48.6%
10.	"	"	"	"	"	סגל עוזרים במסחר	34.7%
11.	"	"	"	"	"	סגל עוזרים בתחבורה	4.3%

בעיר מארוש־ואשאר־האיי

1.	חלקם	האחוזי	של	היהודים	בקרב	כלל המפרנסים	8.1%
2.	"	"	"	"	"	בעלי האחוזות הגדולות והבינוניות	6.0%
3.	"	"	"	"	"	בעלי האחוזות הקטנות עד 50 "הולד"	6.6%
4.	"	"	"	"	"	בעלי אחוזות קטנות מ־50 "הולד"	2.8%
5.	"	"	"	"	"	בעלי משקים קטנים ושכירי יום	—%
6.	"	"	"	"	"	פועלי החקלאות ושכירי יום	—%
7.	"	"	"	"	"	בעלי המלאכה העצמאיים	12.5%
8.	"	"	"	"	"	סגל העוזרים במלאכה	7.4%
9.	"	"	"	"	"	הסוחרים העצמאיים	44.8%
10.	"	"	"	"	"	סגל העוזרים במסחר	26.0%
11.	"	"	"	"	"	סגל העוזרים בתחבורה	1.5%

טבלה מס' 7[24]

חלקם של היהודים במקצועות הפקידות על־פי המיפקד משנת 1910

במחוז מארוש־טורדה

1. אחוז היהודים בקרב הפקידות הכלכלית־חקלאית	6.8%
2. אחוז היהודים בקרב הפקידות בתחום המלאכה	58.4%
3. אחוז היהודים בקרב הפקידות בתחום המסחר	18.7%
4. אחוז היהודים בקרב הפקידות בתחום התחבורה	5.7%

בעיר מארוש־ואשאר־האיי

1. אחוז היהודים בקרב הפקידות הכלכלית־החקלאית	—
2. אחוז היהודים בקרב הפקידות בתחום המלאכה	45.7%
3. אחוז היהודים בקרב הפקידות בתחום המסחר	36.4%
4. אחוז היהודים בקרב הפקידות בתחום התחבורה	7.2%

טבלה מס׳ 8 [25]

חלקם של היהודים במקצועות חשובים אחדים על־פי המיפקד משנת 1910

במחוז מארוש־טורדה

1. אחוז היהודים בקרב הרופאים	12.5%
2. אחוז היהודים בקרב עורכי־הדין	14.3%
3. אחוז היהודים בקרב המשכילים בשירות הציבורי	6.5%
4. אחוז היהודים בקרב המשכילים בשירות השיפוט	11.8%
5. אחוז היהודים בקרב המשכילים בשירותי הקהילה	4.8%
6. אחוז היהודים בקרב עובדי החינוך	6.5%
7. אחוז היהודים בשירותי הבריאות	4.1%
8. אחוז היהודים בקרב בעלי המקצועות החופשיים האחרים (הלא־יהודיים)	14.3%

בעיר מארוש־ואשאר־האיי

1. אחוז היהודים בקרב הרופאים	20.8%
2. אחוז היהודים בקרב עורכי־הדין	32.0%
3. אחוז היהודים בקרב המשכילים בשירות הציבורי	4.5%
4. אחוז היהודים בקרב המשכילים בשירות השיפוט	19.1%
5. אחוז היהודים בקרב המשכילים בשירותי הקהילה	24.3%
6. אחוז היהודים בקרב עובדי החינוך	5.1%
7. אחוז היהודים בשירותי הבריאות	13.8%
8. אחוז היהודים בקרב בעלי המקצועות החופשיים האחרים (הלא־יהודיים)	7.2%

טבלה מס׳ 9[26]

חלוקה פנימית של האוכלוסיה היהודית בוואשאר־האיי
על־פי מקצועותיה ועיסוקיה בשנים 1928—1924

1. במסחר סיטוני — יבוא ויצוא	10.6 %
2. במקצועות החופשיים	4.7 %
3. בפקידות בשירות הציבורי הכללי	0.76%
4. תעשיינים ובעלי בתי־חרושת בתעשיה הקלה	0.18%
5. בעלי־מלאכה ומומחים עצמאיים	22.21%
6. בעלי משקים עצמאיים ופועלי משק חקלאיים	0.23%
7. במסחר הזעיר והקמעוני	34.55%
8. בפקידות במסחר ובמלאכה	7.0 %
9. מתווכים, סוכני ביטוח וכיו״ב	15.33%
10. בשירותי הקהילה, משרתים בקודש ושונים	4.44%

טבלה מס׳ 10

חלוקה פנימית של האוכלוסיה היהודית בוואשאר־האיי
על־פי מקצועותיה ועיסוקיה בשנים 1929—1942

1. במסחר קימעוני	34.45%
2. במסחר סיטוני ובתעשיה זעירה	10.70%
3. בפקידות בשירות הציבור־הכללי, במסחר ובמלאכה	7.67%
4. בתעשיה הבינונית	0.18%
5. במלאכה (בעלי־מלאכה ופועלים)	22.21%
6. בעלי משקים עצמאיים ופועלים חקלאיים	0.23%
7. מתווכים, סוכני ביטוח וכיו״ב	15.33%
8. במקצועות החופשיים	5.43%
9. בשירותי הקהילה, משרתים בקודש ושונים	3.70%

דמוגראפיה וכלכלה בין שתי מלחמות העולם

אוכלוסייתה היהודית של העיר ואשאר־האיי לא היתה שונה בהרכבה ובמהותה היהודית מזו של טראנסילבניה כולה. בחלקה הצפוני, באיזור מארמוראש, דמתה במידה מסויימת לאוכלוסייתה של פולין, ובמרכזה דמתה במידה רבה לאוכלוסיה היהודית במונרכיה האוסטרית־הונגרית.

הנתונים הדמוגרפיים על האוכלוסיה היהודית בוואשאר־האיי בין שתי מלחמות העולם מבוססים על מיפקדים ועל השערות שהוסקו על יסוד מיפקדים אלה. להלן הנתונים בין השנים 1947—1920:

	שנה	אוכלוסיה כללית	אוכלוסיה יהודית [27]
א.	1920	30,988	3246 [28]
ב.	1925	34,400	4263 [29]
ג.	1930	38,517	5193 [30]
ד.	1941	44,933	5693 [31]
ה.	1944	49,450	8648 [32]
ו.	1947	48,500	2420 (?) [33]

יהודי העיר עסקו בין שתי מלחמות העולם ברוב ענפי הכלכלה ותפסו מקום בולט למדי בתעשיה הזעירה, במסחר ובמלאכה. כ־10.6% מכלל המסחר הסיטוני היה בידי הסיטונאים היהודיים המקומיים. המסחר הסיטוני התחלק ליבוא וליצוא. במקצוע היבוא עסקו יהודי העיר ביבוא בדים יקרים, שטיחים, כלי חרסינה, תבלי־נים, דברי מותרות, כלים חקלאיים, כלים טכניים עדינים, שעונים, סחורות אוריינטאליות וכו'.

ידם של היהודים היתה גם בעסקי יצוא של צמר, עצים, סוכר, לבנים, רהיטים, חפצי עורות, תבואות, בקר וייגות. המסחר הקמעוני היה אף הוא רובו בידי יהודים. הם קנו ומכרו: חפצי הלבשה, גלנטריה, הנעלה, מראות, מוצרי סריגה, מוצרי מזון, פירות, ממתקים, קמחים, שמנים, יינות, צעצועים, חוטים, כפתורים, משחות למיניהן, ועוד.

חלקם של היהודים במלאכה הגיע ל־22.21%, משמע חלק מכובד מהאוכלוסיה שנערכו בעיר ובסביבה. אחוז היהודים שעסקו במסחר זעיר ובקמעונות היה כ־34.55%. רוב החנויות ברחובותיה הראשיים של העיר וברחובות הצדדיים, בעיקר דברי מכולת, הלבשה והנעלה, היו בידיים יהודיות. יהודים תפסו מקום בולט בלשכת המסחר המקומית והגיעו בה לעמדות מפתח.

חלקם של היהודים במלאכה הגיע ל־22.22%, משמע חלק מכובד מהאוכלוסיה התפרנס מעבודת כפיים. היו ביניהם שעבדו כבעלי־מלאכה שכירים, אולם רובם הגדול עמד ברשות עצמו. בעלי־המלאכה היהודיים שלחו את ידיהם במקצועות רבים: זגגות, חייטות, סנדלרות, מלאכת המראות, סריגה, הובלות, פרוונות, כובע־נות, יוצרי עניבות, מאפיות, חלבנות, שרברבות, הכנת כריות וכסתות, פחחות, דברי קונפקציה, תעשיית משחת נעליים, רפדות, עבודות דפוס, מריטת נוצות לכריות וכסתות, תפירה, לולאות, וילונות, תעשיית מחוכים וחזיות, תעשיית צעצועים, הדבקת מעטפות, חשמלאות, טכנאות רדיו ותיקוני רכב. בשנים 1941—1944 פחת מספרם בגלל השיעור הרב של המגוייסים לעבודת כפייה. בקרב היהודים גם היו חקלאים מעטים, ביניהם בעלי משק חקלאי זעיר, שגרו מחוץ לעיר, ואלה היוו כ־0.23% מכלל האוכלוסיה היהודית. את המקום השלישי מכלל סוגי העיסוקים

של יהודי העיר תפסו התיווך והסוכנויות למיניהן: תיווך של דירות, של מגרשים, של בתי־מלאכה וכיו"ב. נפוץ ביותר מקרב יהודי העיר, כמו ברוב עריה של טראנסילבניה, היה התיווך במסחר של תבואות וגרוטאות ברזל.

עסקי התיווך איפשרו לבעליהם שלא להיות צמודים למקום עבודה קבוע ולעסוק במקצועם תוך שימוש מירבי בחופש הניידות שהובטח על־ידי החוק. עמם נמנו הסוכנים, בעיקר סוכנים להפצת דברי גלנטריה, אריגים, שעונים, גרביים, או סחורות חדשות שאך יצאו לשוק. עם התפתחותן של חברות־הביטוח החלו יהודי העיר גם לעסוק בעסקי ביטוח. בשני תחומים אלה, תיווך וסוכנויות, עסקו 15.33% מכלל האוכלוסיה היהודית בעיר. בפקידות למיניה עסקו 7.67% מכלל המפרנסים היהודים. אלה היו פקידים שעבדו בבתי־מסחר, בבתי־מלאכה, בסוכנויות, בבתי־מלון ובמשרדים ציבוריים או פרטיים. הם היו בדרך כלל מנהלי חשבונות, קופאים, לבלרים, "שרייברים" וכיו"ב.

בתעשיה עסקו רק כ־0.18% מכלל המועסקים היהודים, אולם אלה היו ה"גבירים" בעיר. התעשיות שהיו בידיים יהודיות כללו: תעשיית רהיטים, עורות, סוכר, ממתקים, זיקוק נפט, שמנים, טחנות קמח, לבנים, דברי הלבשה, תעשיית בירה, תעשיית מראות, תעשיית שביסים וכו'.

התחום האחרון, שמן הראוי למנותו, הוא המקצועות החופשיים: רופאים, עורכי־דין, מורים, רוקחים, חוקרים, עיתונאים, אנשי במה, זמרים, משוררים, נגנים, מדענים וכו'. בתחום זה עסקו כ־4.7% מכלל המפרנסים היהודים.

ולבסוף, בעלי מקצועות הקודש — רבנים, דיינים, שו"בים, חזנים, גבאים, מלמדים, שמשים, עובדי חברה־קדישא. אחוזם בכלל המפרנסים הגיע ל־4.44% — שיעור משמעותי מבחינה יחסית. אולם בעקבות מדיניותה האנטי־יהודית של ממשלת הונגריה והתחיקה האנטי־יהודית שבאו לפגוע קודם כל במנהיגות הרוחנית של האוכלוסיה היהודית גוייסו בשנים 1941—1944 רוב המועסקים במקצועות אלה לעבודת כפיים, ועל כן ירד מספרם ירידה תלולה. אף־על־פי־כן לא נפגעה המורשת הרוחנית של בני הקהילה וסביבתה.

פרק שביעי

ראשיתה של השואה

בתקופת שלטונה של הונגריה הפאשיסטית

בנובמבר 1918 הוכרזה הונגריה "המקוצצת" לרפובליקה, והוקמה בה המועצה הלאומית ההונגרית, בראשותו של קארוי.

מרכיבי המועצה הלאומית לשנת 1918 היו המפלגה הדמוקרטית־הבורגנית והמפלגה הסוציאל־דמוקרטית. אולם הממשלה לא יכלה לקשיים הכלכליים שהעיקו על המדינה הצעירה — אחר שנפרדה מאוסטריה — ופרצה המהפכה השמאלית שכוננה את ממשלת באלה קון, אך משטרו לא האריך ימים.

מהפכת־הנגד הימנית של האדמירל ניקולאוס (מיקלוש) הורטי, שפרצה ב־21.3.1920 החזירה למדינה את המשטר המלוכני.[1] משסיימה הממשלה החדשה את מלאכת הדיכוי של השמאל הכריזה על מגמת "הרוואנש", שפירושה המעשי היה הכנה להחזיר לעצמה את השטחים שהפסידה הונגריה בעקבות מלחמת העולם הראשונה ושנמסרו לרומניה, יוגוסלביה וצ'כיה, על־פי "שלום טריאנון" מה־4.6.1920. הונגריה הפסידה לארצות אלה שני שלישים משטחה, ביניהם את טראנסילבניה, שנמסרה לרומניה.[2]

מאות אלפי עקורים מהשטחים ההם נמלטו לתוך הונגריה "המקוצצת" וההלו במאבק על מקורות הקיום, שהיו לדעתם תפוסים בידי יהודים. באווירה זו נתקבל בפרלמנט ההונגרי חוק "הנומרוס קלאוזוס", שקבע גבול מספרי לתלמידים יהודיים במוסדות להשכלה גבוהה. בכך היתה הונגריה המדינה הראשונה במאה העשרים לחקיקה אנטי־יהודית ולמדיניות אנטישמית רשמית.

כדי לזכות בהחזרת השטחים שנקרעו מעליה, ביססה הונגריה את מדיניות־החוץ שלה, החל בשנת 1934, על אוריינטציה גרמנית. עשר שנות כהונתו של הרוזן בטלן (1931—1921) היתה תקופה של התאפקות ואיזון כלפי חוץ ופנים, תוך שימת דגש על מדיניות "נוצרית", בלי שנחקקו חוקים אנטי יהודיים. בתחילת שנות השלושים נוסדה התנועה הלאומנית ההונגרית, וכן מפלגות ימניות בעלות אופי ניאו־פאשיסטי ואנטישמי מובהק.

ב־21.9.1932 נתמנה הגנרל גומבוש, ממוצא שוואבי ומראשי "התנועה להגנת הגזע", לראש ממשלת הונגריה. בשנת 1933 ערך ביקור נימוסין אצל "הפירר" וחתם איתו על הסכם מסחרי סודי. בכך נעשתה כלכלתה של הונגריה תלוייה בגרמניה.

ממשלתו ניהלה מדיניות פרו־גרמנית מובהקת, וכאשר גרמניה הנהיגה בשנת 1935 את חוקי נירנברג ערכו גם הסטודנטים ההונגריים הפגנות סוערות נגד הסטודנטים היהודיים, בהסכמתה של הממשלה ההונגרית ותוך הבעת אהדה למפגינים.[3]

בשנת 1938 עלה לשלטון קלמן דאראנ״י, ובאפריל אותה שנה הגישה הממשלה ההונגרית לאישור הפרלמנט את החוק האנטי־יהודי המפורסם שנקרא ״החוק להבטחת שיווי המשקל של החיים הכלכליים והחברתיים״. לפיו הוגבלה לכדי עשרים אחוז השתתפותם של היהודים בחיים הכלכליים והתרבותיים במקצועות: הנדסה, רפואה, עיתונות, תיאטרון, קולנוע, פרקליטות והוראה ברשות הממשלתית. את החוק הזה קיוו להגשים תוך חמש שנים.[4] למותר לומר, שהוא פגע קשה בקיום הכלכלי של היהודים בהונגריה ושלל את אמצעי הקיום מ־6000 יהודים לערך. בשלב זה לא נכללו בין המוגבלים־מכוח־החוק סוג אחד של יהודים שהוגדרו כבעלי זכויות־יתר, בגין היותם לוחמי חזית במלחמת העולם הראשונה.

לא חלפו אלא חודשים מספר והוגשה הצעת ״חוק היהודים השני״ מה־23.12.1938. חוק זה הגביל את מספר הפקידים היהודיים ואנשי האינטלגנציה היהודית, שמותר להעסיקם במפעלים ומשרדים ממשלתיים וציבוריים לכדי 6%. כן התיר החוק העסקתם של 3% חיילים יהודיים בעלי אותות הצטיינות ו־12% פקידים ממשלתיים במפעלים כלכליים.

החוק שלל את האזרחות מיהודים שנתאזרחו אחרי יולי 1914, ובמקביל קבע כללים לעידוד ההגירה של יהודים מהונגריה. עם מתן ההגדרה של ״מיהו יהודי״, על־פי החוק ההונגרי, נכונה אכזבה מרה למתבוללים בהונגריה, כיוון שהחוק קבע כי ליהודי נחשב גם ״חצי יהודי״ לאמור, גם מי שהמיר את דתו לפני שנת 1919. החוק האנטי־יהודי החדש הופעל באוקטובר 1939 ופגע ב־214,560 נפשות לערך, כמחצית האוכלוסיה היהודית במדינה. מן הראוי לציין, כי יוזם הצעת החוק היה ראש הממשלה דאז באלה אימראדי, שלימים גילו מתנגדיו כי בעורקיו נוזל דם יהודי, כיוון שסבתו היתה יהודיה. אימראדי ניהל מדיניות־פנים אנטישמית והעמיק את תלותה של הונגריה בגרמניה. לחצה של הונגריה להחזרת השטחים נעשתה קולנית ותקיפה, עד כדי היסטריה. במיוחד גברה תביעתה כלפי רומניה. בשנת 1938 הוחזרו להונגריה השטחים שהיו תפוסים בידי צ׳כוסלובקיה, ובקיץ 1940 פסקו המעצמות של ״ציר רומא־ברלין״ שמותר להונגריה לשוב לחלקה הצפוני של טראנסילבניה, שהיה שטח אינטגראלי של רומניה מאז שנת 1918. החלטת וינה מה־30.8.1940 היתה ראשית השואה של יהודי צפון טראנסילבניה בכלל, ושל יהודי ואשאר־האיי בפרט.

בחודש ספטמבר 1940 צעדו חייליו של האדמירל ניקולאוס (מיקלוש) הורטי, שקראו לעצמם ״צבא השחרור ההונגרי״, לעבר טראנסילבניה הצפונית. בימים 6־8.9.1940 הגיעו חייליו של האדמירל לעיר, כשבראשם צועדים הז׳נדרמים ושומרי המשטרה הצבאית ואנשי משטרת השדה ההונגריים החובשים כובעי ״נוצות

התרנגול". לצידי הדרכים ציפו להם אלפי הונגרים נלהבים וחוגגים, ביניהם יהודים רבים, שהאמינו בתמימותם הרבה, כי החיילים ההונגריים מביאים עמהם את "הימים הטובים" של ימי המונרכיה האוסטרית־הונגרית הסובלנית, מלפני מלחמת העולם ה־1. אולם חיילים אלה הביאו יחד עם הזמר החיילי "ארדאיי (״טראנסילבניה״ בהונגרית) המתוקה הגנו כאן", את ראשיתה של השואה ליהדות טראנסילבניה הצפונית. אכזבתם של היהודים נעשתה למוחשית ביותר לאחר פרק זמן לא רב, ויקיצתם של היהודים "הפטריוטים" להונגריה היתה מהירה ומזעזעת ביותר.[5]

ממשלת הונגריה הפאשיסטית הפעילה את חוקי הגזע האנטי־יהודיים מיד לאחר התבססותה. ההגבלות האנטי־יהודיות הלכו ותכפו. דחיקת הסוחרים היהודיים מתחומי המסחר, הגבלת היקף פעילות התעשיינים היהודיים, הצרת מרחב עיסוקם של בעלי המקצועות החופשיים היהודיים, הפעלת ה"נומרוס קלאוזוס" בשיעור של 6% כלפי תלמידים יהודיים בבתי־ספר תיכוניים, באוניברסטאות ובמוסדות להשכלה גבוהה והרחקת היהודים מתחומי התיאטרון, האמנות, העיתונאות, השירה, הספרות, המחקר המדעי וההוראה בבתי־ספר ממשלתיים ניתכו עליהם כברד.

כל החוקים האלה באו במגמה להביא להרס הכלכלה היהודית ולהעבירה לידיהם של ההונגרים מלידה. לשם כך החליטו ההונגרים על גיוס כל הצעירים היהודיים מגיל 21 (מאוחר יותר החל הגיוס בגיל 18) ועד לגיל 48 לשירות של "עבודת־כפייה", במקום שירות בצבא ההונגרי. כבר בסתיו 1941 גוייסו ראשוני הצעירים היהודים בטראנסילבניה הצפונית ל"פלוגות־כפייה", ואילו בהונגריה עצמה החל הגיוס למסגרות אלו כבר בסופה של שנת 1940, בעודם לובשים מדים של חיילים הונגריים, אך בלי נשק ועם סרט צהוב על זרועם. צעירים אלה[6] חוייבו לעבוד בסלילת כבישים, בהכנת עמדות קרב צבאיות, בחפירות ובהכנות מעוזי קרב בהונגריה.

לאחר פרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה נשלחו אותם צעירים יהודים לחזית אוקראינה במגמה חד־משמעית: להכחידם מעל פני האדמה ולסחוט את ממונם וממון הוריהם. פרשה טראגית ומזעזעת אחרת היתה חיסולם של 20.000 יהודי הונגריה ממוצא פולין, ליטא ורוסיה, שהגיעו להונגריה לאחר מלחמת העולם ה־1 והיו מחוסרי אזרחות הונגרית. בחודש נובמבר 1941 נלקחו אלפי יהודים מתת־קארפטיה, הונגריה, טראנסילבניה ומאיזור סאבאדקה (דרום הונגריה, לשעבר שטח יוגוסלבי ובימינו שוב שטח יוגוסלבי) לאיזור גליציה, שנכבש על־ידי ההונגרים והגרמנים חודשים מעטים לאחר פרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה, והוצאו שם להורג. איזור קמניץ־פודולסק הפך בית־קברות ענקי ליהודי הונגריה עוד בטרם בוא השואה. מהעיר ואשאר־האיי והאיזור נלקחו לקמניץ־פודולסק כ־100 משפחות מיוצאות פולין וליטא ורק שתיים־שלוש נפשות מהן ניצלו בנסי־נסים. עם שובם מגיא־ההריגה סיפרו הניצולים ליהודי העיר ולמנהיגיה של שתי הקהילות על השחיטה, אולם רוב יהודי העיר ששמעו על הזוועות האמינו כי הסכנה מרחפת רק

על היהודים שהם אזרחי מדינות זרות, אך לאזרחי הונגריה לא יאונה רע, ולא התרגשו יתר על המידה מהסיפורים האלה. אשר לעמדתם הרשמית של מנהיגי שתי הקהילות בוואשאר־האיי על בשורות איוב אלה, אין ידיעות מהימנות.

המצב הכלכלי גרם להתרוששותו של הציבור היהודי לשכבותיו השונות. סוחרים, תעשיינים, בעלי־מלאכה ואינטלקטואלים ירדו מנכסיהם ורבים באו במצוקה, מחמת התדלדלותם של מקורות הפרנסה. אף נמצאו יהודים שרעבו ללחם, פשוטו ממשמעו.

הירידה הכלכלית של השכבות הרחבות הניעה את ההנהגה היהודית בהונגריה להתארגן, כדי לקדם [7] את פני המציאות החדשה. עתה נתגלתה הסולידריות היהודית במלוא חומה ותוקפה. עוד בשנת 1939 [8] נוסד בהונגריה ה־O.M.ZS.A, "הארגון הארצי לעזרה של יהודי הונגריה", שפעל החל מסתיו 1939 במתן תמיכה כלכלית לנפגעי התחיקה האנטי־יהודית. ארגון שני, "המשרד לעזרה", פעל עוד משנת 1938, משנת ההפעלה של חוקי האפלייה האנטי־יהודיים.

בעיר ואשאר־האיי נוסד סניף של "הארגון הארצי לעזרה של יהודי הונגריה" רק בסוף שנת 1940. בחורף של אותה שנה ביקר בעיר ד"ר גאזה ריבארי, נשיא "ארגון העזרה" בהונגריה, ובהשתתפותו נערכה אסיפה כללית של נציגי שתי הקהילות באולם הדיונים של הקהילה האורתודוכסית שבבנין בית־הכנסת האורתו־דוכסי. במעמד זה הוחלט על פתיחת "המשרד לייעוץ ולעזרה משפטית" וכן על ייסוד סניף של "הארגון הארצי לעזרה". תחומי פעילותיו של "המשרד לייעוץ ולעזרה משפטית" היו:

1. ייעוץ וסיוע משפטי לכל הנזקקים, שנושלו ממעמדם הכלכלי והחברתי בעקבות התחיקה האנטי־יהודית.
2. ייעוץ משפטי לשכבות הרחבות של האוכלוסיה היהודית מהשטחים שסופחו להונגריה ודאגה לעצורים היהודיים.
3. סיוע כלכלי לכל אלה שנפגעו כתוצאה מהגשמת חוק הרחקת השכירים הפרטיים מתחומי הכלכלה.[9]
4. עזרה כלכלית במסגרת M.I.P.I. המחלקה הארצית טיפלה בייסודם של מטבחיים ציבוריים, מעונות־יום לילדים יתומים או למעוטי אמצעים, הושטת עזרה למוסדות סעד שונים (בתי־יתומים, מעונות לעיוורים או לחרשים, מעונות לחני־כים, טיפול בחולים עניים, סיוע למשפחות שירדו מנכסיהן, טיפול בחניכים), דאגה לנוער היהודי בשעות הפנאי, הסבה מקצועית לאינטלקטואלים שהורחקו מקצו־עותיהם הקודמים וכו'.
5. שליחת חבילות מזון למשפחות שונות בבחינת "מתן בסתר".
6. סיוע להגירת פליטים שעשו בעיר, במיוחד לארץ־ישראל.
7. תמיכה במשפחות, שמפרנסיה העיקריים גוייסו לעבודת כפייה ובמגוייסי־הכפייה עצמם. אלה האחרונים קיבלו דמי־כיס חודשיים, ביגוד ונעליים (עד שקופת המשרד נתרוקנה כליל).

בעלי היכולת, וכאלה עדיין היו, שיתפו עצמם במפעלי העזרה לנזקקים. הנהגת שתי הקהילות דאגה להטלת עומס העזרה על כל השכבות החברתיות שבקהילות. הדאגה הכלכלית הקיפה את החלוקה השבועית לנזקקים ללחם, תפוחי־אדמה, שמן ובצלים, סוכר וביצים וכן חלוקת עצים להסקת חדרי המגורים, כוס חלב מדי בוקר לתלמידי ה"תלמוד־תורה", מענקים לנישאים וכו'.

העזרה המשפטית הופעלה לטובת יהודים שהמשטרה נטפלה אליהם לעיתים קרובות ולהתערבות אצל השלטונות הניאו־פאשיסטיים להצלת עצורים יהודים מצפורני השוטרים והחוקרים האכזריים, בין אם יהודים אלה היו אנשי המקום או פליטים שנמלטו מהתופת שבפולין או בסלובקיה והגיעו לעיר זו. מפעלי העזרה הקיפו גם את יהודי העיירות והכפרים Tölgyes, Gyimes, Középlak שהפכו, עם חלוקתה של טראנסילבניה, לתושבי "איזור הגבול" (עם רומניה) והורחקו ממקומות מגוריהם בטיעון של "חוסר מהימנות". אלה נושלו מפרנסתם ומדירותיהם והועברו לעיר ואשאר־האיי, שהיתה מרוחקת יותר מהגבול. ובמיוחד הושטה עזרה על־ידי המשרד לייעוץ ולסיוע לאותם יהודים שההונגרים רצו לדוחקם אל מעבר לגבול הרומני.

למרות מערכת היחסים הקשה עם נציגי השלטונות המקומיים החל המשרד לייעוץ ולסיוע לפעול לחידושם ולתיקונם של יחסים אלה על־ידי הפעלת האמצעי היחיד שהבטיח תוצאות: הושטת "מתנות לעת מצוא" למפקד המשטרה ההונגרית, לשוטריה ולבלשיה, וכן גם למנהלי בתי־הספר, למפקחיו ומוריו, שלימדו גם ילדים יהודיים או פיקחו על הוראתם, כדי להקל מעט בדרך זו על סבלם של הילדים היהודיים בבתי־הספר הכלליים.

חוקי האפליה שהיו מכוונים למניעת רכישת השכלה מילדים יהודיים, כפו על הנהגת הקהילות להסכים לפתיחתו של בית־ספר יהודי "במסגרת ממשלתית", החל בשנת 1940,[10] מיד לאחר כניסת ההונגרים לעיר. למדו בו ילדים מכיתה א' ועד לכיתה ז', וכן ילדים שלא נקלטו בבית־הספר היהודי שבבעלות הקהילה הקונסרבטיבית, אם מחוסר מקום ואם מחוסר יכולת מימון, או כתוצאה מאי־הסכמת ההורים האורתודוכסיים.

המאמצים ליצירת קשרים עם הגורמים הלא־יהודיים בעיר היו בבחינת צו השעה, כיוון שההתנפלויות של הפאשיסטים ההונגריים על יהודי העיר היו מקרים של יום־יום. בלכתם לעבודה או לתפילה הוכו באכזריות, וכן נרדפו בכל מקום ציבורי (בשווקים, במגרשי ספורט, בבתי־קולנוע או בבריכות שחייה); ילדים נרדפו על צוארם בלכתם ללימודים או בשובם מהם; חיילים הונגריים, שחזרו ב־1942—1941 מהחזית לחופשה, נהגו להתנפל על מתפללים או על מתרחצים במקווה, על צעירים ועל זקנים, למרוט את פיאותיהם וזקנם, לדקור בפגיונות ולקרוא קריאות גנאי כלפיהם. נשים יהודיות שהלכו לשוק המקומי לקנות צורכי קיום היו קרבן לפגיעות מצד הנשים הלא־יהודיות, ובנות צעירות הותקפו על־ידי בריונים. האווירה הכללית היתה רוויה שנאה עזה ובלתי נסתרת. המשטרה הירבתה

לעצור יהודים בהאשמת ספסרות, לרוב ללא בסיס, או בשיתוף פעולה עם מרגלים מהמערב או מהמזרח הסובייטי. הטענה המקובלת היתה שיהודים אותתו מעל גגות בתיהם לאווירוני האוייב שטסו מעל לאיזור, לשם הפצצת מטרות אסטרטגיות. רבים נעצרו בהאשמה של אי־ציות לחוקי האפליה האנטי־יהודיים או בעקיפתם את החוקים האלה בעזרת נכרים, שהסכימו לסייע להם, בתנאי שיעשום שותפים לרווחים. הכאת יהודים על־ידי המשטרה והחרמת כספים וחפצי ערך או החרמת ספרות יהודית היו מקרים שכיחים. המשטרה נהגה לסרוק את בתיהם של היהודים, לערוך בו חיפושי פתע ולהחרים כל דבר בעל ערך שמצאו. והתואנה היתה כי ההחרמה באה לשם בדיקה בטחונית.

מדי יום ביומו נשמעו מפי נכרים צעירים ומבוגרים דיבורים על "ימים יבואו" בקרוב, ואזי יצליחו לחסל את יהודי העיר. הצהרות אלה נשמעו מפי חברי "מפלגת החץ" ומפי הונגרים מהוגנים. חברי "מפלגת החץ" הפגינו נוכחות על כל צעד ושעל, הן בדרך של ענידת סרט ירוק עם סימן מפלגתם על זרועם והן על־ידי עריכת אסיפות סוערות שהפכו להפגנות אנטי־יהודיות אלימות, כחלק מההכנה הפסיכולוגית של האוכלוסיה הנוצרית לקראת השואה המתוכננת.

אולם, יחד עם הדחקות הכלכלית, הרעב, ההתנפלויות, ההצקות, הצרת הצעדים וההגבלות הרבות על יהודי העיר, שבאו תכופות זו אחר זו, גבר יצר הקיום ונתחזק הרצון לשאת בסבל עד בוא הגאולה.

הכמיהה לשחרור קרוב לבשה אצל רבים צורה של געגועים משיחיים. בתי־הכנסת, שהיו מקומות המפגש הציבוריים היחידים המותרים, נתמלאו מתפללים במשך כל ארבע שנות השואה. הנוער היהודי, שבא מרבדים חברתיים שונים, התקרב זה לזה, והמפגשים החברתיים קיבלו אופי דתי.

בסופה של שנת 1943, הורגשה באורח זמני הקלה פוליטית־כלכלית. היה זה בתקופת שלטונם של הבארון ניקולאוס קאלאיי והרמטכ"ל ההונגרי בארון נאג'באצוני. בימיהם הותר על־ידי השלטונות לקיים חוגים להשכלה עצמית לבני הנוער שבאו להחליף את הפעילות במסגרות של תנועות־נוער, ונשאו אופי ציוני. פעולות אלה נערכו על־פי רוב בבנין בית־הספר היהודי העל־יסודי. נפתחו חוגים ללימוד הלשון העברית, וחוג לפיתוח ולחינוך גופני, "מכבי", בו למדו עשרות צעירים יהודיים את תורת האיגרוף, משחק הכדור־רגל, היאבקות, טניס שולחן והרמת משקלות. החוג הודרך על־ידי הספורטאים היהודיים אפרים ואלצר וד. יעקובוביץ.[11]

הציבור היהודי המקומי האמין אמונה עזה, כי הנה קרבה והולכת החזית וההצלה מתדפקת על השערים. אך האכזבה היתה מרה מלענה. בעוד תותחי הצבא האדום רועמים בקרבת הגבול, בא הכיבוש הגרמני האכזרי כחתף ובהרף עין. את מקומה של התקווה תפס היאוש. אולם אם לציבור הרחב היתה זו הפתעה מחרידה, לא כן לפנסי שתי הקהילות. אלה ידעו על מרד גיטו וארשה, על קורות יהודי הונגריה, שנרצחו ביערות קמינץ־פודולסק, ועל המתתם של יהודי

פולין. חלק מפרנסים אלה אף ישבו "שבעה" לזכרם של קרובי משפחה נרצחים וקרעו קריעת אבלים. אך בתמימותם הרבה האמינו אלה כי "ליהודי הונגריה זה לא יכול לקרות". אמונתם זו לא נתערערה גם למשמע עדויותיהם של יהודים מקומיים, ששבו מעבודת הכפייה בחזית אוקראינה, והיו עדי ראייה, ממרחקים, להוצאות להורג של יהודי אוקראינה ושל חלק מיהודי פולין, והזהירו על הצפוי ליהודי הונגריה.

תמימות זו היתה אחת הסיבות שבגללן לא חשב הציבור היהודי בוואשאר־האיי ובהונגריה כולה על דרכי התגוננות נאותות, למעט בודדים, שהשתייכו לחוגי הציונים. מכונת התעמולה ההונגרית־גרמנית המשומנת היטב, הצליחה בהתעיית העירנות היהודית ו"חגגה" את נצחונה במארס של שנת 1944.

הנוער היהודי בפלוגות לעבודת־כפייה

במשך כל שנות מלחמת העולם השניה היה הנוער היהודי בהונגריה קרבן לשנאת ישראל, בדומה לגורלו בארצות אירופה האחרות, שבהן לא הובל מיד לכבשנים (בולגריה, רומניה וסלובקיה הפאשיסטיות).

ראשוני המגוייסים מבני העיר והסביבה לעבודת כפייה. מימין יהודי מומר העונד על זרועו סרט לבן, במקום צהוב, סימן למומרותו.

עוד בשנת 1919 ציווה האדמירל ניקולאוס (מיקלוש) הורטי להקים פלוגות לעבודת־כפייה[12] לאנשים שלא היו מהימנים על השלטון. ב־4.11.1919 פקד שר הבטחון ההונגרי על "אי־גיוסם של אלמנטים פועליים מאורגנים ויהודים לכוחות הבטחון ההונגריים".[13] עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה החלה תהלוכה בלתי־פוסקת של פוליטיקאים הונגריים לגרמניה, ובמקביל לכך החלו ההכנות לייסודן של מסגרות ייחודיות אנטי־יהודיות, ביניהן הפלוגות לעבודת־כפייה.

ב־17.6.33 ביקר ראש ממשלת הונגריה דאז, ג'ילא גומבוש, אצל היטלר. הוא היה האורח הרשמי הראשון מחוץ לתחומה של גרמניה, שביקר אצל הפירר הגרמני. בביקורו החל תהליך שנסתיים בהצטרפות המדינה לציר ברלין־רומא. קאלמאן דאראנ'י, שירש את כסאו של גומבוש כראש ממשלה, ביקר אף הוא אצל היטלר, יחד עם שר החוץ ההונגרי קאנ'יא קאלמאן, ובעקבות הביקור הוחלט לפתח את הצבא ההונגרי כדרוש על־פי צורכי הזמן. ראש ממשלת הונגריה גם הודיע על הגדלת תקציב הבטחון ועל שורת צעדים למימוש חלומה של הונגריה מאז להרחבת כוחה הצבאי.

ב־18.5.1938 קיבל הפרלמנט ההונגרי את החוק האנטי־יהודי הראשון,[14] נוסף להגבלות על תלמידים יהודיים שהוטלו עוד בשנת 1920 — הנומרוס קלאוזוס של 6%. באותה שנה הגיש שר ההגנה ההונגרי קארויי בארטא את החוק על "אודות הצבא ההונגרי" וב־12.12.1938 הוגשה הצעת חוק[15] לפרלמנט ההונגרי בדבר הקמת מסגרות נפרדות, שבהן ייכללו כל האלמנטים הלא־מהימנים והיהודים, שתהיינה מסגרות של עבודת־כפיים.

באותה שנת 1938, ב־23.12 בה, הגישה ממשלת באלה אימראדי את הצעת החוק האנטי־יהודי השני, שנתקבלה ואושרה על־ידי הפרלמנט ההונגרי ב־28.4.1939. במקביל לכך התחילו דיונים קדחתניים במשרד ההגנה ההונגרי בדבר "פתרון בעיית אי־הכללתם של יהודים" ובעקבות דיונים אלה הוחלט על אי־הכללה מודרגת של כל הצעירים היהודיים לכוחות המזויינים ועל העברתם למסגרות של פלוגות לעבודת כפייה.[16]

ממשלת הונגריה החליטה ב־14.4.1939 על "חובת שירות של יהודים בפלוגות עבודה", והחלטה[17] זו פורסמה בבטאונה הרשמי של ממשלת הונגריה מה־17.5.1939. אולם צמרת משרד ההגנה ההונגרי,[18] שהיתה מלאה אוהדי הנאצים, לא הסתפקה בחוקים האנטי־יהודיים שחקקה הממשלה ההונגרית, אלא חתרה להגשמת החוק האנטי־יהודי הרחק ומעבר למפורט בחוק עצמו.

להגשמת ההחלטה בדבר כינון מסגרות נפרדות ליהודים הוקם מוסד שנקרא Közérdekü munkaszolgálat országos felügyelet וב־23.6.1939 גוייסו היהודים הראשונים למסגרות של "פלוגות לשירות עבודה", שהיו פלוגות־כפייה. אולם עדיין נמצאו יהודים רבים, שהמשיכו לשרת בשירות המילואים של הצבא ההונגרי כחיילים מן השורה, כנהגים וכבעלי מקצועות, כקצינים, רופאים ומהנדסים. עם ראשית הגיוס לפלוגות אלה החלו השלטונות לפטר את קציני

קבוצת מגוייסים לעבודת כפייה בפלוגה מס' 110/32 במחוז באצ'קה, באיזור היוגוסלבי שנכבש על־ידי הצבא ההונגרי (1943).

הקבע היהודיים, שמספרם לא היה מועט. בקיץ של שנת 1940, החליטה ממשלת הונגריה לגייס הלכה למעשה את כל היהודים שנועדו לעבודת כפייה, במגמה להגדיל את מספר הפלוגות האלה עד למאה. בכל פלוגה היו כ־260 יהודים. ב־23.8.1940[19] נתפרסמה פקודה סודית למפקדי הצבא ההונגרי על "אופן ניצול המגוייסים היהודיים לעבודות־הכפייה".[20] כבר אז דובר על גיוס כל היהודים בגיל 60—25 לעבודת כפייה, אך לאחר כניסת הצבא ההונגרי לטראנסילבניה ויתרו על רעיון הגיוס הכללי של כל הגברים היהודיים.[21]

ממשלת הונגריה, כאשר דנה בשנת 1939 על גיוס הגברים היהודיים לעבודת כפייה ובפיטורי בעלי הדרגות היהודיים ממסגרת הכוחות המזויינים ההונגריים, הסתמכה על הסטאטיסטיקה שהיתה לנגד עיניה. לפי סטאטיסטיקה זו נסתבר, כי במסגרת צבא־הקבע ההונגרי לא נותרו אלא קציני יהודיים שהמירו את דתם, או שהיו בני משפחות מעורבות במשך דור או שני דורות. במסגרת המילואים של צבא הונגריה עד גיל 50 היו 15.8% קצינים יהודיים ומועמדים לקצונה (עוזר קצין או תת קצין). ביחידות הלוחמות וביחידות השירותים היו 24.4% קצינים

יהודיים או מועמדים לקצונה.[22] בקרב החיילים בצבא החובה היו 2.4% יהודים, במסגרת הבד"א (בעלי דרגות אחרים) היו מבין 6,153 אנשי קבע 9 יהודים, בדרגות רספי"ם ורסר"ים ועד לדרגות סמל היו מבין 16,000 אנשי קבע 30 יהודים.

במשך זמן קצר הקימה הונגריה עשרות פלוגות ובדודים של מגוייסים יהודיים תוך הקפדה על הגשמה "יעילה" של החוק האנטי־יהודי, והמטה הכללי ההונגרי "דאג" בחריצות יתירה לקבוע מסגרות של משמעת, יחס, אספקה והעסקת המגוייסים היהודיים. במקביל לכך הקימה יהדות הונגריה את "המחלקה המשפטית של לוחמי החזית היהודיים"[23] במגמה לגונן ישירות, או על־ידי סיוע משפטי, על זכויותיהם של לוחמי החזית היהודיים מימי מלחמת העולם הראשונה.

מימון הגיוס לפלוגות המיוחדות הוטל על המגוייסים עצמם, מבלי להתחשב בשום בקשה להקלה.

כבר בשנת 1940 שירתו 26.000 צעירים יהודיים במסגרת של מאה פלוגות, ואילו לאחר תקופה לא ארוכה הגיע מספר המגוייסים לכ־52.000 צעירים מחולקים ל־260 פלוגות, ובסופה של אותה שנה סיים המטכ"ל ההונגרי את תהליך העברתם של כל חייבי הגיוס לשירות מילואים, ממסגרת הכוחות המזוייניים למסגרת של פלוגות עבודה. באותה עת כבר הנהיגו את סימן ההיכר של המשרתים

פלוגת מגוייסים מס' 110/16 ואחדים מפלוגה מס' 110/32 טרם יציאתה לאוקראינה.
אחדים מהם הצליחו אח"כ להצטרף לפרטיזנים.

בפלוגות העבודה: סרט צהוב על יד שמאל, ואילו אם התנצר המגוייס או היה מצאצאיהם של מומרים נשא סרט לבן על זרוע ימין. נוסף על כך חבשו שני הסוגים כומתה צבאית על ראשם.

משפרצה מלחמת גרמניה־רוסיה ב־22.6.1941, והונגריה הודיעה על הצטרפותה למלחמה לצידה של גרמניה, ניתנה פקודת גיוס לשכבות רחבות ביותר של הנוער היהודי, שכללה גם בני גילים גבוהים יותר (בשלב ראשון עד גיל 42, ולאחר מכן עד גיל 48). כן פקד המטכ"ל ההונגרי על הקמת 20 פלוגות של מגוייסים, שהובלו לחזית אוקראינה מיד לאחר פרוץ הקרבות. למפקדי הפלוגות הללו, שהיו הונגרים, ניתנה פקודה "להעביד את היהודים במגמה להמיתם". מעמדם של המגוייסים היהודיים היה גרוע יותר מזה של האסירים הפליליים או של חיילים בפלוגות עונשין. רעב, השפלות, התעללויות, הוצאות להורג, מחלות מידבקות, קור, כפור וכו' היו מנת חלקם. המטכ"ל ההונגרי שלל מהם אף את הציוד המינימלי ביותר שכל מגוייס אחר היה זכאי לו, לפיכך צריכים היו המגוייסים היהודיים לדאוג בעצמם לביגוד, למנעלים, ללבנים ואפילו לכלי עבודה, האת והמכוש.[24]

באותה תקופה עוד היתה המסגרת הארגונית של יהדות הונגריה יציבה למדי והשפעתה הורגשה עדיין בתחומים הרבה, למרות שני החוקים האנטי־יהודיים, ולמרות האנטישמיות החריפה והיחסים ההדוקים של שלטונות המדינה עם גרמניה. משהגיעו הידיעות על ההתעללויות ועל המתת מגוייסים הרהיבו עוז נציגי המוסדות היהודיים ופנו לחברי פרלמנט שונים, שהציפו את משרד ההגנה ואת משרד ראש הממשלה בקבילות נגד היחס המשפיל והחמור כלפי המגוייסים היהודיים. בינתיים נתחלפו שרי ההגנה בהונגריה. במקום הגנרל בארטה נתמנה הגנרל נאג"באצוני נאג'י וילמוש, אשר ביקר כשר הגנה, מיד לאחר קבלת מינויו, בחזית האוקראינית, ועם שובו פקד על גיוס גילאי 33—18 ועל חובת התייצבותם של כל הגברים היהודיים בני 48—33 כהכנה לגיוסם.[25]

באותה תקופה עוד היתה המסגרת הארגונית של יהדות הונגריה יציבה למדי היהודים שהוחזקו במחנות־מעצר בעוון היותם לא מהימנים על השלטונות, או משום שעברו עבירות פוליטיות, ברובם קומוניסטים. אלה הובלו לחזית אוקראינה וקובצו ב"פלוגות עבודה מיוחדות". מספרם הגיע ל־27,238.[26] במקביל לפעלו של הגנרל נאג'באצוני החלה הפשרה מסויימת ביחסה של ממשלת הונגריה כלפי המגוייסים והמגמות האנטי־יהודיות נחלשו בעקבות נצחונותיהם של בעלי־הברית בשדות הקרב. השינוי ביחס לבחורים היהודיים ששירתו ב"פלוגות העבודה" התחיל עם הגשת קבילותיהם של חברי הפרלמנט בעלי הנטיה הפרו־יהודית — ועדיין היו כאלה בהונגריה הפאשיסטית — כגון חבר הפרלמנט קאלמאן ראץ. בנאום[27] שנשא בפרלמנט ההונגרי בסוף חודש נובמבר 1942, אישר הרמטכ"ל ההונגרי את העובדות והוציא הוראה[28] — למרבה ההפתעה של הציבור היהודי, מזה, ולזעמם הרב של הגרמנים ועמיתיהם הנאצים ההונגריים, מזה — שחייבה לנהוג

יחס אנושי כלפי היהודים בחזית אוקראינה. שינוי זה הושפע בוודאי מהמפנה המכריע שחל במחצית השניה של 1942 במהלך המלחמה נגד הגרמנים: נצחון האמריקאים על היאפנים בפאציפיק, הנצחון בקרב אל־עלמיין, הנחיתה האמריקאית באלג׳יריה ובמארוקו, תבוסת האיטלקים ומערכת סטאלינגראד שבה הובס גם הצבא ההונגרי. יתר־על־כן, הרמטכ״ל ההונגרי מינה את האלוף יאני לחקור בענין ולהציע הצעות ממשיות לשיפור היחס אל המגוייסים היהודיים. הנהגת הקהילות היהודיות אף הורשתה לאסוף בגדים חמים, נעליים ומצרכים אחרים ולשולחם לחזית. אולם עשרים ושמונה הקרונות המלאים בגדי חורף ונעליים שנשלחו לחזית, באישורה של ממשלת הונגריה, לא נמסרו מעולם למגוייסים היהודיים, שסבלו סבל אימים מהקור, הרעב וממחלות.

עם החרפת מצבם של צבאות גרמניה והונגריה בחזית הרוסית, כתוצאה מההתקפה הסובייטית שהחלה ב־12.1.1943, החל הצבא הגרמני לתבוע להעביר לרשותו 10.000 בחורים יהודיים לשם שליחתם לעבודת כפייה במכרות הנחושת של בור אשר בסרביה, להגדלת תפוקת הנחושת למטרות צבאיות. וכיוון שההונגרים הישהו [30] את תשובתם, השתלטו הגרמנים על מפקדים הונגריים בחזית הרוסית והעבירו לרשותם, בכוח הנשק ובלי הסכמת ההונגרים, 555 מגוייסים יהודיים.[31] באמצע שנת 1943 אף נמסרו פלוגות שלמות של מגוייסים יהודיים לרשותו של ארגון טודט [32] הגרמני וסופם שהוצאו להורג על־ידי הגרמנים בצ׳רבנאנאה שבסֶרבִיה, בחודשים ספטמבר־אוקטובר 1944.

משרד ההגנה ההונגרי פקד, בראשית 1943, על מיפקדות הפיקודים הצבאיים לערוך הרשמה חדשה ומדוייקת של כל חייבי הגיוס היהודיים בגיל 48—18. לפי הנתונים שפורסמו במסמכיו של משרד ההגנה ההונגרי היו: [33]

מספר הפיקוד			מספר היהודים				שם הפיקוד בהונגרית
באיזור פיקוד מס׳ 1	של צבא	הונגריה	46,803	יהודים	בגיל	חייבי גיוס (48—18)	Budapest
באיזור פיקוד מס׳ 2	〃	〃	7,618	〃	〃	〃	Székesfehérvár
באיזור פיקוד מס׳ 3	〃	〃	5,259	〃	〃	〃	Szombathely
באיזור פיקוד מס׳ 4	〃	〃	5,005	〃	〃	〃	Pécs
באיזור פיקוד מס׳ 5	〃	〃	7,427	〃	〃	〃	Szeged
באיזור פיקוד מס׳ 6	〃	〃	7,087	〃	〃	〃	Debrecen
באיזור פיקוד מס׳ 7	〃	〃	8,632	〃	〃	〃	Miskolc
באיזור פיקוד מס׳ 8	〃	〃	30,306	〃	〃	〃	Kassa
באיזור פיקוד מס׳ 9	〃	〃	34,782	〃	〃	〃	Kolozsvár
			סה״כ 152,809				

לא גוייסו: חולים, עובדים במפעלי חרושת שייצרו למען הצבא, בעלי אישורים אחרים ממשרד ההגנה ההונגרי, ובעלי זכויות־יתר בשל היותם לוחמי מלחמת העולם הראשונה.

בני העיר ואשאר־האיי השתייכו לאיזור פיקוד מס׳ 9, שמפקדתו שכנה בקלויזנבורג, ומקום גיוסם היה בעיר נאג׳באנ׳יה.

בשנת 1939, כשאישרה ממשלת הונגריה את הקמתן של ״הפקודות לעבודת כפייה״, עוד היו הצעירים היהודיים חייבי הגיוס שבטראנסילבניה הצפונית תחת שלטונה של רומניה. לאחר החלטת וינה, שלפיה חוייבה רומניה לסגת מטראנסיל־בניה הצפונית ולמסור את השטח המפונה לידי הונגריה, עוד שירתו, בזמן המעבר, צעירים יהודיים מהונגריה במסגרת ״צבא ההונבאדים״ ההונגרי. עם הגברת גיוסם של הגברים היהודיים לפלוגות לעבודת־כפייה, החל בסתיו 1941, הטילו שלטונות הונגריה את הרכבת רשימת חייבי הגיוס על המחלקה ״ללוחמה נגד ריגול״, שהיתה מסונפת למודיעין ההונגרי, ועל ה״איגוד על שם בארוש״, שהיה איגוד לאומני אנטי־יהודי קיצוני.[34] שני מוסדות אלה הרכיבו את רשימת היהודים חייבי הגיוס על־פי הקריטריונים הבאים: א. דילול שורות בעלי ההון היהודיים; ב. הפחתת כוחה של האינטליגנציה היהודית; ג. המעטת מספר המנהיגים הדתיים־הרוחניים והציוניים; ד. הפחתת מספר הסוחרים היהודיים.

המטרה היתה להביא למותם המוקדם ככל האפשר של בעלי ההון היהודיים ושל ״אלמנטים״ מנהיגיים, שיכלו להוליך את הציבור היהודי למעשים כלשהם, כאשר השלטונות ההונגריים יחליטו לבצע פעולות אנטי־יהודיות קיצוניות.

פעילי ״האיגוד על שם בארוש״ לא רק שהיו מודעים להנחה, שמעשי חיסול ושואה בוא יבואו, אלא גם זירזו את הפתרון הסופי על־פי נוסח הונגריה, והיו שותפים פעילים בביצועו בשנת 1944.

מוואשאר־האיי גוייסו בשנת 1941, משהחל גיוסם של חייבי שירות בפלוגות לעבודת־כפייה, כ־300 צעירים יהודיים, מהעיר ומהסביבה. בשנת 1944, כשנכלאו יהודי העיר בגיטאות, כבר היו רוב הגברים בגיל 42—18 מגוייסים, למעט מקרים בודדים, ששוחררו בסוף 1943 מהשירות. בחודש מארס 1944, הגיע מספרם של המגוייסים מבני העיר, שעדיין נותרו בחיים, ל־900 איש בקירוב במסגרת של פלוגות הכפייה.

המספר הכולל של המגוייסים מבני העיר והסביבה הקרובה, במשך שלוש השנים 1944—1941, נע בין 1400—1200 גברים: ב־1941 כ־300, ב־1942 כ־600 ובשנת 1943 כ־500. מהם ניצלו כ־700, משמע כחמישים אחוזים. כל האחרים מצאו את מותם בשדות אוקראינה כתוצאה מהתעללויות, מחלות טיפוס, רעב והוצאות להורג.

המגוייסים מוואשאר־האיי שירתו ברוב הפלוגות שעסקו בעבודות כפייה בטראנסילבניה, בהונגריה, באוקראינה, בפולין, במכרות סרביה ואף לאוסטריה נלקחו. הם הועבדו בכל העבודות הקשורות בביצורים, במיקוש, בתובלה, בהנדסה

צבאית, בסבלות, בכריית נחושת, בניקוי של עיי־חורבות ועוד. פלוגה אחת, בת 70 איש, שהיתה מורכבת מיוצאי ואשאר־האיי, הועסקה בניקוי עיי המפולת בגיטו וארשה, ואחר גמר מלאכתם הוצאו להורג. היו ביניהם שקפאו מקור, או נשארו נכים לכל חייהם כתוצאה מהכפור. אחרים חלו במחלות המעיים, הפרקים, העצבים והלב למשך כל חייהם, ולא מעטים מהמשוחררים הוכנסו לאחר שיחרורם לבתי־חולים לחולי עצבים.

היו בין המגוייסים שצעדו־רצו במסע רגלי, שהפך למסע־מוות, אלפי קילו־מטרים — מהונגריה לאוקראינה ומאוקראינה חזרה לאיזור הונגריה או לגרמניה, בעקבות נסיגת צבא הונגריה מהחזית הרוסית. רבים מהם היו עדי־ראייה לחיסולה של יהדות אוקראינה, פולין, רומניה (בטראנסניסטריה) ושל יהודים מהארצות הבאלטיות. היו שחיפשו ומצאו קשר אל הפרטיזנים הרוסיים או הסרביים ועברו להילחם לצידם, והיו שחוסלו על־ידי הפרטיזנים האוקראינים לאחר הצטרפותם אליהם. אלה שמסרו את עצמם כשבויים לידיהם של החיילים הרוסיים, בראותם בהם "אחים משחררים", הפכו לאכזבתם הרבה שבויים לכל דבר, במעמד שווה עם החיילים ההונגריים והגרמניים, וסבלו קשות במחנות בהיותם נתונים תחת פיקודם של שונאי ישראל. היו ביניהם שנאלצו לעשות במחנות השבויים חודשים ארוכים, עד לשחרור, והיו ששבקו חיים במחנות השבויים, כתוצאה ממחלות או מהתעללויות.

בשירות גדודי הנוער הפאשיסטיים

לאחר גמר מלחמת העולם הראשונה הטילה ממשלת הונגריה חובה על הנוער להשתתף באימוני נשק, בתרגילי סדר צבאיים, בהתגוננות סבילה נגד התקפות אויר אפשריות של חיל־האויר מהארצות האויבות לה ובגדודי עתודה של הצבא ההונגרי. כל אלה נעשו במסגרת האימון הטרום־צבאי ובגדודי הנוער הטרום־צבאיים שנקראו "לאֶבאֶנטאֶשאֶג" Leventeség.

השתייכות־חובה זו לגוף צבאי למחצה חלה על כל בני הנוער תושבי הונגריה, בגיל 18—12. עד שנת 1941 לא הבחינה ההוראה בין הדתות, שהרי על־פי ההגדרות שהיו מקובלות באותם ימים בהונגריה, השתייכו גם היהודים ל"לאום ההונגרי", וההבחנות שרווחו בארצות המערב תוך שימת דגש על הבדלי דת, גזע ולאום, לא תפסו כאן. אך מאז החלה בהונגריה התחיקה האנטי־יהודית, נכנסו מונחים אלה לשימוש כללי כביטוי להבדל בין עם לעם, בין גזע לגזע, וכסימן לדחייה ולהבדלה מדעת. גם בני הנוער היהודי השתייכו, איפוא, לגוף טרום־צבאי זה. אחת לשבוע נפגשו במסגרת ה"לאבאנטאשג" בשעה קבועה ובמקום קבוע, לצורך אימונים. עד שנת 1940 בהונגריה, ועד ראשית 1941 בטראנסילבניה הצפונית, היו מפגשים אלה משותפים לבני הנוער היהודיים וההונגריים. אולם אלה נסתיימו תמיד בקטטות, לעיתים אף בתוצאות חמורות, והאווירה היתה בלתי

נסבלת ליהודים. לכן, כשהגיעה הפקודה להפריד בין היהודים לבין הנוער ההונגרי הלא־יהודי, נתקבלה פקודה זו על־ידי הנוער היהודי בהקלה, אם כי הכול ידעו שמקורה במגמות האנטי־יהודיות ובראיית הנוער היהודי כבלתי מהימן על "המולדת ההונגרית".

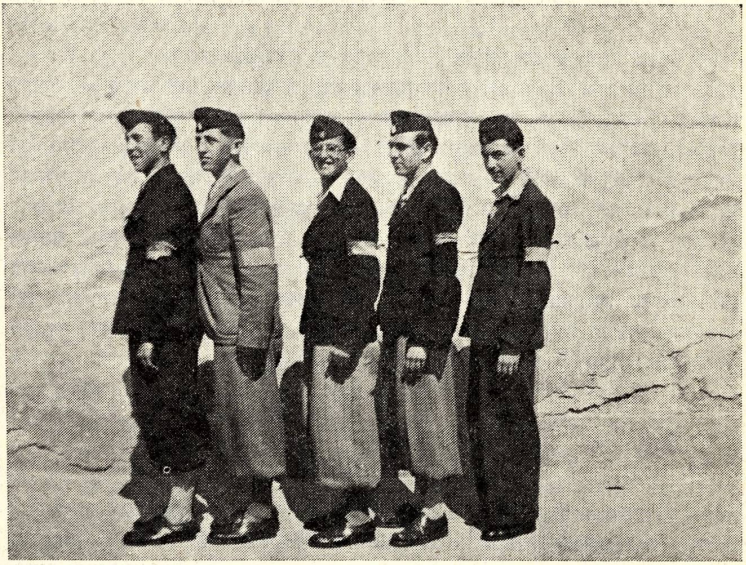

חמישה צעירים בשירות הטרום־צבאי, במסגרת ארגון הנוער הפאשיסטי ההונגרי "לאבאנטאשאג". על זרועם סרט צהוב ועל ראשם כומתה "בוצ'קאי".

בוואשאר־האיי החלה ההתייצבות למפגשי "הלאבאנטאשג" עוד בחודשי נובמבר־דצמבר 1940, חודשים אחדים לאחר שובם של ההונגרים לטראנסילבניה הצפונית. במסגרת זו קיבלו בני הנוער היהודי אימוני נשק (הכרת הרובה על חלקיו), תרגילי סדר חמושים, הליכה בסך, עמידות ופניות על־פי חוקי הצבא, הצדעות, זימרה צבאית, שירי לכת, אימוני צעידה בסך בקצב של הזמר הצבאי, התעמלות כיתתית או מחלקתית, תעמולה פוליטית להגברת הנאמנות למדינת הונגריה וכו'. הצעירים היהודיים הספיקו ללמוד בחודשיים הראשונים את הרובה הגרמני על חלקיו, שהיה בשימוש בצבא ההונגרי, בהדרכתו של מדריך צבאי הונגרי בדרגת סמל, שהיה ממונה על אימוני הצעירים היהודיים. לימוד הרובה נעשה בשלושת המפגשים הראשונים והופסק עם התקבל הפקודה על האיסור לאמן יהודים בנשק.

החל בשנת 1941—1940 הנהיגו ההונגרים חובה של עבודת כפייה שבועית גם על בני הנוער היהודי, גילאי 18—12. בני הנוער היהודי חבשו, אמנם, במפגשים אלה את הכומתה הצבאית, אך החל בשנת 1941 כבר היו חייבים בענידת סרט צהוב, שהעיד על יהדותם. ובמקום העיסוק הצבאי, שבו המשיכו הצעירים הלא־יהודיים, עסקו בלימוד תרגילי סדר צבאיים, בעמידות, פניות, הצדעות, הליכה בסך, ולימוד שירי לכת צבאיים. הרובה הוחלף באת ובמכוש שנעשו סמלו של הנוער היהודי. מסגרת כפוייה זו היתה באותו זמן המסגרת היחידה שבה נפגשו תחת כיפה אחת כל בני הנוער היהודי — העובד והלומד, בני מעוטי היכולת ובני אמידים, דתיים וכאלה שזנחו את המסורת.

קבוצת בחורים בגיל הטרום־צבאי, במסגרת ה"לאבאנטאשאג",
נחה לאחר יום של עבודת פרך (1943).

במסגרת זו נוצר הווי מיוחד, ספק צבאי וספק יהודי־ציוני (קביעה זו יפה, כמובן, גם לגבי השירות בפלוגות לעבודת כפייה. גם זו היתה המסגרת היחידה שבה נפגשו יהודים מכל השכבות). אחד הסימנים של ההווי המיוחד בא לידי ביטוי ב"המנון" שחיברו ועינינו "האת והמכוש". הצעירים היהודיים ניכפו לעבוד עבודות

פיסיות קשות ביותר, שלא לפי יכולתם הגופנית, והעבודה בוצעה בהשגחת סדיסטים הונגריים. הם הועסקו בעבודות פריקה והעמסה על משאיות צבאיות ואזרחיות, בהעמסת מטעני אספקה צבאיים, בהטענת קרונות רכבת שהובילו ציוד צבאי לחזית, בבניית ביצורים צבאיים, בהכשרת שדות תעופה צבאיים ומגרשי אימונים, בניקוי בתי־קברות צבאיים ומחנות צבא, בשטיפת חדרי מגורים של קצינים וחיילים הונגריים, בחפירת מקלטים ציבוריים ומקלטים בבתים פרטיים של "אנשים חשובים מאוד", בהכנת מקומות מחסה נגד הפצצות אוויר בביתם של מפקדי צבא ומשטרה — בני האצולה והפקידות הגבוהה —, בניקוי בתי־מחראות צבאיים, בהכנת חפירות קרב, בניקוי שמשות ומחסני ציוד של מרכז מכבי האש, שהיה חלק מההג"א ההונגרי, בעזרה למכבי האש באימוניהם, בסחיבת הזרנוגים הענקיים ודחיפת מכונות כיבוי האש וכו' וכו'. כל העבודות האלה בוצעו באווירה של מכות, עלבונות וניבול פה מצד הסגל המשגיח, התעללויות, נגישות, ענישות קשות, הרצות, קפיצות־צפרדע, קשירת קריסה וקשירת עמוד (הנענש נקשר עם ידיו לעמוד, כשרק קצות האצבעות נוגעות בקרקע). לא היה גבול להמצאותיהם של המדריכים ההונגריים האכזריים, שניצלו את סמכויותיהם לענישה עד אין גבול, כדי להפגין את נחת זרועם כלפי הנוער היהודי. לשיא ההתעללות הגיעו ההונגרים בחודש מארס 1944, בשבועות הראשונים לכיבוש הגרמני. הכול גוייסו לעבודת כפייה יומית, בהשגחת ההונגרים, לצורך ביצוע עבודות שונות למען הגרמנים. הצעירים חוייבו לעבוד בתחנת הרכבת, בחפירת מקלטים, בסבלות במחנות הצבא, בשטיפת רצפות, בסחיבת פצועים גרמניים, בהובלת גוויות של גרמנים, בסיוע לחולים ופצועים גרמניים ששוכנו בבית־הספר התיכון הרפורמטורי של ואשאר־האיי שהפך לבית־חולים צבאי, וכו'. כל המלאכות נעשו בהשגחתם הקפדנית של אנשי צבא גרמניים והונגריים קשוחים, ותוך הטחת עלבונות, מכות ואיומים בהוצאה להורג במקרה של "חבלה".

בחודש הכיבוש הגרמני גוייסו גם הבנות היהודיות — שהיו משוחררות מהשירות במסגרת הטרום־צבאית — לשטיפת רצפות, לניקוי בתי־חולים, להכנת דיור לקצינים הגרמניים וההונגריים, לתפירת חליפות ערב מהודרות ועוד.

במיוחד קשה היה מצבם של הנערים הדתיים. סבלם היה גדול מנשוא. לא היה קץ לעלבונות שספגו בגלל דתיותם. המדריכים ההונגריים משכו בפיאותיהם, לאחדים גם גזזו אותן. בגלל היותם שומרי מצוות קשרו אותם במכוון לעצים במצב של קריסה, הענישום בחובת קפיצות־צפרדע, תבעו מהם ביצוע של העבודות הקשות ביותר והפכום בכל הזדמנות מטרה ללעג. אולם שבחם של בני נוער דתיים אלה ייזכר בשל חוסר ותרנותם על דתיותם, למרות הסבל הרב. איש מהם לא הסכים לקצץ את פיאותיו בגלל ההתאכזרות כלפיהם.

פרשה בפני עצמה היתה גורל אותם צעירים שאולצו בעטיו של המצב הקשה לעסוק בביצוע עבודות בפקודת "מועצת היהודים". בחורים אלה, בפיקודו של זאב רובין, עבדו ימים ולילות ללא מנוחה ועד לאפיסת כוחות, כדי לבצע את

פקודותיהם האכזריות של הגרמנים. איסוף כלי־בית, מערכות כלי־אוכל חדשות, הכנת בתי־חולים בבתי־הכנסת היהודיים שהפכו ל"גיטאות", איסוף עשרות מכונות כתיבה מבתיהם של היהודים כדי להעמידן לרשות הגרמנים, איסוף בדים, משי, גלילי קטיפה, תמונות אמנות, הכנת הגיטאות וכו' — כל אלה היו חלק מהמשימות שהוטלו עליהם.

מנין הנערים היהודיים בוואשאר־האיי, בני 18—12, ששירתו במסגרת הטרום־צבאית, הגיע לכמה מאות, ולא פחות מ־500 איש. מספרים בדוקים אינם קיימים, אך המספר שנקטנו נראה כנכון. הפרדתן של המחלקות ושל הפלוגות נעשתה על־פי החלוקה הגילאית: גילאי 14—12, 16—14, 18—16. היו כחמש פלוגות. מפקדי הכיתות, המחלקות ואף של הפלוגות היו נערים יהודיים, בהשגחתם החמורה של המפקדים ההונגריים. אירעו גם מעשי נקמה מצד הנערים היהודיים נגד המפקדים ההונגריים. לא אחת קרה, שצעירים יהודיים הראו למפקדים אלה את נחת זרועם בשעות החשיכה, ושלא במסגרת יום השירות, מבלי שהנפגעים יעלו על הדעת, כי הפוגעים בהם הם נערים יהודיים ופיקודיהם. גם קטטות פרצו בין בני הנוער היהודי לבין המפקדים ההונגריים. והיו מקרב הצעירים היהודיים שהעזו להגיב על דברי עלבונות שהוטחו עליהם. העונשים מצד השלטונות הצבאיים ההונגריים במקרים כאלה היו חמורים ביותר, כגון: מעצרים בבתי־סוהר צבאיים, שילוח למחנות הסגר, העמדה לדין בפני בתי־משפט צבאיים ואיומים בהוצאה להורג. עד שנת 1944 השתדלו השלטונות הצבאיים לרסן כלשהו את תגובתם כלפי הנוער היהודי, משום התחשבות מסויימת בדעת־הקהל ובחברי פרלמנט הונגריים, שהיו פרו־יהודיים, ועדיין העזו להשמיע את קולם ברבים.[35]

ימי הכיבוש הגרמני

תחת השלטון הגרמני

ב־19.3.1944 הופעל מבצע "מרגריטה", הצופן הגרמני לכיבוש הונגריה ה"סוררת", משום שהחלה לפזול לכיוון מעצמות־הברית, ואף ניסתה לשים קץ למצב המלחמה בינה לבינן באורח חד צדדי.

באותו יום הכריזו השלטונות ההונגריים על איסור התכנסות ברבים של יותר משלושה אנשים, איסור ביקור בבתי־קולנוע, בתיאטראות ובמפעלי ספורט. מיד החלו התלחשויות על מפנה פוליטי חריף, והיו שטענו כי העוצר ההונגרי, ניקולאוס (מיקלוש) הורטי מת או הוצא להורג. הציבור היהודי לא הבחין עדיין בשום סימן מוחשי לפורענות שהלכה וקרבה. שירותי השידור ההונגריים שתקו שתיקה מאיימת, ובינתיים שידרו שירי לכת צבאיים ומוסיקה צוענית. לאחר ימי דממה פוליטית, הודיעו תחנות השידור כי ממשלת קאלאי התפטרה והורכבה ממשלה חדשה בראשותו של הצורר דומא סטויאי, שגריר הונגריה בברלין, שהכריזה על ידידותה לגרמניה. במקביל לכך הודיעו תחנות השידור שמחוץ

להונגריה על כיבוש הונגריה בידי הצבא הגרמני והעמדת הורטי תחת פיקוח גרמני קפדני, בצורת מאסר־בית. בממשלת הונגריה החדשה, שהורכבה ב־23.3.1944, נכללו אנשי ימין קיצוניים, שהכריזו במשך שנים על נטייתם הפאשיסטית והפרו־גרמנית. כשר הפנים נתמנה פָרוש אנדור וכמזכיר המדינה מונה אֶנדרֶה לָאסלו, צורר יהודים מובהק, ממפקדי הז'נדרמריה ההונגרית, שהיה לאייכמן ההונגרי. הממשלה החדשה פרסמה הודעה, כי למען ביצוע מדוקדק של מטרות המלחמה המשותפת להונגריה ולגרמניה, נכנסו מספר חטיבות גרמניות להונגריה. בו בזמן החל רדיו בודפשט בהתקפה אנטי־יהודית רוויית־שנאה, שלא נודעה כמותה במשך כל ימי המלחמה. אולם עדיין לא שיערו יהודי הונגריה את הצפוי להם.

בקרב ההונגרים המקומיים, במיוחד בקרב חלקים מסויימים של הצבא ההונגרי ממוצא טראנסילבני, היו שחשבו שהכיבוש הגרמני מכוון נגד ההונגרים, ועל כן דיברו על התנגדות מזויינת לצבא הגרמני. אולם אוגדה מס' 9, ששכנה בקלויזנבורג, ואוגדת הסקלרים פורקו, לאחר שכל אנשי המילואים, שהשתייכו לבריגאדות אלה, גויסו לשירות פעיל ביחידות אחרות של הצבא ההונגרי.

במחצית השנייה של חודש אפריל 1944 הגיעו יחידות הצבא הגרמני — הוורמאכט, הס"ס והגסטאפו — לעיר ואשאר־האיי, ומיד לאחר כניסתם לעיר קבעו את מיפקדתם במלון "טראנסילבניה" המפואר. בו בזמן נאסרו כל המנהיגים הציוניים ואנשי השמאל כבני ערובה, במגמה להבטיח שהפקודות שניתנו על־ידי הגרמנים אכן יבוצעו.

למחרת כניסתם לעיר נסגרו, בפקודת הגרמנים, בתי־הכנסת, בתי־המדרש, הישיבה, בתי־הספר היהודיים, המועדון היהודי, מרכזי המפגשים של הנוער היהודי, וכל מרכז אחר שיכול היה לשמש מקום התכנסות ליהודים. מאסרם של מנהיגי התנועה הציונית, מנהיגי שתי הקהילות ובעלי ההון היהודיים, בא להבטיח ציות מוחלט של ראשי הציבור היהודי ושל המונים היהודיים לפקודת הגרמנים. לאחר יומיים פקדו הגרמנים על מנהיגי שתי הקהילות לכונן "יודנראט", בראשותו של רב הקהילה האורתודוכסית, שנהנה מיוקרה רבה בציבור היהודי המקומי, הרב מנחם סופר, שידעתו בלשון הגרמנית היתה מן המפורסמות. לאחר התלבטות קשה ובלית ברירה, קיבל על עצמו הרב סופר את התפקיד שנכפה עליו — להיות דבר הציבור, מקבל הוראות של הגרמנים ומעבירן לבני שתי הקהילות — בתקווה כי על־ידי כך יצליח להציל את בני קהילתו. ל"מועצת היהודים" נקבעו האישים הבאים: אהרון זינגר, אהרון גולדשטיין, יעקב אלתר שווימר ושמעון אברהם, מצד הקהילה האורתודוכסית. מטעם הקהילה הקונסרבטיבית פעלו ב"מועצת היהודים" משה דאראוש, מאיר צ'אנגרי, יוסף הלמר ודוד לדרר. כל קבוצה כזו נקראה בשם "ועדת הארבעה". אישים אלה היו בחלקם בין הנאסרים כבני ערובה ושוחררו לאחר ימים אחדים כדי שיוכלו לשמש ב"מועצת היהודים".

מרכזה של "מועצת היהודים" שכן במשרדי "הסיוע והעזרה" שבעיר, וכל המגגנון הקודם של משרד זה הועמד לרשות המוסד החדש. לצידם של הנציגים הממונים פעל צוות מזכירים והם: מנדל פאנעט, ד"ר ראובן בראטר וד"ר אמיל היילפרין. האחרונים ניהלו יומן על קורות ימי הכיבוש הגרמני, הנמצא בארכיונה של המפלגה הקומוניסטית בוואשאר־האיי. בשנים אלה, 1944—1942, בלטו באופן מיוחד שני העסקנים יוסף הלמר ואהרון זינגר, שהקדישו את כל זמנם ותרמו ממיטב הונם לטובת הציבור היהודי הדווי. בין השנים 1944—1941 פתח "המשרד לייעוץ ולסיוע" מטבח ציבורי, שסיפק יום יום מנות אוכל מבושלות לנזקקים, מעון־יום לילדים לחודשי הקיץ, חילק בגדים ומנעלים, וכן חילק עצים להסקה, תפוחי־אדמה, שמן, סוכר ומצרכים אחרים. למגוייסים חילק דמי כיס, בגדים חמים, נעליים חזקות ותמיכה משפחתית.

בימי הכיבוש הגרמני, לאחר שאחדים מחברי הנהלת ה־O.M.ZS.A שהיו למעשה גם חברי "המשרד לייעוץ ולסיוע", נאסרו, הוטלה הנשיאה בעול על שני אנשים והם: אהרון זינגר וגארדוש אַלאַדאַר, שמונו מאוחר יותר למפקדי שני הגיטאות בעיר (שני בתי־הכנסת, האורתודוכסי והקונסרבטיבי, שהיו לבתי־חולים וסוּוגו כגיטאות). בין השניים בלט במיוחד אהרון זינגר, שליח הציבור התמים והמסור, שעשה ימים כלילות, עד כלות כוחותיו, למען הציבור היהודי תוך טיפוח תקווה שבמעשיו יציל את הניתן להציל.

מסכת הנגישות, רדיפות, נישולים, תעמולה ארסית ותחיקה אנטי־יהודית חריפה ביותר החלה למחרת בואם של הגרמנים להונגריה. היא היתה כלל־ארצית ויחד עם זה בעלת משמעות מקומית. כמו בכל עיר אחרת בהונגריה, החלו גם בוואשאר־האיי לחוש מיד עם כניסת הגרמנים לעיר באווירה החדשה. ב־31.3.1944 נתפרסמו שלוש פקודות ממשלתיות [36] לפיהן:

א. נאסר על היהודים להחזיק משרתים, משרתות או עוזרים נכריים במשק ביתם.

ב. עורכי־דין, עיתונאים או עובדים בעיתונות ואמנים ממוצא יהודי חוייבו להפסיק את פעילותם עד ה־9.4.1944.

ג. הוטלה חובה על כל יהודי, החל בגיל 6, לענוד מגן־דוד על חזהו. כל מי שיעבור על הצו צפוי לעונש של שישה חודשי מאסר או להגליה למחנה ריכוז הונגרי.

ב־2.4.1944 פורסמה פקודה ממשלתית לפיה חייבים כל בעלי הרכב היהודיים בהונגריה להירשם מיד. כן נאסר על כל בעלי הרכב היהודיים לעזוב את השטח המוניציפאלי ללא רשות מיוחדת. באותו תאריך נאסר על היהודים לעזוב או להחליף מקום מגורים.[37]

ב־5.4.1944 פורסם צו ממשלתי לפיו חייבים כל היהודים המנויים על טלפון להירשם "באורח מידי".[38] ב־6.4.1944 פורסמה פקודה ממשלתית לפיה אסורה על יהודים הנסיעה ברכבת, באוניות, בתחבורה ציבורית, באוטובוסים ובעגלות.

כן נאסר על יהודים להחזיק ברשותם אופניים או אופנועים, עגלות וסוסים.[39] ב־8.4.1944 פורסמה אזהרה בשם ממשלת הונגריה לחברי ה"יודנראט" בעריה השונים של המדינה, כי עליהם לבצע כל פקודה ממשלתית, וכל סירוב או התרשלות בביצועה של פקודה כלשהי עלולים לגרור אחריהם הוצאה להורג מידית של חברי ה"יודנראט". האזהרה ניתנה גם למקרה של אי־ביצוע פקודה ממשלתית על־ידי היהודים שבתחום שלטונם של אנשי ה"יודנראט".

ב־9.4.1944 פרסם העיתון המקומי ה"סאָקאָיי סו" ("דבר־הסקלרים")[40] תיאור של הרחקת הפקידים היהודיים מחייה הכלכליים של העיר, וב־14.4.1944 פורסמה הודעתה של לשכת עורכי־הדין המקומית על חובת המעסיקים הנכריים להרחיק מיד את כל עוזריהם היהודיים.[41]

ב־16.4.1944 פורסם צו ממשלתי המודיע על החרמת הרכוש היהודי על־ידי ממשלת הונגריה והמחייב את היהודים להצהיר על רכושם. פקודה זו חלה על כל רכוש יהודי, דניידי ושלא ניידי, והיא חייבה את היהודים למסור את כל הכסף שברשותם לידי הממשלה, לרבות ניירות־ערך. הסכום שהותר להחזיק הוגבל ל־3000 פאָנגו לנפש בלבד.[42]

בתאריך זה פורסמה גם פקודה ממשלתית, לפיה נאסרה פעילותה של התנועה הציונית בהונגריה.[43] ב־21.4.1944 פורסמה פקודה ממשלתית שציוותה על סגירה מידית של כל החנויות היהודיות. זו היתה פקודה[44] קשה והרת־פורענות למפרנסים היהודיים. משמעותה היתה נישול מוחלט של המפרנסים העיקריים באוכלוסיה היהודית, שעדיין נותרה להם מידה מוגבלת של עצמאות, ויכלו לפרנס את משפחותיהם, אם כי בצמצום רב. בעלי חנויות אלה גם מימנו את רוב הוצאותיהן של הקהילות היהודיות. הפקודה בישרה את הקץ הכלכלי ליהודי הונגריה בכלל וליהודי ואשאר־האיי בפרט. פקידי הממשלה באו לחנויות, סגרון והחתימון. הרכוש היהודי הוחרם לטובת הממשלה ההונגרית והגרמנית.

במקביל לפקודות הזוועה, שנתפרסמו מדי יום־ביומו, החלה גם ההכנה הפסיכולוגית של האוכלוסיה הנכרית המקומית לקראת כליאת יהודי העיר בגיטאות והובלתם למוות. המשטרה המקומית פתחה במצוד פתאומי אחר כל אלה שלא ענדו את המגן־דוד הצהוב ("הטלאי הצהוב"). על־פי העיתון המקומי נאסרו[45] שבעה־עשר יהודים בני־העיר, בעוון אי ענידת הטלאי הצהוב והובלו למחנה ריכוז במעצר הונגרי.

אווירת הזוועה, כפי שנשתלטה ברחבי הונגריה, נעשתה חלק מהווי חייהם של יהודי העיר. היא החלה עם בואם של הגרמנים ונמשכה כל ימי שהותם בעיר, עד הקץ המחריד. פקודות רדפו פקודות. אנשי ה־ס"ס פקדו למסור לידם סך של חצי מיליון פאָנגו קנס תוך 24 שעות, לאסוף את כל[46] כלי הבדולח שברשות יהודי העיר ומערכות כלי האוכל היקרים ביותר, ולהעמידם לרשות הקציני הגרמניים וההונגריים, כדי שישמשו אותם בארוחות ההוללות והשחיתות שאורגנו לכבודם על־ידי הנאצים המקומיים. כל כלי האוכל חייבים היו להיות במידה

אחידה ומבצע אחיד, וכל סטייה מהפקודה התחייבה בנפשם של אנשי "מועצת היהודים". החייטים היהודיים גוייסו לתפור תוך 24 שעות סמוקינגים ל"חוגגים" הגרמניים וההונגריים, שמנו עשרות קציניים, והבדים הדרושים נגזלו מסוחרי הבד היהודיים. "מועצת היהודים" נתבעה להעמיד 100 דירות מרוהטות יפה, בהידור ובנוחות, לרשות קציני הס"ס ולספק ציוד הלנה לרשות מחלקות הס"ס, ששוכנו בבנין בית־הכנסת האורתודוכסי והקונסרבטיבי.

אנשי הגיסטאפו הקימו את מפקדתם במלון "טראנסילבניה", קציני הס"ס שוכנו בדירות פרטיות, ואילו החיילים שוכנו בבתי־הכנסת. בעיר שכנו שתי פלוגות של אנשי ס"ס, 30 קציני גיסטאפו ו־55 קציני ס"ס. (לאחר שבועיים הראשונים נתמעט מספרם). כן נתבעו היהודים להמציא לגרמנים מאות מכונות כתיבה, למסור את כל התכשיטים, מטבעות־הזהב, אוספי הבולים, הגובלנים, התמונות האמנותיות, הפסלים וכו'. כל זה נעשה בקצב אימתני, בעוד שבחלל האוויר מרחף האיום בהוצאתם להורג של בני הערובה שנאסרו.

הלוחמה הפסיכולוגית הנאצית המרגיעה, מזה, ומאיימת, מזה, פעלה במלוא הקיטור. שמועות מרגיעות רדפו בזו אחר זו, ואחריהן באו האיומים, וחוזר חלילה. "היהודים יובלו למרכז הונגריה למחנות עבודה, הזכרים יעבדו ואילו הנשים, הזקנים והטף ישהו במחנה"... "מחנות העבודה יוקמו במרכז הונגריה באורח ארעי ועם תום המלחמה ישובו כולם לבתיהם"... וכיוצא באלה שמועות משמועות שונות. והציבור היהודי, שהופחד עד מוות, נתפתה והאמין בנס שיצילו מהסוף המר.

המסע אל הגיטו

השמועות על ריכוזם של יהודי העיר בגיטו נתפשטו ימים אחדים לפני ביצוע המעשה. בקרב יהודי העיר דובר על הקמתם של שניים־שלושה גיטאות. יש שדיברו על ריכוזם של היהודים בכמה רחובות, ויש שסיפרו על סגירת היהודים בבית־הספר החקלאי שבפרבר העיר, שעסקו בשיפוצו. אחרים הזכירו את בית־החרושת ללבנים שעל אחת הגבעות בקירבת העיר כמקום מיועד לגיטו. שמועות משמועות שונות הסתננו באמצעות פקידי העיריה, שהרהיבו עוז להזהיר את מכריהם היהודיים. אחד הרופאים, למשל, מבני העיר, ד"ר אלכסנדר פרידלר, הוזהר בליל ה־2.5.1944 על־ידי מכרו הטוב, ד"ר אֶגוֹן פיאלה, שופט שלום.[47] זה הסתנן במחשכים לביתו של ד"ר פרידלר והעמידו על העתיד להתרחש. אחרים הוזהרו על־ידי מכריהם בעת אימוני הג"א, שנערכו באינטנסיביות כדי להחליף את כל בעלי התפקידים היהודיים שנטלו עדיין חלק בפעולות הג"א. במשך שנות המלחמה, ועד שנת 1944, עוד היו יהודים משולבים בכיתות, במחלקות ובפלוגות של הג"א בתפקידים הבאים: חובשים, אלונקאים, מפני פצועים, קשרים, סגני מפקדים של כניסות־בתים, סגני מפקדים של רחובות, ואפילו של רובעים.[46]

בערבו של ה־2.5.1944 קיבלה "מועצת היהודים" פקודה מהגרמנים להודיע

לכל היהודים שלא לעזוב את בתיהם. פקודה דומה פורסמה גם מעל לוח המודעות, בצורה של כרזת־קיר תוך איום שכל מי שיפר את הפקודה יומת מיד.

אור ל־3.5.1944. השחר הפציע לאחר לילה של נדודי שינה. עשרות שוטרים, ז׳נדרמים, נוער הונגרי פאשיסטי ופקידי העיריה עטו כחיות־טרף על בתי היהודים, כשעליהם משגיחים ממרחק אנשי ה־ס״ס, והחלו בגירוש היהודים. הפקודה אמרה שתוך עשרים דקות חייבת כל משפחה ליטול עימה את תרמילה ולהצטרף לשיירה שלפני הבית, שהחלה להתארגן. כל בעלי העגלות הלא־יהודיים גוייסו למבצע מחריד זה. שיירות ארוכות של עגלות הובילו חולים, ישישים, נשים וטף לריכוז היהודי החדש. הבתים הריקים נסגרו והוחתמו על־ידי פקידי העיריה בחותמות שהעידו, כי הרכוש שייך מעתה לאוצר ההונגרי. רכושם של הרופאים היהודיים, מכשירי הרנטגן ומכשירים אלקטרוניים אחרים, הוחרמו לטובת בתי־החולים ההונגריים. ציוד שמיש אחר הוחרם למפעלי המלחמה של ההונגרים.

להקות אדם מיוגעות נעו לכיוון שני הגיטאות שהוקמו בשלב זה. הגיטו האחד הוקם בבית־החרושת ללבנים והשני במרכז העיר, בתחום השוק העירוני לממכר בקר. מלבד שני הגיטאות האלה הוקמו שני בתי־חולים ארעיים, שנקראו אף הם ״גיטאות״ בפי הגרמנים. בית־חולים אחד הוקם בבית־הכנסת האורתו־דוכסי והשני בתוך בית־הכנסת של הקהילה הקונסרבטיבית, אולם למעשה הופעל רק אחד מהשניים. לצידם של המובלים לגיטו צעדו השוטרים המכודנים בפגיונות נכונים לירות בכל יהודי שאינו נוהג לפי הפקודה. האוכלוסיה ההונגרית, שהוכנה בעוד מועד על־ידי העיתונות האנטישמית ל״פינוייה של האוכלוסיה היהודית אשר מצצה את דמה של הונגריה במשך כל הדורות״, קצתה נסתגרה מאחורי התריסים והשקיפה בדממה על הנעשה, אולם רובה נתן ביטוי גלוי לשמחתו על כליאת היהודים בגיטו.

אכן, נעשתה עבודה יסודית בהכנה פסיכולוגית של האוכלוסיה ההונגרית. זו החלה ממחרת כיבוש העיר על־ידי הגרמנים. ככל שחלפו הימים כן רבו המאמרים רוויי השנאה ליהודים, שהופיעו בתדירות בעיתון ההונגרי־הסקלרי המקומי.

ב־27.4.1944 נתפרסמה הודעה ממשלתית על הקטנת מנות המזון ליהודים, בתוספת רמזים ברורים לאוכלוסיה המקומית שבעקבות המעשה הזה תזכה למנות מזון מוגדלות.[49] האוכלוסיה המקומית נדרשה על־ידי השלטונות למסור לידי נציגי הרשות גם את כל היצירות הספרותיות שהן פרי עבודתם של סופרים יהודיים, ״כיוון שהם הרעילו את האוכלוסיה ההונגרית המקומית״ ועל כן יש להשמידן.[50] לאחר שטיפת מוחות כזו, ללא תקדים בעוצמתה, שגמשכה כארבעה שבועות רצופים, הופיע בעיתון המקומי, ה־ Székely Szó מאמר ראשי בשם ״יישובם החדש של יהודי ואשאר־האיי״, בו קרא לאוכלוסיה המקומית לשמוח כי סוף סוף הגיע יום הנקם והשילם ליהודונים, שמצצו במשך מאות בשנים את

דם ההונגרים, וכי על האוכלוסיה לשתף פעולה עם השלטונות כדי לבצע כל פקודה ולא לעזור ליהודים הבוגדניים. למחול שדים זה הצטרף גם ראש העיר הפאשיסטי, שונא היהודים, ד"ר מָאיאי, שאיים בהוצאה להורג מי שיתפתה לבקשות היהודים ויסתיר את רכושם בביתו. קריאתו זו זכתה לברכתו של ד"ר יוֹש אֶנדוֹר, מושל המחוז.

הגרמנים שעמדו בעת איסופה של האוכלוסיה היהודית כמשקיפים מהצד, הטילו את מלאכת ריכוז האוכלוסיה היהודית ושדידתה על משרתיהם־עמיתיהם ההונגריים, אולם עיניהם היו פקוחות על כל שנעשה. בכניסה לגיטו עמדו יחד עם הז'נדרמנים ההונגריים אנשי הס"ס, מיחידתו של אייכמן, רובם סאקסים דוברי הונגרית, ולצידם שוטרים הונגריים. מסביב עמדו־שכבו חיילים הונגריים עם מכונות יריה, נכונים לירות בכל יהודי חשוד בבריחה או בהתפרצות אלימה.

וָאסנמייֶאר, שליחו של אייכמן בהונגריה בעת השואה, דיווח למפקדו מדי יום־ביומו על הקורות בקרב היהודים. ב־18.4.1944 דיווח לשגריר קארל ריטר, מי שהיה קודם מנהל המחלקה הכלכלית של משרד־החוץ הגרמני ובתקופת השואה היה ממונה על כליאת יהודי הונגריה ושליחתם לאושביץ, כי "אצל התושבים ההונגריים של העיר נוימארק — הכוונה לעיר ואשאר־האיי, שנקראה בגרמנית Neumarkt am Mires — מורגשת הנטיה לפתרון בעיית היהודים בצורה רדיקלית, בהתחשב במצבה של החזית. התושבים ההונגריים, הוסיף, פוחדים מנקמתם של היהודים יותר מאשר מהברוטליות הרוסית."[52]

ב־27.4.1944 הודיע ואסנמייאר לריטר כי "באחרונה נעצרו בנוימארק כמה וכמה יהודים שלא נשאו את הטלאי הצהוב. מצב רוחם של היהודים נמצא בשפל המדרגה. החוקים האנטי־יהודיים שלא נשמרו עד כה בקפדנות, כיוון שלא נלקחו ברצינות, נשמרים עתה בקפדנות מוחלטת. נציגי הקהל היהודי הודיעו למשטרה כי הם נכונים לעשות הכול ובלבד שבני הערובה היהודיים לא יוצאו מתחומה של העיר".[53] הודעתו זו נסתמכה על דיווחו של מפקד יחידת הס"ס שבעיר, שנתקבלה ב־27.4.1944.

ב־5.5.1944 הודיע ואסנמייאר לריטר כי "ב־3.5.1944, בשעה 05.00 בבוקר החלה האקציה לאיסופם של יהודי העיר לארבע הגיטאות שהוכנו בעוד מועד. יום לפני כן הורגשה אווירה מתוחה בקרב האוכלוסיה היהודית, אך למרות זאת נתבצעה האקציה לפי התוכנית שנקבעה מראש. האוכלוסיה הנוצרית קיבלה את האקציה ברצון רב, בעוד היהודים עדיין סברו שזה מצב ארעי וקיוו להטבת מצבם. בשעות הצהרים של ה־3.5.1944 כבר היו 3500 בתוך הגיטו המקומי. לנוכח העובדה שכל מקצוע הרפואה ורפואת השיניים בעיר היה בידי היהודים, "נאלצנו לעכב את כליאתם של רופאים יהודיים ורופאי שיניים יהודיים אחדים. בחירתם של הרופאים נעשתה בתיאום ובהתייעצות עם מפקדה של יחידת הס"ס המקומית".[54]

Telegram from VEESENMAYER to RITTER Regarding the SS Report of April 18

III/K213733;732 NG-5594

T e l e g r a m

aus B u d a p e s t Nr.110 vom 18.4. Nur z[illegible] an Sekretariat

Für Herrn Botschafter Ritter.

Im Anschluss an Drahtbericht Nr.105 vom 17.4.

Der Höhere SS-und Polizeiführer meldet am 18.4.:

1.) Opposition: Kdm Budapest nahm als weiteres führendes Mitglied der "Bürgerlichen Freiheitspartei" den Juden Nikos Magyar Direktor i.R. fest. Magyar gehörte zu den Initatoren der Partei und unterstützte sie in finanzieller Hinsicht.

2.) Juden: Gesamtfestnahmezahl 7289. Am 16.4. begann im nordost-ungarischen Karpathenraum die geplante Konzentrierung der Juden. Nach den bisherigen Berichten der ungarischen Gendarmerie verläuft die Aktion überall planmässig und reibungslos. Vereinzelt wurde festgestellt, dass vermögende Juden schon vor der Planung der Aktion ihre Aufenthaltsorte verlassen und sich in das Innere des Landes begeben haben. Zahlenangaben über die bisher konzentrierten Juden können im Augenblick noch nicht gemacht werden, da die Juden erst in den nächsten Tagen in den Hauptghettos und Auffanglagern eintreffen werden. Der Einsatzstab für die Aktion hat seinen Standort in Munkacs.

Kds Neumarkt meldet, dass sich bei der magyarischen Bevölkerung in seinem Bereich in Anbetracht der Frontlage der dringende Wunsch nach einer schnellen und radikalen Lösung der Judenfrage bemerkbar mache, da die Angst vor der Rache der Juden grösser sei als die vor de russischen Brutalität.

Kds Szegedin meldet, dass die Aussenstelle Kecskemet in enger Zusammenarbeit mit der ungarischen politischen Polizei zwei Aktionen gegen einflussreiche Juden durchgeführt habe, die ihren Reichtum nur dazu benutzten, um als ungarischer Bürger und Patrioten gegen die Befreiung Ungarns vom Judentum zu arbeiten.

Kds Budapest nahm wegen deutschfeindlicher Einstellung Hetzpropaganda, Abhörens von Feindnachrichten und Unterstützung illegal lebender Juden acht Juden fest, darunter den Redakteur Kise und den Rechtsanwalt Dr.Samuel Szegedi.

3.) Spionage: Wegen Reichsverrats wurden festgenommen Der ehemalige Chef der Staatssicherheitszentrale General der Artillerie Stefan von Ujszagszy, der Chef der 2. Abteilung des Honved-Generalstabes, Oberst i.G. Julius Kadar, die Schauspielerin Katalin Varga, Künstlername Karady und drei weitere unwichtige Personen. Die Ermittlungen führt der Kds Budapest.

Die weiteren Ermittlungen gegen den im Tagesbericht vom 11.4. genannten ungarischen Gesandtschaftsrat Aladar Szegedy-Maszok haben ergeben, dass er unter Inanspruchnahme der offiziellen ungarischen diplomatischen Kuriere nicht nur die Postvermittlung von der polnischen Exilregierung in London zum Bevollmächtigten der polnischen Regierung in Budapest über Lissabon, sondern auch über Ankara und Stockholm durchführte. Darüber hinaus hat er in mehreren Fällen höhere Geldbeträge für die polnische

Verteiler:
3 x St.S.
2 x BRAM
1 x U.St.S.Pol.
2 x Dg.Pol.
1 x Pol IV b
1 x Inl II

Weegsmajer Ritterhez,
A helyi magyar lakosság követeli a front helyzete miatt, a zsidó probléma radikális megoldását.

K213733

H322997

E421958

וסנמאייר לריטר : האוכלוסיה המקומית תובעת פתרונה של הבעיה היהודית בשל המצב בחזית.

סימוכין לנזק שנגרם לאוכלוסיה ההונגרית בתחום הרפואה, בגלל כליאתם של הרופאים היהודיים, נמצא גם במכתבו של מנהל בית־החולים ההונגרי המקומי ד"ר צ'אקו יוז'אף, אשר קבל בפנייתו לשר הפנים ההונגרי, מיום ה־30.5.1944, על המצב החמור שנתהווה, וביקש את התערבותו המידית לשיפור מצב הרפואה בוואשאר־האיי. במכתבו כותב ד"ר יוז'ף צ'אקו כי "מבית החולים שבהנהלתי נלקחו ב־25.5.1944 הרופאים ששמותיהם מפורטים להלן ואשר היו בפלוגות לעבודת כפייה: ד"ר לאַסלו שופאלבי, ד"ר קארוי פודור, ד"ר יוסף מאנדל, ד"ר זולטאן ראדר, ד"ר לאַסלו האיוש, ד"ר אנדרה פארקאש."[55]

ד"ר צ'אקו הזכיר במכתבו לשר הפנים ההונגרי, כי ד"ר קארוי פודור ואשתו איבדו עצמם לדעת, כדי שלא יפלו לידי הגרמנים ושלא יובלו לאושביץ. בסיום מכתבו ביקש לשלוח לו חלופה [65] מידית ומתאימה לנוכח המצב התברואי שנוצר, בעקבות כליאתם של הרופאים היהודיים. למותר לציין כי דאגתו של צ'אקו, שהתפרנס במשך שנים רבות הודות לסיועם של עמיתיו היהודיים, שעזרו לו להתבסס מבחינה כלכלית והיו לו לעזר בשעת צרה, היתה נתונה למצב התברואי של האוכלוסיה ההונגרית, ולא לחייהם של מיטיביו היהודיים. הוא גם נמנע מלבקש שלא לשלוח את עמיתיו היהודיים למחנה ריכוז או לעכב, לפחות, את כליאתם.

בגיטו

עם בואם של היהודים לגיטאות תבעו מהם אנשי הז'נדרמריה, המשטרה, פקידי העיריה ואנשי הס"ס למסור להם את כל חפצי הערך שברשותם: העגילים, טבעות הנשואין, השעונים והשרשראות המחוברות לשעונים שהיו עשויות זהב. וכמובן שלתביעה נתלווה גם איום, שאם יימצאו אצלם בגיטו חפצי ערך כלשהם יוצאו מיד להורג. הרכוש היהודי שנשדד הוחרם על־ידי אנשי הס"ס והועבר לגרמניה. הוא נאמד בעשרות מיליוני פֶּאַנגוֹ. על רקע החרמת הרכוש היהודי אף פרצו מריבות קשות בין ההונגרים לבין הגרמנים, כיוון שגם ההונגרים רצו חלק מהעוגה הזאת, ואילו הגרמנים תבעו את כולה לעצמם ולא היססו לעצור אף קצינים הונגריים בכירים שהפריעו בעד ביצוע מעשי השוד. ב־23.5.1944 הודיע ואסנמייאר לריטר כי "בעיר נוימארק נתגלו כ־100 לא־יהודים שאספו [קרי: שדדו] רכוש יהודי והסתירוהו לעצמם." כן החביא לעצמו ה"אוברס" — המפקד המינהלי של הצבא ההונגרי בוואשאר־האיי — רכוש יהודי, חפצי זהב ודברי ערך אחרים בשווי של חצי מיליון פאנגו.[57]

בגיטו שררה אנדרלמוסיה מוחלטת. הכל נדחקו והצטופפו זה ליד זה, איש על גבי רעהו, נשים, זקנים וטף, חולים, נערים, חבילות, תרמילים וכו'. בכל שלטה העירבוביה המתוכננת בשטניות על־ידי הגרמנים, למודי־הנסיון מפולין, מגרמניה, מליטא ומארצות אירופה אחרות, ועל־ידי ההונגרים עוזריהם הנלהבים להשמדת

יהודים. בשעות הערב, כאשר רוח צוננת החלה נושבת, עמדו אלפי אנשים רועדים מקור באין גג מעל ראשם. ששת אלפים נפשות שרוכזו בגיטו המרכזי — אחד מהשלושה שהופעלו בפועל, מכלל הארבעה שתוכננו — עמדו, שכבו, קרסו, זחלו, גחנו יגעים ורועדים מקור, עמוסי דאגות ומתוחים לקראת הבאות. הילדים שכבו על האדמה הקרה והרטובה ונרטבו עד לשד עצמותיהם מגשמי הזעף שירדו באמצע הלילה. מסביב לגיטו עמדו הז׳נדרמים, חבושי כובעי־נוצות, שחיממו את עצמם ליד המדורות שהודלקו, ושמרו על היהודים הכלואים.

מסביב לגיטו הוקמו עמדות־ירי של ההונבאֶדים״ ושל הז׳נדרמריה, שרבצו ליד מכונות היריה 24 שעות ביממה. במורדות הגבעות שכבו מקלענים ומקלעיהם מכוונים לגיטו, מזה, ולאוכלוסיה ההונגרית, מזה. את השקט המדכא הפרו רק בכיים של התינוקות, תפילותיהם של יהודי הגיטו שביקשו את עזרתו של צור־ישראל, יבבתן של הנשים, שחשו בסוף ההולך וקרב, הקריאות השקטות לעזרתו של רופא ודברי העידוד שנלחשו זה לזה.

מיד עם בוקר התחילו אנשי המנגנון של הגיטו, שהורכב בחיפזון ועל־פי פקודת הז׳נדרמים, בהכוונת האנשים לאולם הגדול, היחיד, שהיה בגיטו ובו נהגו בעבר להכין את הלבנים. לצד האולם היתה סככה ענקית שתחתיה היו מכינים את החימר כדי להכניסו לדפוסי־הלבנים. סככה זו הפכה עתה למעונם הזמני של הכלואים בגיטו. לפני העברתם של הכלואים אל האולמות, החלו הז׳נדרמים בהדרכתם של אנשי הס״ס, בביקורת חפצים חדשה, וכל דבר־ערך שטרם נמסר או לא נתבע עדיין למסירה, הוחרם. עטים נובעים, שעוני־יד, מציתי סיגריות, מיכלי סיגריות יקרות־ערך, מזכרות עשויות כסף, מצלמות, אולרים וכו׳ — הכל הוחרם. ואסנמייאר הודיע אחר כך לריטר כי ״בחיפושים שערכה הז׳נדרמריה ההונגרית בגיטו נוימארק נמצא סכום של שני מיליון פאנגו ודברי ערך אחרים״.[58] שתי קבוצת אנשים בתוך הגיטו נעשו מעתה הצירים המרכזיים של הפעילות הארגונית: הנערים שלא גוייסו לפלוגות של עבודת כפייה ונותרו בביתם, וקבוצה של מבוגרים ששוחררו בנס מעבודת הכפייה, בטרם בוא הגרמנים להונגריה. קבוצה זו התארגנה ל״מחלקה״, ובהנחייתו של זאב (וילי) רובין, וביצעה את כל העבודות הקשות. יחד עם הנערים שלא גוייסו הכינו סוכות ארעיות עשויות סדינים, מחצלות ושמיכות, חפרו בורות שופכין ובתי־שימוש, הקימו — בעזרתם של רופאים אחדים מקרב הציבור — תחנות עזרה ראשונה וניקו את האולם הגדול מעשרות הקרוניות שנצטברו בו, ששימשו בימים כתיקנם להובלת החימר.

החיה הנאצית ניסתה להפוך את הנשים היהודיות לקרבן העיקרי של הגיטו. מאין בתי־שימוש מסודרים נאלצו הנשים להתאפק מעשיית צרכיהן, תוך סבל איום, או להתבזות בעת עשיית הצרכים האנושיים לנוכח עיני הציבור. דיירי הגיטו עשו הכול כדי שלא לבזות את הנשים, אולם אנשי הס״ס שהסתובבו בגיטו, התקרבו בכוונה לבתי־המחראות שהוקפו בבד יוטה וצילמו בגסות ובליווי צחוק סאדיסטי את הנשים שמיררו בבכי מר לנוכח השפלות אלה.

Telegram from WEESENMAYER to RITTER Concerning the SS Report of April 27

III/K213749-750 NG-5595

Auswärtiges Amt
Pol. IV g
eing. 29. APR. 1944
Anl. 1 fach) Doppel d. Ding.

T e l e g r a m m

d a p e s t Nr. 137 vom 28. April 1944 7889

Für Herrn Botschafter Ritter.

Im Anschluss an Drahtbericht vom 26. April 44.

Der Höhere SS- und Polizeiführer meldet am 27. April 1944:

1.) Opposition:

Vom Kds Fünfkirchen wurde der ungarische Staatsangehörige deutscher Abstammung Josef Schaller festgenommen, weil er mit dem in Fünfkirchen als Legitimist bekannten Rechtsanwalt Dr. Major in Verbindung steht, mit dem er seinerzeit zusammen Personen nach dem ehemaligen Jugoslavien geschmuggelt hat. Schaller hat fortgesetzt deutschfeindliche Propaganda betrieben.

2.) Kommunismus:

In Budapest wurden am 26.4.44 die Juden Jeno und Thoma Messer wegen kommunistischer Umtriebe festgenommen. Bei der Durchsuchung wurden Schriften mit bolschewistischer Tendenz, u.a. auch eine in Versform gehaltene "Zeitgemässe Betrachtung über Schillers Werke" vorgefunden, in der der Führer und der Nationalsozialismus verhöhnt wurde.

3.) Banden:

Der Obergespan Dr. Nikolics hat dem Kds Fünfkirchen gemeldet, dass Volksdeutsche aus den Ortschaften Hercegöttse, Nagynyarad und Majs sich nachts in den nahegelegenen Wäldern aufhalten, um auf diese Weise der bevorstehenden Rekrutierung zu entgehen. Die Mitteilung wurde von den Ortsgruppenleitern dieser Ortschaften und dem zuständigen Gebietsführer des VDU bestätigt. Es handelt sich jedoch in allen Fällen um ungarische Staatsangehörige deutscher Abstammung, die als offene Gegner des deutschen Volkstums bekannt sind.

4.) Juden:

Gesamtfestnahmezahl aus Einzelaktionen 8.142, aus Sonderaktion 194.000. Die endgültigen Zahlen der durch die Sonderaktion im nordostungarischen Karpathenraum erfassten Juden liegen noch nicht vor. Sie dürften jedoch um einige Prozent höher liegen als die oben angegebene Gesamtzahl. Aus dem von der Sonderaktion betroffenen Raum befinden sich noch etwa 20 bis 25.000 männliche Juden zur Zeit beim Honved-Arbeitsdienst.

Nach Meldung des Kds Kaschau sind die Juden bestrebt, illegal die slowakische Grenze zu übersohreiten. Zwei Jude wurden beim Versuch festgenommen.

Infolge der im Bereich des Kds Neumarkt in letzter Zeit durchgeführten Festnahmen von Juden wegen Nichttragen des Judensternes, ist die Stimmung in der dortigen Judenschaft sehr gedrückt. Die bisher nicht allzu ernst genommenen Judengesetze werden jetzt doch entsprechend beachtet. Die Judenschaft hat der Polizei gegenüber erklärt, jeden Betrag zu erlegen, um einen Abtransport der festgenommenen Juden zu verhindern.

Wessenmayer kittermek.

Harosvásárhelyt letartóztattak egy bizonyos szám helyi zsidót a sárga csillag nem viselésért.

A közhangulat a zsido lakosság körébe nyomót.

A zsidó ellenes törvények az utolsó napókban komólyabban vannak betartva.

Verteiler:
Pol. IV b 1
RRAM 2
St.S. 3
U.St.S. Pol. 1
Dir. Pol. 1
Abt. II

5.)

H325006 E421968 K213719

Roethe

Wagner.

וסנמאייר מדווח לריטר על כליאת יהודים מוואשאר־האיי בשל אי־ענידת הטלאי הצהוב, ועל מצב רוחם הקשה של יהודי העיר.

2.) Juden: Gesamtzahl der ins Reich Abtransportierten 204.312.

Die von der Gendarmerie im Judenlager Neumarkt durchgeführte Durchsuchungsaktion hat Geld und Sachwerte von über 2. 000.000 Pengö erbracht.

3.) Spionage-Abwehr.

Wegen Verbindung mit polnischen Kreisen, Abhörens und Verbreitens feindlicher Nachrichten wurden 4 ungarische Juden und 1 Pole vom Kds Budapest festgenommen.

4.) Verminung der Donau.

Im Hafengebiet von Gönyü wurden durch feindliche Flieger am 29. Mai um 23.55 Uhr mehrere Minen und Bomben geworfen. Ein Schaden ist nicht entstanden, da sich keine Schiffe im Hafen befanden.

Zwischen Alzasfüzitö und Nyergesujfalu wurden ebenfalls durch feindliche Flieger Minen in die Donau geworfen. Die gefährdten Stromstellen sind für den Verkehr gesperrt worden.

5.) Einstellung der Bevölkerung.

Nach Meldung des Kds Neumarkt wird dort in rechtsgerichteten Kreisen immer mehr der Standpunkt vertreten, daß eine Säuberung des ungarischen Beamtenapparates unbedingt notwendig sei. Die neue Regierung sei zwar bestrebt, im Sinne der deutsch-ungarischen Zusammenarbeit zu handeln, ihre Maßnahmen würden jedoch von untergeordneten Stellen dabotiert. In diesem Zusammenhang geht das Gerücht, daß die ungarischen Behörden durch langsame oder durch Nichtausführung der von der Regierung gegebenen Anordnungen zu erreichen versuchen, immer mehr Deutsche zur Kontrolle der ungarischen Stellen im ungarischen Raum zu binden.

6.) Sonstiges:

Kds. Budapest nahm den Reichsangehörigen Arthur Kersten fest, der bei der Polizeidirektion in Warschau als Angestellter beschäftigt war und im Oktober 1943 illegal nach Ungarn geflüchtet war, um sich seiner Einberufung zur deutschen Wehrmacht zu entziehen.

Vor einigen Tagen wurden im Komitat Bistritz-Nassod 6.000 Rumänen in wehrpflichtigem Alter eingezogen, von denen 1.900 nach 14-tägiger Ausbildung der deutschen Wehrmacht auf Anforderung zur Verfügung gestellt werden sollen. Zur Zeit werden weitere 5.000 Rumänen einberufen, von denen ebenfalls ein Kontingent der deutschen Wehrmacht zur Verfügung gestellt werden soll. Von den Rumänen werden die zahlreichen Einberufungen als ein schwerer Schlag der Ungarn gegen sie aufgefaßt, wobei zum Ausdruck gebracht wird, daß hier auch Deutschland die Hand im Spiele habe. Ein rumänischer Rechtsanwalt wurde bei dem Ergänzungskommando in Bistritz vorstellig und erklärte, daß durch die Einberufungen ganze Dörfer von Rumänen entvölkert würden. Man gab ihm .+)

Wessenmajer Ritterhez.
a gettóban valo kutatasoknal 2 milio pengöt es ertekeket koboztak el.

+) ihm darauf zu verstehen, daß die Einberufungen auf Anordnung bezw. auf Wunsch der deutschen Wehrmacht durchgeführt würden. Damit hat man ungarischerseits die Stimmungsfolgen dieser Maßnahm geschickt auf Deutschland abgewälzt.

Veesenmayer.

K213828 H323034 E422057

וסנמאייר לריטר, על החרמת תכשיטים וכסף בגיטו של העיר ואשאר־האיי (מאי, 1944)

מאות אנשים הצליחו למצוא פינה באולם הגדול, אם כי בצפיפות רבה. אולם האלפים הרבים נאלצו לישון במשך כל שהותם בגיטו תחת כיפת השמים, בקור הלילי ובגשם עז. מחזות קורעי לב נתרחשו כבר בימים הראשונים. נשים מיואשות נפלו קרבן לעצביהן המרוטים. רבות התמוטטו, אחרות בכו בלא הפסק, זקנים נאנחו אנחות קורעות לב, ילדים יבבו וביקשו פת לחם — ואין. כבר בימים הראשונים מתו אחד־עשר איש כתוצאה מהסבל, נוסף לאלה שאיבדו את עצמם לדעת. קבוצה קטנה של יהודים, שידעו מה שאירע ליהדות פולין החליטו — מבלי שנדברו ביניהם — לחסוך מעצמם את הסבל של מחנות הריכוז, ביניהם ד"ר קארוי פודור ורעייתו, ד"ר מוריץ שווארץ ורעייתו, טיבור אנדראשי ופארקאש טיבאדר. הם הרעילו את עצמם בטרם נלקחו לגיטו. אחרים עשו כן בגיטו עצמו.

הכול התערבב בכול. רפש, בוץ, אבק, טיט, בגדים, בני אדם, מצרכים, צעצועים, סידורי תפילה, ספרי קודש וכו'. תינוקות צרחו, נשים בכו, זקנים לחשו פרקי תהילים והנערים תיכננו בלבם תיכנונים דמיוניים, כיצד לפרוץ את טבעת ההסגר של הגיטו. השלטונות הקשוחים שבכוונה תחילה לא דאגו לאספקת מזון, משכו בכתפיהם לנוכח בקשת העזרה של היהודים בגיטו. רק אלה שהיו להם קשרים טובים עם אחדים מאנשי השלטון הצליחו לזכות בזכויות־יתר: הבאת מעט מזון לגיטו. מקרב אנשי השלטון נמצאו מעטים "הגונים" שנעתרו, תמורת שלמונים ודברי זהב, לבקשת נציגי הציבור היהודי והירשו להביא מעט מזון. אולם רובם המוחלט של נציגי השלטון נהנה הנאה סאדיסטית למראה סבלו של הציבור היהודי.

תוך יומיים־שלושה נסתיים ריכוזם של יהודי העיר וסביבתה בשלושה גיטאות. בימים ראשונים אלה הובאו לגיטאות גם יהודים מעיירות הסביבה. במשך השבוע הראשון רוכזו כל יהודי הכפרים שגרו במחוז מארוש. מספר היהודים בגיטאות הלך וגדל. ואסנמייאר הודיע לריטר ב־10.5.1944 כי "בעיר נוימארק נסתיים ריכוז היהודים בגיטאות. עד כה רוכזו בשלושת המחנות 17,500 יהודים. המחנה הרביעי שהוכן על־ידי השלטונות ההונגריים בעוד מועד לא הופעל. הריכוז התנהל ובוצע ללא אירועים מיוחדים".[59]

פרשה בפני עצמה היא הבאתם של גרי הכפר בוזוד־אויפאלו שליד אֶרדוֹ־סאנט־ג'יורג', שהיו צאצאי הגרים מהכפר הזה ומסנט־ארז'אבאט, שקיבלו על עצמם את הדת היהודית באמצע המאה הקודמת. גרים אלה, שבחלקם נשאו נשים יהודיות מלידה, ביקשו להישאר בגיטו יחד עם אחיהם, ואילו השלטונות הגרמניים ראו בהם **לא־יהודים**, בהתבסס על חוקי הגזע של חישוב לאחור עד לדור השלישי. גרים אלה, שרובם נקראו בשם קובאטש, ובחלקם היו מגודלי זקן ופיאות, הוחזרו לכפריהם, ורק בודדים מהם הלכו למחנות המוות. הנשארים בחיים עלו ברבות הימים לארץ.

Telegram from VEESENMAYER to RITTER Transmitting SS Report of May 10

III/K213781 NG-5601

Auswärtiges Amt
Inl II 933 g
13 MAI 1944
Telegramm
(geh.Ch.V.)

Vermerk:
Von Diplogerma Budapest unmittelbar an Fschl. übersandt.

Budapest, den 10. Mai 1944 -
Ankunft, den 11. " " -

Nr. 167 vom 10.V. Geheim!

Verteiler:
BRAM, St.S.,
U.St.S.Pol
Dg.Pol
Inl.II
Pol IVb(Arb.Expl.)

Für Botschafter Ritter.

Im Anschluß an Drahtbericht Nr.166 vom 10.V.44

Der Höhere SS-und Polizeiführer meldet mir am 10.Mai 1944 :

1. Juden:
Die Judenaktion im Bereich des KdS Neumarkt ist im wesentlichen beendet. Es wurden bisher in drei Lager 17 500 Juden eingeliefert. Aus einem vierten Lager liegen noch keine Einlieferungszahlen vor. Die Aktion ist ohne besondere Vorkommnisse verlaufen.

2. Spionage:
Wegen Verdachts der Spionage zu Gunsten Englands wurden vom KdS Budapest der Jude Peter Paul Berkovits und seine Ehefrau Malvine geb.Sulner in Haft genommen. Berkovits soll Nachrichten aus der Ostmark und aus Ungarn an englische Behörden und an seine in London lebenden 3 Söhne weitergeleitet haben.

Ferner wurde in Budapest der Professor Jude Edgar Poloczy festgenommen, der bis zum Jahre 1942 Vorsitzender der ungarisch-polnischen Gesellschaft war.

Veesenmayer

Veesenmajer jelentése Ritterhez a zsidók letartozásáról és azok állapotáról a gettósitás előtt.
Veesenmajer közli Ritternek, hogy a három vásárhelyi gettóba 17500(??) zsidót gyüjtöttek össze

E422007
K213781

וסנמאייר מדווח לריטר, על כליאת 17.500 יהודים בשלושה הגיטאות בוואשאר־האיי

Telegram from VEESENMAYER to RITTER Regarding the SS Report of May 5

III/K213770 NG-5600

(G-Schreiber)

Budapest, den 6. Mai 1944 Geheime
Ankunft: 10. " 10.40 Uhr

Nr. 155 vom 6.5.

-G e h e i m !

Für Botschafter R i t t e r

Im Anschluss an Drahtbericht Nr. 153 vom 5.5.44

Der Höhere SS- und Polizeiführer meldet:

I. Kommunismus:

Im Bereich des Aussenkommandos Neusatz wurde in Zusammenarbeit mit der ungarischen Gendarmerie eine Aktion gegen Kommunisten durchgeführt. Insgesamt wurden 77 Personen wegen dringenden Verdachts kommunistischer Betätigung in Haft genommen. Unter den Festgenommenen befindet sich ein Schriftsetzer aus Neusatz Alexander Brankovic, der dort als alter Kommunist bekannt war. Bei seiner Vernehmung gab er an, dass er mit der kommunistischen Führung in Neusatz schon seit langer Zeit unzufrieden gewesen sei, weil diese hauptsächlich Intellektuelle in die Partei hineingenommen hätte. Er habe daher seit Dezember 1943 ein eigenes provisorisches Ortskomitee gegründet, das nur aus alten Parteimitgliedern und Syndikalisten bestand. Brankovic hatte auch weitere Verbindungen zu kommunistischen Kreisen nach Budapest und Belgrad sowie zu einer Banditengruppe in Syrmien angeknüpft. Weitere Ermittlungen in der Angelegenheit laufen.

II. Juden:

Im Bereich des KDS Neumarkt ist am 3.5. um 5 Uhr früh die Sonderaktion zur Konzentrierung der Juden angelaufen. Am Tage zuvor machte sich in der Judenschaft bereits eine aufgeregte Stimmung bemerkbar. Trotzdem läuft die Aktion bisher planmässig ab. Zwischenfälle haben sich nicht ereignet. Die Bevölkerung nimmt die Massnahmen mit Befriedigung auf, während die Juden immer noch auf eine für sie günstige Lösung hoffen und nur an eine zeitlich begrenzte Unterbringung in den eingerichteten Sonderlagern glauben. Am 3.5. mittags waren in Neumarkt etwa 3.500 Juden in das Lager verbracht worden. Da das Ärzte- und Zahnärztewesen in der Stadt Neumarkt ausschliesslich in jüdischen Händen liegt, müssen einige jüdische Ärzte und Zahnärzte bis auf weiteres von der Aktion ausgenommen werden. Die Auswahl dieser Ärzte erfolgt im Einvernehmen mit dem KDS. Nach Meldung des KDS Szegedin haben sich die im dortigen Bereich durchgeführten grösseren Festnahmeaktionen gegen Juden stimmungsgemäss in der Bevölkerung gut ausgewirkt. Besonders günstig wurde die aus vorbeugend polizeilichen Gründen erfolgte Evakuierung sämtlicher Juden aus dem Grenzgebiet und ihre Zusammenfassung und geschlossene Unterbringung in grösseren Ortschaften aufgenommen. Wegen deutschfeindlicher, defaitischer und marxistischer Betätigung wurden das jüdische Ehepaar von Gara und der Apotheker Jude Árpad Gruber in Budapest in Haft genommen. Die Söhne des Ehepaars von Gara leben seit Jahren in England.

III. Spionage:

Vermerk:
Von Dipl. Budapest unmittelbar nach Fuschl übersandt.
Telko. 11.5.44.

Wessenmayer jelenti mitternek.

A marosvásárhelyi gettózás május 3-an

nehézségek nélkül és tervszerüen fólyt végbe.

A lakosság megelegedéssel vette tudomásul

a helyi zsido kérdés megfejtését. Május 3-a

délig már 3500 zsido leiek volt a gettoba.

Verteiler:
rla, 1b Pol IV b
2, 2a, 2b Inl. II
3, 3a, 3b RAM
4, 4a SS-Ost.S.
5, 5a SRAM.
6 BdU.St.S.Po
7 PrDg.Pol.
8 Samml.Telko.

Dies ist Nr. ...

H323013

Hauptsturmführer

Ostkommando

Sd

וסנמאייר מדווח לריטר, כי תהליך כליאת יהודי ואשאר־האיי נסתיים ללא קשיים מיוחדים

עזרה הדדית בגיטו

במסגרת הלוחמה הפסיכולוגית, שנוהלה נגד הציבור היהודי כהכנה למסע המוות, עשו הגרמנים כל שביכולתם כדי להחליש את יכולת ההתנגדות האפשרית של יהודי הגיטו. מטרות הלוחמה הפסיכולוגית נתבררו רק באיחור, אך השיטות עצמן הופעלו כבר בתחילת הכיבוש.

המגמה היתה להרעיב את הציבור, לגרום לסכסוכים ולריב אחים, לעודד הלשנה זה על זה, להפריד ולמשול. אולם, כוונה זו הופרה מהרגע הראשון ע"י גילויי העזרה ההדדית והסולידריות המופלאה, למרות המצב שבו היו נתונים יהודי הגיטו.

כאמור, כבר ביום הראשון לגיטו, התגייסו בני הנוער, גילאי 17—12 שלא נלקחו לפלוגות כפייה, לרשותו של הציבור. הם הקימו סככות, בתי־שימוש, בתי־תמחוי, עזרו לנשים שנותרו עם ילדיהן ללא הבעלים, הושיטו יד עוזרת לזקנים, לחולים ולתינוקות, ניקו את האיזור מזוהמה, עזרו בעבודה בבתי־התמחוי הפרימיטיביים, סיעדו זקנות שאיבדו את כוחן ולא אושפזו ב"בתי־חולים" (שפעלו ללא תרופות וללא כלים אלמנטריים), שימשו כרצים בשירותה של "מועצת הגיטו", עזרו בבנייתו של מפעל הסאניטציה שהוקם תודות ליוזמתם של הרופאים היהודיים, סחבו קרשים לגיטו מבתיהם וממחסניהם של היהודים האמידים והקימו

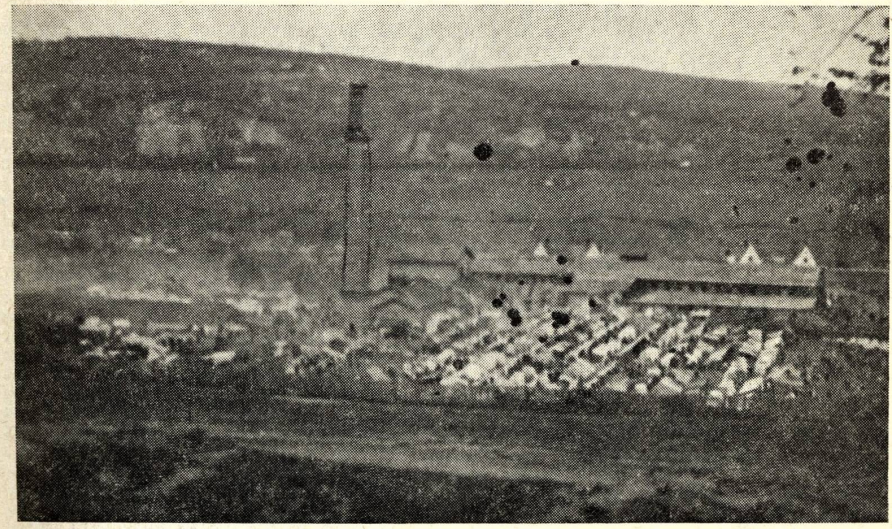

הגיטו המרכזי בוואשאר־האיי, בו נדחקו מעל ל־7000 נפש. התמונה נמצאה בכיסו של חייל הונגרי לאחר הכיבוש הסובייטי (1944).

"מבני ציבור" פרימיטיביים, עזרו למורים היהודים בנסיונם להפעיל מוסדות חינוך במחתרת וכו' וכו'.

לאחר שתדלנות מרובה ומשא־ומתן מייגע הורשתה מועצת הגיטו להכניס מעט מזון, שנותר במחסניהם של האמידים והועמד על ידם לרשות הציבור. הצורך בהכנסת מזון לגיטו נתגבר בעקבות הרעב שהחל להתפשט בקרב השכבות שלא יכלו לדאוג לעצמם בעוד מועד, בין אם מחוסר אמצעים לרכוש מצרכים, ובין אם מפני שלא יכלו להשיגו מחמת המחסור במזון בשנות המלחמה. נוסף לכך נעשו נסיונות להכניס מחצלאות, קרשים, יריעות־אוהלים להקמת סככות. וכן תרופות מבתי־המרקחת או מהמרפאות של רוקחים או רופאים יהודים, שנותרו עדיין בבתיהם וטרם הוחרמו.

המבוגרים שביושבי הגיטו, למרות מתיחות העצבים הרבה, ניסו לגלות סולידריות זה כלפי זה. תחושת הגורל המשותף שפקד אותם ריככה את מזגם והביאה אותם לוויתורים הדדיים. הם ויתרו, בלית ברירה, על נוחות החיים לטובת ילדים רכי־גיל, נשים, זקנים וזקנות. התאפקות מירבית וסיוע הדדי נעשו לסימן ההיכר הבולט ביחסים הבינאישיים.

מחנכים תורניים ומורים יהודיים אספו תלמידיהם, או ילדים שהגיעו מעיירות הסביבה לגיטו, העלו אותם לאחת הגבעות שהיתה בגיטו, והשתדלו להקנות להם בתנאים פרימיטיביים — ללא מחברות, ספרים ומכשירי כתיבה — פרקי השכלה כלליים ויהודיים. הנושאים שנלמדו בבית־הספר הארעי הזה היו מגוונים, ובאמצעותם ניסו המורים ללבות את לפיד התקווה בעתיד טוב יותר בלבבותיהם של הילדים וההורים גם יחד.

מציאות הגיטו טשטשה את ההבדלים בין בני האמידים לבני העניים, כפי ששותפות הגורל ביטלה את הבדלי המעמדות החברתיים בקרב המבוגרים. בעלי ההשכלה ופשוטי העם הפכו למחנה אחד, שגורלו אחד. הירבו לעשות הרופאים היהודיים בעזרתם של הרוקחים והאחיות. אלה השתדלו להושיט עזרה רפואית לנזקקים, אף־על־פי שלא היו בידיהם תרופות והם חסרו כלים רפואיים. הומצאו אמצעים פרימיטיביים והופעלו שיטות "מימי הסבתא". הוכנו תרופות מעשבים, שנמצאו בתחום הגיטו, בתוספת מעט כדורי הרגעה שנתגלו אי־פה אי־שם. כל הפעילות החינוכית והרפואית הזו נעשתה בזהירות גדולה, בהיחבא, מבלי לעורר את ערנותם של השומרים, שהסתובבו סביב הגיטו ובתוכו.

התושיה החלה להתגלות כבר בימים הראשונים. אך כל זה לא מנע את מותם של כ־11 איש בשלושת השבועות הראשונים. האמצעים שהופעלו מיד עם ייסוד הגיטו הקלו במידת מה, אך לא הצליחו למנוע את ראשית התפשטותה של המגיפה, שהחלה לגלות סימניה לאחר השבועיים הראשונים. היא לא הספיקה להתפשט כיוון שבתום שלושת השבועות הראשונים החל תהליך חיסול הגיטו והעברתו לאושביץ.

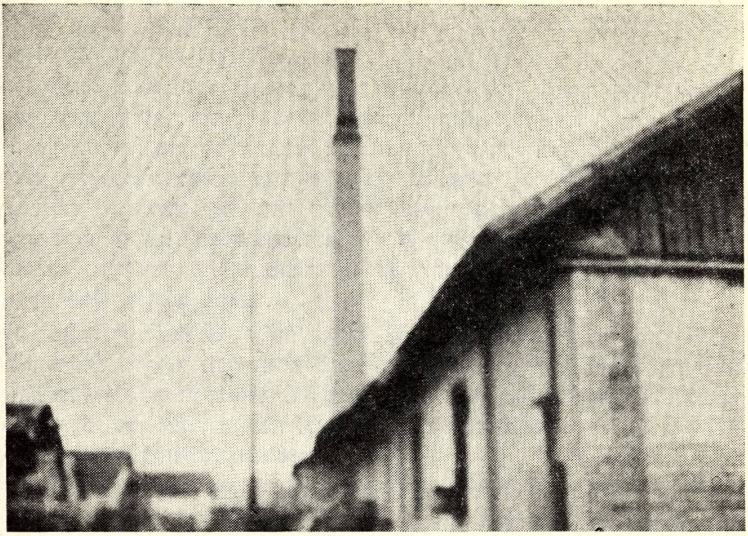

הארובה בבית־החרושת ללבנים שהפך לגיטו. באולם זה נדחקו אלפי יהודים

חקירות, עינויים והשפלות

לאחר הימים הראשונים של שהות בגיטו נתוודע הציבור למסכת עינויים, השפלות, הטלת אימה, חקירות ונגישות, שהופעלו על־ידי הז׳נדרמים ההונגריים יחד עם אנשי הס״ס. לגיטו הגיעה קבוצה של בלשים וחוקרים הונגריים, וכן ז׳נדרמים, שהיו ידועים באכזריותם, כדי לסחוט הודאות מהחשודים בהחזקת זהב, תכשיטים וחפצי ערך. הנחתם היתה שהיהודים האמידים הסתירו זהב, תכשיטים, כסף ודברי ערך אצל ידידים שאינם יהודים, או שהטמינום במקומות מחבוא שונים.

מיד לאחר כיבוש העיר על־ידי הגרמנים הוכנה רשימה של אנשים, שלפי האינפורמציה שבידי הבולשת היו בעלי הון וברשותם נמצאו תכשיטים בעלי ערך, שלדעת הבולשת לא נמסרו לידי המשטרה. בחלקם נאסרו והושמו בתנאי מעצר מיוחדים, כבני ערובה להבטחת ביצוען של פקודות הגרמנים על־ידי מועצת היהודים, ובחלקם שוחררו מהמעצר עם הכליאה בגיטו.

ביום השלישי לשהותם של יהודי העיר בגיטו, הגיעו לשם החוקרים והז׳נדרמים וזימנו כ־12 ראשי משפחות עם נשותיהם וילדיהם, מבין המוכרים כאמידים, לחדר החקירה של הגיטו, שהוקם מיד עם פתיחתו. החלה חקירת זוועה שהקפיאה דמו של כל מי שנמצא במרחק שמיעה מחדר־החקירה. נחקרו גברים, נשים, נערות, זקנים וזקנות, ללא התחשבות במצב הבריאות או בגיל. הופעלו

כל אמצעי העינוי: מכות על כפות הרגליים, עקירת צפורניים מהידיים ומהרגליים, עקירת שיניים, תקיעת סיכות מתחת לצפורניים, כוויות על הפנים ועל המבושים, הכנסת הרגליים או הגוף כולו למי קרח, קשירת הקרבן לעמוד בדרך שרק קצות האצבעות של הרגליים נגעו בקרקע, "כפיפת צפרדע" תוך קשירת הידיים מאחור בחוט דק חזק וחותך, הגבהת הגוף מאחור והרמתו במוט ברזל. מסכת העינויים הזו היתה מנת חלקם של גברים ונשים ונערות. הנאתם הסאדיסטית של החוקרים גברה במיוחד כאשר הילקו על האחוריים של נערות צעירות.

עילת החקירות והעינויים היתה תביעת החוקרים להתוודות על הטמנת זהב וחפצי ערך. ולא הועילו כל הכחשותיהם ותחנוניהם של הנחקרים האומללים, כי הכול נמסר כבר לידי המשטרה. גם ילדים בגיל 10—6 נלקחו לחקירה ונתבעו להלשין על הוריהם ולגלות היכן מטמוני הזהב והתכשיטים. על חקירות כאלה חזרו שש, שמונה ואף עשר פעמים. הנחקרים איבדו את הכרתם, גופם זב דם, אחרים התמוטטו ואחדים מתו תוך חקירתם. החשדנות לא ידעה גבול. המענים לא הירפו מקרבנותיהם עד איבוד הכרתם ועד הגיעם אל סף המוות, או ששבקו חיים בעת החקירה.

אימת הז'נדרמים והבולשת נפלה על כל הגיטו. החוקרים לא הסתפקו בחקירותיהם של אלה שהובאו לפניהם. כל אנשי הגיטו נדרשו להתייצב לפי "רחובות" המגורים של הגיטו עם חפציהם הדלים, ונתבעו לרוקן את התרמילים, שתוכנם נבדק שוב ושוב. בכל פעם גילו בלשים או ז'נדרמים איזה חפץ "חשוד" בתרמיל מסויים ולא הרפו עד שהתרמילים רוקנו מכל חפץ בעל ערך מינימלי.[60] אנשי הס"ס, מיחידתו של אדולף אייכמן, פקדו את הגיטו לעיתים קרובות, כדי לוודא אם אמנם מתבצעות פקודותיהם בדייקנות מירבית. הם גם נהגו לצלם את קרבנותיהם בכל המצבים האפשריים: בישיבה, באכילה, ליד המעיין שהפיק כמויות מים דלילות, בעת ההליכה ובמיוחד בשעת עשיית הצרכים. הנאתם גברה כשהחליטו לצלם את "טקס" גזיזת הזקן של נושאי התפקידים הדתיים. ביום החמישי לשהותם בגיטו פקדו הגרמנים שיש להסתפר ולגלח את הזקנים, וכל מי שלא יבצע פקודה זו יילקה. נוסף לכך ציוו על קיצור שערן של כל הנשים והנערות בגיטו. הקלגסים הגרמניים דאגו להנציח את מעמד גזיזת זקנם של הרב מנחם סופר ושל הרב ד"ר פנחס לוי ושל נציגי שתי הקהילות, למזכרת ולהוכחה כי אכן מתבצעות כל הפקודות המכוונות להשפלת היהודים. בין המגולחים בפומבי היו שובי"ם, הדיין, מזכיר הקהילה, שמשי הקהילה ועוד. תאווה מיוחדת גילו הקלגסים להנצחה בצילום של היהודים הזקנים, שבפניהם כבר ניכרו אותות הרעב, הסבל והמכאובים.

ה"אַפֶּל" הגרמני הראשון בגיטו

באמצע חודש מאי, אותה שנה, נערך המיפקד הראשון, ה"אפל", של תושבי הגיטו. בשעות המוקדמות של הבוקר נצטוו אנשי "מועצת היהודים" להורות

לכל יושבי הגיטו להתייצב בשעה שש בבוקר, וללא יוצא מהכלל, ל"אפל" לצורך ספירה. הפקודה חלה על כולם, זקנים, חולים, נשים, גברים, נערים ותינוקות.

כבר בשעה חמש בבוקר החלו להעיר את יושבי המחנה ולזרזם לצאת ל"אפל". בשעה שבע החלו שני רבי־סמלים, מיחידתו של אייכמן, לספור את הניצבים, והם חזרו וספרו פעמים רבות ובמשך שעות, כיוון שהמספרים לא התאימו לרשימה שבידיהם. הרכבת הרשימה של יהודי שלושה הגיטאות בעיר נעשתה בחפזון ועל־פי פקודה מאת השלטונות, שניתנה לראשי המשפחות, להתייצב לצורך רישום בני משפחותיהם. לא כל היהודים התייצבו להרשמה, או שגרו בעיר בלא רשות. אך כשנאספו יהודי העיר לגיטאות נמלכו בדעתם והלכו יחד עם כל היהודים לגיטו. זאת ועוד. כאשר רוכזו היהודים בגיטאות נמצאו חוליות של שוטרים וז'נדרמים שהחליטו על דעת עצמם להשאיר בביתם זקנים, זקנות וחולים, שנראו בעיניהם כחשוכי מרפא, באומרם "במילא יתפגרו יהודים אלה תוך יום־יומיים". גם היו מקרים מעטים שאנשים, במיוחד אלה שגרו בפרברי העיר במקומות מבודדים מאוד, נשכחו בביתם על־ידי חוליות השוטרים, ונתגלו על־ידי שכניהם שביקרו בביתם בתקווה למצוא שלל, אך במקום חפצי ערך מצאו יהודים חיים. כל אלה נאספו ימים אחדים לפני הובלת יהודי העיר לאושביץ, ולא נכללו ברשימה שהוכנה קודם.

היתה גם תופעה אחרת. בראשונה רוכזו בגיטו הראשון יהודי העיר יחד עם יהודי הכפרים או העיירות, שמקום מגוריהם היה סמוך לגבול הרומני וגורשו משם בשנת 1941, בהאשמה של חוסר מהימנות על השלטונות ההונגריים. רשימת האנשים האלה לא היתה מלאה. מלבדם הובאו לגיטאות בשלב מאוחר יותר יהודים מכפרים אחרים ומעיירות הסביבה. במקומות אלה לא נערך רישום מוקדם, כיוון שהשלטונות המקומיים הכירו כל אחד מהתושבים היכרות אישית בת־שנים. כל האנשים האלה הועברו לגיטאות שבעיר. וכאשר נסתבר לגרמנים, שמספר היהודים עולה בהרבה על מה שתוכנן מראש, החליטו לערוך את ה"אפל", כדי לוודא מחדש את מספר יהודי הגיטאות.

הספירה נמשכה יום תמים, עד השעה חמש אחר הצהריים, והשמש קפחה על ראשיהם של הניצבים. מספר המתעלפים היה רב, אך על הרופאים נאסר להגיש עזרה. לא רק מבוגרים, גם תינוקות עמדו משך כל היום ללא טיפת מים וללא פרוסת לחם, רעבים וצמאים, קודחים מחום ומתענים בשמש. תחנוניהם של הרופאים להרשות להם להגיש לפחות מים לשרויים על סף ההתעלפות או לאחר שהתעלפו, הושבו ריקם. בשעות הערב הודיעו שני רבי־הסמלים הגרמניים על תוצאות הספירה. בגיטו אחד, מבין השלושה שפעלו בעיר, היו 8,648 "גולגלות", כלשון הגרמנים. בגיטו שני נמצא מספר יהודים דומה, ואילו בגיטו השלישי, בבית־החולים ששכן בבנין בית־הכנסת האורתודוכסי, לא היו אלא כמה מאות זקנים חולים.

מספר היהודים שהובלו מוואשאר־האיי לאושביץ שנוי בוויכוח בין העוסקים בחקר תקופת השואה. על פי פרופ׳ באלה ואגו עמד מספר היהודים במחוז מארוש־טורדה, בשנת 1941, על 10,792 נפש, ובכל צפון טראנסילבניה נמצאו 151,125 יהודים. שגריר שווייצריה בהונגריה בתקופת השואה, שדיווח לממשלתו על ״הפינוי היהודי״, אמד את מספר היהודים בוואשאר־האיי ב־6,000 נפש.[62] פרופ׳ ואגו הסתמך, כנראה, על הדין־וחשבון המצוי בארכיון ״יד־ושם״,[63] שנמסר על־ידי ד״ר משה ברנר, וקבע כי מספר היהודים בעיר בתקופת השואה היה 6,953. ברם, ברשימת ״הדפורטאנטים״ המצוייה — היחידה בכל צפון טראנסילבניה — שנותרה ברשות הקהילה היהודית בוואשאר־האיי רשומים 8,648 שמות, ואילו הגרמנים, שהיו ידועים בדייקנותם, דיווחו (ואסנמייאר) על 17,500 יהודים בשלושת הגיטאות בעיר.[64] ראוי לציין, שהרשימה שברשות הקהילה כוללת פירוט מדוייק של ראשי המשפחות, על השם הפרטי והמשפחתי, אך חסרים בו שמות פרטיים של נשותיהם וילדיהם. שנות הלידה ושמות הילדים הם במקרים רבים משובשים. ואסנמייאר דיווח כאמור, לריטר על 17,500 יהודים בגיטאות שבעיר, אך מספר זה נראה בעינינו מופרז במידת מה, אם כי הוא קרוב לאמת. מכל מקום, מספר זה כולל את יהודי האיזור כולו.

תנועות נוער וחיי הדת בגיטו

משחלפו ימי ההלם הראשונים שלאחר הכליאה בגיטו, התחילו בני הנעורים, ביוזמתם שלהם, לנסות לערוך מפגשים סודיים ומוסתרים מעיני השומרים שהסתובבו סביב לגדר, ומעיני הבולשת ההונגרית והקלגסים הגרמניים שהסתובבו בתוך הגיטו. מטרת הפגישות היתה לקיים מינימום של חיי חברה ולנסות למצוא דרך לברוח מתוך הגיטו, כדי להצטרף לפרטיזנים הבודדים שפעלו ביערות טראנסילבניה. בפגישות אלה השתתפו בני משפחות דתיות וחניכי ״השומר הצעיר״ ו״הנוער הציוני״ לשעבר.

הפגישות החלו ביום החמישי לשהות בגיטו, לאחר שהחלו להתברר יותר ויותר מגמותיהם של הגרמנים ומשנתרבו הסיפורים, מפי אלה ששבו מהחזית האוקראינית, על חיסול אפשרי של יהודי העיר (מעטים מאוד חשבו באותם ימים במונחים רחבים יותר, כגון מה גורל צפוי ליהדות טראנסילבניה או ליהדות הונגריה כולה, והטעמים לכך רבים מאוד). אחרים, אנשי ״מועצת היהודים״ שבגיטו, חשבו כי יועברו למרכז הונגריה ושם יעבדו רק הגברים. בראשונה נשאו פגישות אלה אופי של שיחות משותפות והתגבשות לקבוצות קטנות. מאוחר יותר החלו שתיים־שלוש קבוצות, שמנו מספר חברים מועט והיו קשורים ביניהם קשרי אימון הדדי, להתקשר עם מכריהם שמחוץ לגיטו (שהיו מוכנים להסתכן ולהתקרב עד לגדר), והחלו בודקות אפשרות של בריחה מהגיטו לעבר הצד השני. רק השהות הקצרה בגיטו, שמנעה אפשרות של תיכנון טוב, הכנת כלי ביצוע ואולי גם חישולו של רצון ההתנגדות, קיפחה את אפשרות הבריחה או אף הפריצה

בכוח ממנו. למרות זאת הצליחו אחדים לברוח מהגיטו. אברך אחד, נועז במיוחד, יעקב שמואל כהן, הצליח להימלט לעבר הגבול הרומני, והגיע, לאחר מסע הרפתקאות, לבוקרשט ומשם עלה בשנת 1944 לארץ־ישראל. במקרה אחר הצליחה משפחה שלמה לברוח מהגיטו ולהגיע לגבול, אך שם נתפסה והוחזרה לגיטו. היו נסיונות בריחה נוספים, אך לא בוצעו, אם משום שההבטחות של "הידידים" שמחוץ לגיטו, שקיבלו שלמונים רבים, לא נראו מהימנות דיין, ואם משום הרצון שלא לסכן את חיי תושבי הגיטו, ובמיוחד את המשפחות.

הצעירים ניסו להכין כלים להתנגדות למקרה של הוצאה להורג בגיטו על־ידי ההונגרים. הם נתעודדו בתוכניתם על־ידי משולם גרובר וברוך כהן, שעשו לפני השואה זמן מה בארץ והתבשמו מעמידתה של "ההגנה". אולם משביקשו הצעירים לרכוש לתוכניתם את לב המבוגרים, השפיעו הללו עליהם, הן בדברי נועם והן באיומים, כי מעשים "מחוסרי־אחריות" אלה יגרמו לאסון כללי וסוף כולם ליהרג. המורים לעברית בתוך הגיטו ניסו לקיים שיעורים בעברית, נערכו שיחות הסברה בסודי־סודות והרבה זמן הוקדש לעניני ארץ־ישראל ולציונות, שקיבלו בגיטו משמעות חדשה לגמרי.

למרות התנאים הקשים, נשמרו חיי הדת בגיטו. המשפחות ניסו לשמור על כשרות, וגם מנוחת השבת קויימה במידת האפשר. בימים הראשונים לקיום הגיטו נערכו מניני תפילה בפינות שונות של הגיטו, מתחת לסככות או במקום מוסתר באולם הגדול, כשאחדים מן המתפללים או המקורבים להם שומרים מבחוץ ומזהירים מפני מתקרבים. אחרים למדו בקבוצות קטנות פרקים מ"אגדות החורבן והנחמה", קראו בספרות המוסר, אמרו פרקי תהילים, או למדו פרשת השבוע. וכיוון שהימים קרבו לחג השבועות, חג "מתן תורה", היו מבין הלומדים שהירבו לספר על מעמד הר־סיני וחיפשו רמזים מה"קבלה", כדי למצוא סימוכין לנס גדול שיתרחש עוד לפני חג השבועות.

משעבר השבוע הראשון לקיום הגיטו נעשו החיים קשים מנשוא, גם בגלל הרעב שהחל להציק לחלקים רחבים מן הציבור, גם בשל גילוי סימנים להתפשטות של מחלות שפשו, וגם מחמת העינויים וההשפלות שנפלו בחלקם של רבים מיושבי הגיטו. עם זאת ניסו האופטימיסטים שביניהם לקבוע מסגרות "יציבות" לחיים, ואף נמצאו ביניהם שדיברו על נישואין והעמדת ולדות למען הבטחת המשך הקיום. דברי עידוד מצאו חלקים רחבים מתושבי הגיטו בדבריהם של רבני הקהילות ואישיהן הבולטים, שפעלו בלי הפסק לחיזוק האמונה ורצון החיים. ברם, ההעברה למחנות המוות, שבאה בבוקרו של ה־29.5.1944, שמה קץ לתוכניות, לתקוות ולחיים עצמם.

אלה שנפטרו בגיטו עצמו עוד זכו להיות מובאים לקבר ישראל ולהיטמן בבית־העלמין של הקהילה הקונסרבטיבית תוך אמירת "קדיש" ו"אל מלא רחמים" מפי החזן יקותיאל משולם גרובר, יחד עם קברני שתי הקהילות. לאחר טקס הקבורה היו בחורי הישיבה לשעבר, בני 17—12, מתכנסים יחד ומנסים

ללמוד דף גמרא על־פי הזכרון, או משננים דברי חז"ל, כדי שיזכרום על פה. אך היו גם אשר חשו בבאות והכינו את עצמם ל"עקידה": הם למדו דיני אבלות על עצמם ועל בני משפחותיהם...

יהודים שלא נכלאו בגיטו

אחת הפרשיות המופלאות בכל הקשור בגיטואיזציה של יהודי ואשאר־האיי, היתה אי־כליאתן של חמש משפחות יהודיות: דוד קראוס ומשפחתו, ד"ר שלמה שבשט־יאן ומשפחתו, אליהו גידאלי ומשפחתו, מ. יעקוב ורעייתו וד"ר שוואַרץ ומשפחתו.

בראשונה, כשהחלו להופיע הסימנים לכליאת יהודים בגיטו, נפוצו שמועות שכוּוונו על־ידי הגרמנים ועוזריהם ההונגרים, שרק אותם יהודים שלא הביאו תועלת ל"מולדת" ההונגרית ייכלאו, ואילו לוחמי החזית לשעבר ישוחררו בזכות הפאטריוטיות שלהם כלפי ה"מולדת ההונגרית".

עוד בשנת 1941 דאגו לוחמי החזית היהודיים, מימי מלחמת העולם הראשונה, להנציח את עצמם באלבום תמונות מיוחד Hadviselt zsidók aranyalbuma 1914-1918-as világháború emlékére שיצא לאור באותה שנה, בעריכתו של מארטון האַגאַדוש. המערכת כללה קצינים יהודים בעלי אותו הצטיינות מימי מלחמת העולם הראשונה. תפקידו של האלבום היה לנסות להוכיח לממשלת הונגריה כי יהודיה לחמו למענה, ועל כן ראויים הם לזכויות־יתר ולהוקרה בעבור פועלם. ראוי לציין, כי הקצינים היהודיים, עורכי האלבום, דאגו לקשט את עמודיו ב"מגן דוד", ב"לוחות הברית", ובספרי־תורה פתוחים לקריאה, כאורנמנטיקה אמנותית — ללמדך שאמנם "יהודים גאים אנחנו ושומרי מסורת עמנו, אך יחד עם זאת תרמנו ולחמנו למען המולדת ההונגרית". העורכים גם דאגו לפאר את העמודים הראשונים בדברי הוקרה משל ראש ממשלת הונגריה ונסיכיה, וברשימה ארוכה של שמות קצינים יהודיים, ובראשם שר ההגנה ההונגרי, הגנראל היהודי בארון שאמוּ (שלמה) האזאי.

אולם כל השתדלנות, השכנוע והוכחת הזכויות והמעשים הטובים למען ה"מולדת ההונגרית" לא הועילו. כשהגיעה שעת הכליאה בגיטו גלקחו כולם, למעט אותן משפחות בודדות, שראשיהן זכו בעיטור זהב — זה היה העיטור הגבוה ביותר מבין העיטורים שהיו נהוגים בצבא הונגריה כאות למעשה גבורה בשדה הקרב ובעת הקרב — ובנוסף לכך לזכות נכות של 50% לפחות. בוואשאר־האיי היו רק ארבעה ראשי משפחות כאלה. מקרהו של מ. יעקוב היה מיוחד במינו.

משפחות אלה הושארו בבתיהן, בתוקף היותן בעלות זכויות־יתר. אולם משחלפו הימים הראשונים, כאשר "מפלגת החץ" תפסה את השלטון בהונגריה (אוקטובר 1944) רצו לחסל גם את המשפחות האלה. אך הן הצליחו להימלט בעוד מועד לכפרי הסביבה והתחבאו אצל מכרים, שהוכיחו נדיבות ואומץ לב, אך גם תחושת הבאות. הם ידעו כי הרוסים קרובים ביותר, ו"אליבי טוב" שהיו

אנטי־פאשיסטיים ("הראיה שהצלנו יהודים") לא תזיק... עם זאת לא הספיק חשבון האליבי. המשפחות היהודיות נאלצו לשלם גם סכומים הגונים למצילים המיטיבים.

הסיבה לאי־כליאת ראשי המשפחות שהוזכרנו היתה שונה לגבי כל אחד מהם. אליהו גידאלי איבד רגל במלחמת העולם ה־1, דוד קראוס איבד יד, ואילו ד"ר שלמה שבשט־יאן זכה באות הצטיינות גבוה.[65] אף־על־פי שהיה איש המסורת היהודית, ואף פרש בשנות השלושים מהקהילה הקונסרבטיבית כדי להצטרף לאורתודוכסית, היה נלהב ל"מולדת ההונגרית" בדבקות ללא תקדים. במשך כל שנות השלטון הרומני בטראנסילבניה, היה היהודי היחיד בעיר זו, שלא הניף את דגלה של רומניה מעל ביתו, לאות הזדהות עם ההונגרים. כן סירב להציב שלט לפני פתח משרדו ברומנית ולדבר בשפה זו, שהיתה אז שפת המדינה. הוא היה אחד היהודים הבודדים בעיר שהיה במשך כל תקופת השלטון הרומני חבר ב"מפלגה ההונגרית". למען הונגריה לא נרתע מלהיאבק עם הרומנים, ובגלל זה אף נכלא פעמים אחדות בבתי־סוהר רומניים. לא ייפלא, איפוא, שבכל תקופת השלטון ההונגרי, בשנים 1940—1944, נחשב לבעל זכות יתירה. מעמד זה נשמר לו עד לעלייתה לשלטון של "מפלגת החץ" הפאשיסטית. אז נאלץ אף הוא להימלט על נפשו לאחד מכפרי הסביבה, וכך נותר בחיים יחד עם רעייתו.

פרשה אחרת היא כליאתם והצלתם של מ. יעקוב ורעייתו. מעבידו, הגראף באנפי, שיעקוב שימש אצלו כמנהל אחוזה, "תבע" מהשלטונות המקומיים לאסור אותו כבן־ערובה עד גמר המלחמה. הגראף היה בעל השפעה בחוגי השלטון ובקשתו־תביעתו נתקבלה, מבלי שאנשי השלטון ידעו בדיוק מה מגמתו של הגראף. ואכן, הוא נאסר על־ידי המשטרה ההונגרית והוחזק יחד עם רעייתו בבית־הסוהר המקומי עד גמר המלחמה. עם המפנה הפוליטי בעקבות הכיבוש הסובייטי שוחרר. שנים אחדות אחר המלחמה עלה ארצה, יחד עם בנו הרופא ועם בנותיו שניצלו ממחנות הריכוז, וגפטר בשיבה טובה בירושלים.

המסע אל המוות

אור ליום 29.5.1944 הקיפו את הגיטו כ־200 שוטרים ומספר דומה של ז'נדרמים, בעלי כובעי "נוצות התרנגול", כשלצידם המדריכים הגרמניים, אנשי הס"ס, ובידיהם רובים מכודנים, מקלעים ומכונות יריה. קצתם תפסו עמדות מחוץ לגדר ואחרים בתוך הגיטו. הגיטו חולק לרחובות, והמעבר מרחוב לרחוב נאסר על־ידי הז'נדרמים, שגילו אכזריות רבה כלפי כל מי שניסה להקל ראש בהוראותיהם. בכל סימטת אוהלים עמדה חוליה של כחמישה־עשר ז'נדרמים מטילי אימה, שניבלו פיותיהם ודקרו ברוביהם המכודנים כל מי שעבר לידם. אנשי "מועצת היהודים" נצטוו להעיר את כל דיירי הגיטו בשעה 04.00 בבוקר.

באותה שעה בקירוב פרצו השוטרים והז'נדרמים, מצויידים ברובים ובפרגולים, למקומות הלינה והעירו את אלה שלא הספיקו עדיין להתעורר או להתלבש. בעיניים אחוזות־שינה ובחושים מטושטשים, מבוהלים ונפחדים, החלו דיירי הגיטו לחטוף חפצים מן הבא ליד ולארוז אותם על־פי הוראותיהם של הרוצחים הגרמניים ועוזריהם. מותר היה ליטול בתרמיל חליפה שלימה אחת, לבנים, מעיל עליון, זוג גרביים ומעט מזון לדרך. משפחות מטופלות בילדים הורשו ליטול עמהן עוד כרית ושמיכה.

בדרך זו ניסו הגרמנים להתעות את הציבור היהודי אפילו ברגעים האחרונים שלפני הובלתו לאושביץ, וליצור בו רושם כי מדובר בהעברה ממחנה אחד למשנהו במרכז הונגריה, ושם "יקבלו בגדי עבודה ובגדים אחרים". צעקות הקלגסים כי "אין צורך לקחת בגדים כעת, הכל ייניתן במחנה העבודה, שם תקבלו בגדים חדשים" גברו על קולות הבכי. הגיטו הפך ללהקות אדם אחוזות אימה וצמרמורת. ההתרוצצות (במרחב של שני מטרים על שני מטרים) היתה איומה. צעקות ובכי נתערבבו יחד. בבואם לגיטו השתדלו בני המשפחות לקבוע את משכנם בסמוך זה לזה, ככל האפשר, עתה הופרדו איש מעל רעהו. לא עברה אלא כשעה אחת והאנשים עמדו ערוכים למשלוח ראשון, בטורים ארוכים, כשבידיהם תרמילים ועל זרועותיהם התינוקות. משלוח זה מנה כ־3500 עד 4000 איש. הצעירים יותר ניסו לסייע לתינוקות ולזקנים, ידידים סעדו אלה את אלה. הכל קיוו לטוב יותר, ורבים האמינו בשמועות הכזב שהאנשים נלקחים למרכז הונגריה למחנות עבודה עד גמר המלחמה.

תהלוכת האבלים שנידונה למוות יצאה לדרך בשיירה ארוכה, נוגה ומחרידה, שותקת ונפחדת. התהלוכה הובלה על־ידי השוטרים בדרכים עקיפות מסביב לעיר, כדי שתושבי העיר לא יראו את המובלים לטבח. הקלגסים חששו, חשש־שווא, שמא יימצא מישהו מהתושבים שינסה להביע אהדתו ליהודים. לאורך כל הדרך ניצבו שוטרים ובידיהם רובים מכודנים, שהקפידו על ניתוק מוחלט של כל קשר אפשרי בין המובלים למוות לבין האוכלוסיה המקומית, או כדי לחסום אפשרות בריחה.

הבתים נראו דוממים, התריסים מוגפים, אך בין חריצי התריסים הביטה האוכלוסיה המקומית, מי בשמחה ומי באדישות, אולם הבעת צער לא היתה. לא כל שכן, שאיש מהם לא ניסה להביע הסתייגות ממעשי האכזריות של הנאצים ועוזריהם. כך הגיעה תהלוכת היהודים לתחנת הרכבת הגדולה, שם המתינה כבר רכבת המשא, שהובילה את הנידונים למוות. לצידי הקרונות עמדו קציני הס"ס מיחידתו של אייכמן, אנשי צבא ומשטרה, נציגי השלטון האזרחי ו"מפלגת החץ", וכן נוער היטלראי־הונגרי שעזר "בהתלהבות ובמסירות" בביצוע הביקורת שנערכה מחדש ליד הקרונות. זו נוצלה על־ידי ההונגרים והגרמנים לגזילת לבושם האחרון של היהודים המושפלים והנפחדים. הוחרמו תרופות, מעילי חורף, כרים ושמיכות. כל מה שהותר בגיטו ליטול לדרך נלקח בעת הביקורת. תוך

רגעים ספורים נדחסה "התהלוכה", במכות ובגסות פראית, לתוך הקרונות — קרונות להסעת בהמות — כ־80—70 נפש בקרון, דחוסים ומתמוטטים מרוב סבל. לתוך כל קרון כזה דחפו בני הנוער ההיטלראי־ההונגרי דלי אחד לעשיית הצרכים ודלי שני עם מי שתייה וכיכר לחם לנפש. בין הקרונות ניצבו אנשי הס"ס, כשנשקם מכוון כלפי הכלואים. והרכבת החלה לזוז...

כל אותו זמן עמדו במקום אנשי השלטון, צופים מן הצד בהעמסת היהודים ומטיחים כלפיהם בדיחות גסות, הערות חד־משמעיות ו"איחולים טובים" לדרך. את יחסם של בני העיר הביע מאמר שהופיע בעיתון המקומי Székely Szó מיום 6.6.1944, בו תיאר עורך העיתון את הוצאת יהודי העיר כ"ניקוי העיר מהזוהמה היהודית", והוסיף כי "יום הוצאת היהודים הוא יום חג לטראנסילבניה ההונגרית ולהונגריה". מספר הקרונות בכל משלוח היה מעל ל־70 ומספר המשלוחים הגיע השלושה. סך־הכול 17,500 משולחים, לערך.

ברכבת בדרך לאושביץ

הקרונות מלאי האדם הכילו בקושי רב את הנדחסים לתוכם. כל אחד מבין הכלואים חיפש לעצמו פינה כדי לשבת על התרמילים או על חפץ אחר. הנערים והגברים הסתפקו בעמידה, וכך נסעו במשך היומיים או השלושה בעומדם על הרגליים. לאחר שעות הנסיעה הראשונות נקבע תור לחילופי מקומות העמידה והישיבה. חלק מציבור הכלואים עמד צמוד לקיר, האחרים ניסו לשבת. היו גם קרונות שבהם ניסו "הנוסעים" לסדר תור עמידה, כמו בקניית כרטיסים לקולנוע. האנשים עמדו טורים טורים צפופים זה לזה. המקום היה צר מאוד ואי־אפשר היה למתוח את הגפיים. לאחר היום הראשון לנסיעה החלו להופיע סימני החולשה הראשונים אצל הנערים והגברים, שנסעו רוב הזמן בעמידה על הרגליים. היו ביניהם שעונו קשות בגיטו וסבלו מפצעיהם. אלה נאלצו לשבת ובמקומם עמדו הזקנים והנשים. בקרונות אחרים ניסו לפנות מקום־ישיבה על־ידי כך שתלו את התרמילים על הקירות, אולם חיש מהר הסתבר שהנוסעים זקוקים לתרמילים כי שימשו כר ישיבה. מלבד זאת גרמה תליית התרמילים על הקירות לסתימת הפרצות הבודדות בקירות שדרכן זרם האוויר המועט.

לאחר מספר שעות של נסיעה הורגשו אצל החלשים ביותר גילויים של התמוטטות עצבים והיסטריה, ובסופו של היום הראשון גם החלו סובלים מצמאון. הדלי האחד של מים לא סיפק אלא את צרכיהם של מעטים, ולא יותר מאשר ביום הראשון לנסיעה. לאחריו החלו הילדים מתחננים לטיפות מים אחדות, והאמהות נאלצו להשיב בחוסר אונים מדכא ומייאש.

בכל תחנה, ואף בשעת הנסיעה, נהגו השומרים לבדוק אם הכל כשורה, ואם לא ניסו בורחים־בכוח לנסר את הסורגים או את אחד הקרשים, כדי להימלט. בעת עצירת הרכבת, נפתחו הדלתות ושוב נערכו בדיקות יסודיות. אם נתגלה שמישהו ברח נידון זקן־היהודים בקרון למוות מידי. השומרים גילו קשיחות

מיוחדת לבקשותיהם של היהודים, בתחנות העצירה, להעלות מעט מים לקרון.

ככל שחלפו שעות הנסיעה כן גבר המחנק. המקום היחיד שאפשר היה לשאוף מעט אוויר היה האשנב הקטן אף־על־פי שהיה סגור בסורגים. נקבע איפוא תור של עמידה לדקות אחדות ליד האשנב. במיוחד גברו המאמצים לזכות בעמידה ליד האשנב בשעות הבוקר המוקדמות ובשעות הלילה, כשהאוויר היה קריר יותר.

סבל רב סבלו האנשים מחמת חוסר תנאים לעשיית הצרכים הראשוניים. בהיעדר מקום מיוחד לכך נמתחה מחיצה, עשוייה משמיכה, בין הציבור לבין העושה צרכיו. הרוב הגדול התאפק מעשיית הצרכים שלושה ימים תוך סבל איום. פעמים קרה שבשעת עצירת הרכבת בתחנה תבעו השומרים למסור להם את מעט החפצים, שנותרו לפליטה אצל יהודים נועזים, אשר הצליחו להבריח חפצי ערך מועטים, למרות סכנת המוות שבדבר. היו שומרים שניסו לעשות עסקי חליפין: הבטיחו לחם ומים בתחנה הקרובה חלף שעוני יד או מציתים. אולם הציבור ברובו הגדול לא היו בידיו החפצים הנדרשים, ואלה שנתפתו לעשות "עסקי חליפין", חפציהם ניטלו מהם ולמים לא זכו.

יעד הנסיעה לא היה ברור למובלים בקרונות. השמועה אמרה שמסיעים אותם לפנים הונגריה. אך כבר ביום השני לנסיעה החלו הבקיאים בגיאוגרפיה של הונגריה וברשת פסי הרכבת להבחין, כי הרכבת שמה פניה לכיוון דֶבְּרֶצֶן, עיר המעבר מטראנסילבניה להונגריה, ומשם לעבר שאטור־אליא־אויהאיי ומישקולץ. עתה היה ברור, כי הכיוון הוא אל מחוץ לגבולה של הונגריה. משהגיעה הרכבת לעיר קאשאו, נעצרה. דלתות הקרונות נפתחו ובפתחים הופיעו שוטרי־גבול גרמניים, יחד עם שוטרי־הגבול ההונגריים. מפקד התחנה היתרה בזקני היהודים ובנוסעים, כי במקרה של התנהגות מעוררת חשד, יירה האחראי לקרון ללא אזהרה נוספת. המפקד הגרמני, איש הס"ס, מסר בלשון יבשה: "היהודים שברכבת מובלים לגרמניה לשם עבודה וישוכנו במחנות עבודה, ועל כך נדרשים האחראים על הקרונות להדריך את כל הנוסעים שבקרונות ולהודיע להם, שכל אחד ייתבע לעבוד בגרמניה, וטוב יהיה שיתכוננו לכך מבחינה פסיכולוגית." להרגעה ולהונאה התירו הגרמנים להעלות שני דליי מים לכל קרון. ההתנפלות על המים היתה כשל צאן צמא בישימון. דחיקות, צעקות עצבניות ושימוש גם במרפקים העידו על הצלחתה של הלוחמה הפסיכולוגית הגרמנית נגד היהודים הכלואים. השימוש בהתעיות, הפצת שמועות הרגעה, גילוי כלשהו של נימוסין, הסברים על "יעד הנסיעה" השיגו את מטרותיהם. לאחר דברי ההרגעה של קצין הס"ס על גבול הונגריה־פולין, היו שנתנו אימונם בדברי ההסבר, ואמרו: "ובכן, אנו נעבוד והנשים, הזקנים והילדים ישבו במחנות. אין טעם, איפוא, לנסות להתנגד או לברוח, כי בכך נסכן את חיי כולם".

היו בין הנוסעים שעמדו במשך שעות רבות ליד האשנבון היחיד בקרון וניסו לזהות את כיוון הנסיעה על־פי השמות הסלובקיים של הכפרים והעיירות שדרכם עברו. משחצתה הרכבת את העיר טארנוב, ברור היה לכולם כי הם

נמצאים בפולין. לפתע, ורק אז, צפו ועלו בזכרונם הידיעות מלפני שנים אחדות על הקורות את יהודי הונגריה בעלי האזרחות הפולנית, ביערות קאמינץ־פודולסק, על השחיטה שנערכה בלובלין ועל דיכוי מרד גיטו וארשה. הבקיאים יותר החלו להזכיר את מה ששמעו בשעתו מרדיו לונדון במחתרת, או מפי חיילים הונגריים שחזרו מחזית אוקראינה או מפולין הכבושה, על רציחת רבבות יהודים.

בתחנות בפולין עצרה הרכבת פעמים אחדות, ומדי פעם בפעם נערכו בדיקות חוזרות ונישנות בחפצים, שמא הצליח מישהו מבין המובלים להבריח כלי נשק או רעל מסוכן. בכל בדיקה כזאת הוחרמו שאריות של בגדים, חפצים או מזון, שהיו עדיין ברשותם של בני־המזל המעטים. הקלגסים נטלו עמם הכול — מזוודות, ארנקים ריקים, תיקים, שמיכות, חולצות וכו'. משניסו אחדים להתנגד להחרמת המזון המועט שהיה ברשותם, אמרו להם: "בקרוב תהיו בידי אנשי הס"ס והם יטפלו בכם בידיים נאמנות... הם כבר יספקו לכם מזון". לאחר טלטול איום של ארבעה ימים ולילות הגיעה הרכבת, אור ליום החמישי של הנסיעה, לתחנתה האחרונה. עם הנץ השחר נשמעו צעקות אימים, קללות, נקישות תקיפות על דלתות הרכבת: "Aufmachen" ("לפתוח!") "Heraus" ("החוצה!") צעקו הגרמנים ועוזריהם בקולות מאיימים. ליד הרכבת, לאורך הפסים עמדו אנשי הזונדר־קומאנדו וזירזו את הזקנים, הנשים, הגברים והטף לצאת. אלה שרצו ליטול עמהם את החפצים, נצטוו להשאירם במקומם. על שאלותיהם של האומללים השיבו אנשי הזונדר־קומאנדו במבע שהעביר צמרמורת בגבם של הקרבנות: "תקבלו את החבילות במחנה". ותוך כך איימו אנשי הס"ס בנשק על כל מי שהשתהה.

המוני אדם נהרו מהקרונות. כולם נצטוו להסתדר בחמישיות. על הקרקע היו פזורות מזוודות מלאות חפצים ולצידן מזוודות ריקות. בגדים שנשכחו, צעצועי ילדים, תכשיטים שהוסרו מהקרבנות, נעליים פזורות, שמיכות, ודברי לבוש אישיים. ולנגד עיניהם, בקו אווירי ישיר, נשתלחו להבות אש עצומות. חלק מן הציבור לא הבין עדיין משמעותן של להבות אלה, אך זו נתבהרה תוך זמן קצר.

ממבט ראשון נדמה היה, כי הגיעו לבית־חרושת ענקי בו עובדים אלפי פועלים, בדיוק כפי שהבטיחו הגרמנים. עדיין היו שהאמינו כי יעבדו בבית־החרושת והעבודה תצילם מהמוות. אולם לא היה זמן להרהורים. תוך שניות הופיעו אנשי הזונדר־קומאנדו והאיצו באנשים לצעוד, כשהמקלות בידיהם מזרזים אותם, לקראת אותו קצין ס"ס גבה־קומה ואלגנטי, שעמד עם רגליים פשוקות. היה זה ד"ר מנגלה, שעמד עמידה שתלטנית ופקד באצבעו "גברים — ימינה", "נשים — שמאלה". כשידיו עטויות כסיות לבנות, פקד ברמיזה על הצעירים לפנות ימינה, לכיוון מחנות הריכוז, מחנות המוות האיטי, ועל הזקנים, הנשים והילדים — שמאלה, לכיוון המוות המידי. כל מי שרצה להצטרף לזקנים, לנשים ולילדים הותרו לעשות כן. ואלה שהביעו דאגתם בקול, אמרו להם: "אין כל צורך לדאוג. מיד תפגשו אותם במחנה הזקנים. הם יובלו לשם במשאיות".

ואפילו עתה, על סף המוות, הוסיפו המובלים למוות להאמין לדברי הגרמנים. במקום נמצאו גם מכוניות של "הצלב האדום" הגרמני — כדי לטשטש את חוש האבחנה של הקרבנות, ולהעניק להם הרגשה שמדובר באמת בהעברת החלשים וכי החולים זוכים בטיפול רפואי. לשאלת החולים, הרגיעום הגרמנים: "אין מה לדאוג, החולים יוסעו". אנשי טראנסילבניה והונגריה שחונכו על ברכי היושר האישי חשבו בליבם: "סוף סוף, הגרמנים הם אנשי תרבות, אינם משקרים, הן הכרנום במלחמת העולם ה־1, כבעלי־ברית לצבא האוסטרי־הונגרי". רק מאוחר יותר התברר כי כל ההסוואה הזו באה למנוע התפרצות אלימה של מיואשים, מעטים או רבים.

מנקודה זו החל המסע האחרון למוות. הזקנים, החולים, הנשים, הקטנים והתינוקות הובלו שמאלה לכיוון הכבשנים ומשם ללהבות, אם בחנק ואם ישירות לתוך בורות הנפט שבערו עשרים וארבע שעות ביממה. האחרים כוּונו למחנה הריכוז בבירקנאו. תוך שעות אחדות נחנקו, נרצחו, גורו, נשרפו חיים, אלפי נשמות טהורות, ורק להבות והעשן השחור העידו על כך שאינם עוד בחיים. את הידיעות הבדוקות על גורל יקיריהם קיבלו אלה שנותרו עדיין בחיים, מפי האסירים הוותיקים, יוצאי כל הארצות. היו ביניהם שהשיבו בתוגה עמוקה, ואחרים ברוגז ובתמיהה רבה על עצם השאלה וההתעניינות. "הם עלו בלהבות השמימה, הם כבר אינם בחיים". והאוזן סירבה לשמוע, השכל סירב לקלוט את האיומה שבבשורות איוב, והפה החל למלמל "ארור היום בו יולדתי"...

בבירקנאו ובמחנות הריכוז

משנסתיימה החלוקה לשני מחנות, אלה שנלקחו שמאלה, לכיוון הכבשנים, ואלה שהופנו ימינה, אל מחנות הריכוז, החלה התזוזה של "הניצולים לחיים" אל המחנה שהיה מוקף גדר־תיל דוקרני מתוח על גבי עמודי בטון. מאחורי הגדר נתמשכו בטורים סימטריים צריפי־עץ צבועים. במחנה כבר הסתובבו אסירים ותיקים מפולין, מהולנד, מבלגיה, מצרפת, מגרמניה, מאיטליה, מיוון ומעוד ארצות. כולם מסופרים לקרחת ולבושים בלבוש פסים. שיירת המובלים נלקחה לצריף ענקי, מלא בגדים, ושם נצטוו להסיר את הבגדים האזרחיים ולהשאיר ברשותם רק הנעליים והמשקפיים. במקרים בודדים היו גילויי התנגדות להסרת הבגדים, אך "הקאפוס" התנפלו על המתנגדים והכניעום במהלומות אחדות. במקרים קשים יותר, של התנגדות למהלומות, נורו מיד המתנגדים על־ידי אנשי הס"ס.

לאחר גזיזת השיער על־ידי ספרי המחנה הועברו לבית־המרחץ, בו התרחצו גברים ונשים לסירוגין. כולם, בלא הבדלי מין, יצאו משם מסופרים, בלא שער על הראש, מתחת לבית השחי וסביב למבושים. בעת הרחצה הלמו נשות הס"ס בפרגולים, בעטו במגפיים, סטרו על פניהן של הנשים, גלגלו אותן על הקרקע, הילקו אותן על האחוריים, וליוו את מעשיהן בדברי קללה וניבול פה חריפים

עד להחריד. במשך התספורת והרחצה הזכירו נשות הס"ס לקרבנותיהן, כי בשעה שהם, "הנידונים לחיים", מתקלחים במים קרים ונמרחים במיני מריחות ריחניות נגד "מגפה" יהודית, כלשונם, עולים בני משפחותיהם בלהבות.

רחצת הגברים היתה מלווה אף היא בעינויי גוף ונפש, בדומה לרחצת הנשים. מכות, תלישת תנוך האוזן, חיתוך ושריטה בתער הגילוח, פרגולים על הגב ועל המבושים, בעיטות בישבנים, קללות עזות, וכמובן תזכורת מה גורל זומן לבני המשפחות שנלקחו לכבשנים. לאחר גמר הרחצה הולבשו כולם בלבוש עשוי פסים, דמוי־פיז'מה, והוצאו אל מחוץ לחדר הרחצה למגרש שלפני בית הרחצה. בכך הפכו בני החורין לשעבר ל"אפסים" ול"מספרים" בהווה.

לאחר הרחצה החל תהליך עינויים חדש. במשך שעות מרובות הושארו כל אלה שסיימו את הרחצה במצב של עמידה על הרגליים וכוחותיהם כלים והולכים. יומיים עד שלושה לא הוגש אוכל לפיותיהם. מחדר הרחצה נלקחו לאחד הצריפים הענקיים, שמצוי היה בבירקנאו, ונדחפו לתוכו, בליווי הלמות אלות. בצריף האטום שלא היה בו מקום אפילו כדי ישיבה, נדחסו־קרסו כ־1200 איש. מהם נותרו בחיים, לאחר ימים אחדים, פחות ממאה איש. צפיפות, עינויים וסכסוכים היו מנת חלקם ורק מי שמוגל היה לגלות תקיפות מסויימת וידע להשתמש במרפקיו יכול היה להגיע אל חבית המים העכורים, שנקרא "קפה". בהיעדר כוסות לשתייה שימשו קופסאות שימורים ריקות תחליף לכוס.

ההתפרצות הפראית של היצר־החייתי שבאדם באה לידי גילוי בעת שכיבה, עמידה, שתייה, בעשיית הצרכים ובכל המעשים שנעשו במחנה. מכאן ואילך נערכו שלוש פעמים ביום מסדרי ביקורת ("אפל"). כשבכל מיסדר כזה נאלצו האסירים לעמוד שעות על שעות, עד שאנשי הס"ס הצליחו לספור אותם מחדש, ולוודא שאיש מהם לא ברח. אם מת מישהו השכיבוהו ליד ההפטלינגים (האסירים החיים), כהוכחה שמספר האסירים, חיים או מתים, מלא.

לאחר ימי עינויים אלה של רעב, קור, מכות וכו' נלקחו "המאושרים" ממחנה בירקנאו למחנות ריכוז אחרים: למכרות פחם, לבתי־חרושת לנשק ולתחמושת, לייצור חלפים למטרות מלחמה ולכל מטרה אחרת. במחנות אלה, בהשגחת אנשי הס"ס, אולצו לעבוד 12־14 שעות ביממה, וליטול חלק בשני "אפלים" (מיסדרי זיהוי) פעמיים ביום, לפחות, במחנה עצמו, בשעות הבוקר ובשעות הערב, עם שובם למחנה ממקום העבודה וגם במקום העבודה. כך מדי יום ביומו.

יום עבודתם החל בשעה 04.30 בבוקר. לאחר שעות תנומה אחדות (שהונהגו רק החל בסוף שנת 1943, ועל־פי פקודתו המפורשת של הימלר, כדי לחסוך בכוחות עבודה למכונת המלחמה הגרמנית) קמו ה"הפטלינגים" משנתם.

קימתם היתה מלווה במכות־אֵלָה, בקללות ובבעיטות. לאחר דקות אחדות נעמדו כולם בתור למים דלוחים בצבע שחור, שנקרא "קפה" בלשון המחנה, ובגמר השתייה החלה הריצה המאולצת לכיוון מגרש ה"אפל". ב"אפלים" אלה נרצחו מדי בוקר עשרות רבות מההאפטלינגים הנוכחים, אחרים קפאו בעומדם בשורה, ואלה

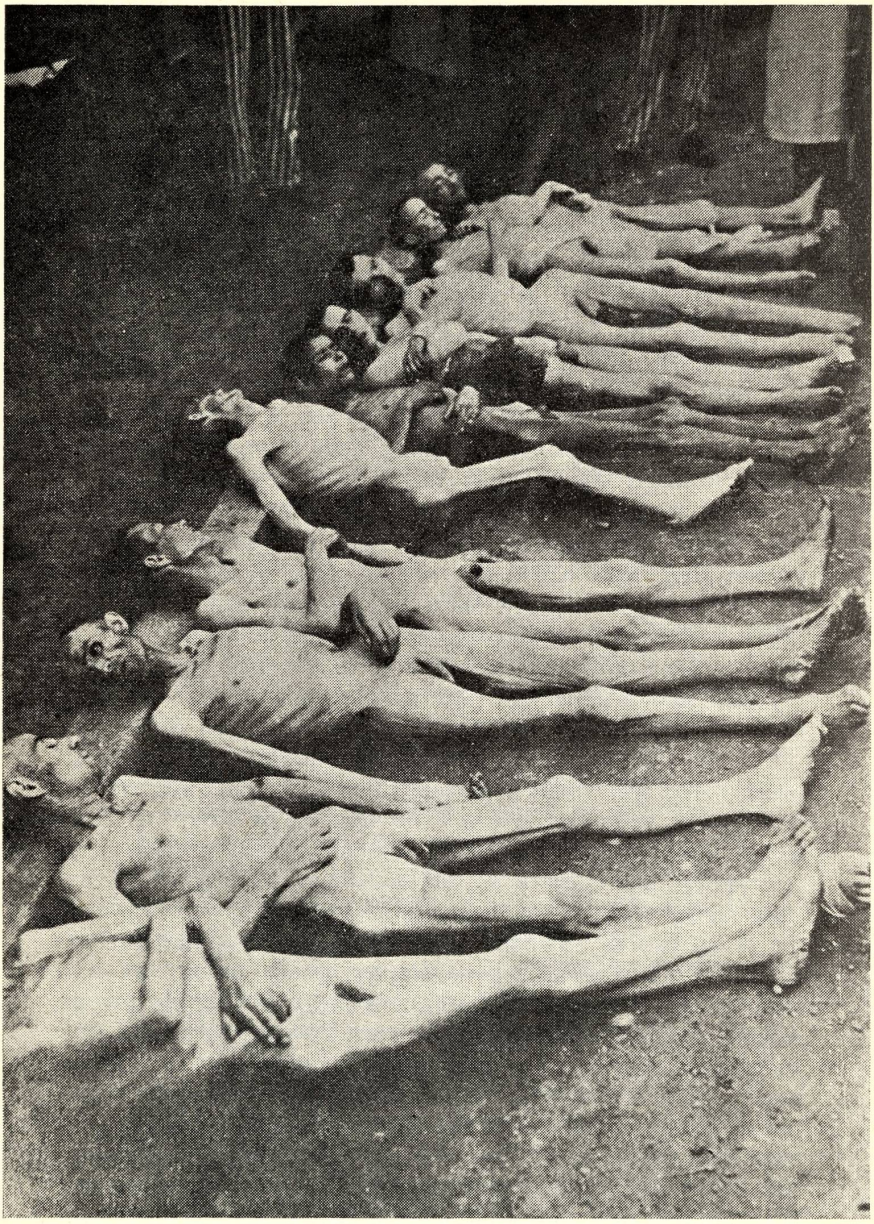

קבוצת נפטרים "מוזולמנים" מבני טראנסילבניה שמתו לאחר שחרורם מדאכאו. התמונה צולמה ע"י חיילים אמריקניים ופורסמה בבטאון פנימי של צבא הכיבוש האמריקני בגרמניה.

שהחזיקו מעמד הובלו לעבודה על־ידי אנשי ס"ס מלווים בכלבים — להעמסת קרונות פחם, לעבודות בנייה, לעבודה בבית־החרושת וכו'. העבודה נעשתה בריצה מבוהלת, בזירוזם של מנהלי העבודה או של ה"קאפו", בעלבונות ובמקרים מסויימים ביריות למוות.

העבודה נמשכה משעות הבוקר המוקדמות עד שעות הצהריים, בהמשך אחד, בלא הפסק ובלא מנוחה. באי אלו מקומות עבודה, או במחנות ריכוז אחדים, ניתן מרק דלוח, ללא כל תכולה ושוב המשיכו לעבוד עד השעה 17.00. מדי יום היו שכרעו בעת עבודתם ולא קמו. עם הכניסה למחנה, בצדי השער, ניגנה התזמורת, שהיתה מורכבת מה"הפטלינגים", בעלי מקצוע מעולים בחייהם האזרחיים. בטרם כניסה למחנה נערכו בדיקות קפדניות, כדי לברר שמא ברח מישהו מבין האסירים או שמא סחב מישהו מהם מזון או כלי נשק למחנה. מהשער הובלו האסירים למגרש ה"אפל" ושם אולצו לחזות כמעט מדי יום ביומו בתליית עמיתיהם. חובת הצפייה בתלייה חלה על כל אחד כאמצעי הרתעה מכל מעשה של התארגנות מחתרתית.

גם פת הערבית היתה המשך למסע העינויים היומי. תנאי לקבלתה היתה התקלחות במקלחת הדחוסה ב־35 מעלות מתחת לאפס וריצה ממבנה המקלחת ועד לצריף המגורים ללא בגד לעורם. למותר להוסיף, כי בעקבות רחיצות אלה במי קרח והריצות שלאחריהן, חלו מדי יום עשרות אנשים. אחת לשבועיים נערכו הבדיקות על־ידי ד"ר מנגלה לאיתור "המוזלמנים". על־פי ההגיון והמוסר הנאצי, לא היו אלה ראויים עוד להזנה במזון גרמני ואחת דינם, למות בכבשנים. ואכן, למחרת הבדיקה נלקחו למוות. כך סיימו בתאי הגזים האסירים שמשקלם פחת מעבודה קשה ומייגעת, ומחמת הרעבה שיטתית.

מחמת גורמים אלה פחת מיום ליום מספר בני ואשאר־האיי במחנות הריכוז. שורותיהם נידלדלו, הן של הנשים והן של הגברים. מקרי המוות מביניהם נתרבו בייחוד החל ב־18.1.1945, היום בו נפתחה ההתקפה הסובייטית הגדולה בפולין. הגרמנים החליטו ליטול עמהם את כל האסירים, כדי למנוע מהם להשתחרר וכדי לא להשאיר אחריהם עדים חיים לפשעיהם. במסע הנסיגה, שנמשך שבועות מספר, תוך מירוץ בלתי־פוסק עם הצבא הסובייטי, שהיה שרוי כל העת במרחק קטן מהם, נפלו הנסוגים החלושים בהמוניהם. הגרמנים ניסו גם להיפטר מן האסירים הנסוגים על־ידי חיסול שיירות שלמות, שנאלצו לנוע במסע רגלי על פני מאות קילומטרים, בתנאי קור קשים ביותר, או לנסוע בקרונות פתוחים במשך שבועות. ואלה מהם שלא מצאו מותם בידי המרצחים, נגאלו מיסוריהם על־ידי מחלות שפקדו אותם. לאחר מסעות־אימים כאלה הגיעו בדרך כלל למקומות הריכוז החדשים כ־20 בלבד מבין מאות שהחלו במסע באמצע ינואר 1945. ומשהגיעו למחנות הריכוז החדשים החלה פרשת יסורים נוספת. כך במאוטהוזאן, בברגן־בלזן, בדאכאו, בגרוס־רוזן, בגרליץ ובעשרות מחנות ריכוז אחרים, בהם הועבדו בפרך בחפירת מנהרות, בהכנת מבצרים ובונקרים ובעבודות ביצורים אחרות לצידי

הדרכים או במעבי ההרים. בכל המקומות האלה המשיכו ליפול קרבנות, ורק אחוזים מעטים מהם הצליחו לראות את אור השחרור. לא מעטים מאנשי ואשאר־האיי מתו ביום השחרור ולאחריו, כתוצאה מהרעלת קיבה וממחלות הטיפוס.

מיד לאחר השחרור הגיעו משלחות ממדינות שונות, שביקשו להחזיר לארצותיהם את השבויים שנותרו בחיים. באו מצרפת, מבלגיה, מהולנד, מצ׳כיה ואף מרומניה הגיעו. יתמותם של יהודי פולין, ליטא, לטביה, הונגריה וטראנסילבניה הורגשה גם הפעם, ואולי ביתר שאת. הם לא היו בין המוזמנים הרצויים על־ידי הממשלות למיניהן. וגם אם הוזמנו, לא אבו לשוב לארץ הולדתם שכה התאכזרה אליהם. גם בני העיר ואשאר־האיי הסיקו את מסקנותיהם, אם כי באיחור רב, ונשאו עיניהם אל המולדת הישנה־חדשה.

חלקו של בן ואשאר־האיי בארגון המרד בבירקנאו

בסתיו של שנת 1944 פרץ המרד המפורסם של אסירי מחנה הריכוז בבירקנאו נגד הקלגסים הנאציים. סופו של המרד היה פיצוץ הכבשנים בבירקנאו והפסקת ההמתות של אלפי יהודים בתאי הגזים. במרד זה, שהיה יחיד במינו בקורות מחנה הריכוז, נטל חלק חשוב שלמה גולדשטיין, אחד מבני ארדו־סאנט־ג׳ורג׳, בסביבת ואשאר־האיי, חניך יהדותה של ואשאר־האיי שנחשב לבן־העיר. נתמזל מזלו של שלמה גולדשטיין שבזמן שירותו בצבא הרומני בטראנסילבניה, שירת בחיל־הפרשים יחד עם קצין ממוצא סאקסי, תושב העיר בראשאו, (קרונשטאדט), שבטראנסילבניה. קצין זה התנדב במלחמת העולם ה־2 ליחידות הס״ס הגרמני ושובץ ליד הכבשנים באושביץ. הקצין הכיר, איפוא, את שלמה גולדשטיין וציווה עליו לשמש לו עגלון, מפני נסיונו הרב של ש. גולדשטיין בטיפול בסוסים. הקצין ניצל את תלותו של גולדשטיין בו והכריחו לבצע עבורו עיסקות של קניית זהב ומטבע זר מאנשי ה״זונדר־קומנדו״ ומהאסירים האחרים תמורת לחם, נקניק ודברי מאכל אחרים. נוסף לאגירת רכוש רב ביקש הקצין להכין לו בדרך זו אליבי למקרה של תבוסת הנאצים, שיכסה על פשעיו. שלמה גולדשטיין השתמש במזון שקיבל מהקצין לחלוקתו בין הנשים היהודיות שעבדו בבית־החרושת לעורות בבירקנאו.

חברי המחתרת היהודית, שתיכננו את המרד ואת פיצוץ הכבשנים, הבחינו בעבודתו של שלמה גולדשטיין וברשות שניתנה לו מידי קצין הס״ס לנוע בעגלתו ללא ביקורת בין מחנה למחנה, וביקשוהו מדי פעם בפעם להעביר אליהם חבילות של חומר נפץ, שנמסרו לו מידי הנשים היהודיות שעבדו בבית־החרושת לחומר נפץ בבירקנאו. נשים אלה, שרובן היו מהונגריה ומלטביה, העבירו באמצעותו במשך הזמן מאות קופסאות קטנות לידי מארגני המרד. הודות לכך הצליחו מארגני המרד לפוצץ את הכבשנים ולגרום להפסקת תהליך ההמתה בתאי הגזים. במיוחד הצליח הפיצוץ של תא מס׳ 2. גולדשטיין ידע את הסכנה האורבת לו

מפעילות זו, אך הרצון לראות נקמה בקלגסים הנאציים הפיח בו את האומץ לעמוד משך תקופה ארוכה בסכנות שאפפו אותו. לאחר פרוץ המרד החלו הגרמנים ברציחת אנשי ה"זונדר־קומנדו" וכמעט כולם נטבחו. מעטים ניצלו, וביניהם גם שלמה גולדשטיין.*

* רשימת אנשי העיר והסביבה שהובלו לאושביץ מופיעה במהדורה ההונגרית של ספר זה.

פרק שמיני

לאחר השואה

ב־4.11.1944 הגיעו חמשת האודים המוצלים הראשונים בחזרה לוואשאר־האיי הרייקה מיהודים. אווירת קדרות, עצב עמוק, כאב מייסר וחוסר אונים אפפו את השבים לעיר לחפש בה את יקיריהם, שלא היו כבר, ואת שרידי החיים הקהילתיים שחרבו. החמישה היו הראשונים שהצליחו להימלט בסכנת נפשות מפלוגות עבודת הכפייה בנצלם את האנדרלמוסיה הכללית ששררה בצבא ההונגרי. הצבא הרומני, שהיפנה את נשקו, החל בחודש אוגוסט 1944, נגד החיה הנאצית, הצטרף לכוחות שלחמו בכובשים ההונגריים והגרמניים, ויחידות "ציידי ההרים" זינבו בצבא הגרמני שנס על נפשו. החמישה הצטרפו אליהם והגיעו לעיר המיותמת מיהודיה כשנשק־נקם בידיהם. תריסים מוגפים, בתים סגורים, דירות חתומות, אוכלוסיה עויינת ורחובות ריקים מנפש יהודית קיבלו את פניהם. במקום כבר היו אותו זמן חמש המשפחות שנהנו מזכויות־היתר, אשר הוענקו להם על־ידי ההונגרים הפאשיסטיים. כך נמצאו עשרת הראשונים לחידוש "המנין". החמישה ששבו ראשונים מהתופת היו: הרב יחזקאל שמעוני, אנדור פישר, טיבור פישר, יוסף גוטמן ומרדכי באכר.

במשך השבועות הבאים גדל מספר הנפשות שהצליחו להימלט ולשוב עד לעשרים וחמש. משהתגברו השבים על ההלם שנתקפו בו למראה החורבן, החלו חזקי־הרוח שביניהם לנסות להניח יסודות ראשונים לאפשרות של קיום במקום. ראשית מעשה היה לנסות להציל את הניתן להצלה ממוסדות הדת, מהדירות ומהרכוש שנשדד.

אחדים "השתלבו" במשטרה המקומית ובמוסדות העיר, ובתוקף סמכותם פקדו על האוכלוסיה ההונגרית להחזיר מיד את כל הרכוש השדוד. ומה שהוחזר — רק חלק זעיר מהשוד — הועמד לרשותו של "איגוד העם היהודי",[1] שהוקם מכוח תביעת השבים. באין מקום אחר נקבע "בית־המדרש הספרדי" כמרכז לאיסוף הרכוש היהודי שהצליחו לקבל בחזרה לאחר השתדלויות מרובות ומתן שלמונים. בית־כנסת קטן זה, היה המוסד היהודי היחיד בעיר, שהיה שמיש לאיכסונו של הרכוש הזה. בית־הכנסת השני, של הקהילה הקונסרבטיבית, הפך, לאחר שילוח האוכלוסיה היהודית לאושביץ, למוסך, מקום ריכוז לכלי רכב, מרכז לחלקי חילוף ואכסניה לחיילים. בית־הכנסת האורתודוכסי היה מלא נוצות בגובה של מטר עד שניים. על שום מה נתמלא הבנין נוצות? כזכור, תכננו הגרמנים ארבעה

גיטאות בעיר, כשאחד מהם היה בית־הכנסת האורתודוכסי והוא נועד לשמש "בית־חולים" עד לגמר שילוח היהודים לאושביץ. תושבי העיר הלא־יהודיים שמעו שמועה, שהופצה בזדון על־ידי הפאשיסטים ההונגריים כדי להצדיק כלפי האוכלוסיה המקומית את המדיניות האנטי־יהודית, כי יהודי העיר הטמינו בכריות ובכלי המיטה האחרים כסף, ניירות ערך, מניות, חפצי ערך, זהב ותכשיטים. וכיוון שב"בית־החולים", שנועד לקום בתחומי בית־הכנסת, היו עשרות כריות וכסתות, שנאספו מבתי היהודים לצורך ציודו של "בית־חולים" זה, התפרצו לתוכו האוכלוסים ההונגריים מיד לאחר פינוי האוכלוסיה היהודית מהעיר, ובלהיטותם אחר הכסף והזהב המדומה קרעו את הכריות ואת הכסתות, חתכו ופרמו אותן לחתיכות, פיזרו את הנוצות ומילאו בהן את בית־הכנסת.

העיריה ההונגרית הפאשיסטית הפכה חלק מבית־הכנסת האורתודוכסי למחסן גרוטאות, נוסף לנוצות שמילאו אותו, ואת בית־הכנסת של הקהילה הקונסרבטיבית פינו מהספסלים והוא הפך מחסן לחפצי ערך ולכלים שדודים שהוכרזו כרכושו של משרד האוצר ההונגרי. ארונות הקודש בשני בתי־הכנסת נפרצו, ספרי התורה חוללו ותשמישי הקדושה האחרים נזרקו לפחי אשפה ולערמות הזבל. בדרך נס נשתמרו שני ספרי תורה באחת הפינות החבויות של ארון הקודש בבית־הכנסת האורתודוכסי, שלמים וללא פגיעות, והם שימשו את חברי הקהילה המיותמת בעת חידוש פעילותו של "בית־הכנסת הקטן" ב"בית־המדרש הספרדי". עזרת הנשים של בית־הכנסת האורתודוכסי שימשה מקום ריכוז לספרי הקודש, שנאספו על־ידי תושבים מקומיים מבתי היהודים, כדי לפתוח אותם ולבודקם, שמא הטמינו גם בהם היהודים חפצי ערך ותכשיטים, כשמועה שרווחה.

עם שובם של האודים המוצלים הראשונים, החלו, איפוא, בניקוי בתי־הכנסת מהזוהמה שנצטברה בהם, הוצאו הגרוטאות וחלקי החילוף, הורחקו שאריות האורווה, הרצפות נשטפו ומורקו, הספסלים של בית־הכנסת הקונסרבטיבי הוחזרו ופרוכות הובאו מקהילות סמוכות. גם הפרוכות שנמצאו בעיר מושלכות לערמות זבל כובסו ונוקו. מאמצים אלה נמשכו חודשים אחדים ועם השלמתם הוכשרו שני בתי־הכנסת לתפילה ולעבודות הקודש. בה בעת גם גדל מספר השבים לעיר וגברו הצרכים הראשוניים לקיום הגוף. ראשוני השבים פתחו מטבח משותף בביתו של ד"ר פנחס לוי, רבה לשעבר של הקהילה הקונסרבטיבית, שבו יכלו להשיג צלחת מרק חם ותוספות שונות. מאמצי השיקום נתמכו על־ידי הג'וינט, שמרכזו שכן בבוקרשט שברומניה, והוא העניק לניצולים תמיכה כספית, מזון ולבוש ראשוני.

המשטר החדש שלאחר המלחמה גילה, באותם ימים ראשונים, יחס אוהד כלפי הניצולים והושיט להם סיוע מינהלי בסיסי, עזרה ארגונית וסעד משפטי. אך הסיוע הזה ניתן רק ל"איגוד העם היהודי", שהיה מורכב בעיקר מפעילי "המפלגה" היהודיים, אשר שירתו את מגמותיו של המשטר החדש.[2]

בסתיו של שנת 1944, בחודשים אוקטובר־נובמבר, התחילו להגיע לעיר, כמו לעריה האחרות של טראנסילבניה הצפונית, משפחות יהודיות שנקראו "רפאטריאנטים". אלה היו תושבי בוקובינה ובסרביה לשעבר, בחלקם משרידי מחנות העבודה והריכוז שבטראנסניסטריה, שם עשו בשנות המלחמה, וניצלו מהמוות על־ידי התקדמות הצבא הסובייטי. יהודים אלה השתמשו בזכות שהוענקה לאזרחי רומניה, תושבי הגלילות הללו, לשוב ל"מולדתם", קרי רומניה, בעקבות סיפוחן של בוקובינה ובסרביה לרוסיה. לנוכח העובדה שרכושם ועסקיהם של היהודים ההם הולאמו על־ידי השלטונות הסובייטיים והם היו חסרי־כול, הטילו השלטונות הרומניים על העיריות השונות, שבתחום עריהן נמצאו בתים פנויים, לקלוט את ה"רפאטריאנטים". יהודים אלה חולקו לקבוצות, שמנו בין 100־80 משפחות כל קבוצה, והועברו למקומות שונים שבטראנסילבניה הצפונית וגם לוואשאר־האיי, אליה הגיעו כ־500־400 נפשות. באותו זמן החלו להגיע לעיר יהודים, תושבי רומניה או טראנסילבניה הדרומית, בני משפחותיהם של יהודי העיר שנלקחו לאושביץ, אשר ניסו עתה להציל חלק מרכוש משפחתם.

באין מקום מגורים אחר, שוכנו ה"רפאטריאנטים" תחילה בבנין בית־הספר היהודי המקומי, שעמד מיותם ושומם באין ילדים, שהובלו ברובם המכריע לשחיטה. תנאי חייהם של יהודים אלה היו קשים ביותר. הם גרו בצפיפות גדולה ובלא תנאים סניטריים ראשוניים. הם רעבו לפת לחם, לא יכלו לעבוד, באין מקורות עבודה בעבורם, מה גם שבליבם קיננה תקווה לעלות, מהר ככל האפשר, לארץ האבות.

בראשית שנת 1945, החלו לשוב הנשים הראשונות מניצולות השואה, ששוחררו על־ידי הצבא הסובייטי ממחנות הריכוז שבפולין. מציאותן של נשים אלה, שהיו חולות במחלות שונות ועל סף אפיסת כוחות, הביאה לפתיחת בית־חולים ובית־הבראה, שבהם קיבלו הנשים שחזרו, ומאוחר יותר גם גברים, טיפול רפואי ראשוני. הסאנאטוריום המקומי הועמד לרשות השבים.

ניצולי השואה, אודים מוצלים מהתבערה, החלו להגיע בחודשים אפריל־מאי של שנת 1945. הם באו בודדים ובחוליות קטנות, הרוסים בנפשם וחולים בגופם, בני אדם דמויי שלדים, תוהים וסהרוריים, מחפשים שמץ של קשר כדי להיאחז בו ולחיות. בלב רבים קיננה הרגשת חטא, על שדווקא הם נותרו בחיים, שעה שבני משפחותיהם ניספו. לא אחד מהניצולים שאל את עצמו, בזכות מה שפר חלקו מאלה שלא זכו לחזור.

ברם, יצר הקיום היה חזק מהרגשת האשמה. אליו הצטרף רצון הנקמה באלה שביקשו לראות בכליון העם ובאנשי הסביבה הקרובה שבגדו בהם, בידידיהם היהודיים. גורמים אלה דירבנו וחיזקו את המאמץ לבנות מחדש קן משפחה. השאיפה להפיח רוח חיים חדשים בשרידי השואה, להוכיח כי "נצח ישראל לא ישקר", היתה חד־משמעית ורבת כוח.

בגבור הבדידות, מזה, ויצר החיים, מזה, החלו הצעירים לבוא בברית הנישואין ולהקים משפחות. בני העיר, שהיו קשורים בעבותות המסורת, דחקו להקים מחדש את מוסדות הדת, שבאמצעותם יוכלו לקיים את דיני האישות. האישיות הדתית המרכזית בתקופה זו היה הרב יחזקאל שמעוני, אחד העסקנים הציוניים המוכרים מהשנים שלפני מלחמת העולם השניה. יחד עם עמיתיו פעל לחידוש מוסדות הקהילה. פתחו את שערי המקווה, חידשו את משחטת העופות הכשרה, דאגו למזון כשר ולתפילות במנין והתאמצו לחדש תפארתה של המסורת וההלכה. בחודשים אלה גם הורכבה הנהגת הקהילה, אם כי היה ברור שהמסגרת המחודשת היא ארעית בלבד, וכי פני האנשים לציון. ראשי הקהילה בשנים הראשונות שלאחר השואה היו: הרב יחזקאל שמעוני — רב הקהילה, משה הלר, ראש הקהל, דוד זעליג, מזכיר הקהילה והגבאים — משה גרין, יהודה לייב גרין, ישראל כהן ויצחק צבי הירש.

משקרבו ימי הפסח באביב 1945, נמצאו במרתף הבנין שבקרבת בית־הכנסת האורתודוכסי המכונות לאפיית המצות, שמונחות היו שם עוד מהימים שלפני השואה והגרמנים לא הספיקו להחרימן או להחריבן. עם שובו של בעל המאפיה לשעבר מגיא ההריגה, החלו בהכנות לקבל את חג החירות באווירה של "שיעבוד ותשעה באב". לאחר שהשלטונות הסכימו לספק חיטה לאפיית המצות יכלה הקהילה, שחבריה היו מתי מעט, לספק מצות למחצית האוכלוסיה היהודית של טראנסילבניה.

סדר הפסח המשותף נערך באחד הבנינים הציבוריים באווירה של בכי וקינה, כשכל אחד חושב על יקיריו שאינם. גם חג השבועות חלף בקדרות איומה וכן הקיץ של שנת 1945. בהתקרב "הימים הנוראים" החליטו אנשי הקהילה לחדש את בית־הכנסת של הקהילה הקונסרבטיבית, שבנינו המפואר עמד בשממונו באין מתפללים. בית־הכנסת הזה נעשה עתה בית־התפילה של הקהילה המאוחדת, לאחר שנתאחדו שתי הקהילות מקץ 77 שנות פילוג (מאז שנת 1868). תרמו לאיחוד מאמצי השכנוע של רב הקהילה יחזקאל שמעוני שטען: "יקירינו צעדו יחדיו לכבשנים בלא שנשאלו לשיוכם הקהילתי, נתפלל יחד לאלוקי ישראל, לתקומה ולישועה, מבלי שנחטט בעברו הקהילתי של הפרט".

האיגוד היהודי

מגמות בחברה היהודית בעיר לאחר השואה

עד סוף שנת 1945 נסתיים תהליך שיבתם של ניצולי השואה, בני העיר וסביבתה, ממחנות הריכוז והמוות. חלק גדול מהם שב לביתו הקודם, כדי לראות אם נמצא מישהו מבני המשפחה והשתהה בו זמן מועט. אחרים ניסו לייצב את חייהם על חורבות החיים הקודמים, ואילו בעלי הראיה לטווח רחוק לא טרחו כלל לשוב לביתם ההרוס, אלא שמו פניהם מיד לאחר השחרור ממחנות הריכוז,

לכיוון ארץ־ישראל. אחרים, מבין הצעירים בעיקר, החליטו לאחר בואם לעיר לשוב לגרמניה ומשם עלו לארץ־ישראל, או היגרו לארצות־הברית. סיבות אחדות גרמו לכך: האנטישמיות החריפה, תגובותיהם של "השכנים" מתמול שלשום, שגרו עתה בדירותיהם של היהודים ולא רצו לפנותן, איומיהם של אנשי "מפלגת החץ" לשעבר, שהתהלכו חופשיים גם במשטר החדש ובאורח מתגרה ומאיים כלפי היהודים, וכן התנאים הכלכליים הקשים.

בסוף 1945 מנתה האוכלוסיה היהודית בוואשאר־האיי כ־400 נפש. בראשית 1946 הגיעה ל־1700 נפש לערך וב־1947 עמדה על 2420 נפש. ציבור זה היה מורכב משלושה יסודות דמוגרפיים: א. רפאטריאנטים כ־500 נפש (בשנת 1946), ב. ילידי טראנסילבניה הדרומית (הרומנית) ומבני משפחותיהם של קרבנות השואה, שגרו קודם ברומניה; קבוצה זו מנתה בשנת 1946 כ־300 נפש. ג. ניצולי השואה בני ואשאר־האיי. קבוצה זו מנתה בשנת 1946 כ־900 עד 1000 נפשות, סך הכל — 1700 נפש בקירוב.[3] רובם ככולם היו אנשים חולים, הרוסים מבחינה נפשית, שלדי־אדם, שניסו לשקם את עצמם במסגרת החיים החדשים.

עם ייצובם של החיים הפוליטיים נסתמנו שני כיווני התפתחות בעיר, שדומים היו בכללותם לכיווני ההתפתחות ביהדות טראנסילבניה כולה. בסיסו של הכיוון האחד היה חיוב אידיאולוגי של המשטר החברתי החדש, והכיוון השני נשען על הרעיון הציוני.[4]

משנוסדה המפלגה הקומוניסטית בוואשאר־האיי חשבו רבים מן השבים כי עתידם ייבנה ממנה, והיא תשמש להם בסיס להיאבק נגד תופעות אנטישמיות. כך קם "האיגוד היהודי" כזרוע מבצעת של המפלגה הקומוניסטית. ראשיו התחלפו לעיתים קרובות, אם משום עזיבתם את העיר ואם משום שהשלטונות החליפום. פעילותו של "האיגוד היהודי" כללה בין היתר את התחומים הבאים:

1. הושטת סיוע ראשון, כלכלי ורפואי, לניצולי השואה, שכלל בין היתר הבראה של חודש בסנאטוריום המקומי.
2. אישפוז החולים היהודיים בסנאטוריום המקומי ובבית־החולים על שם צ'אקו.
3. איסוף הרכוש היהודי, שנותר בלא בעלים, ומינוי נאמן מטעם האיגוד על הרכוש היהודי השדוד.
4. טיפול בכל הרכוש הלא־נייד.
5. קשר עם הרשויות המינהליות הכלכליות והפוליטיות.
6. נסיון של מירדף אחרי הפאשיסטים ההונגריים, חברי "מפלגת החץ".
7. ייסוד מוסדות כלכליים לשם קליטתם הכלכלית של רוב ניצולי השואה מחוסרי האמצעים.
8. ביצוע הוראות המפלגה הקומוניסטית, בכל הנוגע ליהודים.
9. חינוך היהודים על בסיס הרעיון הקומוניסטי.
10. הדרכת היהודים לקראת השתלבותם ב"חברה החדשה", תוך ויתור על שאיפתם הלאומית.

במשך שנת 1946 נוסדו המוסדות הבאים: א. בית הנערות היהודיות ששבו ממחנות הריכוז; ב. בית התמחוי היהודי; ג. ייסוד קואופרטיב "תחייה"; ד. פתיחת ה"מנזה" לסטודנטים יהודיים; ה. ייסוד בית־היתומים היהודיים לילדי הרפאטריאנטים.[5] כל המוסדות ההם נפתחו כדי לנסות ולרתק את הציבור היהודי ל"חברה החדשה". אולם ציבור זה, למרד נסיון מר, החליט לאחר פרק זמן קצר להסיק את מסקנותיו, שפירושן היה עליה לארץ־ישראל בכל דרך.

חינוך יהודי לאחר השואה

מנהיגי הקהילה הרחיקו לכת בדאגתם לכלל היהודי, עד כדי נסיון לפתוח תלמוד־תורה ובית־ספר יהודי, שנועדו לשרת את יהודי דרום־טראנסילבניה ואת היתומים ששבו ממחנות טראנסניסטריה.

נוצר, איפוא, צורך להעניק חינוך ראשוני־טרומי לילדים אלה. לשם כך נפתח מחדש בית־הספר היהודי בבניינו הישן, בהדרכתם של ארבעה מורים שלימדו בארבע הכיתות שנפתחו. בבית־ספר זה למדו כמה עשרות ילדים יהודיים מעט יהדות, עברית בסיסית, תפילות והיסטוריה יהודית כתוספת למקצועות החילוניים. ההורים, שהיו מבאי טראנסילבניה הדרומית, ואף הריפאטריאנטים לא שבעו נחת מ"החינוך היהודי" שהוענק בבית־ספר זה והם הביאו לפתיחת "תלמוד־תורה". במוסד זה למדו הילדים ידיעות יסוד ביהדות, תפילות, חומש ורש"י, מנהגי־עם, ברכות ודינים. אך עם סגירתו של בית־הספר היהודי ב־1948 נסגר גם ה"תלמוד־תורה", והוא פסק לפעול במשך 22 שנה, עד שנפתח מחדש בשנת 1970.

הקהילה היהודית באותן שנים דאגה, איפוא, לצרכים הרוחניים ואילו ה"איגוד היהודי" לחומריים. הראשונה עשתה לקיומם התקין ככל האפשר, בהתאם לתנאי הזמן והמקום, של חיי הדת, הכשרות, חיי האישות ברוח האורתודוכסית, ולפעילותה התקינה של ה"חברה־קדישא", ואילו ה"איגוד היהודי" ראה עצמו זרוע של המפלגה הקומוניסטית ברחוב היהודי, הפועל ברוח הוראותיה ומטפל בצד הכלכלי והפוליטי־רעיוני של האוכלוסיה. היחסים בין המוסדות הללו היו תקינים והוגנים, הן משום שפעילי ה"איגוד היהודי" נטו בלבם — ומאוחר יותר גם במעשיהם — לחיים בעלי תוכן יהודי ולציונות, והן משום שעסקני הקהילה הבינו יפה לרוח הזמן ונהגו על־פי הכלל "דינא דמלכותא דינא".

התנועה הציונית לאחר השואה

מאבקה של התנועה הציונית העולמית בשנים 1945—1948 למען פתיחת שערי הארץ והשגת עצמאות לאומית השפיע על היהדות הטראנסילבנית השפעה מכרעת. גופים יהודיים ואנשים בודדים, שהיו רחוקים מתמיכה ברעיון הלאומי והסתייגו מסיוע ממשי להשגת היעדים הציוניים, הצטרפו עתה במעש ובממון לכל הפעולות שיכלו לקדם את המטרות האלה.

יהדותה של ואשאר־האיי, שהיתה בין הראשונות — ואולי הראשונה — בטראנסילבניה בין שתי מלחמות העולם בכל פעילות ציונית, עמדה עתה מיותמת ממנהיגיה הציוניים, שרק מתי מעט מהם נותרו בחיים. אולם קמו להם ממשיכים שנטלו לידם את שרביט ההנהגה. מבין שתי אפשרויות הפעולה שהיו פתוחות בפני השבים, בחר הרוב המוחלט של יהודי ואשאר־האיי בכיוון הציוני. ככל שהחריף המאבק הציוני ברחבי העולם להשגת המטרות הלאומיות, כן התרחבו שורות הציונים המאורגנים והאוהדים בטראנסילבניה בכלל ובוואשאר־האיי בפרט. גם המציאות הכלכלית עודדה לכך. אמנם, החיים הכלכליים השתפרו לכאורה. נפתחו החנויות הפרטיות, נוסדו מפעלים פרטיים קטנים, התרבו עסקי המטבעות ונראה היה לזמן מה, כי המעמד החברתי החדש יעודד בהיקף רחב את היוזמה הפרטית והחזרה אל פעילות כלכלית על בסיס של רכוש פרטי. אך זאת היתה תופעה זמנית בלבד. רבים מאנשי העיר אכן חשבו, כי האפשרויות שניתנו על־ידי השלטונות לנהל פעילות כלכלית מבוססת על יסוד היוזמה הפרטית, יש בה גם משום הסכמה אילמת, ולטווח ארוך, לפעילות ציונית.

בהשפעת הפעילים מדרום טראנסילבניה החלו כבר בשנת 1945 לפעול תנועות נוער, כגון "הנוער הציוני", "דרור־הבונים", "השומר־הצעיר" ו"בני עקיבא". אולם התנועה הציונית, כגוף מאורגן של מבוגרים, החלה לפעול רק בשנת 1946. בראשיתה של שנה זו, נערכה האסיפה הכללית הראשונה הגדולה של ציוני ואשאר־האיי שבחרה גם בנציגותה הרשמית. תמיכתה של ברית־המועצות במאבקה של התנועה הציונית להשגת עצמאות מדינית בארץ־ישראל, איפשרה פעילות ציונית מבוקרת בארצות שהיו בתחום כיבושה ושליטתה של ברית־המועצות, כל עוד שימשה פעילות זאת את מטרות־העל הסובייטיות. התנועות הציוניות שפעלו מאז השחרור מידי הפאשיסטים ההונגריים היו: "איחוד" (מפא"י), "העובד", "משמר", "המזרחי", ו"אגודת ישראל". תנועות הנוער "השומר־הצעיר", "דרור־הבונים" ו"הנוער הציוני" היו מאוחדות במסגרת גג אחד של "החלוץ".

בראשה של "הסוכנות היהודית", סניף ואשאר־האיי, עמד ד"ר אמיל ארדאיי. שני הארגונים, "האיגוד היהודי" (הקומוניסטי) והתנועה הציונית, פעלו עדיין זה לצד זה תוך הבנה הדדית והגינות ביחסים. בנובמבר 1947, עם החלטת האומות המאוחדות על הקמתה של מדינת ישראל, נערכה אסיפה חגיגית בהשתתפותם של רוב יהודי העיר, בה נשאו דברי ברכה ונאומי הזדהות עם מאבקו של הישוב העברי ועם התנועה הציונית הרב יחזקאל שמעוני, ד"ר מרדכי טיהאני וד"ר אמיל ארדאיי. בין המאזינים היו גם נציגי השלטונות המקומיים ונציגי "האיגוד היהודי" הקומוניסטי. באותו זמן עוד הגישו השלטונות סיוע לפעילי התנועה הציונית בארגון העליה.

הפעילות הציונית כללה השתתפות במגבית הכספית למען הישוב בארץ־ישראל ולמימון הוצאות הפעולה הציונית במקום, בארגון קורסים לעברית, בפעילות למען קק"ל, בעזרה לחיילים יהודיים ששירתו בצבא האדום והחליטו

לעלות ארצה, ובסיוע לתנועות הנוער. אך גולת הכותרת היה הסיוע שניתן למארגני העליה לארץ, שהקיפה אלפים ורוכזו בשתי האניות המפורסמות "פאן יורק" ו"פאן קרישין".

שליחי הארץ, שביקרו בוואשאר־האיי, גדליהו יעקובי, חבר הפלמ"ח, מאקסי פאראנץ, חבר קיבוץ דליה, משה סנה המנהיג הישראלי הנודע ואחרים, התאכסנו בתנאי מחתרת בביתו של הרב יחזקאל שמעוני, שהיה הרוח החיה בארגון העולים שהתקבצו בעיר בטרם עלייתם הבלתי־ליגאלית. הוא שטרח לספק סיוע חומרי ומזון לעולים ולשליחים, למצוא מקום לשכנם לפני יציאתם לנמל ההפלגה ולציידם במזון ובגדים לדרך.

המפנה ביחסם של השלטונות המקומיים לתנועה הציונית בא בראשית שנת 1948. באביב אותה שנה התקיימה אסיפה משותפת לחברי תנועת "החלוץ" ול"איגוד הפועלים הצעירים" (תנועות הנוער של השלטון) ובו הופיעה משלחת בת שלושה חברים, כולם יהודים, נציגי המפלגה השלטת, שתבעו מחברי "החלוץ" לפרק את התנועה. את תביעתם ליוו באיום ברור, שבמקרה של סירוב יינקטו אמצעים נגד הסרבנים. באותה שנה, 1948, פוזרה התנועה הציונית ברומניה כולה, וכמובן גם בוואשאר־האיי. רכוש התנועה והמסמכים הוחרמו, הספריות נסגרו והפעילות שותקה. אחדים מהפעילים הבולטים ניצלו בנס ממאסר, אחרים נאסרו לחודשים ארוכים. עם זאת לא יכלו השלטונות לעמוד נגד לחצם של אלה שנשאו את נפשם לעליה. הם ביקשו בכל לשון ותבעו במפגיע את זכותם לעלות ארצה. ואמנם השיגוה. עלייתן של משפחות בודדות אלה, בסופה של אותה שנה, היתה העליה האחרונה המאורגנת מוואשאר־האיי. בשנים שלאחר פירוק התנועה הציונית נתרכזה הפעילות היהודית במסגרת הקהילה ובתחום הדתי בלבד.

תהליך ההלאמה של הרכוש הפרטי, ההכבדות על הפעילות הכלכלית הפרטית והגברת הקולקטיביזציה השמיטו מתחת רגליהם של הרבה יהודים את הקיום הכלכלי ואת התקוות שתלו במשטר החדש. אך תודות ליצר הקיום העז והכשרון היהודי לאלתור ולהסתגלות לכל מצב, חדרו תוך זמן קצר יהודים למפעלים כלכליים־מסחריים בבעלות המדינה, ולא מעטים מהם אף נתמנו לתפקידי ניהול בכירים. אולם בשנת 1952, כאשר התחיל טיהור המנגנון הממשלתי והציבורי מ"יסודות לא פרולטריים", איבדו רבים מיהודים אלה את מקורות הקיום שלהם. במציאות חדשה זו נתעוררה מחדש כמיהתם של רבים לארץ ישראל. ומשנתפרסמה ביום הכיפורים של שנת תשי"ח, 1958, הידיעה בבית־הכנסת המקומי, כי שערי היציאה שוב פתוחים, נרשמו למחרת היום מאות יהודים לעליה. הלחץ בעת ההרשמה היה כה גדול, שהמשטרה נאלצה להציב שוטרים כדי שישמרו על הסדר. בראשית 1959 התחילה יציאת היהודים מהעיר.[6] בית־הכנסת התרוקן ממתפלליו, ומהקהילה שהתאוששה לאחר השואה נותרו רק כ־300 נפש לערך. הנהלת הקהילה הפסיקה זמנית את פעילותה. "בית־המדרש הספרדי" נהרס על־ידי השלטונות

לצורך פעולת בניה באותו רחוב, בית־הספר היהודי עבר לרשות המדינה, המקווה־טהרה סגר שעריו, ובית־התרבות היהודי נעשה לבית־תרבות לכלל הציבור.

פרשה בפני עצמה היא גורלם של שליחי הארץ, שבאו לארגן את תנועת הנוער הציוניות. אחד מהם, אהרון פרץ (מאקסי), חבר קיבוץ דליה, שהגיע מהארץ בשנת 1946 במסגרת "השומר־הצעיר" ופעל בטראנסילבניה, נאלץ להפסיק את פעילותו בטרם נסתיימה, בשל איומים כי יימסר בידי השלטונות הקומוניסטיים אם לא יסתלק מיד מן העיר.

הקהילה המקומית מאז 1959

בשנת 1973 חיו בוואשאר־האיי כחמישים משפחות יהודיות מבין ותיקות הקהילה, שאבותיהן היו ילידי המקום. מספר הנפשות הכולל, שישבו בתחומה של קהילת טרגו־מוראש (שמה של העיר ברומנית) אשר ב"רפובליקה העממית הסוציאליסטית הרומנית", והיו רשומות בה, הגיע למאתיים עד לשלוש מאות נפשות. הן כללו מלבד ילידי המקום גם בני הסביבה הקרובה והרחוקה שהשתקמו במשך השנים בוואשאר־האיי, לרבות משפחות הריפאטריאנטים, מתבוללים אשר שבו לקהילה ומשפחות מעורבות. משנת 1963 מונהגת הקהילה על־ידי אהרון שיינר, שהוא אמנם נאמן לשלטונות, אך עושה במסירות למען צורכי הקהילה והפעלת תקינה של מוסדותיה. בלילות שבת וביום השבת עדיין מתכנסים מניינים אחדים של מתפללים. בימים הנוראים מתמלא בית־הכנסת ביהודים ובשלוש הרגלים גדול מספר המבקרים מאשר בשבתות. מטעם הקהילה קיימת משחטה, והשוחט מגיע אחת לשבוע; בשר בקר כשר מיובא מגיע אף הוא מדי שבוע והשלטונות מספקים יין־קידוש בהשגחת הרבנות הארצית. קיים גם תלמוד־תורה שבו לומדים בני הנוער את "מסורת העם", כלשון השלטונות, דינים ומעט לשון קודש, וכן את ההווי העממי היהודי, בהתאם לחוקים המקומיים. וכן נשמרים ארבעה בתי־העלמין שבתחום העיר במצב תקין, כשבכל בית־עלמין גר שומר מטעם הקהילה ובאישור השלטונות.

בנין בית־הכנסת המקומי שופץ מחדש לאחר השטפון של שנת 1970, בתמיכת ממשלת רומניה, שהקציבה למטרה זו סך של 300.000 ליי רומניות. חנוכת בית־הכנסת המשופץ נחוגה בהשתתפות הרב הראשי ליהודי רומניה, ד"ר רוזן, ונציג השלטונות. יהודי המקום הורשו בשנים האחרונות לחוג את חג־החנוכה ברוב עם והדר.

יהודי המקום מורשים לקנות מצות ויין לסדר פסח, המסופקים מטעם השלטונות ונתונים להשגחת הרבנות הראשית. וכן רשאים הם לערוך סדר פסח בביתם או בבית־הכנסת.

זיקתם של יהודי הקהילה לבני משפחותיהם ולמכריהם במדינת ישראל היא חזקה ומפותחת. קיימת נטיה רבה בקרב הנוער להצטרף אל בוני המדינה. ברור

שאין עתיד לקהילה. עם הסתלקותם של אחרוני המנהיגים המקומיים ייקטע קיומה ותיפסק גם אותה מידה דלה של חיים יהודיים הקיימת עדיין. ההתבוללות אוכלת כל חלקה טובה, ונשואי התערובת עם ההונגרים, רומנים, גרמנים, צוענים ועוד מתרבים. מספר היהודים הולך וקטן. חתונה יהודית, או הכנסתו של ילד לבריתו של אברהם אבינו, ייתכנו רק בעיר הבירה, שם מצויים עדיין רבנים ומוהלים.

בנתיבי הבריחה

העליה בנתיבי הבריחה מוואשאר־האיי החלה בשנת 1938, שלא כמו בטראנסילבניה, שהקדימה יותר בעליה הבלתי־ליגאלית. הראשונים מבין בני העיר שבחרו בעליית מעפילים היו חברי בית"ר. שלושת הראשונים שעלו בעליית־מעפילים היו: יעקב לינצר, יהודה ואלד־יערי, שהיה ברבות הימים לאיש אצ"ל ונאלץ לברוח מהארץ בגלל רדיפת הבריטים אחריו, ודוד טישלר. אחריהם באו נוספים, שניסו מזלם באוניות מעפילים, אשר שטו במשך חודשים רבים תחת דגלים דרום־אמריקאיים. בין חללי האוניה "סטרומה" ב־1942 היו חלוצים גם מטראנסילבניה הצפונית, וביניהם מבני העיר וסביבתה.[7] בין הטובעים בים היתה ח. שיינר, אחות ראש הקהל האחרון בוואשאר־האיי אהרון־ארמין (שיינר), ובאוניה "מפקורה" נמצא אפרים גולדשטיין, אחי ההיסטוריון של יהדות טראנסילבניה, ד"ר צבי זהבי (גולדשטיין), שהיה מורה לעברית ומחבר של ספרי לימוד בעברית. ההעפלה בקנה מידה גדול התחילה לאחר השואה, ובמקביל לכך החלה פעילותם של אחדים מבני העיר במסגרת המוסד המפורסם של ה"הגנה" שעסק במה שנקרא "עליה ב'", הלוא היא ה"בריחה".[8]

בטראנסילבניה שלאחר מלחמת העולם השניה היתה היהדות המקומית מחולקת לשתי קטיגוריות. לראשונה השתייכו יהודי טראנסילבניה הדרומית, שחיו תחת המשטר הרומני־הפאשיסטי של הגנראל אנטונסקו וניצלו משואה מוחלטת, אם כי סבלו סבל רב במשך שנות המלחמה, ולשניה השתייכו יהודי טראנסילבניה הצפונית, שנלקחו למחנות הריכוז שבפולין ובגרמניה. מבין האחרונים היו ששבו מהתופת וניסו לשקם את עצמם במקומות מגוריהם הקודמים, בעוד שחלק אחר שם פניו לארץ־ישראל.

היהדות המקומית הכילה בקרבה שכבות שונות. שכבה דתית לשעבר, שזנחה את חיי הדת והתרחקה מהאמונה בעקבות השואה, ושכבה אחרת שנאחזה בדת, למרות אכזבתה ומרי־ליבה. מלבדן היו שכבה ציונית ותיקה, שהמשיכה לרקום את חלומה הלאומי, ושכבה מתבוללת בעלת נטיה להיטמעות במשטר החברתי החדש. כל השכבות הללו, למעט אלה שאהדו בקנאות את המשטר החדש, תכננו בסתר לבם את עלייתם לארץ. לעזרתם חשו אנשי הבריחה הנועזים, ביניהם חמישה מבני העיר ואשאר־האיי. במרכז פעילות הבריחה עמד מ. ברזל, יליד

העיר וחבר קיבוץ אלומות. הוא הגיע לאיטליה במסגרת הבריגדה היהודית הלוחמת ושם נתמנה למנהל "המרכז לגולה" ולמפקד "הבריחה" בצפון איטליה, שמרכזה היה במילאנו. מכאן ניווט יחד עם עשרות בחורי הפלמ"ח ועוזריהם מקרב שרידי השואה את גלי העליה ואת הזרמת הנשק לארץ.[9]

פעילותו של יעקב רפאלי היתה אמנם פחות משמעותית מזו של מ. ברזל, עם זאת היתה חשובה מאוד. בשלב הראשון לפעילותו ב"מוסד" שימש מנהל מחנה הפליטים הענקי בנוי־מינכן שבאוסטריה. לאחר מכן היה לנציג "ההגנה" ומפקד מחנה הפליטים בעיר אֶנץ. לאחר פרק זמן נתמנה כנציג הג'וינט במחנות הפליטים באי קפריסין וכמנהלו הכללי של הג'וינט באי. כן שימש מנהל מחנה 68 בקפריסין. הוא נטל חלק חשוב בארגון החיים הפנימיים במחנות העקורים בקפריסין ובפעולות המחתרתיות של "ההגנה".

פעילותו של מרדכי פרידמן במוסד "הבריחה" החלה בשלהי 1945 ונמשכה עד ראשית 1947. הוא העביר מאות עולים בתנאי מחתרת ותוך סכנת נפשות דרך פולין, הונגריה, רומניה, אוסטריה, יוגוסלביה ואיטליה לנקודות היציאה של אניות המעפילים בצרפת ובאיטליה. לא מעט הרפתקאות ניקרו בנתיבי הבריחה: הופעה פתאומית של שוטרים, שומרי גבול המדינות בהן עברו הפליטים, או השתרבבותם של פושעי מלחמה גרמניים, יוגוסלביים, רומניים והונגריים לתוך קבוצות הפליטים, מתוך שהאמינו כי המקום הבטוח נגד גילויים הוא דווקא ריכוזם של פליטים יהודיים. כל זה חייב תושיה ואומץ לב. גם חקירותיה של המשטרה הצבאית הבריטית, שעקבה אחר תנועת השיירות, הצריכה תבונה וכושר החלטה. לא פחות אחראי היה תפקידו של מרדכי פרידמן כמנהל מחנה הפליטים בפאלאטו אומברטו שבצפון איטליה.[11]

הבריחה ההמונית מוואשאר־האיי, לאחר מלחמת העולם השניה, החלה בחודש יוני 1945. הראשונים[12] שהסיקו מסקנה מהמצב החדש היו כ־25 נערים ונערות קטינים, שניצלו בדרך נס מהתופת הגרמנית, ושמו פניהם ישר לארץ־ישראל, מבלי לחשוב על שובם לעיר מוצאם. עם קבוצה זו נימנו צעירים שהיו מאוחר יותר לקצינים בכירים בצה"ל או בעלי תפקידים בכירים בחברה הישראלית.

במשך שלוש השנים, 1948—1945, זרמו גלי הבורחים מהעיר ומסביבתה למחנות העקורים, שהיו מפוזרים ברחבי אירופה, ומשם הגיעו ארצה. הגל הגדול האחרון, שיצא מהעיר באישור השלטונות, היה בשנת 1949. מכלל ניצולי הקהילה המקומית הגיעו ארצה כ־90%, ואילו עשרת האחוזים הנותרים נתפזרו בארצות המערב ומיעוטם נותר בוואשאר־האיי.

בארגון התנועה הציונית והעליה בלט גדליהו יעקובי, אשר יחד עם עמיתו מאקסי פראנץ[13] מקיבוץ דליה הניחו יסודות מחודשים לתנועת "השומר־הצעיר" בטראנסילבניה ובוואשאר־האיי, ודאגו לארגון נתיבי בריחה, שבאמצעותם עלו לארץ מאות מבני טראנסילבניה. פעילותם זו נתקלה בקשיים גדולים והמיטה

על העושים בה סכנה חמורה. כאנשים שמיזגו בתוכם השקפה פועלית עם ציונית נחשבו בעיני המשטר מסוכנים יותר מכל השליחים או הפעילים האחרים. על כן נאלצו לאחר שתי שנות פעילות בטראנסילבניה שלאחר השואה לעזוב במהירות רבה את הארץ כדי להינצל ממאסר בטוח.

פעילות זו נשתזרה במסכת הגדולה של נסיונות הצלה ובריחה, שהחלה בטראנסילבניה ב־1943 ונמשכה עד שנת 1948. נסיונות אלה הקיפו גם את יהודי פולין וסלובקיה, שהצליחו להימלט מציפורני החיה הנאצית ובדרכם לחוף מבטחים עברו את טראנסילבניה. לעזרתם נחלצו פעילי התנועה הציונית בגליל. ביניהם גם אנשי ואשאר־האיי. הצורך החריף בהצלה מיידית, שנתעורר בשנת 1944 עם הכיבוש הנאצי,[14] נמשך גם בשנים שלאחר המלחמה. אנשים רבים במישור המקומי והגלילי היו מעורבים בפעילות זו ונתנו לה מחילם ומסירותם, והיא נמשכה עד הקמת המדינה.

במולדת

הקשר הממשי בין בני ואשאר־האיי לבין ארץ־ישראל נוצר במאה ה־19 ובראשית המאה ה־20, אם כי ידיעות שהיו רווחות בקרב יהודי העיר סיפרו על עולי רגל לארץ עוד במאות קודמות. סיפור כזה מיוחס לאחת הדמויות הנפלאות ביהדות זו, יינטה גאנצפריד, נכדתו של הרב שלמה גאנצפריד, עורך "קיצור שולחן ערוך", שהלכה במשך חודשים ארוכים ברגל דרך תורכיה עד שהגיעה ארצה. מבין הציונים בעיר שעלו ארצה, היו משפחות אחדות שנמנו עם חלוצי העליה השלישית והרביעית. בראש חבורת החלוצים עמד צבי דיאמנט־יהלומי,[15] מי שעלה מיד לאחר גמר מלחמת העולם הראשונה ב־1920, היה חבר בגדוד העבודה, סלל את כבישי העמק, ולאחר מכן עמד במשך שנים רבות בראש כפר גדעון, שבעמק יזרעאל.

המשפחה הראשונה שעלתה ארצה עם חלוצי העליה השלישית היתה משפחת לנצט. משפחה זו היתה בין מייסדי המושבה הרצליה, ובן המשפחה יעקב היה הילד הראשון בהרצליה שחרש את אדמתה.[16] האחים לנצט היו מחלוצי גידול הבננות בארץ, ויוסף לנצט היה הראשון שהכניס את השיטה של השקאת הבננות בממטרות. לזכותו נרשמה הכנסת קופסת הקק"ל בכל טראנסילבניה. הוא היה הראשון בטראנסילבניה שתבע מכל סוחר שקנה בחנותו לתרום פרומיל אחד מערך הקניה לטובת הקק"ל. הוא הראשון שהנהיג בחקלאות הארצישראלית את שיטת הבחלת הפירות והלימונים, שהביאה להגברת הייצוא הישראלי לשווקי חוץ־לארץ. הרוח החיה בעידוד עלייתה של משפחת לנצט היתה אם המשפחה חוה לנצט, שחינכה את בניה לאהבת ארץ־ישראל ועלתה ארצה בשנות העשרים בעקבות הוריה, אנשי העליה השניה (באו ב־1912). בעקבות עלייתה של משפחת לנצט רבו המבקרים מוואשאר־האיי, שבאו לארץ לבדיקת אפשרות ההתיישבות בה.

בשנת 1925 עלתה משפחת וולטר, ובראשה עסקן תנועת "המזרחי", ברוך וולטר, ואחיו אליעזר.

עם העליות הרביעית והחמישית באו אך מעטים מוואשאר־האיי. אך החל משנת 1934 רבו החלוצים שעלו ארצה והשתלבו בקיבוצים, במושבים ובמושבות.

בדיקה סטטיסטית, שערך מחבר ספר זה, העלתה כי 9.7% מכלל בני העיר, שהגיעו ארצה מאז ראשית ההתיישבות, נקלטו בהתיישבות העובדת — בקיבוצים, מושבים ומושבות חקלאיות: דליה, עברון, עין־דור, דפנה, דן, שמיר, מרחביה, אלומות, מעגן, בית־אורן, שדה־חמד, כפר־גדעון, כפר אביגדור, שורש, תפרח, נהלל, ראש פינה, חניתה, אבן יהודה ועוד; קרוב ל־90.3% נקלטו בערים הבינוניות והגדולות של המדינה.

מבחינה סוציאלית ומקצועית מתחלקים העולים כדלקמן:

כ־80% מבני ואשאר־האיי החיים במדינה הם אנשי עמל, המתפרנסים כעובדים שכירים או כבעלי־מלאכה עצמאיים; כ־10% הם סוחרים קמעונאים וסיטונאים או מנהלי חברות מסחריות; כ־10% הם פקידי ממשלה ומוסדות ציבור, רופאים, עורכי־דין, עובדי משרד החוץ, מרצים באוניברסיטה, מורים בבתי־ספר יסודיים ועל־יסודיים, אנשי במה ואמנות, עסקני ציבור, קציניים בצבא קבע, פרסומאים, שובי"ם, חזנים, בעלי־תפילה ורבנים.

כחמישה עשר מבני העיר שירתו בצבא־הקבע, ואחדים ביניהם ביחידות המובחרות של צה"ל, והגיעו לדרגות פיקוד בכירות כגון: רבי־סרנים, סגני אלופים ואלופי משנה.

נמצא, שיוצאי ואשאר־האיי נשתלבו בכל צורות החיים ובכל המקצועות; הם מצויים בקרב כל השכבות ועושים בכל המלאכות — מלאכות הכפיים ומלאכות הרוח, התרבות והאמנות; הם מושרשים בחיי הציבור ומיוצגים גם בשלוחות השונות של השירות הממלכתי. לכך ראוי להוסיף כי ישיבתם בארץ היא ישיבה איתנה, ואחוז היורדים מתוכם כמוהו כאפס.

חללי מערכות ישראל מבני ואשאר־האיי*

בר־גיורא אנגלברג

בנם של ד"ר דוד ואסתר אנגלברג. נולד ב־1923 בוואשאר־האיי (15.3.1923). אביו היה ממנהיגי התנועה הציונית בעיר ובטראנסילבניה. בר־גיורא הגיע ארצה בשנת 1938 ב"עליית הנוער", התחנך בכפר שפיה, שאירח ילדים מבני הפליטים. לאחר מכן היה חבר קיבוץ ניצנים שבדרום הארץ ובכפר גליקסון. משעזב את הקיבוץ עבר לתל־אביב, למד מכונאות והתמחה בה. בשנת 1942 התגייס לצבא הבריטי, בתקווה כי יוכל לבוא לעזרת יהדות טראנסילבניה, אולם חלומו לא

* תמונותיהם מופיעות במהדורה ההונגרית של ספר זה.

התגשם, ובשנת 1946 השתחרר מהצבא הבריטי. בארץ פגש את אביו, שהגיע בשנת 1944 עם "קבוצת קסטנר", והבן היה לו למשען ולסעד. התגייס ל"הגנה", שירת בצה"ל, מילא תפקידים אחראיים, והגיע לדרגת סגן.

בהיותו ידוע כאיש מסור ומהימן נשלח בשליחות צבאית־בטחונית סודית חשובה לאירופה ושם נקטע פתיל חייו. ביום כ"ט בכסלו תש"ט, 31.12.1948, קיפח את חייו בתאונת מטוס בקירבת רומא יחד עם כל נוסעיו. גופתו הועברה לארץ ונקברה ביום ה' באדר תש"ט, 6.3.1949, בבית־הקברות שבנחלת יצחק.

בר־גיורא היה מופת ודוגמא לכל חבריו. מסור, אחראי, אידיאליסט, אמיץ ונכון לכל משימה. בכל מעשיו ניכר היה החינוך היהודי־ציוני שקיבל בעיר הולדתו ואשאר־האיי, ומסירותו לאומה. הקרין השפעה רבה על כל שבאו עמו במגע או שיתפו איתו פעולה בביצוע משימה כלשהי.

יהודה גרוס

נולד בשנת 1907 (א' תמוז תרס"ז) בוואשאר־האיי להוריו שלמה ודבורה גרוס. משפחתו היתה אמידה ונטתה להתבוללות. לאחר מלחמת העולם הראשונה הצטרף לתנועה הציונית־החלוצית, הפסיק את לימודיו האקדמאיים להנדסה, הלך להכשרה ועלה ארצה בשנת 1933. תחילה עבד בכפר סבא בגרעין של כיבוש עבודה עברית, לאחר מכן עבר לגדרה ועבד בעבודה שחורה, בה ראה את התגשמות המהפכה היהודית. בשנת 1941 עבר לרמת־גן, ייסד בית־מלאכה לחרטות עץ והתפרנס מעמל כפיים.

ב־1947, נדרש על־ידי ראשי הסתדרות העובדים לקבל עליו את התפקיד של מזכיר מועצת פועלי צפת הנצורה, שהיה באותה תקופה גם תפקיד בטחוני. יהודה נשמע לקריאה ולצו מצפונו, עזב את משפחתו — אשה ושני ילדים — ואת בית־מלאכתו, עלה לצפת שם שימש לא רק מזכיר המועצה אלא נעשה חיש מהר עמוד התווך של מיפקדת ההגנה המקומית.

במהרה נתחבב על הפועלים הוותיקים ועל תושבי צפת כולה. הכול הבינו שכל רצונו לעזור, להיות שליח נאמן של הכלל ולחזק את רוח העמידה של העיר לקראת ימי המבחן שקרבו והלכו. משהחלו הקרבות, שימש קצין־קשר בין מטה ההגנה לבין ועד הקהילה, ופעל במסירות להקלת סבלם של תושבי העיר ולתיאום מערכות החיים יום יום עם צורכי ההגנה של העיר במצור. היה הרוח החיה בחינוך בני העיר לעמידה בגבורה. בקרבות גילה אומץ ותושיה. נפל בלילה האחרון שלפני שחרור העיר, ב־10.5.48, מפגז אוייב שפגע בו בהיותו בעמדת הפיקוד. נקבר בצפת בחלקת גיבורי האומה.

שמואל הירש

בנו של אלדר הירש. נולד ב־17.4.1929 בוואשאר־האיי. בגיל 15, בעודנו תלמיד בית־הספר העל־יסודי, נלקח לאושביץ. ניצל ממחנות הריכוז והגיע ארצה

ב־1945. כאן נקלט ונעשה "צבר" לכל דבר. תקופת מה בילה בחברת הנוער בקיבוץ רמת יוחנן, עבד בחקלאות והתערה מהר בחיי הנוער המקומי. מסור לכל משימה שהטילו עליו ונענה בהתלהבות לכל תפקיד. הצטיין בכל עבודה. עוד בתחילת 1947 הצטרף לפלמ"ח, עבר אימונים בסדום ועם פרוץ המלחמה נכנס לקרבות. אחרי כן עבר לחזית ירושלים, בחטיבת "הראל", השתתף במבצע "נחשון" ובליווי שיירות לירושלים. נפצע בקרב על הקטמון מרסיס של פגז שפגע בראשו ובעיניו. הועבר לבית החולים בירושלים, אך ברח משם עוד לפני החלמתו, כדי להצטרף לחבריו שפרצו לעיר העתיקה. היה זה חלומו להיות בין משחררי הכותל המערבי והרובע היהודי. השתתף בקרב על הראדאר, ב־1.6.1948, נשאר יחיד עם מקלעו לחפות על נסיגת חבריו ולגונן על הפצועים ששכבו לצידו. קצר באוייב עד שהוכרע. נפל יום אחד לפני כניסת ההפוגה הראשונה לתוקפה. האימרה השגורה בפיו היתה: "לאחר כל מה שעברתי באושביץ, כל קרב בו אילחם כמשחק ילדים הוא. העם היהודי צריך להסיק מסקנות ברורות. שנית אושביץ לא תהיה". נקבר בהר הרצל בחלקת גיבורי ישראל.

מאיר נויפלד

בנם של נתן ושושנה (רוזליה) נויפלד. נולד ב־18.1.1924 בעיירה שיקלוד בטראנסילבניה והגיע בעודו ילד יחד עם משפחתו לוואשאר־האיי. קיבל חינוך אורתודוכסי ולמד בחדר. חבר תנועת "תורה ועבודה" ואחר כך הצטרף לתנועת "הנוער הציוני". עבד בעסקי מסחר ונשלח בזמן המלחמה על־ידי ההונגרים לעבודת כפייה במסגרת שירות העבודה. משנכבשה הונגריה על־ידי הגרמנים הובל, יחד עם חבריו לפלוגת העבודה, למחנה הריכוז בוכנוואלד.

לאחר השחרור ממחנה הריכוז שב לוואשאר־האיי כדי לבקש את בני משפחתו. עם שובו נתקל בגילויי אנטישמיות חריפה מצד האוכלוסיה ההונגרית. תגובתו המידית היתה עזיבת המקום ויציאה לדרך המוליכה לציון. הוא הגיע לאיטליה, ובשנת 1946 העפיל ארצה באניה "הגנה". האנגלים כלאוהו יחד עם יתר מעפילי האניה במחנה עתלית. ניסה לברוח מהמחנה, באומרו לאנגלים ולחבריו: "שנית לא אהיה אֶפטלינג", אך נתפס על־ידי הבריטים והושלך לכלא. משיצא את עתלית עבר תחילה לעיר גנים ואחר כך לחיפה. הסתגל מהר לחיי הארץ והתערה בה.

עם פרוץ הקרבות בשנת 1947, הצטרף מיד לפלוגות ההגנה, לחי"ש, בחיפה. בחושו כי דווקא הוא, שהיה מניצולי השואה, חייב להיות בין ראשוני הלוחמים למען המולדת, נלחם בגליל, ופרק זמן שהה גם בנגבה. בימים הקשים של המצור על ישובי הגליל המערבי פעל בליווי שיירות, שבהן הוכיח גבורה ואומץ לב רב. הוא נפל יחד עם יתר מלווי שיירת יחיעם הנודעת, שביקשה להגיש עזרה לישוב הנצור, ביום 27.3.1948. נקבר יומיים לאחר מכן בנהריה.

יוסף ציטרון

בנם של בנימין ומטילדה ציטרון. נולד ב־28.3.1925 בצפון טראנסילבניה ועבר לגור בוואשאר־האיי. ב־1943 גוייס לפלוגת הכפייה של ההונגרים. עם השחרור שב לוואשאר־האיי לחפש את בני משפחתו, אך מצא את ביתו ריק ונפש חיה אין בו. משפחתו היתה אחת הבודדות שהצליחה להימלט בעוד מועד מהגיטו לרומניה, אך יוסף לא ידע על כך דבר.

עם שובם של ההורים לוואשאר־האיי, התיישבה המשפחה במקום זה באופן ארעי, עד לעלייתם ארצה. יוסף היה פעיל ב"דרור הבונים" והתחבב על עשרות חברי הסניף המקומי. בשנת 1945 עבר את כל נתיבי הבריחה, הגיע לאיטליה והעפיל ארצה באניה "דב הוז". האניה נתפסה על־ידי הבריטים, אך לאחר שביתת רעב של 78 שעות שוחררו המעפילים והורשו להטיל עוגן. מהארץ החל לשלוח מכתבי עידוד להוריו והאיץ בהם לעלות ארצה.

בהגיעו ארצה הלך לקיבוץ חולתה, אך משום רצונו לסייע להוריו בוואשאר־האיי, שהיו במצוקה כלכלית, יצא לעבוד בבית־חרושת לחמצן במפרץ חיפה. כתושב קרית מוצקין התגייס מיד לאחר פרוץ המאורעות לאחד הגדודים של חטיבת "כרמלי". נפצע בכתפו בקרב ליד נהריה, אך סירב לפינויו משדה הקרב, למרות הפצע שהציק לו מאוד, והמשיך להילחם. עוד הספיק לפגוש את שתי אחיותיו, שהגיעו בינתיים ארצה, אך את הוריו לא זכה לראות. בקרב על ג'נין, בקיץ 1948, נפצע קשה בעת הנסיגה והובא לבית־החולים, אך נשמתו יצאה בטרם יכלו להושיט לו עזרה רפואית. מת ב־3.6.1948 ונקבר בבית־הקברות הצבאי בעפולה.

יעקב פיירברגר

נולד ב־ב' ניסן תש"ט, 2.4.1949 בוואשאר־האיי להוריו חיה (לבית טייכמאן) ויוסף פיירברגר. גדל במשפחה דתית ששמרה בדבקות על חיי המסורת. עם זאת קיבל גם השכלה כללית. מחצית זמנו הוקדשה ללימודים כלליים בבית־הספר הממשלתי, שהחינוך בו נשא אופי אנטי־דתי מובהק, והמחצית השניה, בשעות שלאחר הצהריים, ללימודים ב"חדר", שפעל במסגרת הקהילה.

עם עליית המשפחה ארצה, שהתיישבה בהרצליה, המשיך את לימודיו בבית־הספר הממלכתי־הדתי. את לימודיו העל־יסודיים קיבל בישיבה התיכונית ברעננה. מהר מאוד בחרוהו חבריו בישיבה לוועד ואחר־כך ליושב־ראש הוועד. היה מקובל על הכול. חבריו ומוריו כאחד אהבוהו. בישיבה נתגלו תכונותיו האצילות, נכונותו להיחלץ תמיד לעזרת הזולת וגישתו הרצינית לבעיות החיים והאומה. עם גמר לימודיו הצטרף לנח"ל, ואף כאן התבלט בכוחותיו הנפשיים ובדתיותו העמוקה. בתקופת מלחמת ההתשה עשה בבקעת הירדן ומילא את תפקידיו במסירות רבה. היה הרוח החיה בגרעין שעמד להתנחל שם. בחודש אייר תש"ל, בהיותו במוצב

שבבקעה, מול העיירה הערבית כארמה, נתקל בחוליית מחבלים, שניסו לחדור לתוך גבולות המדינה. הוא נפל בקרב, ביום ראשון, י״א באייר תש״ל, 17.5.1970.

יורם גליק

נולד בתל־אביב, בג׳ סיון תשי״ג, 1953, להוריו אסתר ויוסף גליק, מראשי תנועת העבודה הציונית בוואשאר־האיי, שעלו ארצה ב־1934. את שנות ילדותו הראשונות עשה בקרית שלום שבתל־אביב. שם ביקר בגן הילדים וספג את אווירת הארץ. אחר כך, משהעתיקו ההורים את מקום מגוריהם, עבר ללמוד בבית־הספר היסודי על שם ״יוסף הגלילי״, ושם סיים את לימודיו כתלמיד עתיר הישגים. משם עבר ללמוד בבית־הספר של ״אורט״ ע״ש סינגלובסקי. עם סיום לימודיו התיכוניים נקרא אל הדגל יחד עם חבריו, וב־17.5.1972 התייצב לשירותו הצבאי. כבעל כושר גופני סביר ובקיא בטכנולוגיה, שובץ באחת מיחידות השריון. בטירונות הבחינו מפקדיו באופיו החביב, ביושרו האישי, בטוהר לבבו וביכולתו הפיסית ושלחוהו לקורס מפקדי טנקים. עם סיום הקורס נשלח לשרת באיזור הדרומי של סיני ובגורלו עלה להיות בין בולמי האוייב המצרי במלחמת יום הכיפורים.

ביום הכיפורים תשל״ד, 6.10.1973, נתקלו יורם וחבריו במארב מצרי עדיף עליהם במספר פי 100. בקרב אכזר זה, שהיה אבוד מראשיתו, הוכיח יורם גבורה עילאית ותושיה רבה. אך העדיפות המספרית של האוייב הכריעה את גבורתם של המעטים. הטנק בו נמצא נפגע מפגיעה ישירה בצריחו, ויורם נפח את נשמתו במקום, והוא רק בן 20 שנה.

גופתו נטמנה קבורה ארעית בבית־העלמין הצבאי במשמר הנגב ובל׳ מנחם אב תשל״ד, 18.8.74, הועברה למנוחת עולמים לקרית שאול בחלקת חללי מערכות ישראל.

חיים (אנדראיי) סטרול

חיים אנדראיי סטרול נולד ב־27.11.1952 בוואשאר־האיי להוריו יהודית ומטיאש סטרול. את לימודיו היסודיים סיים בעיר הולדתו, שם גם התחיל את לימודיו העל־יסודיים אך סיים אותם בהיותו כבר בארץ.

ב־29.5.1972 התגייס לצבא, שובץ לאחת מיחידות השריון, כתותחן־טען, ששירתה במרחבי סיני. בתפקיד זה זכה לשבחים מרובים והועלה במהירות לדרגת סמל. ביחידתו היה אהוב על חבריו ועל מפקדיו ושימש מוקד לכל אירוע חברתי. מהדרום הרחוק הועבר עם יחידתו לרמת הגולן, ושם מצאה אותו מלחמת יום הכיפורים. הוא נפל ביומה השני של המלחמה ב־7.10.1973, בקרב הגנה אכזרי ועקוב מדם. בקרב זה נתגלה במלוא תפארתו כאדם, כלוחם וכפאטריוט יהודי צעיר.

תקוות רבות נכרכו בו כאמן צעיר. שליטתו במכחול, בבד ובצבע, הפליאה כל מסתכל. ניבאו לו גדולות ונצורות כצייר, שכוחות רבים גנוזים בו והם אך על סף התגלותם.

דוד קליין

נולד ב־5.6.1945, בעיר פאטש בהונגריה. בגיל ארבעה חודשים הגיע עם אמו לוואשאר־האיי. שם בילה את ילדותו וסיים את לימודיו היסודיים. בין הילדים היהודיים הבודדים, שנולדו בתקופת המלחמה וניצלו מהכבשנים, בזכות אמו שהצליחה להסתיר את זהותה היהודית.

משום רצונו ורצון משפחתו לעלות ארצה במהירות, סירב להמשיך בלימודיו העל־יסודיים בוואשאר־האיי. עבד כפועל בבית־חרושת לכבלים ואת השכלתו הרחיב בלימודי ערב. הגיע ארצה בשנת 1964 ומשפחתו הופנתה לדימונה. כאן סיים את לימודיו התיכוניים במקביל לעבודתו בבית־החרושת למוצרי טקסטיל "כיתן". יחסו הרציני לעבודה קידמו בסולם הדרגות וחיש מהר נתמנה למנהל עבודה.

בהיותו מעל לגיל של שירות חובה סירבו שלטונות הצבא לגייסו לשירות של שלוש שנים. אולם הוא לא הירפה מהם, ולאחר בקשות מרובות גוייס לשירות חובה. הוא שירת שלוש שנים, מיום 15.8.1967 עד לאוגוסט 1970, ונטל חלק פעיל בהגנה על גבולות המדינה.

לאחר שחרורו מהצבא בדרגת רב־סמל, שב לעבודתו הקודמת בבית־החרושת. היה מפרנס יחיד במשפחה, ונשא בדאגת המחיה גם לאימו ולאחותו היחידה. עם סיום השירות הצבאי נרשם למיכללה ע"ש שנקר ברמת־גן וסיים בתואר של הנדסאי טקסטיל.

עם פרוץ מלחמת יום־הכיפורים התייצב למערכה ונטל חלק פעיל בקרבות. הצטיין בקרב הצליחה למערב התעלה, ושם מצא את מותו באחד הקרבות המכריעים נגד האוייב המצרי. במשך שבעה חודשים היה בין הנעדרים וגופתו לא נמצאה אלא ב־13.5.1974. למחרת היום הובא לקבורה בבית־העלמין הצבאי בדימונה.

צבי זהבי

נולד בשנת 1947 בוואשאר־האיי כבנם של שלמה גולדשטיין ורחל לבית הורוביץ, שעברו את כל מדורי התופת באושביץ ובמחנות ריכוז אחרים.

עלה ארצה עם הוריו בשנת 1959. את לימודיו, שהחל בהם בעיר מולדתו, המשיך ברמת־גן בבית־הספר על שם הרא"ה, ולאחר מכן בכפר בתיה. לאחר סיום לימודיו התיכוניים כתלמיד מצטיין בחר במקצוע ההוראה ועבר לבית־המדרש למורים על שם רא"ם ליפשיץ. נתקבל לפנימיית התלמידים המחוננים,

אולם לאחר פרק זמן קצר החליט להתנדב לחיל־הים, כצוללן. צורף לצוללת "תנין" והשתתף בפעולותיה בנמל פורט סעיד ואף נפצע בהן. כשישה חודשים עשה בצוות, שתפקידו היה לקלוט מתנדבים חדשים לצוללות של חיל־הים, ומשם עבר לצוללת "דקר". את תקופת האימונים על הצוללת בילה בסקוטלנד. מכתביו משם להוריו ולחברתו היו רוויים אהבה עמוקה למדינת ישראל ולעם ישראל. באחד מהם כתב: "אנחנו עובדים פה הרבה... איננו מתבטלים, ובמיוחד לאחר המקרה המצער שקרה למשחתת "אילת" אנחנו רוצים להקדים להגיע ארצה עד כמה שאפשר. אינני מעוניין שלא ליטול חלק במערכות למען המדינה, אם אמנם שוב יתחילו הקרבות..."

בראשית חודש פברואר 1968 שמעו הוריו את הבשורה המרה מפי מפקדי חיל הים, כי לאחר חיפושים של 11 יום נחשבת הצוללת "דקר" כאבודה. בתוכה ירד למצולות הים.

ג י א ו ר ג א ב ר ה ם

נולד ב־14.6.1951 בוואשאר־האיי לאביו ד"ר אלכסנדר אברהם, מרצה בכיר באוניברסיטה ולאמו ארז'אבאט אברהם.

את שנות ילדותו בילה בעיר הולדתו, שם סיים את גן הילדים ואת בית־הספר היסודי. בגלל משיכתו אל ענף הספורט המשיך את לימודיו התיכוניים בבית־הספר התיכון לספורט, שם זכה במדליות ובאותות הצטיינות. את בחינת הבגרות סיים בהישגים מעולים.

עוד בעת לימודיו התיכוניים הראה משיכה מיוחדת ללימודי הרפואה, ומשעלה ארצה באוגוסט 1970, יחד עם הוריו ואחותו, נרשם לאוניברסיטה העברית ולמכינה לרפואה. לאחר סיום לימודיו במכינה התייצב לשירות צבאי.

את אימוני הטירונות סיים בהתנהגות למופת ורכש את הערכתם החמה של מפקדיו וחבריו. מודרך על־ידי נטייתו ללמוד רפואה, אך גם מכוח גישתו ההומנית ויחסו לחיי אדם, התייצב לקורס של "חובשים קרביים" אותו סיים בהצטיינות. בשנתיים הבאות — כחובש קרבי באחת מיחידות השריון — נעשה המחנה הצבאי ברפידים ביתו השני. חבריו ומפקדיו כיבדוהו ואהבוהו משום התנהגותו מעוררת הכבוד והגינותו. היה מוכן להיחלץ לעזרתו של כל חבר בכל עת. אישיותו ההומנית נתגלתה במלוא תפארתה עם הפלת המטוס הלובי. הוא עבד ימים ולילות להצלת חיי אדם וזכה להערכת כל הרופאים, שעמלו עמו להצלתם של הפצועים.

במלחמת יום־הכיפורים, ב־15.10.1973 נשלח ביחידת סיור, לאיזור של גשר־הצליחה למערב התעלה. פועלו הרפואי במקום זה הציל חיי רבים. אולם למחרת היום ב־16.10.1973 לפנות בוקר, נפגע פגיעה ישירה הנגמ"ש, בו נמצא יחד עם שבעה מעמיתיו, והוא נפח את נשמתו במקום.

שלמה כהן

נולד ב־27.10.1946 באינרינג שבגרמניה, להוריו אליהו כהן ולאדיט לבית שמעון, שניהם ילידי ואשאר־האיי. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1948 וגדל בנתניה. את ילדותו בילה כתלמיד אהוב על מוריו וחבריו בבית־הספר על שם ח. נ. ביאליק. עם סיום לימודיו היסודיים המשיך לקנות דעת וחכמה בבית־הספר העל־יסודי שבעיר. לאחר פרק זמן מסויים פנה מבית־ספר זה כדי להכיר את רזי הים בבית־הספר הימי "מבואות־ים" שבמכמורת. במשך לימודיו בבית־הספר הימי באה לידי גילוי אהבתו העזה לים ולחופש האין־סופי שבמרחביו. בתום לימודיו בבית־ספר זה, פנה באופן טבעי לחיל־הים, כדי למלא את חובתו לעם ולמדינה. שם שירת כחייל קרבי. קומתו התמירה ויופיו הקסימו את כל רואיו. חביבותו כבשה לבבות והיתה לגאוות הוריו.

פטירת אביו, אליהו כהן, היכהו בהלם והוא התאבל עליו ארוכות. עם פרוץ מלחמת יום הכיפורים גוייס לאחת מיחידות חיל־הים, והיה בין אלה שהסיעו את גשר הדוברות בעת הצליחה לגדה המערבית של התעלה. שם גם נפל יחד עם חברים אחרים. לאחר מותו נודע שהוא וחבריו היו מודעים לסכנה הגדולה הטמונה בהבאת הדוברות לשפת התעלה, ואף־על־פי־כן התנדב למשימה ויצא לקדם פני המוות בהאמינו כי יגבר עליו. הניח אשה, בן, אם ואחות. גופתו נחה מנוחת עולמים בבית הקברות הצבאי בבן־ציון.

קהילות הסביבה

קהילת ארדו־סאנט־ג׳יורג׳

קהילת ארדו־סאנט־ג׳ורג׳ (בהונגרית Erdőszentgyörgy, ברומנית Sîngeorgiul de pădure) נמצאה במרכז עמק קוקולו הקטן, בקירבת עיר הבירה של מחוז הסֵקֶלֶרים. עמק זה משתרע מן העיירה באלאז׳פאלבה שבמערבו ועד העיירה פאראיד, ונתפרסם ברומניה במכרות ובמעיינות המרפא המצויים בעיירת השדה סובאטה שבקירבתה.

בית־המדרש של "קהל יראים בארדו־סאנט־ג׳יורג׳,
המרכז הרוחני של הקהילה

ראשיתה של הקהילה אינה ברורה די צורכה. לפי מסמך משנת 1690[1] התגוררו בכפר הסמוך קרישן מספר יהודים, ביניהם יהודי מפולין ששמו אינו נזכר בתעודה, שהתיישב בשנת 1684 באחוזתו של האציל קאלנאקי.

מהתעודה מסתבר, כי משרתיו של האציל הציקו לו כדי להבריחו בחזרה למולדובה או לפולין, ארץ הולדתו. משברח היהודי, שלח האציל את משרתיו שיחזירוהו, כיוון שעל־פי סדרי החיים של ימי הביניים היה היהודי רכושו הפרטי של האציל. היהודי התנגד לתפיסתו ונרצח בידי המשרתים, שהיוו גם מעין משטרה פרטית של האציל. אלמנתו עם היתומים קָבלו בפני אסיפת המעמדות הטראנסילבנית על מקרה הרצח, והזכירו בין היתר המישה יהודים מהכפר קרישאן ויהודי אחד מהכפר הסמוך, שהוציאו ממנה במרמה את כל תכשיטיה ודברי ערך אחרים, וכן טענו שכספי בעלה נשדדו על־ידי המשרתים הרוצחים. מסתבר, איפוא, מן הסיפור הזה — מבלי שנהיה מסוגלים לבדוק, אם אמנם נכונה קובלנת

האלמנה — שבכפר זה, השוכן כ־10 ק"מ מארדו־סאנט־ג'יורג', היה כבר בסוף המאה ה־17 יסוד למנין קבוע.

איננו יכולים לאמת, אם אמנם החלה ראשית ההתיישבות היהודית באיזור בתקופה זו. אולם לדעת חוקרי קורותיה של היהדות בטראנסילבניה, ישבו יהודים בארדו־סאנט־ג'יורג' כבר בסוף המאה ה־18, ואולי לפני כן.

במסמך משנת 1701 [2] מתאוננים תושבי הכפר קרישאן בפני בית־המשפט הכפרי, שהיהודים עוסקים בבישול משקאות חריפים גם בימי ראשון ובחגאות נוצריים, ואף מוכרים משקאות בימי ראשון, דבר הפוגע ברגשותיהם הדתיים. מכאן אנו למדים שבכפר זה גרו מספר יהודים באותם ימים.

בסופה של המאה ה־19 גרו באיזור זה מאות יהודים שעסקו בחכירת משרפות יי"ש, ישבו באחוזות חקלאיות, גידלו גפנים, קנו ומכרו בהמות וייצאו עצים. חלק מהם עסק במקצוע היערנות, שהיה נפוץ מאוד.

בסופה של המאה ה־19 גרו בעיירה ארדו־סאנט־ג'יורג' כ־2500 תושבים לא יהודיים, שמספרם ירד והלך (בשנת 1920 גרו בה 1437 ובשנת 1930 1610 תושבים לא יהודיים). מספר היהודים [3] בשנת 1930 הגיע לכ־230 נפשות ובשנת 1944, יחד עם המגוייסים לפלוגות העבודה, לכ־300 נפשות.

מאז סופה של המאה ה־19 התפזרו תושביה היהודיים לכפרי הסביבה וגם לוואשאר־האיי. אולם עיקרה של הקהילה נשאר. קהילת ארדו־סאנט־ג'יורג' נחשבה לקהילה קטנה בהשוואה לקהילות אחרות בטראנסילבניה, אם כי בחבל הסקלרים Székelyföld נחשבה לקהילה בינונית בגודלה. הקשר בין יהודי הכפרים היה הדוק, והם ראו בקהילת ארדו־סאנט־ג'יורג' קהילה ראשית לאיזור זה. הם דאגו להקים מוסדות דת משותפים: בתי־כנסת, משחטות לבקר ולעופות, בית־עלמין, תלמוד־תורה וישיבה. תלמידי החכמים שבקהילה הירבו לעסוק בלימוד תורה ובשאלות הלכה נהגו לפנות לגדולי הדור שבטראנסילבניה ובהונגריה.

במרוצת השנים נפרדו כמה קהילות קטנות שבסביבה מהקהילה שבארדו־סאנט־ג'יורג' והפכו לעצמאיות, כשהן משמשות מרכזים קהילתיים ליהודים שבכפרים שהקיפו אותן.

החיים הרוחניים של הציבור היהודי התרכזו סביב ל"סימטה היהודית", בפי הגויים zsidószoros, שהיתה מוקפת ב"עירוב", כדי לאפשר טלטול חפצים בשבת. בסימטה זו היו מרוכזים רוב מוסדות הציבור היהודיים: בית־הכנסת, מקווה־טהרה, תלמוד־תורה, דירת השוחט ודירת הרב וכו'. בסימטה זו הופעל תנור ה"צ'ולנט" להטמנת חמין לשבת. תנור זה שימש גם, לאחר שהוכשר לכך, לאפיית מצות־יד לפסח לכל יהודי הסביבה.

הקהילה עצמה הוגדרה כ"אשכנזית", אולם היתה בה קבוצה דומיננטית של חסידי סאטמאר־סיגעט, שהשפיעו השפעה משמעותית על חיי הקהילה.

הקהילה נשאה בעול אחזקת כל מוסדות הדת ובמימון הוצאות הפקידות הדתית. פקידות זו שירתה גם את יהודי הסביבה שנהגו להתארח בשבתות ובימים הנוראים בעיירה זו. ילדיהם של יהודי הסביבה למדו בבתי החינוך התורניים שהיו בארדו־סאנט־ג'יורג'.

רבני הקהילה — הרב הראשון הידוע לנו בקהילת ארד״סנט היה הרב אברהם (?) המוזכר בשאלות ותשובות של ה״מראה יחזקאל״.[4] הוא כיהן כרב הקהילה, כנראה, בשנות ה־20 וה־30 של המאה ה־19. אחריו כיהן בתפקיד הרב משה שטיין Stein Mór שנפטר בגיל 34 (1873—1840). ספרו מפרי עזבונותיו, ״באר משה״, (פירושים על התורה), נדפס זמן רב לאחר פטירתו (תרס״ב). יורשו בכס הרבנות היה הרב יששכר בער קאהן, שנשא את אלמנת הרב משה שטיין ז״ל. הוא פיהן בתפקיד זה כארבעים שנה, משנת 1875 ועד 1916. באותה שנה התפטר מתפקידו ועקר את מקום מגוריו לוואשאר־האיי. הרב יששכר בער קאהן ייסד בארד״סנט ישיבה שפעלה מאז שנת תרל״ז (1877) ועד שנת תרע״ז (1916) [5]. עם בואו של הרב מנחם סופר למ.־ואשאר־האיי, בשנת 1918, ירדה קהילת ארד״סנט ממעמדה כמרכז רוחני. הרב יששכר בער

המצבה על קברו של הרב יששכר בער קאהן, רבה של קהילת ארדו־סאנט־ג'יורג'

קאהן דאג עוד בצעירותו לערוך את ספרו של הרב יחזקאל לנדא מפראג "דגול מרבבה" (שהוא פירוש על "שולחן ערוך" ו"יורה דעה" עם הגהותיו) ולהביאו לדפוס (נדפס באונגוואר תרכ"ד 1864). עם עקירת מגוריו לוואשאר־האיי ירש בנו את מקומו בכס הרבנות. בנו זה, הרב גרשון פנחס מנדל קאהן, היה גם רבה האחרון של קהילת ארד"סנט וניספה בשואה. הוא מוזכר בספרי שו"ת של גדולי הדור. ספריו של הרב יששכר בער קאהן על תורה ודברי מוסר "בינת יששכר" ו"יערות דבש" נדפסו לאחר מותו על ידי בנו.

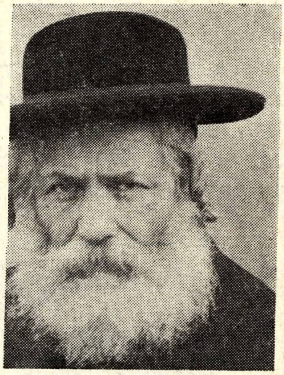

הרב גרשון פנחס מנדל קאהן,
רבה האחרון של קהילת
ארדו־סאנט־ג'יורג'

רבני הקהילה דאגו לזמן אורחים, לשבת או לחגים, מאישיה התורניים של יהדות טראנסילבניה, ביניהם אדמו"רים מפורסמים כגון: בני הרבי מסאגז, הרבי מסיגעט, הרבי מסאטמאר, הרבי מדעש ועוד. בהזדמנויות כאלה התארחו יהודי הסביבה בישוב זה וכולם נתקבלו בסבר פנים יפות על־ידי בני הקהילה.

עם אישיה התורניים שנתפרסמו בטראנסילבניה כולה, נימנו א. רוזנפלד, נינו של החתם סופר ובן חתנו הלמדן משה סופר מהכפר סאפלאק Széplak, נינו של הרב יחזקאל פאנעט (רבה הראשי של קהילת קארלסבורג Gyulafehérvár ומי ששימש בכהונת הרב הראשי ליהודי טראנסילבניה במאה ה־19). מן הראוי לציין, כי הרב יחזקאל פאנעט מזכיר בספרו "מראה יחזקאל" שאלות בעניני הלכה שנשלחו אליו מקהילה זו על יהודי הקהילה בארד"סנט. הרב נפתלי הרץ וייס, יליד סלוניס שבליטא, שנדד מליטא לטראנסילבניה, הקים ביתו בכפר סאנט דאמאטאר Szentdemeter ושם שימש כשו"ב ודיין. מקהילה זו עלה לארץ ברגל, יחד עם בנו בן העשר, יהודה אהרון וייס, מי שהיה מאוחר יותר ממייסדי תנועת "המזרחי" בארץ־ישראל.

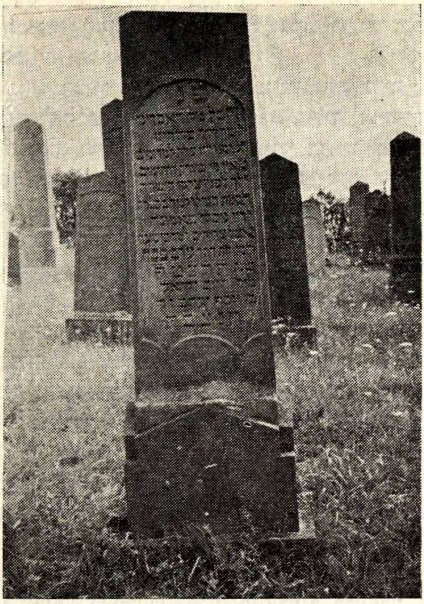

בית־העלמין בקהילת
ארדו־סאנט־ג׳יורג׳

מן הראוי להזכיר גם את השוחט ר׳ שלמה מייזלס, מגזע היחס של רבנים מדורי דורות, שחיבר ספר על תהילים בשם ״ליקוטי שלמה״ (דפוס סאטמאר תש״א) ונזכר אף הוא בשו״ת של גדולי הדור, את צבי הערש שטיין, את אלימלך שטרן הגבאי התמידי, את המלמד יעקב יוסף קאהן ואת ד״ר שאמואל, מי שהיה ראש הקהל במשך שנים מרובות.

החינוך היהודי: פרט לתלמוד תורה וישיבה, שמנתה בשיאה שלושים תלמידים, פעל בעיירת שדה זו, החל בגמר מלחמת העולם ה־1, בית־ספר יהודי רשמי ממשלתי, בנפרד מבית־הספר הממשלתי. בית־הספר נוהל בידי מנהל יהודי, שלא כמקובל, כיוון שמנהלי בתי־הספר הממשלתיים היו לרוב לא יהודים. תוכנית הלימודים כללה בראשית פעילותו של בית־הספר: מקצועות קודש, תורה, רש״י והשפה הגרמנית. עם ייצובו של השלטון הרומני, הוחלפה השפה הגרמנית ברומנית, ובמקום תוכנית הלימודים שנקבעה על־ידי עסקני הקהילה הונהגה תוכנית לימודים ממשלתית. בית־ספר זה פעל ביום ראשון, במקום בשבת, והיה סגור במועדי ישראל.

הקהילות היהודיות שבעמק נהר קוקולו הקטן, שימשו למקור יניקה לאחדים ממייסדי התנועה הציונית בטראנסילבניה, למרות העובדה שבקהילה[6] היתה

תנועה ציונית קטנה ביותר והרב עצמו, ר' ישכר בער קאהן, נחשב ללוחם נמרץ בתנועה הלאומית המודרנית.

המנהיג הציוני המוכר של הציונות ההונגרית, ד"ר יונה רונאי, היה יליד קהילת באלאז'־פאלבה Balázsfalva שליד ארדו־סאנט־ג'יורג' וחניך הקהילה המקומית. הוא השתתף בקונגרס הציוני הראשון בבאזל ונתפרסם בספריו. במקום זה צמח וגדל ד"ר חיים וייסבורג, מייסדה של התנועה הלאומית היהודית המודרנית בטראנסילבניה (שהקדיש לתנועה הציונית את כל רכושו שירש מהוריו). כאן, באיזור זה, נולד וגדל ד"ר יחזקאל (ארנסט) מארטון dr. Marton Ernő. מייסדו הראשון של העיתון "אוי־קאלאט", בטאון התנועה הציונית בטראנסילבניה. כן נולד כאן, וקיבל את חינוכו הציוני היהודי השורשי, משה נהרי־שוואַרץ, שהיה ממייסדי אגודת "קדימה" בבודפשט ומראשי הגדודים הציוניים בהונגריה — שפעלהו בפיקודו של האינג'ינר אַרמין בּאַראַגי בתקופת התמוטטותה של המונרכיה האוסטרית־הונגרית — ואליעזר ואלטר, מי שהקים את הקבוצה החקלאית הראשונה של ציוני טראנסילבניה ודירבן לעליה ולהתיישבות בארץ.

בדו"ח של הוועידה הציונית השניה של ציוני טראנסילבניה, שנתקיימה בקלויזנבורג ב־5.12.1921—2, מסופר שנציגי התנועה הציונית המקומית היו בין 287 צירי ועידה זו. משנה זו ואילך, השתתפו ציוני העיירה בכל הוועידות הציוניות שנתקיימו בטראנסילבניה. בין פעיליה היו: משה וייס — נצר מגזע הרבנים לבית יונגרייז, חיים יחיאל ברקוביץ, יעקב קליין, הרופא ד"ר שמואל שאמואל, יעקב פארקאש ומשפחתו, ברוך רוזנפלד ואחרים. בשנת 1931 נמצאו בקהילה זו, למרות התנגדותם של פרנסי הקהילה, 18 שוקלים את השקל הציוני; ב־1933 היו 9 שוקלים, ב־1934 היו 8 שוקלים, ב־1935 היו 16 שוקלים, ב־1936 היו 20 שוקלים וב־1939 היו 30 שוקלים.

בשנת 1944 הגיע מספר הנפשות לכ־300, עם המגוייסים לפלוגות של עבודת כפייה, ובלעדיהם כ־220 נפש. רובם השתייכו לזרם האורתודוכסי. הגברים, גילאי 42—20 גוייסו, ואילו בני הנוער היו במסגרת "הלאבאנטאשאג". מצבן של המשפחות בתחום הכלכלי והחברתי היה ירוד בגלל התחיקה האנטי־יהודית. בחודש מאי 1944 הועברו יהודי הקהילה לגיטו בוואשאר־האיי ומשם הועברו למחנות המוות שבאושביץ. ניצולים מעטים בלבד נותרו בחיים, ורובם עלו ארצה.*

קהילת בוזוד־אוי־פאַלו

מוצאם של מייסדי הקהילה היהודית בבוזוד־אוי־פאלו הוא מכת "שומרי שבת", שנוסדה בסופה של המאה ה־16 וניהלה[7] מאבק שנמשך 300 שנה לערך, עד להכרה בה על־ידי שלטונות המדינה. ההכרה ניתנה בתקופתו של הברון

* רשימה חלקית של תושבי הקהילות בסביבת ואשאר־האיי שהובלו לאושביץ, מופיעה במהדורה ההונגרית של ספר זה.

אוטבוש Eötvös báró, לאחר התנגדות עיקשת וממושכת של הכנסיה הקתולית למורדים בה ובדת האוניטרית.

תהליך התגיירותם של עשרות קתולים ואוניטרים גבר בתקופת מאבקה השלישית של כת זו, לאמור בין השנים 1868—1638. לאחר מאבק של 230 שנה, שבמשכו נאלצו מאמינים תמימים אלה להגן על חייהם ועל רכושם כנגד הריאקציה הקתולית, החליטו בשנת 1834 כ־170 נפש להתגייר, על־פי ההלכה היהודית, ולייסד קהילה יהודית רשמית בכפר מגוריהם.

גרים אלה השתייכו לשכבה הפשוטה והעממית ביותר של כת "שומרי שבת", כיוון שהמשכילים ביניהם הומתו לפני סיום התקופה השלישית או הסתלקו לעולמם ממוות טבעי.

עם הישמע הבשורה על התגיירותן של אותן 170 נפשות, מינה בישוף נפת אודבר־האיי־סאק Udvarhelyszék את אחד הכמרים הבכירים, אימרה באטאג Beteg Imre, לחקור בשמיעה על ההתגיירות ולדווח לגורמי הכנסיה. שאיפתם של מאמינים אלה להתגייר קיבלה תנופה עם הכרתו של הפרלמנט ההונגרי ב־22.12.1867 בשיווי הזכויות ליהודים. תושביו של הכפר חגגו את האמנציפציה שהוענקה ליהודים שלושה ימים, ביקרו בקהילה היהודית הסמוכה בארדו־סאנט־ג'ורג', שם הביעו תודתם למשלת הונגריה וערכו הקפות שמחה סביב בנין בית־הכנסת.[8]

אחדים ביניהם פנו לשלמה וולפינגר Wolfinger Salamon — יהודי מלידה, שנולד בזאנטה Zenta שבצפון יוגוסלביה, היה בקיא "באותיות הזעירות" וגר בכפר כיוון שהיה נשוי לאחת מבנות המתגיירים — שילמדם את הלשון העברית ותפילות בלשון הקודש. נציין, כי אשתו, שרה קובאטש, התגיירה בלא ידיעת השלטונות עוד לפני נשואיה לשלמה וולפינגר.[9]

תושבי הכפר הבינו מחוק האמנציפציה, כי הממשלה התירה לתושבי המדינה, הרוצים בכך, להתגייר בצורה חופשית, דבר שמקודם היה אסור. כך הסבירו להם מזכיר הכפר דאז, שאנדור קובאטש, היהודי שלמה וולפינגר ומזכיר אחר, אף הוא יהודי מלידה, בשם גייגר, מדיטשו־סאנט־מארטון.

המסורים מבין תושבי הכפר לרעיון ההתגיירות, פנו לשלמה וולפינגר בבקשה שיפנה בשמם לשר הדתות והחינוך ההונגרי בתזכיר, בו הוא עותר לרשות ההתגיירות. שלמה וולפינגר עשה כן ובתזכירו הדגיש כי "כצאצאיהם של אבות שעברו לדת היהודית לפני 280 שנה (1588) ושמרו על כלליה במחתרת ובאופן גלוי כאחד, ובהסתמך על החלטתו של המושל העליון של טראנסילבניה משנת 1834, שזיכה את הוריהם מאשמת הכפירה והכיר בהם כביהודים, הננו מבקשים להכיר גם במתגיירים כעת כביהודים לכל דבר".[10]

מבלי לחכות לתשובת ממשלת הונגריה הודיעו מנסחי הבקשה, שניהם ממשפחת קובאטש, לכומר הקתולי המקומי על פרישתם מהכנסיה הקתולית ועל התגיירותם הסופית־הרשמית. זקני הכפר וצעיריו עברו טכס של ברית מילה,

שבוצע בידי המוהל מארדו־סאנט־ג'יורג' ב־31.5.1868. ראשון הנימולים היה פאל קובאטש Kovács Pál שקיבל את השם אברהם, ואילו מוזאש קובאטש Kovács Mózes קיבל את השם אברהם יצחק. עד סוף חודש נובמבר של אותה שנה נימולו כל זכרי הכפר ונטבלו כל נשותיו, ס"ה 173 נפש. כולם נטלו לעצמם שמות מקראיים בצירוף הקידומת "אברהם" (אברהם[11] יצחק, אברהם יעקב, אברהם ראובן, אברהם שמעון, אברהם לוי, אברהם יהודה, אברהם יששכר וכו'). הכנסיה הקתולית, בשמעה על הפנייה, פתחה בחקירה נמרצת — כדי לעמוד על שורש התופעה ועל גורמיה — ובמאבק תעמולתי נגד ההתגיירות. תושבי הכפר הועמדו בפני לחצים והוזהרו מפני תוצאות מעשיהם. אולם נאמנים להשקפתם הדתית, עמדו בהחלטתם. מאבקם של גרי הכפר נסתיים בהכרה בהם על־ידי הבארון אוטבוש, ראש ממשלת הונגריה בימים ההם, ומי שנתפרסם כלוחם נמרץ לחופש הדת, האמונה והביטוי. בכך הוכרה הקהילה "היהודית" בכפר זה ונתאפשרו התנאים לייסודה של "קהל גרים עדת ישורון דק"ק ב' אויפאלו", שמנתה 173 נפש ושמה בלועזית[12] Bözödujfalvi izraelita proselita hitközség.

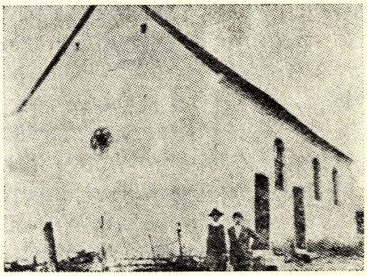

בית־הכנסת בקהילת הגרים בבוזוד־אוי־פאלו. נבנה בסוף המאה הקודמת.

הגרים פתחו בפעילות נמרצת לפיתוחה של הקהילה החדשה. מעשם הראשון היה לשכור שוחט, שגם מילא תפקיד של בעל־תפילה ובעל־קריאה בשבתות. לתפקיד של מזכיר הקהילה נבחר אחד הגרים האמידים והוא אברהם דן קובאטש. חינוכם הדתי של הילדים נמסר באופן ארעי לידיו של שלמה וולפינגר, שגבחר גם כגבאי בית־הכנסת. הם ייסדו בית־תפילה, פתחו תלמוד־תורה ולאחר זמן קצר חנכו מקווה־טהרה לחברי הקהילה. בשנת 1874 חנכו את המבנה החדש של בית־הכנסת, שפנימו וסדריו היו מבוססים על נוהגים אורתודוכסיים. בבית־הכנסת היו 70 מקומות ישיבה לגברים וכארבעים מקומות ישיבה בעזרת־הנשים המופרדת. הבימה היתה באמצע בית־הכנסת ובארון הקודש היו שלושה ספרי תורה. האורגמנטיקה הפנימית הושפעה מסגנון החיטוב והציור ההונגרי־סקלרי.

מימון הבניה בא ממקורות של קהילות יהודיות אחרות ברחבי הונגריה, כיוון שהתושבים המקומיים היו עובדי אדמה עניים, עד שבקושי יכלו לממן את קיומו

של השו"ב. התפילה נערכה בלשון הקודש, אם כי חלק מהמתפללים[13] ניסו להתפלל בלשון ההונגרית, ותפילות מסויימות נאמרו מ„סידור התפילות" של שמעון פאצ'י, בלשון ההונגרית, שחובר לפני 300 שנה. בחודשים בהם נעדר השוחט המקומי — אם משום עזיבתו את הכפר ואם מטעמים אחרים — נהגו לייבא בשר מהקהילה הסמוכה, ארדו־סאנט־ג'ורג'.

בענינים של דיני אישות והלכה נהגו לפנות לרבה של קהילת ארדו־סאנט־ג'ורג' או לרבה של ואשאר־האיי.

הרב ד"ר משה באק, רבה של קהילת בוקרשט ביקר בכפר זה בשנת 1885, ובעקבות הביקור פרסם שני מאמרים בעיתונות התקופה, בהם תיאר את התרשמותו הקשה ממצבם הדתי, החברתי והכלכלי הירוד של גרי־צדק אלה וביקש את תמיכת הקהילות המבוססות למען הקהילה המקומית.[14] במאמריו הדגיש את אשר ראו עיניו בכפר: "חיצוניות בית־הכנסת ניזוקה, המקווה אינו שמיש, בית־העלמין אינו מגודר, התלמוד־תורה מושבת כיוון שאין הקהילה המקומית מסוגלת לממן החזקתו של מלמד ו־22 ילדי הכפר שהיו בגיל הלימודים, בגיל 10—5, הסתובבו באפס מעשה, משום שבכפר זה לא היו קיימים לא לימודי יהדות ולא לימודים כלליים־ממשלתיים". ד"ר באק הדגיש במאמריו כי בתפקיד של שוחט, בעל תפילה, וממלא מקום רב שימש יהודי פולני חסר השכלה בתחום היהדות ובמדעים כלליים. שתי משפחות מבין הגרים שבו לנצרות וכל המגויירים הפכו "ללעג ולקלס בעיני תושביו הנוצריים של הכפר בגלל מצבם הכלכלי הירוד". עד כאן תיאורו של ד"ר משה באק.

קריאתו של הרב ד"ר משה באק נתקבלה על־ידי מערכת "הצופה לבית ישראל בהגר" Magyar zsidó szemle, שפנתה אל הקהילות היהודיות ברחבי הונגריה לתרום ספרי לימוד, סידורי תפילה, מכשירי כתיבה, ביגוד וכסף. הקהילות היהודיות תרמו 1100 פורינטים שהספיקו לשתי שנות תקציב לתפעולה של הקהילה. המשרד המרכזי ליהודי הונגריה (הרפורמיים) וטראנסילבניה החליט[15] להעביר את משרדו בנפת אודבאר־האיי לכפר זה, דבר שהבטיח את ביקוריהם של יהודים מהנפה בכפר ואת השפעתם המתמדת, ואולי גם את תרומתם. כן העניקה ממשלת הונגריה,[16] באמצעות המשרד לדתות ולחינוך, תמיכה חד־פעמית של 100 פורינטים למטרות "תרבות". סכום דומה[17] העניקה הקהילה הניאולוגית בבודאפשט, ואילו מרכז אליאנס מפאריס העניק 500 פראנקים צרפתיים.[18]

תרומות זעומות אלה נסתברו כמספיקות למטרותיה הצנועות של הקהילה המקומית, והגרעון התקציבי שלה משנת 1886 (336 פורינטים) כוסה על־ידי קרן מיוחדת שנוסדה על־ידי מערכת „הצופה לבית ישראל בהגר" ומהרבית שנצטברה מקרן זו. הקרן והרבית הספיקו לכיסוי גרעון הקהילה לשלוש שנים נוספות. מצבה החל, איפוא, להשתפר. במיוחד הורגש השיפור בתחום חינוך הילדים והנוער היהודי.

בשנת הלימודים 1885/1886 נפתח בית־ספר מקומי ממשלתי וכגבאי (בלשון תקופתנו: יו"ר ועד ההורים) נתמנה אברהם דן קובאטש. ילדי הכפר החלו לבקר בו ושוחררו מלימודים בשבתות ובחגים. לימוד לשון הקודש, תפילות, דינים וברכות הוקנו מפי מלמד מיוחד אשר ידע את הלשון ההונגרית. מלמד זה לימד גם את המבוגרים להכיר את אותיות הא־ב ואת התפילות בלשון הקודש.

ראוי לציין כי קהילה זו שהכריזה על עצמה כקהילה אורתודוכסית, לא נהנתה מתמיכתן של קהילות אורתודוכסיות אחרות. ראש הקהל בשנת 1886, אברהם אשר קובאטש והנהלת הקהילה, למעט גזברה, היו מבני [19] משפחת קובאטש. השו"ב, בעל התפילה ומזכיר הקהילה — שלושת התפקידים יחד — נמסרו בסופה של המאה ה־19 לידיו של ר' יצחק הירש (יהודי מלידה) שהיה מקודם שוחט ומלמד בכפר קורוד־סאנט־מארטון Korod-szentmárton. רבה של קהילת ארדו־סאנט־ג'ורג', המלמד המקומי ושני חברי קהילה זו סייעו בהדרכת קהילת הגרים בעיצוב ההווי הדתי. בענינים חשובים שנידונו על־ידי הקהילה המקומית השתתפו נציגי הקהילה הסמוכה.

נציגי קהילת ארדו־סאנט־ג'ורג' היו בדרך כלל ד"ר אריה (לאו) ברגר ולייב (ליפוט) אברהם. הדרכתם המתמדת הביאה לביקור מתמיד של המאמינים בבית־הכנסת, פעמיים ביום, בשבתות, בחגים ובכל הזדמנות אחרת. אולם הביקורים בימי חול נתקלו בקשיים גדולים, כיוון שרוב הציבור היה עובדי אדמה עניים, שנאלצו לעבוד למחייתם מזריחת השמש ועד לשקיעתה. הלשון השגורה שבפיהם היתה הונגרית בסיסית־פרימיטיבית של עובדי אדמה, ונוסח חייהם היה דומה לזה של שכניהם הסקלרים. הם הקפידו על כיסוי ראש בכל עת. רבים מהם גידלו פיאות וזקנים, ובעת עבודתם בשדה לבשו ארבע כנפות. הנשים גזזו שערן לאחר הנישואין. התפילות בסוף המאה ה־19 נערכו כבר על־פי המקובל בקהילות האורתודוכסיות. עוניים היה מעל למקובל בקרב המשפחות היהודיות העניות, בגלל עיסוקם — הבלעדי — בחקלאות ומשום מספר הנפשות הגבוה במשפחה הממוצעת. היו ביניהם שואבי מים, שהביאו מים לבתי הכפריים מהמעיין הסמוך, תמורת פרוטות אחדות, ואחרים עבדו כשכירי יום. בני הנוער נהגו לעבור לג'יולה־פאהאר־ואר ושם השכירו את עצמם כעגלונים אצל משפחות יהודיות אמידות או כמשרתי־בית אצל משפחות הסוחרים היהודיים. אחדים ביניהם עברו לווישאר־האיי [20] ולמדו מקצוע, אף נמצאו ביניהם כאלה שנשלחו לישיבת פרסבורג המפורסמת כדי ללמוד לימודי קודש בהרחבה.

גרים אלה שמרו על דבקותם ביהדות במשך כל השנים ועד לשואה. היו ביניהם שנישאו ליהודים מדור־דור, אחרים נטמעו בקהילות היהודיות הסמוכות. אולם מספר נפשות גדול נשאר בכפר עד לשואה עצמה.

בתקופת השלטון ההונגרי (שנים 1944—1940) היה היחס כלפיהם כאל יהודים לכל דבר. גם בני כפר זה נלקחו לפלוגות של עבודת־כפייה, והיו ביניהם שמצאו את מותם בשדות אוקראינה או במכרות הנחושת של בור.

בתקופת השלטון הנאצי נלקחו כל יהודי הכפר לגיטו שבארדו־סאנט־ג'יורג' ומשם לגיטו בוואשאר־האיי. ההונגרים הציעו להם לשוב לדת הנוצרית ולזכות על־ידי כך בשחרור מהגיטו. טענתם של ההונגרים היתה כי אלה שנלקחו לגיטו היו דור שלישי לאלה שהתגיירו, ועל כן הם נחשבים לנוצרים ולהונגרים לכל דבר. לבסוף שוחררו.

קהילת נ'יאראד־סאראדה

קהילת ניאראד־סאראדה (ברומנית Miercurea Nirajului) שכנה במחוז מוראש Mureş ובמרחק של כ־15 ק"מ ממזרח לבירת המחוז הסקלרי ואשאר־האיי. רוב תושביו היו בעבר הונגרים, ואילו באחרונה חל בהם שינוי על־ידי הזרמת תושבים רומניים במספר הולך וגדל.

האוכלוסיה היהודית

שנה	מספר
1880	25 [21]
1920	159 [22]
1930	225 [23]
1940	315 [24]
1946	20 [25]

בימינו אין יהודים בקהילה זו.

ראשיתה של הקהילה, בדומה לקורות רוב קהילות ישראל בטראנסילבניה, לוטה בערפל. על־פי הנחות סבירות ישבו יהודים בעיירת שדה זו עוד בסופה של המאה ה־18. בשנות ה־60 של המאה ה־19 הגיע מספרם למנין בקירוב. ואילו בסופה של המאה ה־19 כבר ישבו בה כשלושה מנינים. עיקר עיסוקם היה עיבוד כרמים, סחר ביין, מסחר בתבואה ובתוצרת עץ. ענף זה התפתח במיוחד בין שתי מלחמות העולם. בתקופה זו הגיעו לעיירת שדה זו כמה עשרות יהודים ממחוז מארמורש Maramureş, שהיו בקיאים בכל הקשור בטיפול בעצים וביערנות, ופיתחו את ענף כריתת העצים מיערות־העד והשטחם בנהרות האיזור לשם עיבודם לשימוש בבנין או בתעשיית רהיטים. לצורך זה פיתחו יהודים לא מעטים מנסרות עצים. יהודי המקום עבדו בתעשיית העץ כחוכרי יערות, כבעלי מנסרות עצים, כמהנדסי ייצור, כפקידים וכמנהלי חשבונות. חלק ניכר מהם הגיע לאמידות ובודדים אף לעושר.

הקהילה היתה מסונפת לקהילת האם בארדו־סאנט־ג'יורג' שבמחוז אודבאר־האיי. בשנות ה־60 של המאה ה־19 נפתח מנין קבוע. אפשר שהוא היה המנין

הקבוע הראשון בקהילה זו, ומאז היו ברשות הקהילה הקטנה כמה מוסדות בסיסיים כגון: מקווה־טהרה, תלמוד־תורה, בית־כנסת, משחטה לעופות ובית־עלמין. לאחר מלחמת העולם הראשונה נבנה בית־כנסת חדש ונתארגנו כמה חברות לימוד ש"ס. בראש הקהילה עמדה בדרך כלל משפחת יונאס שהיתה ידועה בעושרה.

בשנת 1933 העביר רבה של קהילת ארדו־סאנט־גיורג', הרב גרשון מענדל (פנחס) קאהן, את קהילת ניאראד־סאראדה וכמה מן הישובים הסמוכים לרשות חתנו, הרב אברהם פרנקל, שנבחר לרב הקהילה. הרב פרנקל נתגלה כתלמיד חכם גדול, מומחה להיתר עגונות. ביטוי לידענותו אנו מוצאים בספרו "דופקי תשובה" שחובר בשנות מלחמת העולם ה־2 ונדפס בעיצומה של המלחמה (סאטמאר, תש"ב) כדבר בעתו להתיר את העגונות שנתאלמנו מבעליהן בשדות הקטל באוקראינה, מבלי שהיו עדים למותם.

בקהילה הקטנה היתה פעילות ציונית ניכרת. כבר ב־1926 נוסדה קבוצת הבנים "באריסיה", ואף אורגן נשף בשיתוף עם הנוער היהודי בוואשאר־האיי. בשנות ה־20 המאוחרות דעכה הפעילות הציונית אך נתחדשה בראשית שנות ה־30. כן נוסדה קבוצת "אביבה".

יהודי המקום נטלו חלק בהפצת הרעיון הלאומי המודרני, שיתפו עצמם בקניית ובמכירת השקל הציוני. נוסדו סניפים של תנועות הנוער הציוניות "השומר הצעיר", "ביתר" ו"צעירי מזרחי". בסוף שנות ה־30 היתה קבוצת "ביתר" הפעילה ביותר מבין התנועות שפעלו בעיירת שדה זו.

בשנות ה־30 נמכרו שקלים כדלקמן: ב־1931 — 19, בשנת 1935 — 12, וב־1938 — 30 שקלים. לאמור, כ־13 אחוז מכלל האוכלוסיה היהודית הכריזו על עצמם כציונים. עם זה יש לזכור כי התנועה הרוויזיוניסטית החרימה ברוב השנים את השקל הציוני, שהופץ מטעם ההסתדרות הציונית העולמית, ולפיכך אין האחוזים הנ"ל ומספרי השקלים משקפים אל נכון את היקף הפעילות הציונית. סביר להניח כי המספרים האמיתיים גם גבוהים יותר.

בתקופת השואה גוייסו צעירי המקום, בדומה לצעירי ישראל מקהילות טראנסילבניה. חוקי הגזע פגעו בדור המפרנסים בצורה משמעותית, אם כי הפגיעה בענף העצים היתה פחות חמורה מאשר בתחומים עליהם חלו חוקי ההגבלה האנטי־יהודיים.

עם כניסת הגרמנים להונגריה הוחמר היחס כלפי יהודי העיירה מצד תושבי המקום הלא יהודיים, עמהם חיו במשך שנים ביחסים סבירים. במאי 1944 הועברו יהודי המקום לגיטו בוואשאר־האיי ומשם נלקחו לאושביץ ולמחנות המוות. רובם ניספו בשואה ומספר החוזרים לא עלה על 20, לאמור 90 אחוזים מיהודי המקום הושמדו.

קהילת סאקאיי־אודבאר־האיי

קהילת סאקאיי־אודבאר־האיי, בהונגרית Székelyudvarhely ברומנית Odorhei שכנה בעיר מחוז, שהיתה מרכז לשבט הסקלרים Székely. רוב תושביה של עיר זו היו הונגרים ולצידם מיעוט רומני ויהודי.

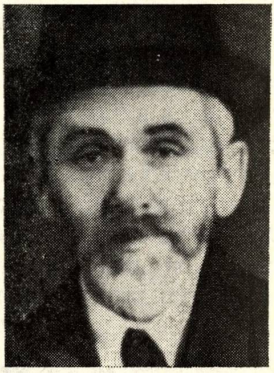

שמואל רוזנברג, מפרנסיה של קהילת סאקאי־אודבאר־האיי.

האוכלוסיה היהודית

שנה	מספר
1866	19 נפש [26]
1880	90 נפש [27]
1900	170 נפש [28]
1910	256 נפש [29]
1920	313 נפש [30]
1941	440 נפש [31]
1944	564 נפש [32]
1945	44 נפש [33]
1947	89 נפש [34]

ראשיתה של הקהילה היהודית בעיירה זו אינה מעוגנת במידה מספקת בסימוכין היסטוריים. בכמה מכפרי הסביבה היו יהודים כבר במאה ה־17, אך קרוב לוודאי כי לעיר עצמה לא חדרו יהודים אלא סביב שנת 1850. יהודים אלה נטלו חלק בירידים שנערכו בעיירה זו, אך לגור בה לא הורשו אלא רק באמצע המאה ה־19. עיירה סקלרית זו שכנה במחוז קוקולה־הגדול Nagykükülő megye וראשיתה עוד מימי ההונים. היא היתה מרכז לשבט

הסקלרים וזכתה בהכרה מלכותית במאה ה־16. האוכלוסיה המקומית הלא יהודית עסקה בקדרות ובמלאכה. בשנת 1709 היתה מגיפת־דבר בעיירה שחיסלה את מרבית תושביה, ביניהם כנראה גם יהודים.[35]

ראשוני היהודים עסקו במסחר זעיר, מחכירת משרפות יי"ש ושיכר, בהחזקת חנויות קטנות, ברוכלות ובעבודת אדמה. משנת ה־80 של המאה ה־19 ואילך, כאשר השלטונות ההונגריים החלו בפיתוח כלכלי של האיזור, השתלבו היהודים בענף כריתת היערות, בהקמת מנסרות־עצים לעיבוד העץ לצורכי בניית בתים ולריהוט. מאז נתרבה מספר היהודים שהיו לחוכרי יערות, ומקימי המנסרות. עם רכישת השכלה הופיעו באיזור זה גם מהנדסי עצים, מנהלי חשבונות ומנהלי אחוזות כפריות. בין שתי מלחמות העולם התיישבו בעיירה זו כמה עשרות נפשות יהודיות — כמו בקהילות הסמוכות — ממחוז מארמורש, שהיו בעלי מקצוע ובעלי נסיון בבירוא העצים, ביצורם לקרשים ולעמודי עצים ולשיווקם.

הקהילה נוסדה בשנות ה־70 של המאה ה־19. אולם "מנין" קבוע פעל בה כבר באמצע המאה ה־19, תחילה בבית פרטי, ולאחר מכן בבית־הכנסת המקומי. חברי קהילה זו היו בתקופה האמורה שומרי מצוות, אם כי היו רחוקים מהתמצאות ב"הלכה היהודית". רובם היו מפשוטי העם ובכל עניני הדת היו פונים לרבני הקהילות הגדולות שבסביבה.

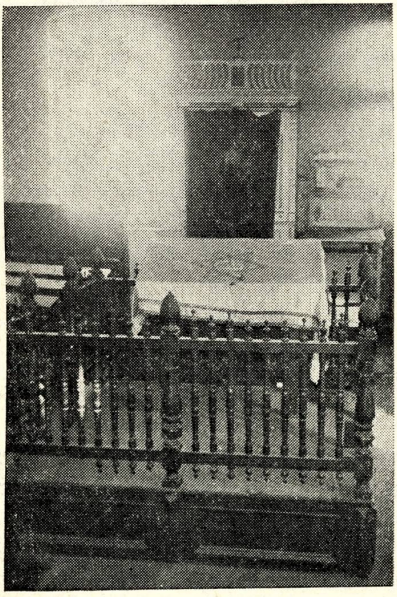

פנימו של בית־הכנסת
בקהילת סאקאיי־אודבאר־האיי.

עד גמר מלחמת העולם הראשונה (1918) היתה בה קהילה אחת בלבד, שראשיה הצהירו על השתייכותם לזרם הקונסרבטיבי (סטאטוס־קוו) אם כי, אם לדון על־פי אורח החיים הדתיים, אפשר היה לשייכם לזרם האורתודוכסי.

בסופה של המאה הקודמת נבנה מקווה־טהרה, נפתח תלמוד־תורה, נשכר שוחט־בודק, נוסדה חברה־קדישא וקודש בית־עלמין.

קהילת סאקאיי־אודבאר־האיי סונפה לקהילת־האם בארדו־סאנט־ג׳יורג׳, אולם החל בשנת 1885 נעשתה הקהילה המקומית לעצמאית, כתוצאה מהעברת כס הרבנות מידי רבה של ארדו־סאנט־ג׳יורג׳ לבנו, הרב מענדעל גרשון קאהן, שהיה רבן גם של הקהילות הסמוכות.

בשנת 1900 נבנה בית־כנסת חדש עם כמאה מקומות ישיבה, שהיה רכושה של קהילת הסטאטוס־קוו. חברי הקהילה השניה המשיכו להתפלל ב״שטיבעל״. ההפרדה בין שתי הקהילות גרמה לפתיחת בית־עלמין מיוחד לחברי הקהילה האורתודוכסית ולהפעלת משחטה מיוחדת להם. תהליך זה חיזק את היסודות האורתודוכסיים בקהילה שהוגברו עוד יותר עם ריבוי זרם היהודים ממארמורש. יהודים אלה הביאו עמהם יסוד חדש להווי היהודי: שפת דיבור ביידיש, נטיה לחסידות, ידיעה בסיסית בספרות הרבנית והתרחקות מהלשון ההונגרית, שעה שיהודיה הוותיקים של הקהילה נטו לאופי האשכנזי־ההונגרי.

רבניה הראשונים של הקהילה היו: הרב אברהם זעליג שטיינר שכיהן בתפקידו זה במשך עשרות שנים (1860—1932). הוא ניהל חליפת מכתבים ושאלות ותשובות עם רבני הדור ושמו נזכר בספרי שאלות ותשובות של רבני הונגריה וטראנסילבניה. עם הפירוד בין שתי הקהילות נשאר הרב אברהם אשר זעליג שטיינר במסגרת הקהילה האורתודוכסית.

את מקומו של הרב אברהם אשר זעליג שטיינר ירש בכס הרבנות חתנו הרב ברוך אברהם וידר, שכיהן בתפקיד זה כעשר שנים, עד שנת השואה (1944). הוא ניספה עם בני משפחתו בכבשני אושביץ.

בתקופתו חכרה הקהילה בנין שהפך לבית־הכנסת של הקהילה האורתו־דוכסית. עד שנת 1936 שימש כשו״ב ר׳ שמעון אוברמאן ואחריו נטל על עצמו תפקיד זה רבה של הקהילה.

הקהילה האורתודוכסית העסיקה בין שתי מלחמות העולם מלמד דרדקין, שהורה פרקי יסוד בחומש ורש״י, הכרת הברכות והתפילות השכיחות ואת דיני היסוד של היהדות.

במסגרת הקהילה פעלו בין שתי מלחמות העולם המוסדות הבאים: חברה־קדישא, קופת גמילות חסדים, עזרה ליתומים, סעד לזקנים ולאלמנות, חברת מליני אורחים, חברת ״מתן בסתר״ ומפעלים סוציאליים לצרכי השעה.

הפעילות הציונית והלאומית: למרות העובדה שמספר חברי הקהילה היה קטן היתה בה פעילות ערה בין שתי מלחמות העולם. היו בה רוב

תנועות הנוער הציוניות והמפלגות הרעיוניות. אך הפעילות היתה בלתי יציבה. ראשית ההתארגנות הציונית היתה בשנת 1924, עם יסודן של שתי קבוצות נוער "אביבה" לבנות ו"באריסיה" לבנים. קבוצות אלה פעלו עד ראשית שנות ה־30. בתחילת שנות ה־30 קיבלה התנועה הלאומית אופי מגובש יותר, אם כי היו בה עליות וירידות לסירוגין. בראש הפעולה הציונית עמדו: ד"ר יוסף קאלמאן Dr. Kálmán József, ד"ר אליהו הירש Dr. Hirsch Lajos, אליהו לובל Lobel Lajos ועוד. המפלגות הציוניות שפעלו היו: "המזרחי" עם מספר מצומצם של חברים, מפלגת "הציונים הכלליים", שכללה את רובו של ציבור הסוחרים היהודיים, ובית"ר. הנשים פעלו בעיקר במסגרת "ויצ"ו", שנוסדה ב־3 במאי 1930 ונימנו עמה 6 חברות רשומות.

הפעילות הציונית התנהלה במועדון המקומי, שהיה בבעלות התנועה הציונית. שם התנהלו קורסים בסיסיים לעברית, הרצאות על בעיות התנועה הציונית ושל העם היהודי. המפגשים נשאו אופי חברתי. כמעט כל המבוגרים — למעט הדתיים המובהקים — ורוב הנוער היו רשומים בארגונים הציוניים. התנועות הציוניות שפעלו בקהילה המקומית היו:

ה ש ו מ ר ה צ ע י ר: מנה מספר חברים מועט, עד כשלושים. בלט בין חברי התנועה — מאיר גוטסמן, שהיה בין החלוצים הראשונים מבני המקום, יצא להכשרה בוואשאר־האיי ומשם עלה ארצה לפני מלחמת העולם השניה.

ב י ת"ר: נוסד בשנת 1930 וכלל את רובו של הנוער היהודי המקומי. בשנת 1939 הגדיל את מספר חבריו ל־80. הונהג על־ידי יחזקאל שוואכטר Schwachter Jenő מזכיר הקהילה. תנועה זו כללה שכבה של מבוגרים ושכבה של צעירים. פעילותם של חברי בית"ר היתה בעיקר רעיונית, שנסבה על "ארץ ישראל על שתי גדות הירדן". אולם רק מעטים מביניהם עלו ארצה לפני מלחמת העולם השניה.

ו י צ"ו: בראש נשות ויצ"ו עמדה אירמה שאמשון Samson Irma, רוב הפעילויות נתקיימו במועדון היהודי המקומי Zsidó club ונשאו אופי חברתי. היסוד הציוני הממשי היה דל. הנשים אספו תרומות לקק"ל ולקרן־היסוד, אירגנו "באזארים", שהכנסותיהם קודש לקרנות הלאומיות, וגילו פעילות סוציאלית. הצעירות ארגנו נשפים חברתיים עם תוכניות תרבותיות שכללו שירה, זמר, הרצאות, הצגות והופעות אחרות שהכילו ערכים לאומיים.

על־פי פרסומי הלשכה המרכזית לסטאטיסטיקה, שפעלה ליד מרכז התנועה הציונית בטראנסילבניה, שקלו בשנות ה־30 בתנועה הציונית המקומית כלהלן: ב־1930 — 98 שקלים, ב־1931 — 110, ב־1933 — 59, ב־1934 — 60 וב־1939 שקלו 108 שקלים. אם לדון על־פי מספר הנפשות שחיו בקהילה זו בשנים 1939—1941 (כ־440 נפש), מסתבר כי 25 אחוז מכלל הנפשות שייכו עצמם בפועל לתנועה הציונית. אין המספר הזה כולל את הרוויזיוניסטים שלא נשתייכו לתנועה הציונית והחרימו באותן שנים את מפעל השקל הציוני.

בתקופת השלטון ההונגרי ובימי השואה: עם סיפוחה של טראנסילבניה להונגריה עברה גם עיירה זו לשלטון ההונגרי הפאשיסטי. ההונגרים המקומיים, שגילו במשך השלטון הרומני יחס ידידותי כלפי יהודי המקום, החלו מיד לאחר הסיפוח להתרחק מידידיהם היהודיים — בחלקם משום לחצם של שונאי ישראל המובהקים ובחלקם משום יחסם הנפשי האמיתי — והכריזו בשיחות פרטיות וברבים הכרזות אנטי־יהודיות מחריפות והולכות. השלטונות ההונגריים נקטו מעשי אפלייה וקיפוח נגד יהודי המקום, כמו בטראנסילבניה כולה. היערות הממשלתיים הופקעו מידי החוכרים היהודיים, ואילו מנסרות העצים ובתי־החרושת לספירט, שהיו בבעלות יהודית, הועמדו מעתה ואילך תחת פיקוח ממשלתי ישיר וחמור.

בקיץ 1941 הוגלו כמה משפחות יהודיות, בעיקר מתושבי מארמורש שהיו בין המהגרים מפולין, אל מעבר לגבול, בתואנה שאינם אזרחי הונגריה. הם נרצחו בקאמניץ־פודולסק על־ידי חיילים הונגריים.

עם התחלת הגיוס לפלוגות של עבודת־כפייה, גוייסו רוב הגברים, גילאי 24—20, ומאוחר יותר גם גילאים גבוהים יותר, וכך נותרו הנשים ללא בעלים, כשעול הפרנסה על כתפיהן. במקביל לכך החל נישולם של הסוחרים ובעלי־המלאכה היהודיים מעסקיהם. במשך תקופה קצרה התרוששו רוב המשפחות. הקהילה כולה איבדה את תשתיתה הכלכלית.

במשך ארבע שנות השלטון ההונגרי סבלה האוכלוסיה היהודית סבל רב, אולם זה היה כאין וכאפס לעומת הסבל שבימי הכיבוש הגרמני. בראשית חודש

בנות יהודיות (השורה העליונה) בסאקאיי־אודבאר־האיי שניספו בשואה

מאי 1944, נאספו כל יהודי הכפרים שבסביבת העיירה, ס"ה 564 נפשות מבני המקום ועוד כ־500 נפש מכפרי הסביבה, וכולם הועברו לגיטו שבארדו־סאנט־ג'ורג' ומשם לגיטאות בוואשאר־האיי.

מיד עם הכיבוש הגרמני הוטל על יהודי המקום לארגן "מועצת יהודים". בראשה הועמד זאב גוטסמן Gottesman Vilmos, מי שהיה אחד מעסקני הקהילה במשך שנים רבות. בתקופת פעולתה התקינה של הקהילה עמדו בראש הנהגתה: זאב גוטסמן, יחזקאל הירש, ד"ר ביהם, ד"ר גוטמאן ואחרים. מזכיר הקהילה היה יחזקאל שוואכטר.

קהילת סובאטה

ראשיתו של הישוב היהודי בעיירת נופש קטנה זו שבמחוז מוראש Mures, ששכנה במרחק של כ־45 ק"מ מעיר הבירה של המחוז הסקלרי, אינה ידועה לנו. המצבות שבבית־העלמין היהודי מעידות על קיום יהודי מאמצע המאה ה־19, אולם על־פי רישומי המועצה המקומית כבר נמצאו בה יהודים במאה ה־18, ואולי אפילו לפני כן. האוכלוסיה היהודית בקהילה היתה שרוייה בתהליך בלתי פוסק של גידול עד לימי השואה.

האוכלוסיה היהודית

שנה	מספר
1870	20 נפשות [36]
1900	33 נפשות [37]
1920	28 נפשות [38]
1930	90 נפשות [39]
1940	200 נפשות [40]
1944	220 נפשות [41]
1947	50 נפשות [42]

התפתחותו של הישוב המקומי באה בד בבד עם התפתחותה של העיירה לכפר קיט ונופש, לאחר שנתגלו בה מעיינות של מים מינרליים. האוכלוסיה הלא יהודית מנתה בשנת 1930 כ־3200 נפש ובשנת 1944 3800 נפש.

היהודים עסקו ביערנות, במסחר עצים, בהפעלת מנסרות, במסחר זעיר, בתעשיה קלה למטאטאים ולסבון, במלאכה ובחקלאות. עם התפתחותה של הקהילה בעקבות צמיחתה של העיירה מכפר לעיירת־קיט מצאו יהודים מקומיים את פרנסתם בהגשת שירותים לאורחים ולקייטנים, השכרת דירות והחזקת בתי הארחה כשרים לאורחים יהודיים שבאו להינפש.

הקהילה התארגנה בשנות ה־90 של המאה ה־19. היא היתה מסונפת לגליל הרבני של קהילת ארדו־סאנט ג'ורג'. עד שנות השלושים של המאה ה־20 לא היו כנראה רבנים שהרבנות עיסוקם העיקרי, אך היו מנהיגים רוחניים ששימשו בקודש כבעלי תפילה, כמלמדים ושו"בים.

פרנסי הקהילה הידועים עוד מסופה של המאה הקודמת היו: משה סילאג'י — ראש הקהילה בסופה של המאה הקודמת ובראשיתה של המאה ה־20; יעקב לאזאר — ראש הקהילה בשנות העשרים של המאה העשרים Lázár Jakab, elnök; מרדכי דוידוביץ — ראש הקהילה בשנות ה־30 של המאה ה־20 Dávidovits Márton; ישראל מארק — ראש הקהילה בשנות הארבעים של המאה ה־20 ואחרון הפרנסים בתקופת השואה Mark Izidor, elnök.

רבה של הקהילה: מאז שנת 1937 היה הרב דוד יהודה פולאק מי שהיה חתנו של רב הקהילה בארדו־סאנט־ג'ורג' וכיהן לפני כן כרבה של קהילת קראידורולץ Craidorolet שבמחוז סאטו־מארא. הרב דוד פולאק קנה לעצמו שם בין היתר בחידושי התורה שנתפרסמו בספרו של גיסו "דופקי תשובה" להרב אברהם פרנקל.

הקהילה השתייכה לזרם האורתודוכסי וכיהנו בה שוב"ים, מלמדים ועסקני קודש אחרים. הקהילה החזיקה בית תפילה שהכיל בתוכו מעל ל־80 מקומות ישיבה, מקווה טהרה שחודש בשנת 1933, תלמוד־תורה ובית־עלמין. גבאי הקהילה המפורסמים יותר היו יוסף רוזמן, מגדל ציטרום — מי שהיה נוטריון ציבורי באחד מכפרי הסביבה בתקופת השלטון ההונגרי שלפני מלחמת העולם הראשונה — ויעקב ראובן.

בתלמוד תורה המקומי למדו בקביעות כ־80 ילד ולפרקים מעל למספר זה. משגדלו הילדים עברו ללמוד בישיבות הסביבה בארדו־סאנט־ג'ורג' או בוואשאר־האיי. האחרים קנו לעצמם לימודים תיכוניים בגימנסיה הרפורמטורית ההונגרית המקומית או בבית־הספר היהודי העברי העל־יסודי בוואשאר־האיי.

בין שתי מלחמות־העולם היתה פעילות ציונית חלקית, בה עסקו בעיקר בני הנוער, למרות העובדה שלא היו בה מפלגות ציוניות. הנוער סייע בהפצת השקל הציוני ובאיסוף כספים לטובת הקרן הקיימת. בודדים עלו ארצה עוד לפני מלחמת העולם השניה. כן היה ארגון נשים יהודיות לצדקה שנהג לסייע לילדים נזקקים.

בתקופת השואה: גורלם של יהודי המקום, כגורל יהודי טראנסילבניה הצפונית, היה פרי התחיקה האנטי־יהודית והמציאות שנתהוותה בימי מלחמת העולם השניה. רכושם הוחרם, רבים נאסרו עוד לפני השואה והורחקו למחנות מעצר הונגריים. הסוחרים חוייבו לשתף נוצרים כשותפים בחנויותיהם או בניהול עסקיהם. היו לא מעט מקרים של התנפלויות מצד גויי העיירה. בני הנוער חוייבו לשרת בלאבאנטאשאג leventeség ולבצע עבודות בזויות תוך עינויים וספיגת עלבונות. גילאים גבוהים יותר גוייסו לשירות של עבודת כפייה.

לאחר כניסת הגרמנים לאיזור נאספו יהודי העיירה לשוק המקומי, ב־28.4.1944, שם הוקפו על־ידי ז'נדרמים הונגריים מלווים בכלבי שמירה. הילדים הקטנים, הנשים והזקנים שוכנו בבנין המועצה המקומית של העיירה בלא תנאי קיום ראשוניים, ואילו ציבור הגברים נאלץ להצטופף בכמה חדרים צרים, מחוסרי אוורור. לאחר מכן הוצאו, מתוך כוונות זדון, לחצר ושם נאלצו לבלות שבוע ימים בקור ובגשמים עזים תחת כיפת השמים, ללא רשות להתכסות או לפרוס מזרונים או משען רך אחר כדי לישון או לנוח עליו. לאחר שבוע של סבל נלקחו במשאיות פתוחות לגיטו בוואשאר־האיי ומשם לאושביץ. רובם מצאו מותם במחנות הריכוז ומיעוטם שניצלו עלו ארצה.[43]

קהילת סאקאיי־קאראסטור

קביעת ראשיתה של הקהילה היהודית בעיירת־שדה זו נתקלת בקשיי סימוכין והוכחה, על־פי עדויות שונות, המבוססות ברובן על קברים ומצבות שבבית־העלמין בקהילת שאגאשואר Segesvár שבו נטמנו ראשוני הישוב היהודי מסאקאיי־קאראסטור, ודאי הוא שבתקופת שלטונה של הקיסרית מאריה טרזיה במונרכיה האוסטרית־הונגרית, סביב שנת 1780, הירשתה הרשות המקומית — בדומה למנהגן של רוב המועצות המקומיות והרשויות העירוניות בטראנסילבניה — את הופעתם של יהודים בירידים שנערכו בתחום שיפוטן. זכות ישיבתם במקום זה — כבמקומות אחרים בטראנסילבניה — נקבעה והוגדרה על־ידי החלטת האסיפה הארצית, בשנים 1811—1810, על בסיס של סעיף 39 לתחיקת ההגירה הפנימית ולוויסות חוקי הישיבה בתחומי עיירות השדה של חבל ארץ זו.

קרוב לוודאי, כי הקהילה היהודית בעיירת־שדה סקלרית זו נוסדה בסופה של המאה ה־19, ועם מייסדיה נימנה אליעזר פארקאש Farkas Lázár, מי שהיה סוחר וחוכר פונדק. מספר היהודים שישבו בה בראשונה היה זעום ועל כן נערכו התפילות בשבתות ובחגים בביתו של מי שנחשב למייסד קהילה זו, אליעזר פארקאש, ב"שטיבעל" שהועמד לרשות המתפללים.

עש ראשיתה של המאה ה־20 ועם צמיחתה של הקהילה נבנה בית־כנסת חדש על־ידי פרנסיה, שכלל באגפו האחד אולם לתפילה בן מאה מקומות ישיבה וכן "עזרת־נשים" עם 80 מקומות ישיבה, ובאגפו השני נבנו "חדר" לילדי התלמוד־תורה ודירת השו"ב שהיה גם בעל תפילה, בעל קריאה ושומר הבית.

ברבות הימים התפתחה ה"חברה־קדישא" שדאגה לתנאי חייהם הריטואליים של חברי הקהילה ולתקינותו של בית־העלמין, שקרקעו נרכש על־ידי תרומתו של הנדבן גדליהו פריד. כן היה בבעלות הקהילה בנין מיוחד ששימש כמקווה־טהרה, אף הוא תרומתו של אותו נדבן, ונוהל בידי שמש הקהילה.

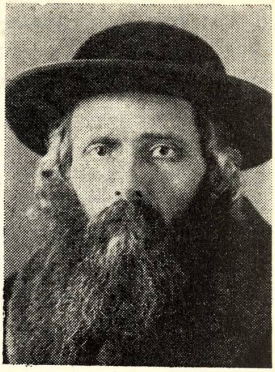

הרב שמעיה לעב, מנהיגה הרוחני האחרון של קהילת סאקאיי־קאראסטור ; מחבר הספר התורני "שו"ת בני שמעיהו", שהודפס לאחר מותו.

קהילה זו, שעמדה בהשפעתו הרוחנים של הרב אפרים פרוינד, רבה של קהילת נאסאוד, הגדירה את עצמה כאורתודוכסית. בתקופת השלטון ההונגרי היו בה ב־65 משפחות, אשר לפי אומדן זהיר מנו כ־230 נפשות ובסביבתה מספר נפשות דומה. מספר משלמי מס־הקהילה בשנותיה האחרונות היו כמספר ראשי המשפחות — 65. הקהילה לא נהנתה מתמיכה כספית חיצונית והכנסותיה באו ממסי הקהילה הישירים והעקיפים המקובלים. פרנסי הקהילה, הזכורים לאחרוני הקהילה, היו: גדליהו פריד, ראש הקהל, אליהו פארקאש, יצחק זונענקלר, ברנאט קלרמאן, יצחק פריד (גבאי), אדולף פארקאש (גבאי).

גדליה פריד, ראש הקהילה האחרון, מגדבניה הנודעים של טראנסילבניה.

זיים פריד, מפרנסי הקהילה בתקופת השואה.

מלבד המוסדות שהזכרנו לעיל היתה גם מאפיית מצות שבה נאפו מצות לצרכי חברי הקהילה המקומית ושל בני הסביבה.

יהודי המקום עסקו בדומה ליהודי האיזור כולו ביערנות, בעיבוד תוצרת העץ ללבדים, לקרשים, לנסורת ובתעשיית רהיטים. מיעוטם עסק בחקלאות — בעיקר בגידול ענבים — ובמסחר. רובם היו בעלי יכולת ומספר מחוסרי האמצעים היו מעטים ביותר.

מצבם הכלכלי החמיר והלך עם ראשית השלטון ההונגרי בטראנסילבניה הצפונית ועם פרסום חוקי הגזע האנטי־יהודיים. ההגבלות הכלכליות, שבאו בעקבות החוקים האנטי־יהודיים, הצרו את יכולתם של יהודי המקום לשמור על רמת הכנסתם. מצבם הוחרף עם גיוס רוב הגברים לפלוגות של עבודת כפייה ועם הרחבת השפעתו של האיגוד ע"ש בארוש, שחבריו דרשו לשתף את מומלציהם כשותפים לכל דבר בעסקי היהודים.

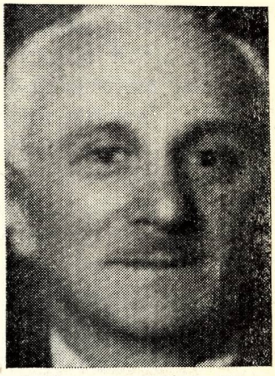

ד"ר יוסף פריד, מאישיה הבולטים של הקהילה.

יצחק פריד, ממנהיגי התנועה הציונית בקהילה.

חינוך וציונות: חינוך ילדי המקום היה בעייתי בעבור ההורים משום קטנות המקום ותנאיו המצומצמים בתחום החינוך. ילדי היהודים למדו, במקביל לחינוך שניתן להם בבתי־ספר ממשלתיים, גם ב"חדר". ההורים היו אמנם מעוניינים בהענקת חינוך יהודי מירבי לילדיהם אולם רצונם זה נתקל בקשיים רבים. לאחר פסיקת הבוררות בסכסוך שבין רומניה לבין הונגריה בשנת 1940, כאשר מדינות הציר ברלין־רומא פסקו להחזיר את טראנסילבניה הצפונית להונגריה, נפתח בית־ספר יהודי אזורי, מעין "חדר רבתי" לילדי האיזור כולו, למדו בו ימים אחדים בשבוע והתלמידים היו אורחים "לימים" וסמוכים על שולחן אמידי הקהילה.

נציין דבר לא שיגרתי: רוב ילדי קהילה זו קיבלו חינוך מוסיקלי שיטתי, בעיקר נגינה על כינור, כחלק מהשכלתם הכוללת. החל בשנת 1939 קיבלו רוב ילדי המקום שיעורים בעברית מודרנית מפי מורה שעשה שנים אחדות בארץ־ישראל ושלט בלשון העברית שליטה מכובדת. היה זה מרדכי אנגל Engel Márkusz, יליד נסאוד, שלימד במסירות רבה את ילדי המקום במשך כארבע שנים עד גיוסו לעבודת כפייה.

גורלם של התלמידים היהודיים שנתקבלו — במסגרת ששת האחוזים המותרים — לבית הספר־התיכון היה קשה ומלא סבל. הוריהם חוייבו לשלם שכר לימוד מלא, כאילו גרו בפנימיה המקומית שליד בית־הספר התיכון, למרות העובדה שהם היו מקומיים ולא נזקקו לפנימיה. יתר על כן, הם חוייבו לשלם גם בעבור הזנה ולספק עצים להסקה בחורף, על אף שבניהם לא גרו בפנימיה ולא נגעו במזון שסופק על ידה. היחס כלפיהם היה רווי שנאה והמורים הירבו להשתמש בעונשים גופניים בתוספת לעלבונות שהושמעו על חשבון יהדותם.

הפעילות הציונית החלה בשנות העשרים המאוחרות של המאה ה־20. מייסד התנועה בעיירה זו היה זאב ברגר Berger Vilmos, חתנו של הנדבן הידוע ברחבי טראנסילבניה, גדליהו פריד. ציבור המבוגרים לא הגדיר את שיוכו הציוני על־פי מפתח מפלגתי, אך רובו נטה לציונות הדתית. מספר שוקלי השקל הציוני

הגיע בשנים 1930—1939 ל־30%־40% מכלל המפרנסים. הפעילות כללה הזמנת מרצים ומפגשים תרבותיים וחברתיים. עסקני התנועה היו: ד"ר פיליפ וייס — יו"ר הסניף, אדוארד פריד — נשיא עמית, Weisz Fülöp, Fried Eduard elnökök עו"ד אלאדר זיכר Zicher Aladár סגן ליו"ר. בין פעיליה הראשיים היו: זולטן פארקאש Farkas Zoltán זאב (וילמוש) דאויד, Dávid Vilmos וארנולד פארקאש.

ו י צ "ו: גם הנשים המקומיות נשאו בעול התנועה ואף גילו פעילות רבה. בראש ויצ"ו עמדה אולגה פריד ואחריה ששי (שושנה?) פארקאש Farkas Sasi. בין הפעילות היו הילדה סיסטר Sziszter Hilda, יולן פריד Fried Jolán ועוד.

הנוער היה פעיל בתנועות הנוער המקובלות. עסקניו השתדלו להרחיב את מסגרת התנועה גם בסביבה. מרכזה של הפעילות היתה בבית פריד, שהיה רחב ידיים ובעליו הסכים להעמיד מספר חדרים חינם אין כסף — למטרת התנועה.

בימי הכיבוש ההונגרי והשואה

ימי השלטון ההונגרי נתנו אותותיהם על־ידי הפעלת חוקי הגזע האנטי־יהודיים, החמרת יחס הז'נדרמריה, הטלת קנסות על הסוחרים היהודיים, חיוב היהודים לשתף נציגי איגוד ע"ש בארוש כשותפים לרכוש, תעמולה אנטי־יהודית, הצרת אפשרויות התנועה והנסיעות, הגבלות בלימודים וכו'. עם כיבוש הונגריה על־ידי הגרמנים חוייבו היהודים בענידת טלאי צהוב, הוטל עליהם

עוצר לילה והגברים גילאי 16—60 חוייבו להתייצב פעמיים ביום בז'נדרמריה המקומית. החל ב־22.3.1944 נאסר על היהודים לעסוק במסחר והם חוייבו לעבוד כפועלים שכירים.

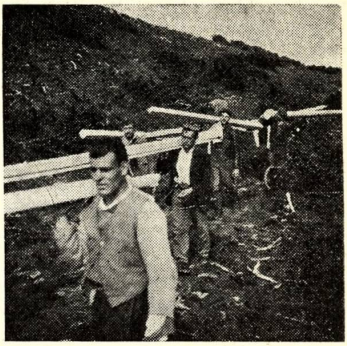

בני נוער יהודי מסאקאיי־קאראסטור בעבודת כפייה במסגרת פלוגות העבודה (1942).

ביומו השני של חג הפסח שנת 1944 הופיע שליח המועצה המקומית בבית־הכנסת וציווה על כל עוברי אורח שהתארחו אצל בני משפחותיהם להתייצב מיד בתחנת הז'נדרמריה, וכולם נלקחו למחנות מעצר בהונגריה. העשירים נחקרו חקירות זוועה כדי להמציא תכשיטים ודברי ערך להונגרים. בראשית חודש מאי נאספו כולם לחצר המועצה המקומית ומשם הועברו לבנין הגימנסיה הקתולית שהפך לגיטו זמני. לאחר ימים אחדים הועברו לגיטאות שבוואשאר־האיי ומשם נלקחו לאושביץ. מעטים בלבד הניצולים שזכו לשחרור, ורובם חיים בארץ.[44]

מצבה לזכר קרבנות השואה בבית־העלמין בקהילת סאקאיי־קאראסטור

הערות וביבליוגרפיה

הערות לפרק ראשון

1. ראה להלן, בפרק השלישי, הדן בקהילה הקונסרבטיבית.
2. Kiss Pál, Marosvásárhely története, kiadta Petri Károly könyvkereskedő, B-pest, 1942.
3. Révai Nagy Lexikon (Révai testvérek kiadása) XIII kötet, B-pest 1915, pp 440—442.
4. Monumenta Hungariae Judaica, Magyar Zsidó Oklevéltár, Tomii I, II, V, V/I, VIII, IX, X.
5. Monumenta Hungariae Judaica, Tomus V/I Regesta no. 440, pp 218, szerk. Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor, B-pest, 1959.
6. Mon. Hung. Jud. Tomus II, Reg no. 67
7. Mon. Hung. Jud. Tomus X, Reg no. 159
8. עיין בעיתון היהודי Egyenlőség (בהונגרית) מ־10.11.1889, גליון מס׳ 42, עמ׳ 4, בעניין "כת שומרי שבת". על־פי חוקרי תולדות חייו של שמעון פאצ׳ר, התאהב בבת ישראל בשם אסתר מגרוס־וארדיין ורצה לשאתה לאשה, אולם בגלל התנגדות אביה של הנערה לנישואין ברחו שניהם לוואשאר־האיי ושם נשאה לאשה על־פי דת ישראל.
9. Székely Sándor, Idézet levelek Dávid Ferenchez, Gyulafehérvár, 1589
10. Mon. Hung. Jud. Tomus II, Reg. no. 56 pp 36
11. Kővári László, Erdély története, VI köt, pp 71
12. Kohn Sámuel, Dr. A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, B-pest, 1889.
13. גרינוואלד יקותיאל, טויזנט יאהר אידיש לעבען אין אונגארן, קאלאמבוס־אוהיו, אמריקא, 1945, עמ׳ 189.
14. Kohn Sámuel, Dr. A szombatosok stb. pp 363—373
15. יקותיאל גרינוואלד, טויזנט יאהר אידיש לעבען אין אונגארן, קולומבוס־אוהיו, 1945, עמ׳ 190.
16. המונח "מומחה דואר" מופיע בתעודות של ימי־הביניים כהגדרה להתמחות היהודית של אלה שעסקו בתחום זה. וזו לשון המסמך: "Michael Apafi Dei gratia Princeps Trannie, partium Regni Hungariae Spectabilis et Generose fidelis sincere dilecte salutem et gratiam nostram. Fejérváratt lakó egj zsidó Samu nevü Sidonak lévén Kgdnél száz egynéhány forint adóssága az mint informáltuk... azon Sidonak kegjelmednél lévő adósságát forditsa Posta mesterünk conetatiójára. Secus non facturo gratiose propnesi manemus... Datum in Civitate Alba Julia die 8 Juny 1680".
17. Magyar Zsidó Szemle, 1912, 29 évfolyam, pp 100
18. Magyar Zsidó Almanach, első kötet, 1911, pp 144
19. Erdélyi Zsidó Évkönyv, Dr. Lőwi Ferenc, Négy okmány az erdélyi zsidóság történetéből, VI kötet, pp 141
20. Magar Zsidó Lexikon, szerkesztette Ujvári Péter, 1929, pp 640

21. ראה את מאמרו של לאקס סאלוואטור, "קורות משרד איגוד הקהילות היהודיות בטראנסילבניה ובבאנאט" בספר הזכרון לתולדות יהודי קולוז־וואר (קלויזנבורג), בעריכתו של הרב ד"ר כרמלי־וויינברגר, ניו־יורק, תש"ל עמ' 155, ו־168. לאקס סאלוואטור היה מזכירו של "איגוד הקהילות היהודיות בטראנסילבניה" בין שתי מלחמות העולם והוא קובע, כי הקהילה היהודית בוואשאר־האיי נוסדה בשנת 1700 בערך. המסמכים שהוזכרו מאשרים את קביעתו.
22. עיין ב־"האמנות היהודית", בעריכתם של ז. עפרון ובצלאל ססיל רות, הוצ' מסדה, תל־אביב, תש"ז. בכל הלקט העצום הזה אין רמז כלשהו לפיתוחה של האמנות היהודית בטראנסילבניה בתקופה האמורה.
23. ראה, "בתי הכנסת היהודיים בהונגריה", (עברית, הונגרית ואנגלית) מאת אימרה הללר — ואידה זיגמונד, הוצ' ההתאחדות העולמית של יהודי הונגריה, ניו־יורק, 1958. בעיקר עיין בדברי המבוא המתארים את סגנונות הבנייה בהונגריה וטראנסילבניה.
24. Magyar Zsidó Szemle, 1912, I-évfolyam, pp 102
25. Erdélyi Zsidó Évkönyv, VI kötet, pp 141
26. Székely Szó, 1.4.1944-iki számban. "A marosvásárhelyi zsidóság fejlődése és a náznánfalvi zsidó hitközség" és a "A zsidóság büntettei a székelységgel szemben" és "Statisztikai adatok a marosvásárhelyi zsidó kereskedelemről és csalásairól" stb.
27. ד"ר שמואל קוהן, "תולדות יהודי הונגריה", Kohn Sámuel, Dr. A zsidók története Magyarországon, B-pest, 1884, pp 7.
28. Mon. Hung. Jud. Tomus VIII, reg. no. I, szerkesztette Scheiber Sándor, B-pest, 1965.
29. Mon. Hung. Jud. Tomus VIII, reg. no. 319, pp 259
30. Kohn Sámuel, Dr. A zsidók története Magyarországon, B-pest 1884, pp 397.
31. Mon. Hung. Jud. Tom II, reg. no. 56, pp 36, Tom III, reg. no. 320
32. Ibidem
33. עיין ב"בית חדש ישנות לר' יואל סירקיס, סימן ע"ז, דפוס אוסטראהא, 1834.
34. Mon. Hung. Jud. Tomus VIII, reg. no. 319, pp 259
35. Ibidem
36. Marton Ernő, Dr. A magyar zsidóság családfája, Kolozsvár, 1941, pp 18—63.
37. הביסוס, הסקת המסקנות והמספרים המובאים בחוברתו של ד"ר יחזקאל מארטון, נראים פובליציסטיים. יש להצטער שהמחבר, שהיה אישיות ידועה בתנועה הציונית הטראנסילבנית ועורך העיתון "אוי־קלט", לא הוסיף בחוברתו מראי־מקומות ומפתח ביבליוגרפי.
38. עיין בעיתון Székely Szó 2.4.1944, שם מצוי תיאור של האוכלוסיה היהודית בוואשאר־האיי במחצית הראשונה של המאה ה־19. מגמתו של התיאור שפורסם בימי השואה, היא להראות את מידת "טפיליותם" של היהודים.
39. ראה ב־Erdélyi Zsidó Évkönyv (Alman. Evresc) VI. köt, 2-ik ok. 157 ol. המסמכים הללו לוקטו על־ידי הרב ד"ר פנחס לוי. במסמך האמור מזכירים יהודי העיר את קיומו של הפונדק במבואות העיר, ואת הסוחרים היהודיים הבאים ועוברים דרך העיר.

40. שם, שם.
41. ראה את מאמרו של יוסף כהן, "שאלות ותשובות של רבני טראנסילבניה במאה ה־19", ארשת, כרך ה', תשל"ב, הוצ' מוסד הרב קוק, עמ' 266—325.
42. עיין בספר "מראה משה" (עוסק בשאלות ותשובות, בפלפול, הלכה, חידושי תורה וכו') סימן א'. נדפס באויפשט, הונגריה, דפוס אביגדור הכהן קטצבורג, תרצ"ב, עם הקדמת בנו, הרב ישעיהו פירסט. שאלותיו הרבות של הרב משה פירסט מופיעות ב"שערי צדק", שו"ת על "אורח חיים" ו"יורה דעה", ב"שערי צדק" סימן פ"ג (מכ"א ניסן תרי"ז 1857), סימן פ"ד, סימן צ"ד (מד' אדר ב' תרי"ב 1852), סימן קל"ח וכן ב"שערי צדק" על "יורה דעה" סימנים כ"ב ר"ב (מי"ג תמוז תרי"ב, 1852).
43. שם, שם.
44. הרב ידידיה פישר היה סבו של הרב יהושע אריה קאופטל מראשי "תנועת תורה ועבודה" בטראנסילבניה.
45. עיין ב"קורות היהדות בטרנסילבניה" מאת צבי יעקב אברהם, ניו־יורק, תשי"א. אם כי הספר אינו מצטיין בדיוק מדעי וחסרים בו מראי־מקומות וסימוכים ביבליוגרפיים, הרי הפרטים הרבים שנאספו על־ידי המחבר, מי שהיה חבר מערכת ה"אמת", בטאונה של האורתודוכסיה בטראנסילבניה בשנים 1933—1940, הם אוטנטיים במידה רבה, ושייכים לחיי הקהילות היהודיות בטראנסילבניה לשנים 1920—1940.
46. ראה ב־ Egyenlőség, בטאונה של היהדות הניאולוגית (הרפורמית) בהונגריה מה־29.9.1889, גליון מס' 36, עמ' 3. ד"ר מאנו הרצוג, חוקרה של קהילת הגרים בבוזוד־אויפאלו וסאנט־ארז'אבאט, סיפר שם כי הרב צבי אהרון ליפשיץ היה מטפחם ואביהם הרוחני של הגרים ודאג להם בכל התחומים, עד כדי הכנת חותמת עם המלים "קהל גרים עדת ישורון, דק"ק ב־אויפאלו, תע"ש 1870" ; "A Bözödujfalvi Israelita Proselita Hitközség".
47. עיין ב"תולדות יהודי דברצאן" מאת ד"ר אליהו גונדא, דפוס "להב" תל־אביב, 1970, עמ' 57—58.
48. את שאלותיו נהג להפנות לרב יחזקאל שרגא הלברשטאם, אב"ד דק"ק סטראפקוב. אולם לא רק אליו.
49. עיין בעיתון Egyenlőség מה־29.9.1887, בו מסופר על בחירתו של הרב משה אהרון מנדלבוים ועל טכס הכתרתו.
50. שם, שם. הידיעה המופיעה בעיתון היא מגמתית, והיא באה להדגיש את יחסם "הקורקטי" של השלטונות כלפי יהודי הונגריה.
51. Magyar Zsidó Lexikon, szerkesztette Ujvári Péter, B-pest, 1929, pp 500—501
52. ראה Ma. Zs. Lex. pp 998 וכן ספרו של ד"ר צבי זהבי "מהתבוללות לציונות", ירושלים, עמ' 199—258. התיאור על הקונגרס היהודי בהונגריה, מניעיו ותוצאותיו, המובא בלקסיקון זה, הוא חד־צדדי ביותר ומייצג את עמדתה של הניאולוגיה ההונגרית. טרם נכתבה עבודה אובייקטיבית ומקיפה, שתתאר באופן מאוזן את עמדת הצדדים.
53. עיין בעיתון בן־חנניה Ben-Chananja, עיתונם של יהודי הונגריה (בגרמנית), שהופיע בעיר סאגאד Szeged, בעריכתו של עמנואל לאב, משנת 1867, שנה א', עמ' 17—30. שם מובא דו"ח מפורט על הכנס העל־קהילתי ליהודי טראנסילבניה.

54. ראה ב־Egyenlőség משנת 1887, גליון מס׳ 37 עמ׳ 1, מאמר מערכת בשבחם של יהודי ואשאר־האיי על רקע שיחות האיחוד שהתנהלו בין נציגי שתי הקהילות. אלה נתאפשרו תודות לאישיותו הכובשת של הרב מנדלבוים, שהיה מקובל על כל השכבות. השיחות נתחדשו גם בימיו של הרב יהויקים וילהיים.

55. עיין ב־Egyenlőség משנת 1889. המכרז הופיע בגליונות מס׳ 11, 12, 13, 14, 15 ו־16. הצעות השכר היו נדיבות ביותר.

56. עיין ב־Magyar Zsidó Lexikon, szerkesztette Ujvári Péter, pp 577

57. Eötvös Károly, A nagy per mely ezer éve folyik s még sincs vége, Révai kiadás, B-pest 1902.

58. עיין ב״אנטישמיות בהונגריה״ מאת פרופ׳ נתנאל קצבורג, הוצ׳ דביר, תל־אביב, 1969, עמ׳ 106—136. מעניין שהמחבר אינו מזכיר כלל את הפרעות שהיו בוואשאר־האיי בעקבות עלילת טיסא־אסלר, שעה שהוא מרבה לתאר פרעות במקומות אחרים: Egerszeg, Somogy, Zala, Vas, Sopron, Pápa, Pozsony, Nyiregyháza.

59. עיין ב־Magyar Zsidó Lexikon, szerkesztette Ujvári Péter, pp 577

60. Egyenlőség, 20.2.1889

61. עיין ב־Egyenlőség 6.2.1887 בגליון זה יש תיאור קצר על הקהילה המקומית וכן על נטייתם לאדיקות של חברי הקהילה האורתודוכסית ולחוסר פשרנותם בענין ה״רפורמה״ שהוצעה להם, תופעה המוצדקת מבחינתם.

62. עיין בתיאורו של ההיסטוריון ד״ר ארמין קושניר, שהוא ביקורתי למדי. ראה ב־Egyelőség, 6.3.1889.

63. ראה ב־Magyar Zsidó Lexikon p, 642 באותו מקום מובאת רשימת היהודים בהונגריה שזכו בתואר אצולה.

64. עיין ב־Egyenlőség, 1899, 13. sz. pp 10, וכן ראה בעיתון הנ״ל בגליונות מס׳ 39—38 מאותה שנה. הנהגת הקהילה הקונסרבטיבית ביקשה מחברי הקהילה האורתודוכסית להשתתף במימון בנייתו של בית־הכנסת החדש, בטענה כי בית־הכנסת ישמש את שתי הקהילות, אולם חברי הקהילה האורתודוכסית סירבו.

65. A marosvásárhelyi népiskola és izr. polgári fiú-leány iskola évkönyve, Marosvásárhely, 1943.

66. Egyenlőség, 1887, 50-ik szám, pp 9

67. ראה ב־Egyenlőség,1890, 40. sz. יש לזכור כי המושג ״גיל חינוך חובה״ פירושו בין 12—7, ולמעשה עדיין לא היתה הקפדה ממשית על ביצועו של חוק זה, אם כי החוק עצמו היה כבר בתוקף במונרכיה האוסטרית־הונגרית. כן רצוי לזכור, שבקרב חברי הקהילה האורתודוכסית היתה התנגדות חזקה באותם ימים לשלוח את ילדיהם לבתי־ספר ממשלתיים, ועל כן נמנעו רבים מלהצהיר על מספר הילדים שהם חייבי לימוד חובה.

68. ראה Egyenlőség, 2.12.1888, 46-szám. קשה להסיק מסקנות חד־משמעיות על המספר המדוייק של הילדים בני ההורים היהודיים, כיוון שהמספר נראה נמוך לעומת מספר הנפשות היהודיות באותם ימים בקהילה.

69. עיין ב־Egyenlőség, 1881, 26 sz. תנאי העבודה שהוצעו למועמדים לניהול בית־הספר היו טובים למדי ורבים הציעו את מועמדותם לתפקיד זה. התביעות מהמועמדים היו קשות, בין היתר — שמירה מופגנת ברבים על חיי הדת והמסורת, בקיאות ביהדות, ויחד עם זה השכלה כללית.

70. עיין ב־ Egyenlőség, 1886, 24-szám, גליון מס׳ 24, נספח ב׳. עיתון זה שהיה ידוע בקרב יהודי הונגריה בנטייתו הבולטת להתבוללות ול״מולדת ההונגרית״ נהג לפאר את כל מה שהיה שייך לתרבות ההונגרית. כתבו ״התמוגג מרוב נחת״ עת שמע את שירת ההמנון ההונגרי מושר בפי ילדי ישראל.
71. עיין ב־ Egyenlőség, 1898, 30-ik szám.

הערות לפרק שני

1. Ben-Chánánja, חוב׳ מס׳ 1 מה־31.1882. מצוי שם דו״ח סטאטיסטי על מצבם של יהודי טראנסילבניה באמצע המאה ה־19 ועל עיסוקם הכלכלי והחברתי. אם כי התיאור אינו מבוסס על מיפקד האוכלוסיה, הוא נראה אוטנטי. בין היתר דן הדו״ח גם ביהודי ואשאר־האיי.
2. ב־18.3.1870 החליט הפרלמנט ההונגרי לשחרר את הקהילות האורתודוכסיות מחובת הציות להחלטות הקונגרס היהודי מהונגריה, בנימוק כי התנגדות האורתודוכסים להחלטות הקונגרס היהודי מבוסס על ״כפייה דתית״. עיין ב־ Magyar Zsidó Lexikon pp. 668.
3. 1871 nov. 15-én megjelent királyi felhatalmazás alapján 26.915 számu vk.m. rendelet, amely elismerte a Hitőr egylet által készitett szervezeti szabályzatot, M.zs.l., pp 669.
4. 1905-évt 102.284 sz. vallás- és kúltusz minisz. rendelet. A magyarországi autonom orth. izr. hitfelekezet orsz. képviselőségének központi bizott. és központi irodájának szervező szabályzata.
5. זהבי, י. צ. ד״ר, ״מהחתם סופר ועד הרצל״, עמ׳ 195—179, וכן ״מהתבוללות לציונות״, עמ׳ 528—199.
6. עיין ב־M.ZS.L. 640.
7. שם, שם.
8. פרטים עליו ראה בפרק הראשון.
9. כנ״ל, שם.
10. לאחר פרישתו מוואשאר־האיי נעשה אחד מעסקניה של האורתודוכסיה בהונגריה.
11. אחר מותו מילא את מקומו משך שנתיים כרב הקהילה, הרב יששכר בער קאהן, מבלי שנבחר לכך.
12. ראה להלן בפרק זה. לצידו פעל במשך כל תקופת כהונתו דוד שיינברגר כדיין הקהילה האורתודוכסית, מי שהיה הרוח החיה של חסידי סאנט־ג׳יורג׳ שבעיר. הוא גם היה עמוד התווך של בית־המדרש הקטן לחסידים אלה.
13. רשימה שמית מפורטת יותר של הנהגת הקהילה לדורותיה וראשי המוסדות השונים מופיעה במהדורה ההונגרית של ספר זה.
14. פירוט שמות חברי הנהלת הקהילה האורתודוכסית לשנים 1928—1924 מובא ב־Magyar Zsidó Lexikon, p 577 אולם הרשימה אינה שלמה. שמות חברי הקהילה לשנים 1940—1933 מובאים בספרו של אפרים פרידמן, מוכירה לשעבר של הקהילה האורתודוכסית במשך 20 שנה, ב״עבודת שיר״, וכן בפנקס הקהילה המקומית. פירוט שמות חברי הנהלת הקהילה מתקופת השואה מצוי בספר אחר של אפרים פרידמן, ״הדרת־קודש״, מוקדש לזכר הרב אפרים יהושע פרוינד, רבה של קהילת נאסאוד ליד ביסטריץ, טראנסילבניה, דפוס בנימין זאב רובינשטיין, גרוס־וארדיין, 1942, עמ׳ ט.

15. עיין ב"תקנות הקאנגרעס" מיום א' דראש חודש טבת תרכ"ט, 1869 (בעברית) תורגם מהונגרית לעברית ע"י שמעון בכרך, אופן, הוצ' הקאנגרעס היהודי ההונגרי, סעיף 1.
16. 1871, 26,915 számu vallás- és kúltusz miniszteri rendelet
17. 1888, 1191 számu vallás- ás kúltusz miniszteri rendelet
18. 1868, 53-as számu törvénycikk, 20 paragrafus. Lásd a kongresszusi szabályzat hetedik paragrafusát.
19. עיין בעיתון Uj-Kelet, שנה שישית, 15.5.1923, גליון מס' 70, מיום א' סיון תרפ"ג. על־פי הדיווח קיבלה אז האסיפה הכללית של הקהילה האורתודוכסית את תקנות הקהילה. האסיפה בחרה גם בוועדת בחירות בת 45 חבר, כדי לערוך את הבחירות.
20. 1895, XLII törvénycikk értelmében
21. 2220/1889 és 56,639/1895 számu rendeletek
22. Hajnóczi, A magyar zsidók közjogai, Lőcse, 1909
23. Munkácsi Ernő, Fejezetek a magyar zsidók vallásfelekezete joggyakorlatából, B-pest, 1926.
24. עיין ב"תקנות הקונגרס היהודי" מהונגריה (עברית), מיום א' דראש חודש טבת תרכ"ט, 1869, סעיף 13 להחלטות: 1888, 1191 számu vallás- és kúltusz miniszteri rendelet ötödik paragrafusa: "Minden izraelita köteles azon izraelita hitközség, fiókhitközség vagy imaházi egyesület terheihez tagként hozzájárulni melynek területén lakik".
25. Dr. Venetianer Lajos, A zsidóság szervezete az európai államokban, B-pest, 1901, pp 124.
26. Munkácsi Ernő, Az izraelita hitközségek alkalmazottainak jogviszonya, B-pest, 1927.
27. עיין ב"האמת" Hoemesz, בטאונה של האורתודוכסיה בטראנסילבניה, שנת 1934, גליון מס' 12, עמ' 6.
28. שם, שם.
29. על־פי עדויותיהם של ד"ר אנדור קארטאס, ד"ר משה ברנר, ד"ר אלכסנדר פרידלר והרב יחזקאל שמעוני.
30. עיין Magyar Zsidó Lex. p 577. האינפורמציה המובאת בלקסיקון זה לקוייה ביותר וחד־צדדית, כיוון שהנתונים נאספו מפי חברי קהילה אחת בלבד, שלא היו מעוניינים לספר על הישגיה של הקהילה השניה, וכן משום מגמתו המתבוללת של הלקסיקון.
31. על־פי עדותו של מר כהן, בנו של יהודה (שלמה) כהן, גבאי לשעבר בקהילה המקומית.
32. עיין בעיתון "האמת" Hoemesz משנת 1934, גליון מס' 11 מה־16.3.34. שם מצוי תיאור נלהב של הבחינה שנערכה ושל מייסדת בית־הספר "בית־יעקב", הגב' זינגר.
33. חברי הוועד המפקח היו: הגב' ברקוביטש בארטא, הגב' מאנדל אשת ישעיהו מאנדל, הגב' פפרמן, הגב' גנגדל פרידמן.
34. ראה ב"מראה משה", שאלות ותשובות, הלכות וחידושים וביאורים בסוגיות ש"ס, שהניח אחריו הרב משה פירסט. הובא לדפוס על ידי בנו הרב ישעיהו פירסט, בודפשט, תרצ"ב, 1932, סימן א'.
35. ראה בעיתון "האמת" משנת 1934, חודש מארס, גליון מס' 6, עמ' 5.

36. על־פי עדותו של הרב יחזקאל שמעוני, רבה לשעבר של הקהילה המאוחדת שלאחר השואה, וכן על־פי עדויותיהם של תלמידי בתי־הספר התיכוניים הממשלתיים המקומיים.
37. עיין בספר "מזכרת פאקש" Paks, בעריכתו של הרב שמחה בונם סופר, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 176 ו־173.
38. ראה בעיתון המקומי Székely Napló,שנה 48 להופעתו, גליון מס' 77 מה־23.5.1918, עמוד 1.
39. כן ראה בעיתונים המקומיים המצויים בארכיון העירוני (בהונגרית) Székely Napló וכן בעיתון Ellenőr, שנה 12, גליון מס' 80 מה־22.5.1918, עמ' 2.
40. שם, שם. העיתון Ellenőr, שעורכו היה יהודי, הביע ביקורת על הנאומים שהושמעו בעת תפילת המנחה בגרמנית.
41. שם, שם. שמו של נציג הכנסיה היה Dr. Hubán Gyula, görög katolikus püspökhelyettes.
42. עיין ב־Magyar Zsidó Lexikon 577.
43. שם, שם.
44. על־פי עדותו של אפרים פרידמן (אבי המחבר) בדיווחו על הפגישה עם הגרמנים בפני חברי הנהלת הקהילה. הדו"ח על הפגישה הוטמן בשעתו ונמצא עתה בארכיון הקהילה המקומית.
45. עיין ב"תולדות הרב זוסמן סופר מפאקש", בעריכתו של הרב שמחה בונם סופר, ירושלים, תשכ"ו ע' 162, דפוס בומבורג.
46. הגהותיו בשם "עולם חסד" מוזכרות במבוא של "ספר חסידים" לרבי יהודה החסיד, בעריכת ראובן מרגליות, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ל. ראה עמ' ט במבוא הנ"ל. כן מוזכר ב"ליקוטי סופר", ראה בשו"ת פרי־שדה (ח"ג, סימן ק"מ) ו"לבושי מרדכי" מהר"ש ענגל.
47. על החסידות בטראנסילבניה טרם נכתב מחקר מקיף. העבודה היחידה הראוייה לציון הוא ספרו של העיתונאי דוד שן (מעורכי העיתון "אוי־קלט"), שנכתב בהונגרית בצורת רומן ספרותי, בשנות ה־30 בקלויזנבורג ונדפס שנית — אף הוא בהונגרית — בארץ, בשנת 1964. Schön Dezső, Istenkeresők a Kárpátok alatt, első kiadás Kolozsvár 1935, második kiadás Tel-Aviv 1964.
48. עיין ב"תולדות יהודי דאז' (בהונגרית), בעריכתו של יחזקאל זינגר, תל־אביב, 1970, כרך א' עמ' 65.
49. עיין בעיתון "האמת" 1935, שנה ב', גליון מס' 23 עמ' 5. עיתון זה הופיע בעיר טורדה שבטראנסילבניה. בגליון זה ישנו תיאור נרגש על קבורת הרבי והקמת המצבה לזכרו.
50. עיין בספרו של ד"ר יקותיאל צבי זהבי, "מהחתם סופר ועד הרצל", הוצ' הספריה הציונית, ירושלים, תשכ"ו, ע' 66.
51. ראה את המבוא ב"קיצור שולחן ערוך", הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ב, מאת הרב י. ל. הכהן מימון.
52. על־פי עדותה של בת המשפחה, יהודית לינצר. היא המשיכה בזה את מסורתם של תלמידי ה"חתם סופר" הישירים או הרוחניים כגון: הרב נפתלי הרץ וייס, ר' יהודה וייס, יהושע שטמפר ואחרים, שעלו ארצה במסע רגלי. ראה אצל זהבי, שם, עמ' 66—337.
53. עיין בעיתון "האמת" (בהונגרית) משנת 12.2.1935 (שנה 3), גליון מס' 3, עמ' 3.

הערות לפרק שלישי

1. עיין לעיל בפרק הדן בקהילת ואשאר־האיי במאה ה־19.
2. ראה בעיתון "בן־חנניה" (בגרמנית) משנת 1867, כרך 10, עמ' 30—17. הכנס דן במצבן התרבותי של קהילות ישראל בטראנסילבניה. יוזם הכנס היה ד"ר ישראל גרין ממארוש־אויבאר (נויבורג) Marosújvár, רוב הקהילות שיגרו נציגיהן לכנס. תאריך הפתיחה היה ב־10 במאי 1866. בכנס היה פעיל במיוחד ד"ר זיגמונד ריכטצייט, שהציע שינויים בשיטות פעילותן של הקהילות. הכנס הגדיר מחדש מושגים שיגרתיים שהיו בשימוש הקהילות.
3. ראה ב־Magy. Zsid. Lex. 804. ראוי לשים לב למיזוג הבין־תקנוני שהיה בקהילה זו. בעניני מינהל קהילתי, חינוך וסעד — כמקובל בקהילה הניאולוגית, ובעניני דת מסורת, חיי אישות ופירוש ההלכה כמו אצל האורתודוכסים.
4. ראה ב־Kolozsvári zsidóság emlékkönyve, szerkesztette Dr. Kármeli-Weinberger, etc. N.-York 1970.
5. שם, ראה את מאמרו של סאלבאדור לאקס עמ' 155 Salvador Lax, az Erdélyi-Bánáti országos izraelita iroda története.
6. שם, שם.
7. שם, שם. אחד המאבקים המרכזיים שהקהילה הקונסרבטיבית נאלצה לנהל בטראנסילבניה נסב על שפת ההוראה בבית־הספר היהודי, שהיה על־פי רוב בתחום השפעתה, כיוון שהרומנים תבעו את הנהגתה של השפה הרומנית כשפת ההוראה. ואילו רוב יהודי טראנסילבניה לא ידעו רומנית, והמעטים שידעו שלטו בה שליטה חלקית מאוד, ובכך הועמדו תלמידי בתי־הספר היהודיים התיכוניים בסכנה של כשלון בבחינות הבגרות.
8. עיין ב־Magyar Zsidó Lexikon, szerkesztette Ujvári Péter, B-pest, 1929, p 804.
9. ראה ב־A kolozsvári zsidózság emlékkönyve stb. p 155—156 és Magyar Zsidó Lexikon p 804.
10. שם, שם.
11. שם, שם. מרכז הקהילות הישראליות הקונסרבטיביות שיבח את הקורס וארגונו וציין את הצלחתו המיוחדת.
12. הכנס העל־קהילתי האמור עבר בהצלחה וקיבל החלטות חשובות. בין היתר דן הכנס בדרכים לאיחוד הקהילות בטראנסילבניה, אולם לא נקטו צעדים משמעותיים כדי לתת תוקף להצעות החלטה אלו.
13. כנס זה הטביע את חותמו על כל החיים של הקהילות הקונסרבטיביות באותם ימים. הוא נערך שנה לאחר עליית הנאצים לשלטון בגרמניה ועל כן ייחדו באי הכנס דיון נרחב לנושא זה.
14. שם, שם. נראה, כי נפלה טעות במספר הכנסים שנערכו בטראנסילבניה. סאלבאדור לאקס, במאמרו הנ"ל, מזכיר חמישה עשר כנסים אבל ממספר אותם בארבעה עשר בלבד.
15. עיין ב"תקנות הקאנגרעס" של יהודי הונגריה (תורגם מהונגרת לעברית) מאת שמעון בכרך משנת 1869, ראש חודש שבט, תרכ"ט, פרק א' סעיף 13. A magyar-országi zsidó kongresszusi statutum 13-ik paragrafusa.
16. ראה אצל Hajnóci, A magyar zsidók közjogai, Lőcse, 1909

17. עיין ב־ Munkácsi Ernő, Fejezetek a magyar zsidó vallásfelekezet ujabb joggyakorlatából, B-pest 1926.
18. ראה אצל Dr. Venetzianer Lajos, A zsidóság szervezete az európai államok-ban, Pest 1901, p 124.
19. עיין ב־Magy. Zsid. Lexikon 890. התיאור הוא כללי לגבי המיסוי היהודי בהונגריה בימי הביניים, אולם ניתן ללמוד ממנו על אופיו הכללי של המיסוי היהודי גם בטראנסילבניה, כיוון שהיתה חלק מהמדינה ההונגרית עד שנת 1918.
20. על־פי עדותו של יעקב שטייאר, חבר הנהלת הקהילה הקונסרבטיבית, ששימש כחבר הנהלת הקהילה גם לאחר השואה.
21. למעשה היתה הנהגה אחת לשתי הקהילות. עד שנת 1869 לא היתה הפרדה מוחשית בהנהלה, ובחברה קדישא היתה הנהגה משותפת עד שנת 1923. את שמות חברי הנהלת הקהילה מאמצעה של המאה ה־19 הבאנו בדיוננו על קורות הקהילה במאה ה־19. עיין לעיל פרק א'.
22. ראה בעיתון "בן־חנניה" Ben-Chananja משנת 1867, כרך 10, עמ' 17.
23. שם, שם.
24. ראה את מאמר המערכת בעיתון Egyenlőség משנת 1887, מס' 37. נסיונות האיחוד שנעשו על ידו היו ללא תוצאות.
25. תולדות חייו מובאות ב־Erdélyi zsidó évkönyv VI kötet, p. 151. אך הפרטים על פעילותו הענפה חסרים.
26. פרטים על בחירתו מובאים בעיתון Egyenlőség משנת 1889. תקופתו נחשבת לאחת הפוריות בקורות הקהילה. בימיו התפתחו מוסדות הסעד והדת. ראה לעיל בדיוננו על הרבנים הקונסרבטיבים, פרק א'.
27. ראה עליו בעיתון Egyenlőség משנת 1895. הוא היה יו"ר ועדת החינוך של הקהילה הקונסרבטיבית בתקופה האמורה.
28. ראה עליו ב־עמ' 642 Magy. Zsid. Lexikon. וכן בעיתון Egyenlőség משנת 1894, גליון 40, עמ' 12.
29. ראה בעיתון Egyenlőség משנת 1898, גליון מס' 10, עמ' 6.
30. עיין ב־ Magyar Zsidó Lex., עמ' 642, וכן בעיתון Egyenlőség מח־1900, גליון מס' 9־38, עמ' 12.
31. עיין ב־ Egyenlőség 1891, גליון מס' 29. הוא היה חתום על המכרז לקבלת רב חדש וכן על המכרז לקבלת מנהל בית־הספר.
32. ראה בעיתון Egyenlőség מ־1889 גליון ו'. היה נציג הקהילה שקיבל את פני הרב יהויקים וילהיים ובירכו.
33. מזכיר הקהילה הקונסרבטיבית, שהיה חתום על המכרז לקבלת רב לקהילה יחד עם ראש הקהילה וכן לקבלת מנהל בית־הספר. ראה בנידון את העיתון Egyenlőség, גליונות מס' 16, 15, 14, 13, 12, 11 משנת 1889.
34. ד"ר משה שלמה שבשט'יאן היה בין חמשת היהודים היחידים שההונגרים לא לקחום לאושביץ מפאת זכויותיהם המיוחדות. הוא היה ידוע בפאטריוטיות ההונגרית ובעמידתו העקשנית למען עקרונותיו גם תוך הסתכנות אישית. קרא עליו ב־Magyar Zsidó Almanach, szerkesztette Dr. Patai József. I évfolyam, 1911, ol. 265.
35. שם, שם. "איגוד הנשים היהודיות לצדקה" פעל רבות לגיוס כספים למטרות סוציאליות וחינוך. מאוחר יותר — גם למען מטרות ציוניות ברורות.

36. שם, שם. איגוד זה פעל רק באופן זמני ולא היה ניכר במיוחד בהווי החיים המקומיים. מטרתו היתה להעניק חינוך יהודי ולהרחיק את הילדים מאפשרות של התבוללות בחברה הסובבת.
37. שם, שם. מפעל זה של בית היתומות היה אחד החשובים של הקהילה הקונסרבטיבית.
38. שם. שם. הרב ד"ר פנחס לוי החליט בראשית המאה העשרים לייסד "תלמוד תורה" עצמאי לבני קהילתו. ב"תלמוד־תורה" זה למדו באותן שנים כ־80 ילד והיו בו שלושה מחנכים, מלבד בית־הספר היהודי שפעל בעיר.
39. על־פי עדותו של מר יעקב שטייאר, גבאי החברה קדישא בשנות השואה.
40. עיין בתקנות הקונגרס ליהודי הונגריה, שנערך בשנת 1868 (התקנות תורגמו לעברית ע"י שמעון בכרך ופורסמו בשנת 1869 בבודאפשט) פרק א' סעיף 16. הנוסח המובא כאן הוא בלשון המקור העברי, כפי שהוא מופיע בתקנות.
41. שם. שם.
42. "תקנות הקונגרס ליהודי הונגריה", סעיפים 39—18.
43. עיין ב־ Magyar Zsidó Lexikon, szerkesztette Ujvári, p 542. התיאור על חייו קצר ומגיע עד שנת 1925. תיאור זה אינו כולל את מסכת חייו המאוחרים.
44. עיין בעיתון התנועה הציונית מטראנסילבניה Uj-Kor משנת 1935, גליון מס' 41 מה־29 ביוני, עמ' 2.
45. שם. שם.
46. עיין בספר היובל לשנת השבעים לחייו, בהוצ' "איגוד הקהילות הישראליות ע"פ נוסח המערב בטרנסילבניה", בעריכת ד"ר משה ויינברגר (כרמלי), מי שהיה רבה של הקהילה הניאולוגית בקלויזנבורג.
47. עיין בעיתון "אוי־קאלאט" (מזרח חדש) Uj-Kelet, בטאונה של התנועה הציונית בטראנסילבניה, בהונגרית, שנה חמישית, 1922 18 במארס, גליון מס' 62, עמ' 4.
48. עיין במאמרו של סאלוואדור לאקס, ב"ספר הזכרון ליהודי קלוז'־קלויזנבורג", בעריכתו של הרב כרמלי־ויינברגר, ניו־יורק, תש"ל, 1970. Erdély-Bánáti izraelita iroda története 1922—1940, p. 161—157.
49. ראה ב־542 עמ' Magyar Zsidó Lexikon.
50. עיין ב־577 עמ' Magyar Zsidó Lexikon, וכן על־פי עדותם של הרב יחזקאל שמעוני ויעקב שטייאר.
51. עיין ב"אוי־קאלאט" Uj-Kelet משנת 1923, גליון מס' 79 מ־30.5, עמ' 6.
52. עיין ב"אוי־קור" Uj-Kor מה־19.8.1933, גליון מס' 31, עמ' 4 וכן על־פי עדותו של ד"ר אנדור קארטאס Dr. Kertész Andor, לשעבר מזכיר "האגודה לאפוטרופסות על היתומים".
53. עיין בעיתון Uj-Kor משנת 7.1.1939, גליון מס' 13 עמ' 10, שם מובאת רשימת מברכי וידית ויצ"ו הכלל גלילית בטראנסילבניה שנערכה בוואשאר־האיי.
54. עיין בעיתון היהודי Egyenlőség משנת 1887, גליון מס' 50, עמ' 5.
55. בעיתון הנ"ל משנת 1895, גליון מס' 10, עמ' 9.
56. שם, משנת 1897, גליון מס' 51, עמ' 10. הנשף המפורסם התקיים ב־7.12.1897.
57. עיין ב־577 עמ' Magyar Zsidó Lexikon.
58. ראה בעיתון "אוי־קאלאט" Uj-Kelet משנת 12.3.1922, שנה חמישית, גליון מס' 57.
59. ראה ב־577 עמ' Magyar Zsidó Lexikon.
60. עיין בעיתון "אוי־קור" Uj-Kor שנה שלוש־עשרה, גליון מס' 1, 1932.
61. בעיתון הנ"ל, משנת 29.6.1935, גליון מס' 42, עמ' 2.
62. ראה לעיל בפרק המתאר את הקהילה האורתודוכסית.

63. עד שנת 1923 היה מפעל "מלביש ערומים" חלק מפעילותו של "איגוד הנשים היהודיות לצדקה". החל באותה שנה היתה לו הנהלה עצמאית ובכך הפכה למוסד עצמאי.
64. עיין ב־577 עמ' Magyar Zsidó Lexikon.
65. עיין בעיתון "אוי־קאלאט" Uj-Kelet מה־25.8.1922, גליון מס' 187, עמ' 4. שמו של התיאטרון היה "הבימה" Erdélyi zsidó szintársulat. ומובן, אין הכוונה לתיאטרון "הבימה" במוסקבה.
66. עיין ב־"אנטישמיות בהונגריה" מאת פרופ' נתנאל קצבורג, הוצ' דביר, תשכ"ט, 1969, עמ' 41—19. הפולמוס האנטישמי בהונגריה התחיל עוד בשנות ה־40 למאה ה־19.
67. ראה, "מהתבוללות לציונות" מאת ד"ר יקותיאל צבי זהבי, הוצ' הספריה הציונית, ירושלים, תשל"ג, עמ' 388.
68. גן הילדים היהודי־עברי הראשון בטראנסילבניה נפתח, כנראה, בעיר דאז' Déj. ראה "ספר דאז'", הוצ' אירגון יוצאי דאז' בישראל, בעריכתו של יחזקאל (זולטאן) זינגר, (בהונגרית) עמ' 119.
69. ראה, "בסרביה היהודית במערכותיה" מאת דוד ויניצקי, שני כרכים, הוצ' הספריה הציונית ירושלים, תל־אביב, תשל"ג, כרך ב', עמ' 510.
70. Geschichte der Juden in der Bukovina, von Hugo Gold, ed. "Olamenu", Tel-Aviv, Vol II. von Dr. N.N. 1958.
71. עיין בעיתון "אוי־קור" Uj-Kor שנה שש עשרה, משנת 1.6.1935, גליון מס' 39—38.
72. עיין ב־ A marosvásárhelyi népiskola és izráelita polgári fiú- és leányiskola évkönyve, M-vásárhely, 1943
73. על־פי עדות בעל פה של ד"ר משה ברנר, מי שהיה מורה בבית־הספר היהודי המקומי. ממנהיגי התנועה הציונית המקומית.
74. ראה בעיתון Egyenlőség משנת 1896, גליון מס' 24, עמ' 2.
75. ראה בעיתון Egyenlőség משנת 1891, גליון מס' 29,, עמ' 13.
76. ברבות הימים לא נשמרה הדרישה מאת מורי בית־הספר להתנהגות ברוח המסורת וגם אופיו של החינוך נעשה חילוני.
77. עיין בתקנות הקונגרס ליהודי הונגריה משנת 1868, סעיפים 44—43. הציטוטים המובאים כאן הם מן המקור. הוא הדבר לגבי תוכנית הלימודים.
78. עיין במחקרו של שלמה יצחקי, בתי הספר היהודיים בטראנסילבניה בין שתי מלחמות העולם, עברון, תש"ל, עמ' 106.
79. עיין בעיתון "אוי־קאלאט" Uj-Kelet גליון מס' 79, משנת 30.5.1923.
80. ראה ב־111 עמ' József Stern, The Jewish school in Marosvásárhely, Jewish education bulletin, 1943 וכן בשנתון בית־הספר היהודי בוואשאר־האיי משנת 1943.
81. עיין ב־ A marosvásárhelyi izr. népiskola és izraelita fiú- és leányiskola évkönyve, az elemi iskola fennállásának 63-ik évében, a polgári harmadik évében. Szerkesztők Stern József polg. iskola igazgató és Moskovics Jenő elemi iskola igazgató, M-vásárhely, 1943
82. חוק האמנציפציה הוגש לאישור הפרלמנט ההונגרי על־ידי ראש ממשלת הונגריה, ג'יולא אנדראשי, ב־25.11.1867, לפי חוק מס' xvii 1867.
83. חוק ה"רצפציו" Recepcio משנת 1895. החוק הבטיח שוויון זכויות לדת ישראל, אי־כפיית דת אחרת על יהודים, חובת השתייכות של יהודים לקהילה היהודית וזכות להשתייך לקהילה רק לבעלי אזרחות.

84. ראה, "תולדות עמנו בזמן החדש" מאת ד"ר א. שמואל, כרך חמישי (מהופעת הרצל עד המנדט), הוצ' יבנה, 1960, עמ' 271.
85. ראה "תולדות עם ישראל בעת החדשה", מאת פרופ' ש. אטינגר, הוצ' דביר, כרך ג' תשכ"ט, 1969, עמ' 246—232.
86. על־פי עדותו של ד"ר אלכסנדר פרידלר, שהיה בין תלמידיו הראשונים של י. מוסלר.
87. ראה לעיל בחלק הדן בגן־הילדים היהודי־העברי בעיר זו.
88. על־פי עדויותיהם של ד"ר אלכסנדר רוזנפלד, ד"ר יוסף רוטמן, ד"ר משה ברנר, ד"ר אנדרש קארטס וד"ר אלכסנדר פרידלר, כולם חברי המועדון הנ"ל ומעסקני התנועה הציונית בעיר זו ובטראנסילבניה.
89. על אגודת הספורט "קדימה" ראה בעיתון "אוי־קאלאט" Uj-Kelet שנה חמישית, גליון מס' 56, מיום י"א באדר, 11.3.1922, עמ' 43.
90. עיין בעיתון "אוי־קור" משנת 28.2.1931, שנה שלוש־עשרה, גליון מס' 9, עמ' 8.
91. על־פי עדותו של מרדכי פרידמן ומראה עיניו של המחבר. מרדכי פרידמן היה מבאי המועדון והתאמן באיגרוף. הוא הפליא מכותיו במתנפלים ההונגריים עד שמפקד המשטרה איים במאסרים, בהגלייה למחנות כפייה ובקנסות כספיים על הנהגת הקהילה האורתודוכסית כולה. "זקני הקהילה", חניכי הגיאו־פיאודליות ההונגרית, זעמו על גילויים אלה של הגנה עצמית.

הערות לפרק רביעי

1. "מראה משה", בעריכת הרב ישעיהו פירסט, דפוס נוי־פאסט, תרצ"ב.
2. ראה את הספר "מנחם משיב", עבודתו האַקלקטית של הרב אפרים פישל קליין על פעילותו הרבנית של הרב מנחם סופר.
3. פרטי חייו של הרב צבי הירש, על־פי אחיו, שלמה הירש. ספרו של הרב הירש עורר בשעתו ענין רב בקרב מורי הדת היהודיים ורבני הקהילות בטראנסילבניה. ספרו השני על נושאים דומים הופיע בשנת תשל"ז בהוצאת אוצר המורה.
4. פרטי חייו של אפרים פרידמן על־פי המחבר של ספר זה, בנו של אפרים פרידמן. עיין בעיקר בספר "הדרת קודש", ממנו ניתן להקיש על חיי היהדות הטראנסילבנית בתקופה המדוברת.
5. ראה, "בינת יששכר" ו"יערות דבש" (שני ספרים בכריכה אחת), דפוס סעיני תרפ"ג. מצויים שם פרטים רבים על חיי היהודים בטראנסילבניה במאה ה־19 ובראשית המאה העשרים.
6. ספרו של ד"ר ברנר בהונגרית עורר ויכוחים בקרב בני העיר וסביבתה, כיוון שיכלו לפרש אותו כספר המאשים אמנם את הרוצחים ההונגריים, אך קורא להבנה חדשה בין יהודים לבינם. ספרו העברי שונה בתכלית מקודמו.
7. על־פי עדותו של הפסל אנדראש ראבאס.
8. כנ"ל.
9. שלטונות החינוך והתרבות בטראנסילבניה שלאחר מלחמת העולם השניה הנציחו את חייו בספר המוקדש לזכרו. הפרטים האישיים על־פי עדותה בעל פה של רעייתו לשעבר, אילנה קאהן, כעת אילנה הוסאר, וכן לפי פרסומים בהוצאת ממשלת רומניה העממית. Salamon Ernő, A költő és a versek gyönyörü sorsa.
10. ראה ב־675 עמ' Magyar Zsidó Lexikon, szer. Ujvári,
11. שם, שם, עמ' 267.

12. שם, שם, עמ' 128.
13. ראה בעיתון "אוי־קאלאט" מה־28.8.1964, בו מצוי תיאור על תולדות חייו וביקורו אצל נשיא המדינה.
14. על־פי עדות גיסו הפסל אנדראש ראבאס.
15. על־פי מה שפורסם בעיתונות בארץ.
16. לפי עדות המחבר ועיון בספרות המחקר בה הופיעו מאמריו.
17. על־פי עדות אילנה קוהן.
18. על־פי הפרסומים בעיתונות בארץ על התיאטרון העברי.
19. על־פי הנתונים שסופקו למחבר על־ידי אגודת הציירים והפסלים בארץ.
20. על־פי עדות הפסל ראבאס על עצמו.
21. על־פי הפרסומים עליו בעיתונות העוסקת בתיאטרון ברומניה העממית.

הערות לפרק חמישי

1. מצדד בעמדה זו בעיקר, ד"ר צבי זהבי, בספרו "מהחתם סופר ועד הרצל" עמ' 298. לפי הסימוכין המובאים על ידו, רוב יוצריה של התנועה הציונית בהונגריה היו ילידי טראנסילבניה.
2. עם אלה נימנו בין היתר: ד"ר י. רונאי, ד"ר ניסן כהן, ד"ר שמואל ירדן, ד"ר חיים וייסבורג, ד"ר ל. רוסנבאום, הרב משה שמואל גלזנר ועוד.
3. ד"ר י. צבי זהבי, "מהחתם סופר ועד הרצל", עמ' 331.
4. "אוי־קור" Uj-Kor מה־29.6.1935, עמ' 2, ונאומי הפתיחה של הוועידה ה־14 של ציוני טראנסילבניה; וכן בעיתון Die Welt מה־31.7.1914, גליון מס' 14, עמ' 800.
5. זהבי, שם, עמ' 295.
6. נתנאל קצבורג, "אנטישמיות בהונגריה", הוצ' דביר, תל־אביב, 1969, עמ' 104—81 וכן עמ' 34, 95, 105, 148, 170, 181, 189, 197, 295.
7. "תולדות עם ישראל בעת החדשה", מאת ש. אטינגר, הוצ' דביר, תל־אביב, תשכ"ט, עמ' 168—163.
8. Grünbaum József, A föld, egy szentföldi társaskirándulás naplója, Balázsfalva, 1910.
9. "ספר מסעי בני ישראל" אויספיהרליכע בעשרייבונג וכו' מאת גרשון שטערן, רבה של מארוש לודאש, שנת עת"ר, הוצ' פאקש.
10. "מספרות ישראל בהונגריה", מאת נפתלי בן מנחם, הוצ' תשבי, ירושלים, תשי"ח, עמ' 40—9.
11. שם החוברת: "שווא לכם משכימי קום". היא נתפרסמה לאחר מלחמת העולם הראשונה ונכתבה בוואשאר־האיי. היתה לה השפעה על שוללי הציונות בקרב החרדים.
12. זהבי,, "מהחתם סופר ועד הרצל", הוצ' הספריה הציונית תשכ"ו, עמ' 295. ד"ר רונאי אף פירסם שתי חוברות בהונגרית על בעיות העם היהודי, האחת בשנת 1875 והשניה בשנת 1897. בהקשר זה נציין כי מייסדי התנועה הציונית בוואשאר־האיי היו: קאלמאן וולסטר Kálmán Wolster, ד"ר יעקב ציטרון Dr. Citrom Jakab, ד"ר ראובן בראטאר Dr. Bretter Rudolf, ישראל פרידלר Friedler Izidor, קארול מורגנשטרן Morgenstern Károly וד"ר יוסף אנגלברג.
13. "אוי־קאלאט" מה־29.1.1922, גליון מס' 22, עמ' 4.
14. שם, מה־29.8.1922, גליון מס' 190, עמ' 6.

15. שם, שם.
16. "אוי־קאלאט" מה־27.3.1923 עמ' 2. יהודי ואשאר־האיי אספו 100.000 לא"י (רומניות) לטובת קהילת קלויזנבורג.
17. שם, מה־16.5.1923, גליון מס' 71, עמ' 4.
18. שם, כן מוזכר הדבר בפנקס הקהילה מהשנה הנ"ל, המצוי עדיין במשרדי הקהילה.
19. "אוי־קור", מה־27.11.1925, גליון מס' 11, עמ' 7־6. בגליון זה מובאת סקירה רחבה על הוועידה השישית.
20. "תולדות עם ישראל בעת החדשה", מאת ש. אטינגר, עמ' 476 ועמ' 232, 234; ד"ר קירשנבוים, "תולדות עם ישראל בדורנו" עמ' 215—210.
21. "אוי־קור", שנה שביעית, גליון מס' 11 משנת 1925.
22. שם, שם, עמ' 6. שמה המלא של הקבוצה ששאפה להתבולל בתרבות הרומנית הוא Uniunea Evreilor Romanii לאמור "התאחדות יהודים רומנים". זו היתה קבוצה קטנה ביותר ובלא כל השפעה ממשית.
23. הכוונה לשני ועדי־פועל. בכל ועידה מוועידות התנועה הציונית היו בוחרים בשני ועדים, אחד מצומצם והשני מורחב שנקראו: Nagy Intéző bizottság, Kis Intéző bizottság.
24. ההבדל בין שני הוועדים היה, שהוועד המצומצם פעל בין ועידה לוועידה וביצע את החלטותיה, ואילו הוועד המורחב התכנס רק לעיתים רחוקות. חברי הוועד־הפועל המצומצם היו ראשי מדורים כגון: תרבות, חינוך, כספים, אירגון וכו'.
25. "אוי־קור", מה־27.11.1925, גליון מס' 11, עמ' 6־5. החלטות הוועידה מעידות על בעיותיה של יהדות טראנסילבניה באותם ימים. בראש דאגותיה של התנועה הציונית היו: המאבק נגד ההתבוללות, הגנה מפני נסיונות הפגיעה באוטונומיה היהודית, שהושגה לאחר עמל רב, הגנה על הרכוש היהודי נגד פורעים ובוזזים, בעיית האנטישמיות, המלחמה ברעב, הגברת הפעילות הציונית, תמיכה בקרנות לאומיות וכו'.
26. ראה את מאמרו של פרופ' טאוב בעיתון "אוי־קור" מה־4.12.1925, גליון מס' 8, עמ' 6.
27. שם, שם, עמ' 18.
28. "אוי־קור", מה־4.12.1925, גליון 8, עמ' 20.
29. דו"ח התנועה הציונית בטראנסילבניה, "אוי־קור" מה־31.5.1928, גליון מס' 29—26, עמ' 20—10 ועמ' 31. בדו"ח מובאים נתונים סטאטיסטיים, דוחו"ת על הסניפים, הכנסות לקרנות הלאומיות, מצב החינוך הציוני וכו'.
30. שם, שם, עמ' 7.
31. שם, שם, חלק ד' של הדו"ח בפרק שלישי.
32. שם, שם, עמ' 31. שמות הפעילים היו: קאלמאן וולסטאר, ד"ר משה קראוס, ד"ר אמיל ארדאיי, שמעון הירש, מרדכי שמעון, הגב' ד"ר ברגר ואחרים.
33. "אוי־קאלאט" משנת 1923, גליון מס' 32 עמ' 8. פרט לתרומות למען הקרן־הקיימת נאספו כספים לקניית נחלאות של "השומרים" מטראנסילבניה בארץ־ישראל.
34. שם, שם. עמ' 22. בגליון זה מצוי פירוט ההתחייבויות של רוב המרכזים היהודיים הציוניים בטראנסילבניה. כן ראה בגליון זה עמ' 34.
35. "אוי־קור" מה־6.11.1925, עמ' 6.
36. שם, מה־13.11.1925, עמ' 9.
37. שם, שם, שם.

38. דו"ח התנועה לקראת הוועידה השמינית מיום ה־5.6.1928—3 על הפעילות הציונית בין הוועידה השביעית לבין הוועידה השמינית ב־"אוי־קור" מה־31.5.1928, גליון מס' 29—26, עמ' 12.
39. שם, שם.
40. דו"ח הוועד־הפועל המצומצם של התנועה הציונית בטראנסילבניה מה־5.6.1928—3 על הפעילות הציונית שבין הוועידה הציונית השביעית לבין הוועידה הציונית השמינית ב־"אוי־קור" מה־21.6.1928.
41. שם, שם. ראה את הדו"ח ההשוואתי של הכנסות התנועה לשנת 1926 ולשנת 1927, שפורסם במסגרת הדו"ח המוזכר לעיל, חלק ב'. "אוי־קור" מה־31.5.1928 עמ' 34. מספר האוכלוסים היהודים בוואשאר־האיי המובא בדו"ח הוא בבחינת השערה בלבד, אך לא תוצאה של מיפקד אוכלוסיה.
42. שם, שם, עמ' 36.
43. שם, שם, עמ' 8. הקבוצה שנשאה על כתפיה את עול התנועה בוואשאר־האיי באותן שנים וחבריה אף נבחרו כצירי התנועה המקומית לוועידה הציונית השביעית, שהתקיימה בטאמאסבורג ב־9.11.1926—7, היתה מורכבת מ־: קאלמאן וולסטאר, זאב (וילהלם) דויטש, ד"ר דוד אנגלברג, ד"ר משה קראוס, ד"ר אמיל ארדאיי, שמעון הירש, דוד טיהאנ'י ומארטון שמעון.
44. "אוי־קור" מה־27.6.1931, עמ' 6. שם מובאים שמות כל אלה שהחזיקו בביתם קופסאות של הקרן־הקיימת.
45. שם, מה־1.12.1931, גליון מס' 48 עמ' 1, סעיף 8, הודעת מרכז התנועה הציונית לצירי הוועידה.
46. שם, שם.
47. שם, שם, מה־4.5.1931, גליון מס' 16, עמ' 1. בגליון זה נתפרסמו שני מאמרים ראשיים בשבחה של יהדות העיר.
48. שם, שם. Rotbart Jakab, "Marosvásárhely zsidóságához"
49. היה מבין מנהיגי התנועה הציונית בטראנסילבניה. ראה אצל י. צבי זהבי "מההחתם סופר ועד הרצל", עמ' 332.
50. "אוי־קור" מה־4.5.1931., גליון מס' 16, שנה שתים עשרה, עמ' 1.
51. שם, שם.
52. שם, שם. שם המאמר "אנו בוטחים בכם" Bizunk bennetek. כן עיין בספר "מהתבול־לות לציונות" לד"ר צבי זהבי, עמודים : 289, 292, 294, 297, 338, 368, 375.
53. "אוי־קור" מינואר 1932, גליון מס' 2, עמ' 1.
54. שם, שם.
55. שם, שם. עיין גם ב"אוי־קאלאט" ינואר 1932 גליון מס' 6, עמ' 8, 16.
56. "אוי־קור", ינואר 1932, גליון מס' 1, עמ' 8—3.
57. שם, שם, עמ' 4. הסתירה לכאורה בדו"ח, המספר במקום אחד על 198 סניפים שבהם נאספו כספים, לבין 29 סניפים המוזכרים על־ידי דוד טיהאנ'י איננה סתירה. יש להבדיל בין סניפים שהיו רק לאיסוף כספים, ואלה היו גם במקומות המרוחקים ביותר, שבהם היתה אוכלוסיה יהודית קטנה, בלא נוער או מנהיגות ציונית, לבין מרכזי אוכלוסיה שבהם היו סניפים פעילים וערים. אליהם התכוון דוד טיהאנ'י.
58. שם, שם.
59. שם, שם.
60. "אוי־קור", שנה שלוש עשרה, ינואר 1932, גליון מס' 1, עמ' 2. ההכרזה על הקמת תנועה חדשה, סוציאליסטית באופייה, העידה על הכיוון החדש של התנועה הציונית.

בכך נוסדה למעשה תנועת השומר־הצעיר בוואשאר־האיי. התנועה שנשאה את השם "דור חדש" לא היכתה שורשים והתמזגה עם השומר־הצעיר.

61. עיין בדו"ח ההכנסות לקרנות הלאומיות בטראנסילבניה לשנת 1930/31, בעיתון "אוי־קור" מה־19.12.1931.
62. שם, שם.
63. תנועת אביבה־באריסיה ראתה את עצמה חלק ממפלגת פועלי ארץ־ישראל שנוסדה בתקופה זו בארץ.
64. "אוי־קור" מה־13.6.1931. שם מצוי תיאור הבחירות בטראנסילבניה לקראת הקונגרס הציוני ה־17 שנתקיים בבאזל ב־29.6.19391. השתתפו בסניפים הציוניים בטראנסילבניה חמש מפלגות והן: אביבה־באריסיה, המזרחי, הרוויזיוניסטים, הציונים הכלליים, ותנועת ארץ ישראל העובדת (השומר־הצעיר). מספר המשתתפים בבחירות אלה לא עלה על 2000 מצביעים, אולם באלה יש לראות את השכבה הפעילה ולא את כלל החברים.
65. שם, שם.
66. "אוי־קור", שנה שלוש עשרה, מה־3.1.1932, גליון מס' 2, עמ' 1. מבין יהודי ואשאר־האיי צורפו הפעילים הבאים שלא הוגדרו עדיין כציונים: משה דארוואש, ד"ר אליהו זענענזיעב וברוך זענענזיעב.
67. שם, גליון מס' 5 מה־23.1.1932, עמ' 7. תנועת ויצ"ו העולמית נוסדה ב־1920, אך בטראנסילבניה קמה רק בשנת 1927. הפעילות המקומיות בוויצ"ו היו: הגב' ד"ר ברגר, נשיאת הסניף, הגב' אוסלנדר, הגב' היים, הגב' שמעון והגב' סידוניה בוטשטיין.
68. שם שנה שלוש עשרה, 3.1.1932, גליון מס' 2, עמ' 1.
69. שם, 5.3.1932, גליון מס' 10 עמ' 4, וכן גליון מס' 7 מה־13.2.1932, עמ' 4.
70. שם, 30.1.1932, גליון מס' 5, עמ' 7.
71. שם, 28.5,1932, גליון מס' 19, עמ' 4.
72. שם, 16.2.1933, גליון מס' 3, עמ' 7.
73. שם, 16.12.1933, גליון מס' 29.
74. שם, 22.7,1933, גליון מס' 23
75. שם, שם.
76. שם, 10.5.1933, גליון מס' 16, עמ' 1, מתוארת התנפלות כזו. המשטרה התערבה רק לאחר שבני הנוער היהודיים הפליאו מכותיהם במתנפלים. החל בשנה זו, שנת עליית הנאצים, שימש בית־הספר הגרמני הלוטראני מרכז לשנאת ישראל. אותם שוואבים־סאקסים צעירים נעשו בשנת 1944 ראשי משתפי הפעולה עם הגרמנים הנאצים שכבשו את העיר, וראשי הפועלים יחד עם עמיתיהם ההונגריים הפאשיסטים לכליאת היהודים בגיטו.
77. שם, 10.6.1933, גליון מס' 21, עמ' 6. תיאור מפורט על הוועידה השתים עשרה. פרטים אירגוניים פורסמו בגליונות ה־19 וה־20 של העיתון.
78. שם, שם, עמ' 1. ראה גם את דבר המערכת.
79. שם, 18.11.1933, גליון מס' 8, שנה חמש עשרה, וכן גליון מס' 18 מה־27.1.1934, עמ' 6.
80. שם, 16.12.1933, גליון מס' 12) עמ' 6, וגליון מס' 24 מה־9.3.1934, עמ' 4.
81. שם, 21.4.1934, גליון מס' 30, עמ' 5.
82. שם, שם.

83. שם, 8.11.1933. פירוט מלא מכל ההכנסות לשנת תרצ"ג בטראנסילבניה. מסתבר שלמרות המשבר הכלכלי והירידה בהכנסתם של יהודי טראנסילבניה לא ירדו ההכנסות לקרנות אלא אף עלו.
84. שם, הדו"ח שהזכרנו לעיל.
85. שם, שם.
86. שם, 26.5.1934, גליון מס' 20.
87. שם, 26.5.1933, גליון מס' 19. "ברית טרומפלדור" קמה רק בשנת 1933, אם כי אוהדי ז'בוטינסקי היו קיימים בטראנסילבניה מאז שנת 1925.
88. שם, 26.5.1934, גליון מס' 20. מבין נציגי ואשאר־האיי בוועידה השלוש עשרה נבחרו לוועד־הפועל המורחב השמות הבאים: ד"ר משה ברנר, ד"ר מרדכי לוי, ד"ר אמיל ארדאיי, יוסף פריטש, הגב' רחל קאהן, דוד טיהאנ'י, עו"ד יחיאל האמלאט, ד"ר יוסף רוטמאן, הגב' פליישמן, זיגמונד ראבאס ואשר איז'אק.
89. שם, 23.4.1935, גליון מס' 33—32, עמ' 6. שם המאמר: "Amire a Héber Egye-tem jubileuma tanit".
90. שם, 15.6.1935, גליון מס' 41, שנה 16, עמ' 1.
91. שם, שם. לשם דיוק צריך להדגיש שהעולים הראשונים מוואשאר־האיי שהגיעו כחלוצים, עלו בשנת 1920, יחד עם אנשי העליה השלישית. אחד מהם, צבי דיאמנט־יהלומי, היה חבר בגדוד העבודה, אולם מאז ועד לתקופה הנדונה לא היתה עליה משמעותית מעיר זו.
92. שם, 4.5.1935, גליון מס' 34, עמ' 1.
93. הבחירות לקונגרס הציוני היו מלוּוֹת במאבקים פוליטיים, בזיופים ובהשמצות הדדיות. הבחירות בקלויזנבורג ובדאז' נפסלו על־ידי ועדת הבחירות המרכזית, ואילו בוואשאר־האיי ערערו המפלגות על סדרי הבחירות. מספר המצביעים הגדול ביותר בקרב ציוני טראנסילבניה היה בוואשאר־האיי.
94. שם, גליונות מספר: 41, 40, 39, 38 משנת 1935. המפלגות שהשתתפו בשנת 1933 בבחירות בעיר זו היו: רשימת ארץ־ישראל העובדת, רשימת "המזרחי", "ברית טרומפלדור".
95. שם, שם, גליון מס' 41, עמ' 2.
96. שם, מכתבו של ד"ר משה ברנר מיולי 1935. האמת היא שאנשי השומר־הצעיר זכו בנצחונם בשל סיועם של הורי החברים שקראו לעצמם "ידידי השומר".
97. שם, גליון מס' 15 (שהוא גליון־היובל ה־15 לקיומה של קרן־היסוד בטראנסילבניה) משנת 1936.
98. שם, 27.7.1935, גליון מס' 46, עמ' 4.
99. שם, 27.6.1936, גליון מס' 34, עמ' 2.
100. שם, 29.6.1935, גליון מס' 42. בוועידה זו השתתפו נציגים מ־72 עיירות וערים בטראנסילבניה מ־91 סעיפי ההחלטות של ועידה זו ניתן להקיש לא רק על בעיות השעה אלא גם על הלך־המחשבה הייחודי של ציוני טראנסילבניה באותה עת.
101. שם, 5.12.1936, גליון מס' 4. תיאור הוויכוח עם מושלה הצבאי של קלויזנבורג הופיע בצורה מאופקת ביותר משום חשש מהצנזורה הרומנית. אולם המושל איים במאסרים והאשים את נציגי הציונות בנטיה להונגרים.
102. שם, גליון מס' 28, המוקדש כולו לוועידה ה־15 של ציוני טראנסילבניה.
103. שם, גליון מס' 28, מובאים שמות הצירים. מוואשאר־האיי השתתפו: דוד טיהאנ'י, ד"ר משה ברנר, משה דאוואש, ד"ר דוד אנגלברג, ד"ר אמיל ארדאיי, הגב' פליישמן, יקותיאל משולם גרובר, הגב' רחל (רוז) קאהן, ד"ר אנדור קארטאס,

ד"ר מרדכי לוי, זיגמונד ראבאס, אליהו (לאיוש) האלמוש, י. פרנקוביץ, יחיאל האמלאט, זיגמונד וייס, אינג' יונה שווארץ, אינג' אפרים גרינוואלד וברוך דויטש.

104. שם, 28.9.1936, גליון מס' 2. הוועידה המיוחדת לענין מפעל הבצרון והבטחון התקיימה ב־25.10.1936 בהשתתפותו של יוסף שפרינצק ושל מנהיג הציונים הכלליים ד"ר סולובייצ'יק.
105. שם, גליון מס' 28 בדו"ח התנועה.
106. שם, 31.10.1936, גליון מס' 6.
107. שם, 13.3.1937, גליון מס' 23, עמ' 8.
108. שם, 10.6.1937, גליון מס' 36, עמ' 6.
109. שם, 183.1939, גליון מס' 22, עמ' 7.
110. שם, 8.7.1939, גליון מס' 37, עמ' 9.
111. שם, שם.
112. שם, 12.2.1940, גליון מס' 3.
113. על־פי עדותו של ד"ר אלכסנדר רוזנפלד, שהיה בין פעילי התנועה הציונית בטראנסילבניה, עורך עיתונה ולימים יו"ר התאחדות עולי הונגריה בארץ.
114. מאמרה של פרופ' ליביה ביטון, בספר הזכרון ליהודי קלויזנבורג, ניו־יורק, תש"ל, עמ' 278. The Zionist movement in Transylvania וכן בקיצור עבודת הדוקטוראט שלה: Zionism in Hungary, The first twenty five years, Herzl year book, volume VII, New-York, 1971, p 305.
115. פרק מפורט על תולדות הגדודים הציוניים בהונגריה נמצא אצל ד"ר צבי זהבי, "מהתבוללות לציונות", הוצ' הספריה הציונית, ירושלים, תשל"ג, עמ' 307. אולם, מפליא הדבר שהמסמכים שהיו לנגד עיניו של המחבר לא רמזו לו, לפחות, על קיומה של פלוגה להגנה עצמית בוואשאר־האיי. כן מתמיה שד"ר זהבי לא הזכיר בספרו את איזור מוצאם וחינוכם של משה נהרי־שוורץ ושל ד"ר יוסף אנגלברג, ממפקדי הגדודים הציונים בהונגריה. שניהם התחנכו בוואשאר־האיי וינקו בעיר זו את חינוכם הציוני־הלאומי.
116. תיאור נרחב על הוועידה הראשונה נמצא ב"אוי־קור" מה־27.4.1925. תיאורים נרחבים ודיווחים הובאו גם ביתר העיתונים הציוניים וגם בעיתונות הלא־יהודית. אגב, לא היה זה הכנס היחיד של תנועה זו בוואשאר־האיי. במשך השנים נערכו בה מפגשי חברים ומדריכים, התייעצויות רעיוניות וכו'. חלק מחברי התנועה בוואשאר־האיי נעשו לימים אישים מרכזיים של התנועה הציונית בטראנסילבניה.
117. "אוי־קאלאט", 15.5.1923, א' סיון תרפ"ג, גליון מס' 70.
118. לפי עדויותיהם של בצלאל רוזנפלד ממנהיגי תנועת "השומר" שבוואשאר־האיי וד"ר אלכסנדר פרידלר, אף הוא ממנהיגיה של תנועה זו.
119. זהבי, "מהתבוללות לציונות", עמ' 338.
120. על־פי עדויותיהם של שלמה יצחקי מקיבוץ עברון וממייסדי תנועת השומר־הצעיר בוואשאר־האיי, שלמה אביבי, יחזקאל בר־זאב מקיבוץ שמיר ויוסף גליק מראשוני החברים בהשומר־הצעיר בוואשאר־האיי.
121. ראה סקירתו של יוסף תדהר־הייסיקוביטש, ממנהיגי תנועה זו, ב„אוי־קור" מה־5.8.1933.
122. שם, שם. וכן לפי עדויותיהם של שלמה יצחקי, שלמה אביבי, אהרון פרץ, יחזקאל בר־זאב ויוסף גליק. עיין גם בספר "השומר־ הצעיר" על השומר־הצעיר לאחר השואה, מפי גדליהו יעקובי.

123. "אוי־קור", 22.3.1934, וכן בדיווח על תוצאות הבחירות המוקדמות לקראת הקונגרס הציוני ה־18 בפראג, הדו"ח הופיע ב"אוי־קור" מה־6.6.1933.
124. על־פי עדויותיהם של בצלאל רוזנפלד ומאיר וייס ממנהיגי התנועה בוואשאר־האיי.
125. על־פי עדותם של שלמה יצחקי וא. קובאטש.
126. "אוי־קאלאט", 15.3.1922, גליון מס' 59, עמ' 4.
127. שם, 10.5.1922, גליון מס' 101, עמ' 5.
128. עיין ב"אנציקלופדיה של הציונות הדתית", בעריכת יצחק רפאל וגאולה בת־יהודה, הוצ' מוסד הרב קוק, תשל"ב, ירושלים, כרך ד', עמ' 238—243.
129. על־פי עדויותיהם של גבריאל זינגר וגדליהו אברהמי, ממייסדי "ברית צעירי מזרחי" בוואשאר־האיי.
130. על־פי עדויותיהם של גדליהו אברהמי, שרה רובל־נחמני והעיתונאי דוד גלעדי.
131. אחדים ממנהיגי הקהילה האורתודוכסית, כגון הרב מנחם סופר ואפרים פרידמן, שינו את יחסם לציונות הדתית החל בשנת 1942, ובעיקר החל בשנת 1943, כשהגיעו הידיעות על קורות יהודי פולין. אולם גם אז נעשו הדברים בחדרי־חדרים משום חשש לתגובת חסידי סאטמאר הקנאיים.
132. "אוי־קור", 5.8.1933, עמ' 5. דיווחו של דוד (קליין) גלעדי על חוות ההכשרה המקומית לקראת הועידה ה־14 של ציוני טראנסילבניה, במדג'יאש־פאלבה (היום היא חלק מהעיר עצמה).
133. על־פי עדויותיהם של מאיר נחמני ושרה רובל־נחמני, ממייסדי חוות ההכשרה.
134. "אוי־קור", 27.5.1933, גליון מס' 19,עמ' 6.
135. על־פי עדויותיהם של יעקב לינצר ופנחס וייס־לבני, ממנהיגי בית"ר המקומיים. המסמכים שנותרו על תקופת פעילותה של תנועת בית"ר הוחרמו על־ידי השלטונות ההונגריים עוד בראשית מלחמת העולם השניה. אולם גם בעת פעילותה הגלוייה של בית"ר בעיר, בין שתי מלחמות העולם, נערכו הפרוטוקולים והמסמכים האחרים בדרך קונספירטיבית.
136. "האמת" "Hoemesz" בטאונה של האורתודוכסיה בטראנסילבניה, 27.9.1935, שנה ג', גליון מס' 40—39, עמ' 3.
137. על־פי עדויותיהם של ר' ישראל כהן והרב שלמה ברנשטיין.

הערות לפרק שישי

1. A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig, Dr. Venetzianer L. Budapest, 1922, p. 453—466.
ספר זה מבקש להוכיח את ותקם של יהודי הונגריה בארץ ההונגרים ולשכנע את מנהיגי המדינה כי יהודי הונגריה הם בעלי זכויות רבות בתחום המשפט, החברה והכלכלה. מחברו, שהיה רב רפורמי (ניאולוגי) בקהילת בודפשט, דגל בהתבוללות בקרב העם ההונגרי. הספר נכתב במקביל לעבודתו של החוקר ההונגרי אלאיוש קובאטש שהיה ידוע בשנאתו ליהודים. זוהי התקופה שבה נוסחו לראשונה בעת החדשה החוקים האנטי־יהודיים בהונגריה, והוטלו ההגבלות על לימוד של יהודים בבתי־ספר להשכלה גבוהה ועל פעילותם בתחומי כלכלה שונים. הטבלה הסטאטיסטית המובאת כאן, מתארת את הרכבה הדמוגראפי של האוכלוסיה היהודית והכללית בטראנסילבניה על יסוד של ארבעה מיפקדי אוכלוסיה בשנים 1869, 1880, 1890 ו־1900 במחוזות המינהליים של טראנסילבניה לפני מלחמת העולם הראשונה. ולא כפי שהיתה לפני סיפוחה לרומניה. הסיבה היא שבכוונתנו להביא בטבלאות הבאות

נתונים מספריים על יהדות טראנסילבניה, שהובלה לכבשני אושביץ על־ידי הפאשיסטים ההונגריים או היתה נתונה לשלטון הפאשיסטים הרומניים בתקופת מלחמת העולם השניה, לרבות נתונים מיוחדים על האוכלוסיה היהודית בוואשאר־האיי. בדיקת הנתונים הסטאטיסטיים מוכיחה, כי היהדות בטראנסילבניה כמעט הכפילה את עצמה במשך כ־30 שנה, משנת 1869 ועד שנת 1900, מ־99.705 נפשות בשנות ה־70 של המאה ה־19 ל־189.715 בראשית המאה ה־20.

2. לגבי שנים אלה אין בידנו מספרים בדוקים על האוכלוסיה היהודית במחוז אלא השערות בלבד. בכל הונגריה היו אז, על־פי נתונים רשמיים, 12.000 משפחות יהודיות אולם המיפקד שנערך לא הקיף משום מה את האוכלוסיה בטראנסילבניה. סטאטיסטיקאים אומדים את מספר האוכלוסיה היהודית בשנת 1787, בה נערך בהונגריה כולה מיפקד אוכלוסין, בפקודתו של הקיסר יוסף ה־2, ב־83.000 נפש, ואילו בטראנסילבניה נאמד מספרם הרשמי ב־2000. ברם, הסטאטיסקאי ההונגרי האנטישמי קובאטש אלאיוש, שהיה איש מדע דייקן, כופל את מספר היהודים בטראנסילבניה פי שלושה. לדעתו היו אז בטראנסילבניה בין 6000 ל־7000 נפש. כיוון שנתוניו לגבי השנים המאוחרות מדוייקות, אין סיבה להסתייג ממספריו לגבי התקופה הקודמת.

3. László Ernő, Hungarian Jewry Settlement and Demography 1735—1738 to 1910 (R.L. Braham. Hung. Jewish Study, Vol I) New-York 1966, pp 109, vol II, 140—141, 164—167, 169—173.

4. אם כי הנתונים הסטאטיסטיים פורסמו בשנת 1862 הרי הם מתייחסים לשנים קודמות. עיין ב־Ben-Chananja, 3.1.1862.

5. עיין ב־Székely Szó, עיתונה של העיר ואשאר־האיי בתקופה ההונגרית, מ־2.4.1944. הנתונים הובאו שם תוך כדי הסתה אנטישמית בעת חיסול יהדות העיר.

6. המספר הזה הוא בבחינת אומדן ממוצע בין המספר הקודם לבין מספר האוכלוסיה היהודית בשנת 1862 לגבי העיר ואשאר־האיי, על־פי מקורות יהודיים פנימיים. באשר לנתונים הסטאטיסטיים משנת 1862 עיין בעיתון היהודי בהונגריה "בן־חנניה" (בגרמנית) מס' 26—24, שנה 7, 1867, וכן בכרך 10 (משנת 1867) עמ' 30—17. זהו חלק מהדו"ח שהוכן על־ידי נציגי הקהילות היהודיות בטראנסילבניה לקראת הקונגרס של יהודי הונגריה שהתקיים בשנת 1868. מספרים בדוקים ממיפקדי האוכלוסיה שנערכו בהונגריה בשנים 1850, 1840, 1825, 1805 ו־1787 חסרים.

7. לגבי נתונים סטאטיסטיים על האוכלוסיה היהודית מהשנים 1910, 1900, 1880 ו־1869 ראה בספרו של ד"ר לאיוש ונציאנר, "תולדות היהודים בהונגריה מימי כיבושה על־ידי המדיארים ועד פרוץ מלחמת העולם ה־1", (בהונגרית) בודפשט, 1922, עמ' 460.

8. שם, שם. אותם נתונים מובאים אצל אלאיוש קובאטש. ראה לעיל, הערה מס' 2.

9. שם, שם.

10. שם, שם.

11. שם, שם.

12. בין השנים 1920—1910 לא נערכו מיפקדי אוכלוסיה בגלל מלחמת העולם הראשונה, וכן משום חילופי השלטון בטראנסילבניה בין ההונגרים לבין הרומנים וההתארגנויות המינהליות בעקבות הסיפוח. לגבי מספר היהודים במחוז מארוש־טורדה וואשאר־האיי, כמו לגבי טראנסילבניה כולה, לשנים 1920, 1930, 1941 ו־1947 עיין בפירסומי הקונגרס היהודי העולמי, הסקציה הרומנית, לשנים 1920, 1930, ו־1941. לגבי נתוני המיפקד משנת 1947 המופיעים בפרסום הנ"ל, קיימים ספקות בגלל חוסר יציבותו של הציבור היהודי באותן שנים, שנדד ממקום למקום בלי כל הודעה לשלטונות

או למוסדות הקהילה. כן קיימים ספקות לגבי מספר היהודים בשנת 1941. בתקופה זו חיו היהודים בטראנסילבניה הצפונית תחת שלטון הונגרי והמספרים המובאים על־ידי הרומנים, או בשמם, הם מגמתיים, כיוון שרצו להוכיח שמספר הרומנים באיזור גדול ממספר ההונגרים. המספרים לגבי שנת 1925 מבוססים על מיפקד פנימי של שתי הקהילות בעיר ואשאר־האיי ונתבססו על מספר משלמי מס־הקהילה. המיפקד לא כלל את כל היהודים, כיוון שחסרי האמצעים שביניהם שוחררו מחובת תשלום המסים לקהילות. עיין Magyar Zsidó Lexikon, szerkesztette Ujvári Péter, p 577 בפרסומי הלשכה המרכזית של התנועה הציונית בטראנסילבניה על מספר שוקלי השקל הציוני בעיר זו בשנת 1924, מדובר רק ב־4000 נפש, זהו הפרש של 263 נפשות, לעומת המספר המופיע בלקסיקון היהודי. ראה ב־ M. Zs. L. 577 p, וכן ב־"אוי־קור" משנת 1925, גליון מס' 51 Uj-Kor.

13. Memento Statistic, הוצאת הלשכה לסטאטיסטיקה של הקונגרס היהודי העולמי, הסקציה הרומנית לשנים 1947, 1941, 1930, עמ' 173.

14. שם, שם.

15. המספר 17,500 לגבי האוכלוסיה היהודית במחוז מארוש שהיו בגיטאות ואשאר־האיי, מבוסס על דיווחו של איש הגיסטאפו ואסנמייאר אל ריטר (ואסנמאייר היה בשנת 1944 הממונה בבודפשט על מכונת הגירוש וההשמדה) מיד לאחר הגירוש ממחוז מארוש לאושביץ. לפי Memento Statistic היה מספר יהודי מחוז מארוש בשנת 1941 רק 10,426 נפשות. המספר של 17,500 יהודים בגיטאות העיר בעת השואה, כולל גם את יהודי הסביבה שישבו בסמוך לגבול הרומני־ההונגרי ולא השתייכו לפני כן למחוז מארוש. מכאן, כנראה, התנודה הגדולה בין שני המספרים במשך שלוש שנים. יהודי הכפרים נעשו עם סיפוחה של צפון־טראנסילבניה להונגריה, לתושבי "איזור הגבולות", ולכן ראו בהם יסוד לא מהימן וגורשו מכפריהם לוואשאר־האיי, מיד לאחר סיפוח טראנסילבניה. ראה Randolph R. Braham, The Destruction of Hungarian Jewry, New-York, 1963, vol. II p 573 למעשה היו בעיר בשנת 1944, 8648 יהודים.

16. מספר היהודים משנת 1945 אינו ברור די צורכו, כיוון שמיד לאחר שהכוחות הרוסיים שחררו את העיר מידי ההונגרים, החלו לשוב ראשוני המשוחררים מפלוגות הכפייה. שיבתם של הניצולים נמשכה טיפין טיפין. וכן באו יהודים מדרום טראנסילבניה, מטראנסניסטריה ומבוקובינה. קרוב לוודאי כי המספר הכולל של היהודים בעיר ואשאר־האיי הגיע לכ־1000 נפשות.

17. Memento Statistic, הוצאת הקונגרס היהודי העולמי, הסקציה הרומנית לשנת 1947, עמ' 173.

18. בין השנים 1947—1946 היתה הגירה ניכרת — בחלקה ליגלית. עד שנת 1948 בוצעה ההגירה ברובה על־ידי ארגון "הבריחה". עשרות מבני העיר והסביבה עזבו את המקום מיד לאחר שובם ממחנות הריכוז ומפלוגות הכפייה, ואחרים החלו להימלט בשנת 1946. עם ההכרזה על הקמת המדינה יצאו מאות מבני העיר והסביבה לארץ־ישראל ורבים אחרים עלו ברשות ממשלת רומניה.

19. המספר של 85 נפשות מתייחס רק לילידי העיר, אולם בקהילה שהיתה עדיין קיימת באותה שנה, רשומים כ־400 יהודים. בחלקם הגדול הם מבני דרום־טראנסילבניה ומן החוזרים ממחנות הכפייה, שלא הספיקו עדיין לעזוב את גיא־ההריגה. בהקשר זה כדאי לציין שרבים מבני העיר שהתכחשו במשך זמן ממושך ליהדותם, שבו אליה לאחר מלחמת ששת הימים.

20. Kovács Alajos, A zsidóság térfoglalása Magyarországon, Budapest, 1922, p 69.

21. שם, שם. קובאטש בא להוכיח שיהודי המקום פרו ורבו באחוזים הרבה יותר גבוהים מהאוכלוסיה הלא־יהודית. מגמתו העיקרית היא להוכיח, שההגירה מפולין — קרי מגליציה — להונגריה נמשכה בזרם בלתי פוסק והיא שהכפילה ושילשה את האוכלוסיה היהודית.

22. שם, שם. מהנתונים המובאים על־ידי קובאטש אלאיוש מתברר, כי יהודי המחוז והעיר עסקו בכל המלאכות שהיו מקובלות בסופה של המאה הקודמת ובראשיתה של המאה העשרים, למעט עבודות הקשורות במכרות, כיוון שלא היו מכרות באיזור. אולם שילוב של שני עיסוקים שונים, כמו עבודה במכרות ו"עבודה במתכת" על־ידי קובאטש היתה מגמתית, ובאה להוכיח שיהודים לא היו מוכנים לעבודת כפיים שתבעה מאמצים פיסיים. היפוכו של דבר. הנתונים הסטאטיסטיים מראים כי האוכלוסיה היהודית באיזור זה היתה אוכלוסיה פרודוקטיבית, עסקה ברוב תחומי המלאכה ובתוכה אף נמצאו משרתים ומשרתות. ראוי להדגיש כי מספר היהודים ששירתו באותן שנים בצבא־הקבע ובמשטרה היה בלתי מבוטל. בעיר עצמה הגיע שיעורם של היהודים לכ־3%. אשר ל־8.9% "הבלתי ידועים", הכוונה היא, כנראה, ליושבי אוהלים ולומדי תורה מבוגרים, בני ישיבות צעירים וכיו"ב.

23. שם, שם, עמ' 71—70. אמנם, נתוניו הסטאטיסטיים של קובאטש הם אוטנטיים, אך מסקנותיו מגמתיות ואנטי־יהודיות, כפי שכבר הסברנו. הוא מתאמץ להוכיח כי למרות חלקם הזעיר של היהודים באוכלוסיה הכללית — 2% במחוז מארוש ו־8.1% בעיר עצמה — שלטו באורח בלעדי במסחר. הוא מתעלם מהעובדה שרוב היהודים התפרנסו מיגיע כפיהם, כמסתבר מהטבלה. אף־על־פי שנתוניו של קובאטש מבוסים על מיפקד האוכלוסיה משנת 1910, בתקופת הזוהר של הסובלנות כלפי היהודים במונרכיה האוסטרית־הונגרית, והם נראים אוטנטיים, הרי האחוז המובא אצלו לגבי חלקם של היהודים בקרב בעלי האחוזות הגדולות והבינוניות בעיר ואשאר־האיי (בינוניות — 6.0% ; עד לגודל של 50 "הולד" — 6.6% ; פחות מ־50 "הולד" — 2.8%) נראה מופרז ביותר. הנתונים בסעיף 5־4 בטבלה זו נראים משונים, שהרי העיסוק החקלאי היה בסביבה כפרית ולא בעיר עצמה, וככל שהיו בעלי משקים חקלאיים היו גרים לרוב בפרברי העיר. ההדגשה שלו שבין היהודים לא היו בעלי משקים קטנים או שכירי יום חקלאיים, לא באה אלא לעורר כלפיהם יחס שלילי. הנתונים לגבי המחוז מוכיחים, כי היהודים עסקו בין היתר גם בחקלאות. אגב, המושג Hold בהונגרית מקביל לגודל הממוצע של ה־Jugum Jugerum שהוא מ^2 5200. מטבלה זו מסתבר, כי כ־40% לערך של האוכלוסיה היהודית היו עמלי־כפיים שהתפרנסו מעבודה גופנית, ואילו אחרים עסקו במסחר ובשירותים.

24. שם, שם. עמ' 71—72. מגמתו של קובאטש היתה להבליט את חלקם של היהודים בתחומי הפקידות והמקצועות החופשיים, כדי להדגיש את מספרם הזעום בתחומי העבודה היצרנית. אך למעשה חיזק והבליט את מה שהיה ידוע מכבר, כי השכלתו וחריצותו של היהודי קידמוהו לתפקידי מינהל ייהודיים, שהיו מותנים בהשכלה ובאינטליגנציה. מטבלה מס' 7 מסתבר, כי בפקידות הקשורה בענפי מלאכה ותעשיה קלה היו יהודים בשיעור יותר גבוה מאשר בפקידות המסחרית. ככל שמתרחקים מהמרכז העירוני, כן גדל מספרם של הפקידים היהודיים בתחום המלאכה, כיוון שחסרים פקידים מקומיים בעלי יכולת ואחוז הפקידים היהודיים במסחר הוא מועט.

במרכז העירוני אין בדרך כלל משקים חקלאיים, פרט אולי משקים בודדים במקרים חריגים. ועל כן מצוייה הפקידות החקלאית היהודית בסביבה כפרית שמחוץ לעיר ואילו בתחבורה, שהיא ענפה יותר בעיר, גדול חלקם של הפקידים היהודיים.

25. טבלה זו היא משמעותית ביותר להבנת המיבנה החברתי והכלכלי של האוכלוסיה היהודית לא רק בוואשאר־האיי, אלא בטראנסילבניה כולה, בראשיתה של המאה העשרים. 2% מכלל המפרנסים היהודיים במארוש־טורדה הם בעלי השכלה אקדמית, וכן הדבר גם בעיר עצמה. ההבדל העצום באחוז העובדים בשירותי הקהילה במחוז, הכללית. האחוז הגדול של המשכילים היהודיים במחוז מרוכז במקצוע עריכת־דין, וכן הדבר גם בעיר עצמה. ההבדל העצום באחוז העובדים בשירותי הקהילה במחוז, לעומת אחוז העוסקים באותו מקצוע או תחום בעיר, הוא פי חמישה ויותר ומלמד על שירותי קהילה ירודים במחוז, לעומת שירותי קהילה מפותחים יותר בעיר. ההפרש הזה הוא פרי העובדה כי שירותי ה"חברה־קדישא" וכן המקוואות, בתי־הכנסת, התלמוד־תורה והישיבות, על עובדיהם, היו מרוכזים בעיר. זאת ועוד, השוואה בין שתי הטבלאות מראה, כי בעיר היו בעלי־מקצועות מוגדרים יותר מבחינת עיסוקם. שם, שם, עמ' 72—71.

26. Magyar Zsidó Lexikon, szerkesztette Ujvári, p 577. נתונים אלה לקוחים מהמיפקד הפנימי שנערך על־ידי שתי הקהילות והומצא על ידן למערכת הלקסיקון היהודי. אין מיפקד זה שלם, כיוון שהקיף משלמי מסים בלבד ולא את כלל האוכלוסיה היהודית. אף־על־פי־כן הוא מבליט יפה את השינויים שחלו במיבנה החברה היהודית ובכלכלתה במשך תקופה של כ־15 שנה בלבד. ההבדלים והשינויים הם כלהלן: א. ירידה באחוז העוסקים בחקלאות; ב. ירידה איטית בתחום העיסוק במלאכה — הבדל של כ־3%; ג. עליה בתחום העיסוק במסחר והתהוות שוני ברור בין המסחר הסיטוני לבין המסחר הקמעוני; ד. ירידה בעיסוק בהלוואות ובבנקאות; ה. היעלמות כמעט מוחלטת של משרתי בית יהודיים; ו. היעלמות של יהודים מקרב אנשי המשטרה והצבא (צבא־קבע); ז. צמיחת שכבה כלכלית חדשה של מתווכים וסוכני ביטוח; ח. ירידה משמעותית ביותר באחוז העוסקים בשירותי הקהילה, מ־24.3% ל־4.44%; ט. ירידה באחוז בעלי המקצועות החופשיים.

27. על־פי נתוני הלשכה לסטאטיסטיקה של הקונגרס היהודי העולמי, הסקציה הרומנית, עמ' 173—171.

28. שם, שם.

29. מספר יהודי העיר בשנה זו מבוסס על M.ZS.L. p 577 אולם לפי פרסומי העיתון הציוני "אוי־קור" משנת 1925 היו בה רק 4000 יהודים. ראה בנידון זה את הסטאטיסטיקה שפורסמה בעיתון הנ"ל לקראת הוועידה ה־8, בשנת 1928, של ציוני טראנסילבניה.

30. Memento Statistic, 173, הוצ' הקונגרס היהודי העולמי, הסקציה הרומנית. במיפקד הרומני משנת 1930 היו בטראנסילבניה 178.810 יהודים. לפי מיפקד זה היו במחוז מוראש 10.377 יהודים ובעיר ואשאר־האיי 5193 יהודים.

31. שם, שם.

32. שם, שם.

33. שם, שם.

הערות לפרק שביעי

1. "תולדות המאה העשרים", בעריכתם של ש. בלוך, י. קלאוזנר, כרך א' עמ' 339—338, הוצאת יזרעאל, תל־אביב.
2. ראה את מאמריהם של Dr. Munkácsi Ernő, Ararát évkönyve, 1939, Zsidó Magyar Almanach, p 17 וכן Dr. Ribári Géza, Magyar Zsidó Évkönyv, 1940. p 71.
3. מבוא מאת ד"ר ליויה רוטקירכן לספר "שנה לאין קץ" מאת משה זנבר־זנדברג, הוצאת סיון, 1964, ירושלים.
4. ד"ר י. צבי זהבי, "מהתבוללות לציונות", עמ' 392—388.
5. כדי להוכיח יד תקיפה החלו שלטונות הונגריה מיד לאחר שובם לטראנסילבניה הצפונית להוציא להורג רומנים ויהודים בהאשמה של ריגול. ההוצאות להורג אירעו בקלויזנבורג, בגרוס־ואדיין ובערים אחרות. ראה "ספר הזכרון ליהדות קלויזנבורג", בעריכת פרופ' כרמלי־ויינברגר, בסיוע קרן הזכרון לתרבות יהודית, ניו־יורק, תש"ל, עמ' קל"א.
6. Karsai Elek és Beneschofszki Ilona, Fegyvertelenül az aknamezőkön, Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon, A Magyar Izraeliták országos képviselete kiadása, B-pest, 1962, Vol I-II.
7. עיין בשנתון O.M.ZS.A לשנת תש"ד, 5704, בהוצאת "האירגון לייעוץ ולסיוע הארצי של יהודי הונגריה בעריכתם של Dr. Csergő Húgó, Dr. Kohn Zoltán és Dr. Polgár György שם שם מצוייה רשימה מלאה של חברי נשיאות ה־O.M.ZS.A משנת 1943, בהונגריה כולה, וכן רשימת המוסדות שפעלו באותן שנים למען יהדות הונגריה.
8. שם, שם, עמ' 204. מאמרם של Dr. Pásztor József, Dr. Káhán Niszon és Dr. Munkácsi Ernő. הרחקת היהודים בהונגריה מחיי הכלכלה נתאפשרה על סמך החוק האנטי־יהודי משנת 1939, סעיף 17, תת־סעיף 4.
9. שם שם.
10. לעיל פרק ג' (הקהילה הקונסרבטיבית), בסקירה על החינוך היהודי. בבית־הספר הזה היו מאות ילדים יהודים.
11. מרכז אגודת "מכבי" בעיר היה במגרש ריק ברח' קושוט לאיוש. מספר הצעירים שהתאמנו במסגרת "מכבי" הגיע לעשרות, ואולי למעלה מזה.
12. Karsai Elek és Beneschofszki Ilona, Fegyvertelenül az aknamezőkön, Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon, A Magyar Izraeliták országos képviselete kiadása, B-pest, 1962, vol. II, p. 7
13. ראה אצל קארשאי אלאק, "בלא נשק עמדו בשדות המוקשים", מסמכים על קורות שירות העבודה בהונגריה (בהונגרית) כרך 1, עמ' 7.
14. Ibidem (u.o.) p 7, 1938 XIV t.c. A képviselőház megszavazza az első zsidótörvényjavaslatot máj. 21.
15. ב־18.5.1938 אושר הסעיף האנטי־יהודי מס' 14 על־ידי הפרלמנט ההונגרי, שם, עמ' 18.
16. שם, עמ' 21.
17. שם, עמ' 22, Közzétett a Budapesti Közlönyben 5070/1939 számu miniszteri rendelet a munkaszolgálatról.

18. שם, עמ' 23 Jun. 1-én jelent meg a Honvédségi Közlöny 23-ik számában a 25765 eln. I.A sz. körrendelet.
19. שם, עמ' 25, Megjelent a 32487 eln. 10-1939 sz. rendelet az 1916-os évfolyamuaknak való behívás.
20. שם, עמ' 93—90,
21. שם, 441/OM. Biz. I.B-1940 számu titkos rendelet a "Zsidók felhasználása munkára".
22. שם, כרך א, עמ' 19.
23. שם, כרך ב', עמ' 730.
24. שם, כרך ב', עמ' 739.
25. פרשה אחרת היא מספר הקרבנות שניספו בשדות אוקראינה או במקומות אחרים, כגון במכרה הנחושת בבור Bor או בפולין — בטרם התחילה השואה בהמוניה — על־ידי הגרמנים וההונגרים. אם לדון על־פי פרופ' בראהם (שהוא חניך ואשאר־האיי) שהיה בעצמו בפלוגת כפייה, הגיע מספר המומתים בפלוגות עבודות הכפייה ל־42.000, אך נראה — והנחתנו זו נשענת על מספרים שנבדקו — כי בראהם המעיט במספרם.
26. Karsai Elek stb., I kötet p 511, A Ma. kir. honvéd vezérkar főnöke rendeletéből.
27. שם, כרך א', עמ' 740.
28. שם, כרך ב', עמ' 740, Alapozott a 121389 eln. K.M.O.F.—1922 sz. rendeletére és a 121480 el. K.M.O.F, 1942 sz. rendeletére.
29. שם, שם.
30. שם, כרך ב', עמ' 741.
31. שם, שם.
32. שם, כרך א' עמ' 373, 372, 279, וכן כרך ב' עמ' 636, 632, 494, 493, 438, 410, 203. כן ראוי להשוות את האמור שם בעמודים כרך א' 373 וכרך ב' 637, 634, 23.
33. שם, כרך ב', עמ' 269—255.
34. שינוי במעמד החוקי של הנוער היהודי בשירות הטרום־צבאי, במעברו מהשירות כפי שהיה נהוג בהונגריה לגבי כלל הנוער, לשירות של עבודת כפייה — בא בעקבות התייעצות המטכ"ל ההונגרי מה־5.11.1940. חמש עשרה המחלקות של המטכ"ל ההונגרי נתבקשו לחוות דעה על מעמד הנוער היהודי וגילאי גיוס־החובה, כפי שהשתמע מהחוקים האנטי־יהודיים. ראה בנידון Karsai Elek, Fegyvertelenül stb. I-kötet, tartalomjegyzék utolsó oldalán, 112,117/eln. 15-1940 Honvéd törvény 2 paragrafusa "Leventekötelezettség"-ről.
35. Lásd a B-pesti jogi közlönyben, 1940 március 31-iki számban, 1200, 1210, 1220 jegyezvényekben.
36. שם, גליון מה־5.5.1944.
37. M.E.SZ.. 1240/1944.
38. ראה בנידון את עיתון הסקלרים בוואשאר־האיי Lásd a Székely Szót, 1944 április 6-iki számában.
39. שם, 14.4.1944, עמ' 2.
40. שם, עמ' 3.

41. שם, שם. העיתון הנ"ל ציטט מהפקודה הממשלתית. "פנגר" פירושו מטבע הונגרי.
42. שם, שם.
43. שם, שם. בהסתמך על הפקודה הממשלתית מס' 1944/8, 1600 M.e.
44. שם, שם.
45. לפי עדותה של הגב' אברהאמי, לשעבר שווארץ, מי שהיתה פקידה ראשית בעת השואה ב"מועצת היהודים" המקומית וכן לפי הפרוטוקולים הנמצאים בארכיון המפלגה הקומוניסטית בוואשאר־האיי.
46. לפי עדותו של ד"ר אלכסנדר פרידלר שנמסרה גם לארכיון "יד־ושם".
47. אזהרה כנ"ל נמסרה לאפרים פרידמן, מזכיר הקהילה האורתודוכסית, שמונה בסוף שנת 1943 מפקד קטע ברחוב מגוריו, מטעם ההג"א ההונגרי. שבוע לפני הגיטואיזציה הוזהר על־ידי שכנו, פקיד בכיר בעיריה, על הפורענות המתקרבת.
48. Székely Szó, 27.4.44, עמ' 3. העיתון מצוי בארכיון העיר.
49. שם, שם, 3.5.1944, עמ' 2. העיתון פירסם מדי יום ביומו מאמרים ארסיים ביותר נגד יהודי העיר.
50. שם, שם, 9.5.1944.
51. Randolph L. Braham, The destruction of Hung. Jewry, A Documentary account, vol, II, p 547.
52. Ibidem, p 558 (III/k, 213749-750) No. 5595
53. Ibidem, p 569 (III/k 213770) No. 5600
54. Karsai és Beneschofszki, Vádirat a nácizmus ellen, II kötet (524—525) No. 215/2, 1944, p 229.
55. Ibidem, Gépelt tisztázat Dr. Csákó József aláírásával Ol. Bm. alt. 1944-XVI orv. M.kb.-466.
56. Randolph L. Braham. vol II p, 588
57. R. L. Braham, The destruction of Hungarian Jewry, vol. II, p 593
58. המספר המובא על־ידי ואסנמאייר נראה מופרז במידה מסויימת, כיוון שבגיטו המרכזי והגדול היו 8,648 יהודים מבני המקום ועיירות הסביבה, שגרו בעיר מאז שנת 1942. גם אם נקבע כי מספר היהודים בגיטו השני הגיע ל־5000 נפש ובבית־החולים (שהיה בבית־הכנסת האורתודוכסי) היו כ־500 חולים וזקנים, גם אז נמוך המספר ממה שפרסמו הגרמנים.
59. תיאור הגיטו בוואשאר־האיי נמצא בספרו של ד"ר משה ברנר, מי שהיה יו"ר התנועה הציונית בעיר, "מכל העמים", הוצ' "מורשת" ו"ספרית הפועלים", תשל"ג 1973. הספר הופיע בהונגרית כבר בשנת 1945, מיד לאחר שובו של המחבר ממחנות הריכוז לעיר הולדתו ואשאר־האיי בשם "Oh, kiválasztott népem". המחבר גם מסר דין־וחשבון על חיי הגיטו לארכיון "יד־ושם".
60. השווה עם ההערה בסעיף 58 בפרק זה, וכן ראה מאמרו של פרופ' באלה וואגו ב־Hungarian Jewish Studies (Jews of Transylvania) Bela Vago, The Destruction of the Jews of Transylvania, vol. I, p 181—182.

61. Randolph L. Braham. The destruction of Hungarian Jewry, A Documentary account, vol II, p 259.

62. תיק מס׳ Y.V. 2624-6 II/48,50, עדותו של ד״ר משה ברנר. אולם, המספרים המובאים בספר מבוססים על זכרונו ועל שיחזור ה״אפל״ לאחר שנה, עם שובו ממחנות הריכוז. הוא הסתמך על מה שהיה זכור לו מהתבטאות הרב־סמל הגרמני שספר את יהודי הגיטו. הוא גם לא לקח בחשבון את אנשי שני הגיטאות האחרים בעיר ואת יהודי הכפרים והעיירות שנמצאו בגיטו ״בשוק הבהמות״, וכן את מאות הזקנים בבית־החולים שנקרא אף הוא גיטו. נוסף על כך אינו כולל את מספר הנפטרים בגיטו ואת מספר הנפטרים־המומתים בשדות אוקראינה בפלוגות כפייה.

63. רשימת המובלים למחנות הריכוז מוואשאר־האיי נמצאת במשרדי הקהילה המקומית הפועלת גם בימינו. רשימה זו היא שחזור שנעשה בידי עסקני הקהילה לאחר השואה. למחבר, שבדק את הרשימה נראה, כי היא לקוייה בפרטים רבים.

64. לפי עדותו של ד״ר אנדור קארטאס, מי שהיה סגן יו״ר התנועה הציונית בעיר זו במשך שנים ופעיל בחיי החברה היהודית.

65. תיאור על קורות יהודי העיר בגיטו ובמחנות הריכוז בספרו של ד״ר משה ברנר ״מכל העמים״.

66. תיק מס׳ Y.V. 2624-6, II/48.50 בארכיון ״יד־ושם״, עדותו של ד״ר אלכסנדר פרידלר.

67. ״הצופה״ מיום ששי, י׳ שבט תשכ״ח 9.2.1968, עמ׳ 4, וכן ב״אוי־קאלאט״, מוסף לשבת, 9.2.1968 עמ׳ 8׳

הערות לפרק שמיני

1. Zsidó népszövetség

2. הם היו מונחים שם גם בעת כתיבת ספר זה.

3. הכינוי ״איגוד העם היהודי״ Zsidó népszövetség, שבו נהגו להשתמש השלטונות המקומיים, מתאים יותר למונח ״איגוד ההמון היהודי״. מכל מקום כינוי זה לא הצביע על נכונות להכרה ביהודים המקומיים כב״עם״, אלא שימש כינוי שגרתי בטרמינולוגיה החדשה.

4. השווה המספרים ב־Memento Statistic לשנת 1947, עמ׳ 173, בהוצאת הקונגרס היהודי העולמי, הסקציה הרומנית. הסקירה לשנת 1947 מבוססת על המספרים משנת 1946. שם מובא מספר גדול מכפי שהיה במציאות. המספר המוזכר שם הוא 2,420 נפש בשנת 1947, אולם מספר זה הופרך על־ידי אנשי הקהילה.

5. על־פי עדויותיהם של הרב יחזקאל שמעוני, ד״ר יוסף רוטמן ומאיר וייס, מעסקני הקהילה המתאוששת לשנת 1947. עם מנהיגי התנועה הציונית המקומית לאחר השואה נימנו: הרב יחזקאל שמעוני, ד״ר אמיל ארדאיי, ד״ר מרדכי טיהאנ׳י, ד״ר אנדור מרמור, מיקשא פאראנץ ומרטון ברמן.

6. האניות ״פאטריה״ ו״סטרומה״: ״תולדות עם ישראל בדורנו״ מאת ד״ר ש. ל. קירשנבוים, הוצאת חברת ״אמנות״, תל־אביב 1965, כרך ב׳ עמודים 290, 291, 335; ״תולדות עם ישראל בעת החדשה״ מאת ש. אטינגר, הוצאת ״דביר״, תל־אביב, תשכ״ט, עמ׳ 297—330; וכן עיתונות התקופה, בעיקר ״דבר״.

7. על מגמות השיקום והגירה מרומניה (ומטראנסילבניה) אחרי מלחמת העולם השניה, עיין במאמרו של יצחק ארצי, "בתפוצות הגולה", חוברת 1/2, 40—48, שנה י"א 1969, עמ' 158.

8. על נושא הבריחה בכללותה: פרופ' יהודה באואר, "הבריחה", הוצ' "מורשת" ו"ספרית פועלים". ביחס ל"בריחה" מטראנסילבניה ראה עמ' 39—38, 149—'14.

9. על בעיות שארית הפליטה ברומניה, בטראנסילבניה ובהונגריה בשנים 1944—1947 עיין במקורות הבאים:
א. ארצי. י., עדות, ארכיון "יד ושם" תיק מס' 2—011/1;
ב. ד"ר אברהם ניקולאיי (פילו), עדות, ארכיון "יד־ושם" 2—011/1;
ג. הירש אריה, עדות, ארכיון "יד ושם" 2—011/1;
ד. זיסו א., דו"ח לוועידה הציונית בבוקרסט 1946, אפריל 30—28;
ה. יודל זייני, עדות, ארכיון "יד ושם" 2—011/1;
ו. לבנון ישראל, עדות, ארכיון "יד ושם" 169/58;
ז. ד"ר ארנסט מארטון, עדות, ארכיון "יד ושם" 26—2624/מ/1;
ח. ד"ר פילדרמן, אוסף מסמכים, ארכיון "יד ושם" 1220/1220/מ/1 (במיקרו פילם);
ט. רוזנטל נפתלי, עדות, ארכיון "יד ושם" 2—011/1;
י. שיבר דב, עדות, ארכיון "יד ושם" 2—011/1;
יא. ד"ר שאפרן, עדות, ארכיון "יד ושם" 1—011/;
יב. "על העליה מרומניה בשנות המלחמה", ארכיון „יד ושם" 5—011/1;
יג. ארכיון „יד ושם" 2—7/מ/0;
יד. מקורות סטאטיסטיים־דמוגרפיים על יהודי רומניה, 47—1944, ממנטו סטאטיסיטק, הוצאת הקונגרס היהודי העולמי, הסקציה הרומנית, בוקרסט, 1947;
טו. מקורות סטאטיסטיים־דמוגרפיים על יהודי הונגריה, 46—1941, פרסומי הלשכה לסטאטיסטיקה הממשלתית ההונגרית, בודפשט, 1947.

10. ארצי י., מגמות של שיקום והגירה אחרי מלחמת העולם השנייה, "תפוצות הגולה", שנה י"א, חוב' 2—1, 48—40 עמ' 8; באואר יהודה, ראשית הבריחה, ילקוט מורשת, שנה ב' חוב' ד', תמוז תשכ"ה, יולי 1965, עמ' 93; באואר יהודה, "הצנחנים ותוכנית ההתנגדות", ילקוט מורשת, שנה א', חוב' א', כסלו תשכ"ד, עמ' 91 (נוב'־דצמ' 1963); בנשלום רפי, "תולדות המחתרת היהודית בהונגריה — מפעל הבריחה לרומניה", ילקוט מורשת, שנה ב', חוב' ניסן.

11. לפי עדותו של מרדכי פרידמן, ואישורו של מרדכי סורקיס, מי שהיה ממפקדי הבריחה, ועל־פי תיקי ארכיון "ההגנה" הדנים ב"בריחה".

12. ואגו באלה, "פעילות פוליטית ודיפלומטית להצלת יהודי צפון טראנסילבניה", קובץ "יד ושם" מס' 1, תשכ"ז.

13. "מגן בסתר" (מפעולות המחתרת בארץ־ישראל במלחמת העולם השניה), ערוך בידי זרובבל, ירושלים, תשי"ח, עמ' 237—311, 480—409.

14. Dr. Mozes Carmeli-Weinberger, The tragedy of Transylvanian Jewry, reprinted from Yad Vasem, No. 15/17, Jerusalem, August, 1964 (Av 5724).

15. על צבי דיאמנט־יהלומי, עיין ב"אוי־קור" מ־1924, גליון מס' 39, עמ' 4—3.

16. ד"ר י. צבי זהבי, "מהתבוללות לציונות", עמ' 342, וכן לפי עדותו האישית של יוסף לנצט.

הערות לקהילות הסביבה

1. Magyar zsidó oklevéltár, B-pest Vol. II, (1937) Nr. 181
2. Magyar zsidó oklevéltár, B-pest Vol. V, (1959) Nr. 808
3. מפרסומי הלשכה לסטאטיסטיקה של הקונגרס היהודי העולמי, הסקציה הרומנית, "ממנטו סטטיסטיק", עמ' 175
4. פאנעט, יחזקאל, הרב, שו"ת, "מראה יחזקאל", סיגט, תרל"ד, סימן מ"ג.
5. מאמרו של ד"ר צבי זהבי (בהונגרית) ב"אוי־קאלאט" Uj-Kelet, 3.8.73 עמ' 15.
6. פרטים רבים על אודות הקהילה ובעיותיה ניתן למצוא בשו"ת של רבני הדור בטראנסילבניה ובהונגריה.
7. ד"ר שמואל קאהן (בהונגרית) "כת שומרי שבת, קורותיה, פולחנה וספרותה", בודפשט, 1889.
8. הודעתם של אימרה באטאג ושל יאנוש ראדולי, ממלא מקום הבישוף הטראנסילבני מה־27.6.1868, הופיעה בארכיון הארצי של משרד הדתות והחינוך ההונגרי מס' 868—12802. ראה אצל קאהן.
9. שלמה וולפינגר העיד אישית באוזני הרב וההיסטוריון ד"ר שמואל קאהן על המצב בכפר זה בשנת 1888.
10. הנוסח המקורי של פניית אנשי הכפר לשר הדתות והחינוך ההונגרי היה לנגד ההיסטוריון ד"ר קאהן ונמצא, כפי שנמסר למחבר ספר זה מחוגי הסמינר לרבנים בבודפשט, בארכיון הארצי של אוניברסיטת פאזמאן־פאטאר, בודפשט.
11. רשימת הזכרים של הכפר נמצא בשעתו ברשות החוקר ד"ר קאהן. לפי מובאותיו של ד"ר קאהן, פוטר השוחט־מוהל מתפקידו כשוחט, משום שהוא השתמש בחלף השחיטה שלו לצרכי ברית מילה.
12. הקהילה השתמשה בחותמת מיוחדת עליה הופיע הנוסח "קהל גרים עדת ישורון דק"ק ב' אויפאלו" בצירוף של מגן דוד.
13. לפי החוקר ד"ר שמואל קאהן, היו בין השנים 1885—1876 תשעה שוב"ים מלמדים, שהוחלפו זה אחר זה בתדירות.
14. עיין ב"הצופה לבית ישראל בהגר" Magyar zsidó szemle, כרך ב', עמ' 254.
15. שם, שם, עמ' 707. שם המרכז בהונגרית A Magyar és Erdélyhoni izraeliták országos irodája.
16. הפנייה היתה בחתימתו של מנדל קובאטש למשרד הדתות והחינוך ב־1.2.1886. Dr. Kohn Sámuel, משרד הדתות השיב בחיוב באותה שנה בחודש מאי, A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, B-pest 1889, p. 370—377.
17. מרכז הקהילות היהודיות הניאלוגיות השיב על הפנייה ב־23.5.1886 בתשובה מס' 10726.
18. ראה את פירוט התקציב אצל קאהן, תולדות כת שומרי שבת וכו', עמ' 374.
19. הנהלת הקהילה היתה מורכבת באותה תקופה מהאנשים הבאים: מנדל קובאטש, יחזקאל קובאטש, חיים קובאטש, זבולון קובאטש, אליעזר קובאטש ומזמלי טשוקור. גזבר הקהילה היה שלמה טייכמן.
20. על לימוד מקצוע בוואשאר־האיי מסר לד"ר שמואל קאהן הרופא היהודי ד"ר טורנובסקי בוואשאר־האיי, מי שהיה חבר הנהלת הקהילה הקונסרבטיבית בעיר זו.
21. עיין בלקסיקון ראבאי Révai nagy lexikon כרך 14, עמ' 576. המספר מבוסס על מיפקד האוכלוסיה משנה זו.

22. על־פי מיפקד האוכלוסיה שנערך בשנת 1920.
23. על־פי מיפקד האוכלוסיה משנת 1930, פורסם בממנטו סטאטיסטיק, הוצ' הקונגרס היהודי העולמי עמ' 178.
24. על־פי מיפקד האוכלוסיה משנת 1940, כנ"ל.
25. על־פי עדות שנמסרה למחבר על־ידי בני המקום, שרידי משפחת נוא Noe, שרידי משפחת מרקוביץ ועוד.
26. עיין ב"בן חנניה" משנת 3.1.1862, גליון מס' 26—24. וכן במספרים שפורסמו ב"בן חנניה" לקראת הקונגרס היהודי משנת 1868, בכרך 10 של "בן חנניה" שנת 1867, עמ' 30—17. החישוב הוא ממוצע.
27. על־פי מיפקד האוכלוסיה משנה זו. בכל מחוז קוקולה הגדול היו 722 יהודים. ראה אצל ואניציאנר עמ' 466.
28. על־פי אלאיוש קובאטש המבוסס על מיפקד האוכלוסיה משנת 1900.
29. כנ"ל, על־פי המיפקד משנת 1710.
30. על־פי המיפקד שנערך תחת השלטון הרומני, עיין בממנטו סטאטיסטיק, הוצ' הקונגרס היהודי העולמי, עמ' 77.
31. כנ"ל.
32. על־פי עדותו של יחזקאל שוואכטר, מי שהיה מזכיר הקהילה המקומית עד שנת 1944.
33. על־פי הנ"ל, לאחר ששוחרר ממחנות הריכוז.
34. לאחר השואה היה נסיון של בנייה מחודשת של חיי הקהילה, אולם לאחר פרק זמן קצר עזבו הניצולים את המקום.
35. על־פי ה"ארדאיי לקסיקון" (לקסיקון לטראנסילבניה ההונגרית), שהוצא לאור בשנת 1941. המגמה של עורכיו היתה להוכיח את הונגריותה של טראנסילבניה. עמוד 214.
36. ראה ב"בן־חנניה" משנת 3.1.1862.
37. על־פי המיפקד משנת 1900, ראה בלקסיקון ע"ש ראבאי, כרך 1, עמ' 579.
38. על־פי המיפקד שנערך תחת השלטון הרומני, ראה בפרסומי הלשכה לסטאטיסטיקה שליד הקונגרס היהודי העולמי, ממנטו סטאטיסטיק, עמ' 79.
39. על־פי המיפקד של ממשלת רומניה, פורסם בפרסומים של הלשכה לסטאטיסטיקה לממשלת רומניה, 1931, עמ' 717.
40. על־פי עדותם של יוצאי קהילת סובאטה בארץ, האחים מארק, משה ברקוביץ ולאזאר.
41. על־פי הרישום שנמצא במועצה המקומית של מקום זה לאחר השואה על־ידי מחבר ספר זה.
42. על־פי עדותם של האחים מארק (פ"ת), משה ברקוביץ ומר לאזאר. כמו ברוב קהילות טראנסילבניה הצפונית נמלטו הניצולים מיד לאחר שובם ממחנות הריכוז לארץ או לארצות המערב החופשיות.
43. על־פי הנ"ל.
44. על־פי עדויותיהם בכתב שנמסרו למחבר על־ידי הציירת הגב' שרה פריד, בתו של הנדבן גדליהו פריד, וכן על־ידי יצחק גידאלי בן העיירה.

מפתח השמות והמקומות

א

אבראהאם, שמעון 188
אבראהמי, גדליהו 150
אבראהם, ג'יאורג 239
"אביבה־באראסיא" 124, 127, 132, 138, 141, 142, 148, 252
"אגודת־ישראל" 154, 156, 157, 158, 159, 227
אוי־קאלאט 149
אוי־קור 160
אוטבוש, יואז'אף, בארון 28, 247
אוסטריה־ים 14, 15, 16, 23, 24, 25, 27, 31, 34, 75, 85, 89, 139, 172, 182, 230, 231
אוסישקין, מנחם 89
אופן 16
אוקראינה 85, 110, 121, 179, 180, 182, 183, 207
אורתודוכסיה־ים 27, 29, 31, 32, 33, 34, 73, 74, 83, 85, 86, 87, 90, 93, 96, 103, 105, 117, 118, 124, 144, 149, 150, 173, 174, 188, 222, 224, 226, 235, 254, 256
אושבאט, קאלמאן 110
אושביץ 52, 203, 204, 212, 221, 238, 246, 252
"איגוד יהודי" 227
"איגוד הנשים היהודיות לצדקה" 87, 88
איז'אק, מרדכי 112
אייכמן, אדולף 188, 193, 206
אימראדי, באלא, ראש ממשלה 171, 177
אינקויזיציה 34
אירופה המזרחית 24
אירופה המערבית 27, 28, 89, 137, 150, 152
אישטוצי, ג'יוזו 114
אלג'יריה 181
אליהו (אליאס) היהודי 17
אמריקה־אים 181, 217
אמריקה הלטינית 138
אנגלברג, בר־גיורא 233
אנגלברג, יוסף, ד"ר 118, 140
אנגלברג, דוד (דאז'ו), ד"ר 78, 91, 118, 125, 128, 134, 138, 142, 143, 147, 156, 233
אנגליה 12
אנגל, מרקוס 263
אנדרא, לאסלו 188
אנטונסקו, גנראל 230
אפאפי, מיהאיי 13, 19
אפאריאש 26
אראד 26, 75, 131
ארדאי 14, 16, 23
ארדאיי, אמיל, ד"ר 124, 144, 156, 227
ארדו־סאנט־ג'יורג' 241, 242, 246, 251, 252, 259
ארץ־ישראל 88, 90, 94, 96, 120, 126, 129, 130, 136, 137, 138, 144, 151, 157, 208, 231, 232
ארץ ישראל העובדת 132, 134, 137, 172
אשכנזי 28, 34

ב

באזל 128, 152
באזין 30
באלא ה־4, מלך 14, 20
באלאז'־פאלבא 241, 246
באנאט 73, 74, 83
באראגי, ארמין 113, 140, 246
בודה 15, 16
בודה־פשט 21, 27, 36, 81, 92, 101, 110, 112, 118
בוהמיה 23, 24
בווד־אוי־פאלו 18, 19, 27, 246, 247
בולגריה 25, 176
בונ'יהאד 37
בורשנשפט 141
בטלן (באטלאן) גאבור 13, 23
בטלן (באטלאן), יאנוש 13, 15, 25
בטורי (באטורי) סטאפן 15
בטורי (באטורי) ז'יגמונד 15
ביאליק, חיים נחמן 134, 240
בינת־יששכר 105, 106, 112
בירקנאו 215

בירגר, אלברט 32, 123
בית־יעקב 49, 50
בית"ר 152, 256
ביליס 113
בלאט, מרדכי, ד"ר 111
בלפור 117
בנימין, זאב וולף 36
בן־חנניה 81
בני־עבודה 132, 137, 146, 147
בני־עקיבא 227
בסרביה 137, 223
בערצי, יששכר, הרב 64
בקש (באקאש) 81
ברגאדה (בראגאדה) עדה, ד"ר 125
בראששו (קרונשטאדט) 75, 113, 219
בראטאר, ראובן, ד"ר 118, 140, 141, 157
ברגן־בלזן 218
בריטניה 152
ברית־טרומפלדור 132, 141, 147, 152
ברית יהודית לאומית 117, 118, 127
ברית־עבודה 120, 121
ברית הנוער עזרא 139, 160
ברית צעירי מזרחי 149, 150
ברנר, משה, ד"ר 11, 110, 128, 129, 131, 134, 207
ברלין 30, 81, 171
בת־ים 103

ג

גארדוש, אלאדר 189
גארטנר, יעקב 31
גאנצפריד, שלמה 232
גאנצפריד, יינטה 63, 232
גדוד העבודה 232
גדליהו, ישראל 36
ג'וינט 85, 231
גולדשטיין, פרץ (צנחן) 156
גולדשטיין, שלמה 219, 220
גולדשטיין, אהרון 188
גולדשטיין, אפרים 230
גומבוש, ג'יולא, ראש ממשלה 170
גוש־חלב, יוחנן (גיסקאלאי) 141
ג'יורג'ו־סאנט־אימרא 162
ג'יורג'ו־סאנט־מיקלוש 110, 162
ג'יולא־פאהאר־ואר 21
גלונר, משה שמואל, הרב 120
גליק, יוסף 146
גליק, יורם 237
גליציה 24, 34, 84, 149, 172
גרובר, יקותיאל משולם 138, 157, 208
גרוס, יהודה 234
גרוס־וואראדיין 118, 122, 123, 131, 135, 149, 152
גרוסרוזן 218
גרין, יוסף אייזיק, שו"ב 66
גרינוואלד, יקותיאל, הרב 18, 19
גרינוואלד, קארול 133
גרמניה־ים 15, 130, 131, 132, 136, 137, 142, 150, 157, 170, 175, 176, 177, 180, 181, 183, 186, 187, 189, 190, 191, 194, 205, 217, 218

ד

דאבה 131
דאז', 37, 62, 123
דאז'י, גאבור 20
דאראנ'י, קאלמאן, ראש ממשלה 171
דארוואש (דארבאש), משה 78, 125, 132, 135, 157
דברצן (דאבראצאן) 27, 55
דה־גול, שרל 111
דיאמנט־יהלומי, צבי 232
דיצ'ו־סאנט־מארטון 162
דליה — קיבוץ 146
דן — קיבוץ 147
דרזדן 114
דרור־הבונים 148, 149, 227
דרך, שלמה 12
דרצ'קא (דאראצ'קא) 55

ה

האבסבורגים (הבסבורגים) 14, 16, 25, 31
האג'י אילונה 110
האזאי, שאמו, בארון 209
האלמר (האלמאר), יוסף 158, 189
המלט (האמלאט)) יחיאל 134, 156, 158
האמת — עיתון אורתודוכסי 155
האלברשטאם, ישעיהו, הרב, מקראקוב 68

האלברשטאם, אלימלך (בינדיגר), הרב 62
האלברשטאם, יחזקאל, הרב 63
האראסט־סאג 140
הארמאן, אויגאן, ד"ר. 111
הבונים 137, 148
הבימה 112
הדרת קודש 105
הונגריה 13, 15, 16, 17, 18, 22, 23, 24, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 37, 72, 73, 74, 75, 78, 85, 86, 87, 88, 89, 93, 94, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 110, 113, 114, 138, 139, 140, 141, 142, 170, 171, 172, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 185, 190, 191, 192, 193, 194, 207, 209, 210, 213, 218, 230, 231, 249
הורוביץ, שמואל 39, 77
הורטי, (ניקולאוס) מיקלוש 142, 170, 177
היטלר, אדולף 74, 170
הילדסהיימר, עזריאל, הרב 26, 29
הירש, שמשון רפאל, הרב 45
הירש, צבי, הרב 103
הירש, צבי, הרב 25
הירש, שמואל 234
הירש, שמעון 126, 136, 142
המזרחי 119, 121, 127, 132, 148, 149, 158, 160
המשמר היהודי הלאומי 139, 141, 157
הנוער־הציוני 132, 146, 147, 148, 227
הספר הלבן 138
הסוכנות היהודית 134, 135
העלער, צבי הירש, הרב 25, 62,, 63, 64
הרצל, בנימין זאב 83, 111, 113, 134
הרצליה 232, 236
השומר 142, 143, 144, 156
השומר הצעיר 111, 124, 132, 137, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 227, 229
התאחדות 121

ו

וואגו, באלא, פרופ' 11
וראש־וואר (וואראש־וואר) 25
ואשאר־האיי 14, 16, 17, 18, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 34, 37, 40, 45, 49, 52, 53, 57, 60, 62, 66, 68, 70, 73, 74, 75, 83, 84, 89, 93, 99, 103, 110, 111, 112, 113, 117, 118, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 130, 133, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 183, 188, 189, 191, 192, 202, 218, 225, 226, 228, 230
וולטר, ברוך 148, 158, 233
וולטר, אליעזר 233
וולסטר, קאלמאן 129, 141, 158
וולפינגר, שלמה 245
וייס מאיר 11, 148
וייסבורג, חיים, ד"ר 113, 156, 246
וייצמן, חיים, ד"ר 152
וידר, ברוך אברהם, הרב 255
ויז'ניץ 62, 68, 154
וילנה 88
וילנסקי, צבי, ד"ר 142
ויליהיים, יהויקים, ד"ר, הרב 30, 31
ויצ"ו 88, 125, 127, 128, 136, 159, 256, 263
וסנמייאר (ואסאנמאייר) 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200
ועדת פיל 136

ז

זאבב (מקום) 162
ז'בוטינסקי, זאב 119, 121, 127, 152
זהבי, צ. יקותיאל, ד"ר 111
זהבי, צבי 238
זיבענבירגען 90, 91
ז'יגמונד, יאנוש 15
זינגר יעקב, ד"ר, הרב 74
זינגר, יעקב 54
זינגר אהרון 188, 189
זינגר, גבריאל 149
ז'נבה 138
זענענזיעב ברוך 78

ח

חברה קדישא 84
חורין, אהרון, הרב 26
חידושי־תורה 108
חיפה 122, 158, 235
חסידים־ות 61
חסידי סאטמאר 61, 62
חסידי ויז'ניץ 62
חסידי ספינקא 62
חסידי סאנט־ג'יורג' 63
חסידי שינ'יאווה 62
חסידי נאדווארנה 64
חפץ־חיים 155

ט

טאוב, אברהם, פרופ' 121
טאטארים 13
טאל,סידי (זמרת) 88
טאלאקי (טלקי) שאמואל, גראף 15, 19
טאלאקי (טלקי) אישטואן, גראף 15, 19
טאמאס־בורג (טאמאש־בורג) 36, 55, 75, 90, 99, 110, 118, 122, 123, 126, 130, 131, 136, 142
טודט (אירגון גרמני) 181
טולדאלאגי, מיקלוש 23
טורנה 26
טורנובסקי, משה, ד"ר 31, 77
טיהאנ'י, דוד (דאו'ד) 125, 136, 141, 159
טישלר,אדוארד 153, 230
טיסה־אסלאר 31, 35, 70, 113
טיסה, סטפאן (אישטואן), גראף 139
טייטלבוים, יואל, הרב 61
טל־בוקר 105, 107
טסלאר, יחזקאל, ד"ר, הרב 99
טראנסניסטריה 183, 223, 226
טראנסילבניה 11, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 37, 38, 40, 41, 42, 69, 72, 73, 74, 77, 79, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 93, 96, 97, 98, 99, 101, 103, 110, 111, 112, 114, 117, 118 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 156, 157, 160, 161, 171, 174, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 215, 225, 228, 229, 230, 231, 242, 245
טריאנון 170

י

יאנוש, ז'יגמונד 15
יארוש, אנדור 188
יוגוסלביה 170, 178, 230, 231, 247
יוסף שני, קיסר 18
ימבור אפרים (פאראנץ) 126
יערי־וולד, יהודה 154, 230
יעבץ, צבי, פרופ' 12
יעקב בן בערצי, הרב 62, 63, 64
יעקובי גדליהו 11, 146, 228, 231
יעקוב, מ. 209, 210
יערות־דבש 105
יצחקי, שלמה 11, 111, 146
יצחק, לוי מברדיטשב, רבי 64
ירושלים 63, 103, 111, 111, 119, 142

כ

כהן, יוסף, הרב 12
כהן, חיים 149
כהן, שלמה 240
כהן, ישראל 155
כפר, גליקסון 158
כרמלי־ווינברגר, פרופ', הרב 22
כתב־סופר 26
כת שומרי־שבת 17

ל

לאבאנטאשאג 183, 184, 185
לאנג, אפרים 141
לאנקא, מנחם, ד"ר, הרב 74
לוגוש 131
לוטה, אליהו, ד"ר 125
לוי, פנחס, ד"ר, הרב 54, 74, 77, 81, 83, 93, 113, 125, 134, 205, 222
לוצרן 133

ליטא 23, 24, 25, 31, 34, 150, 172
לינצר, יעקב 153, 230
לייב בן משה, הרב 28, 36
לייב בן אברהם 28, 36
לייפר, יחיאל, הרב 64
לייפר, מאיר, הרב 65
לייפר, יוסף, הרב 64
ליפשיץ, אהרון צבי, ד"ר, הרב 18, 27, 35, 36
ליפשיץ, יצחק נתן, הרב 27
לנצט, יעקב 232
לנצט, חוה 232
לנצט, בתיה 112
לנדא, יחזקאל, הרב 244
לעב, שמעיה, הרב 261

מ

מאזו־מאדאראש 162
מאטרסדורף 55
מאק־פאלבא 162
מארוקו 181
מארוש (מוראש), מחוז, נהר 11, 13, 16, 17, 20, 28, 31, 125, 162, 258
מארוש (מוראש) סאנט־קיראי 19, 20, 28, 84, 86
מארוש־טורדא 16, 162, 163, 164, 165, 166, 167
מארוש־סאק 23
מארוש־סאנט־אימרא 23
מארוש־לודאש 156
מארטון (מרטון) יהודה, ד"ר 12
מארטון (מרטון) יחזקאל, ד"ר 23, 31, 246
מאריא, טארזיה, קיסריה 18
מארמוראש־סיגט 119, 120
מארקוס (מרקוס) שמואל, ד"ר, הרב 29, 30, 69, 77
מארקוס (מרקוס), אברהם 36
מדג'יאש 131
מוהאץ' 16
מולדבה 241
מולוטוב 137
מוסלר, יעקב 99
מורביה 23
מושקוביץ, מרדכי 93
מיזלס, שלמה, הרב 245
מינוריטים 16
מישקולץ 213
מכבי 146
מסטיץ, מיכאל 36
מפלגה יהודית לאומית 138, 143
מפלגת המלוכה הפלשתינאית 138
מפא"י 148
מראה־משה 36
משה שמואל 23, 28
משמר 227

נ

נאג'י־אטאד 81
נאג'י־באניא 182
נאג'י־באצוני, בארון 175
נאג'י־קוקולו 255
נאג'י־סאבאן (הרמנשטאדט) 36
נאג'י־באיום 55
נאדוורנה 64
נאזנאנפאלבא 19, 21, 22, 25, 28, 29, 34, 35, 45, 55, 84, 86
נאצי־זם 131
נהריה 235
נובום־פורום־סיקולורום 14
נויפלד, מאיר 253
נוימארק (ליד הנהר מוראש) 11, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201
נורדאו, מאקס 84
ניאולוגיה־ים 929, 75, 91, 92, 118
ניאראדטו 45
ניאראד־סאראדה 253
ניטרה 36
נצ"ח 148

ס

סאבאדקה 172
סאטמאר (סטמר) 28, 61, 62, 68, 75, 96, 245
סאן־רימו 98
סאנט־ג'ורג' 63
סאנט־ארז'אבאט 18
סאנט־מיקלוש 55

סאנט־קיראיי 19, 28
סאנטוב 27
סאקאי־קאראסטור 162, 262
סאקאי־אודבאר־האיי 262, 257
סאקאי־סו 29, 189, 192
סאקלארים (סקלרים) 11, 15, 18, 190, 214, 241, 244, 256
סאקסים 14
סובאטה 256
סופר, מנחם, הרב 36, 42, 45, 51, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 111, 117, 155, 245
סופר, שמואל, הרב 52
סופר, ישראל מרדכי אפרים, הרב 55
סופר, יוסף לייב, הרב 55
סופר, שמחה בונם, הרב 55
סופר, אברהם שמואל בנימין, הרב 55
סוקולוב, נחום 89
סטאלינגראד 181
סטאטוס־קוו 16, 21, 82, 123, 125, 130
סטויאי, דומה, ראש ממשלה 187
סטרול, חיים אנדראי 237
סיגט 61
סינאר־ואר־אליא 140
סלובקיה 29, 176, 232
סנה, משה 226
ס.ס. 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 204, 210, 211, 214, 215, 216, 217, 219
ספרד 19, 34
ספרדי 28, 34, 102, 150, 222
סרביה 181, 182

ע

עבודת־שיר 105, 108
עברון, קיבוץ 147, 233
עותומנים 13, 14, 15, 22
עזרא, תנועה 160
עלי, פחה 14, 17
עתלית 235

פ

פאלפי, מיקלוש 18
פאנעט, יחזקאל, הרב 246
פאנעט, חיים בצלאל 37
פאצ'י, שמעון 18
פאקאטא, אנדור 110
פארהא, שופט יהודים 18
פארקאש, אליעזר 260
פארקאש־אסו 140
פאראנץ (פרנץ) דויד 18
פאראנץ (פרנץ) מאקס 228, 229, 231
פאריס 98, 111, 112
פדרבוש, שמעון, ד"ר 149
פוי־פאלבא 20
פולאק, יעקב חיים
פולאק, דוד יהודה, הרב 259
פולאטשאק, זאב 32
פולין 13, 15, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 34, 137, 150, 154, 172, 182, 214, 217, 231, 232, 241, 257
פירסט, משה, הרב 25, 26, 36, 51, 103
פירסט, ישעיהו, הרב 36
פישל, ידידיה, הרב 26
פישר, תיאודור, ד"ר 119, 134
פישר, יוסף, ד"ר 118, 125
פיירברגר, יעקב 236
פלמ"ח 228, 231
פעצעל 37
פראנקל (פרנקל), משה אייזיק 19, 36
פראג 133
פראגר (פראגער), אברהם 26
פרוינד, אברהם, הרב מגאסאוד 105
פריד, יצחק 264
פריד, גדליהו 263
פריד, יוסף, ד"ר 264
פריד, חיים 263
פרידלר, ישראל 159
פרידלר, אלכסנדר, ד"ר 143, 190
פרידמן, זאפרים 54, 105, 108, 109, 155
פרידמן (יחיאל) מרדכי 153, 231
פרנקפורט ליד הנהר מיין 45
פרשבורג (פרסבורג) 24, 45, 46

צ

צבי, אלימלך מדינוב, רבי 65
צור שלום 122
צור, מרדכי, ד"ר 11

ציונים־ות 83, 89, 94, 113
ציונים כלליים 121, 137, 138, 156
ציטרון (ציטרום), אליעזר, ד"ר 113, 125, 140
ציפצרים (זיפסרים) 150
צ'יק־סאראדא 162
צ'כיה 137, 170, 171
צעירי אגודת ישראל 154
צפת 234
צ'רנוביץ 99
צרפת 111, 231

ק

קאהן, שמואל 18, 22
קאהן, יששכר בער, הרב 36, 63, 105, 244, 245
קאהן, גרשון פנחס מנדל, הרב 105, 246, 254
קאהן, רחל (רוזה) 159
קאהן, ניקולאוס 112
קאלאיי, ניקולאוס, בארון 175
קאלמאן, מלך 13
קאמאנאש, משה 38
קארול, מלך רומניה 61
קארלסורג 23, 244
קארוי, ראש ממשלה 170
קארטאס (קרטס), אנדראש, ד"ר 133
קאראנסבש 131
קאשאו 213
קאתולים 19, 27, 246, 249
קובאטש, אליוש 23
קובאטש ג'יורג' 112, 249
קובאטש, יעקב 18, 249
קוטנאי, שלום, הרב 42, 45, 51
קומארום 17
קונסטנצה 136
קונסרבטיבים 16, 69, 72, 73, 74, 75, 77, 81, 85, 86, 89, 90, 120, 122, 124, 145, 159, 188, 222, 257
קורוד־סאנט־מארטון 250
קורוש־לאדאנ'י 81
קושניר, ארמין 31
קלוז' 135
קלויזנבורג (קולוז'־ואר) 12, 22, 28, 69, 81, 85, 88, 117, 118, 123, 131, 135, 150, 152
קלומפוס, רחל 134
קליין, אפרים פישל, הרב 52, 103
קמיניץ־פודולסק 172, 259
קראוס, דוד 209
קרישאן 242

ר

ראבאס, אימרה 110
ראבאס, אנדרא 112
ראדנוט 162
ראץ, קאלמאן 180
ראקוצי (רקוצי), פראנץ 13, 14
רוזנבאום, ד"ר, הרב 113
רוטברט, יעקב 124
רוזנפלד, אלכסנדר, ד"ר 139, 160
רוזנפלד, שלמה, ד"ר 160
רוזנפלד, אליהו, ד"ר 140
רוזנפלד, בצלאל 147
רוזנפלד, אלישבע 126
רוטמן, משה 74, 78
רונאי, יונה, ד"ר 113, 114
רומיים 22
רומא 171
רומניה־ים, 16, 31, 35, 36, 37, 73, 75, 76, 83, 86, 88, 93, 99, 103, 110, 112, 117, 119, 120, 134, 135, 136, 137, 138, 150, 170, 222, 223, 241
רוסיה 23, 24, 25, 34, 84, 99, 137, 142, 174, 180, 181, 183, 223, 228, 230
רוטברט, יעקב 124
ריבנטרופ 137
ריבארי, גאזא, ד"ר 173
ריכטצייט, זיגמונד, ד"ר 29, 39, 69, 71
ריטר, קארול 193, 184, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 207
רמב"ם 83
רפאלי, יעקב 231

ש

שאטור־אליא־אויהאיי 213
שאלאמון, ארנו, משורר 110
שאמשון, אלכסנדר, ד"ר 36
שאמשון, יוסף, ד"ר 140
שאמשון, אפרים 140
שאמואל, שמואל ד"ר 251, 259
שאשא, אברהם 23
שבשט'יאן, משה שלמה (מיקלוש), ד"ר 18, 26, 144, 209
שוא לכם משכימי קום 105
שוואבים 14
שווארץ־נהרי, משה 140, 246
שווארץ, יצחק 36
שווארץ, יונה 36
שווארץ, אנטאל 73, 77
שווייץ 133
שוימר, יעקב אלתר 181
שטיין, משה, הרב 245
שטיין, צי הערש 247
שטולוייסנבורג 27
שיפשוהל 27
שינ'יווה 62
שיינברגר, דוד, דומ"ץ 36, 63
שמיר, קיבוץ 146
שמן רוקח 27
שמעון, ישראל, ד"ר 111
שמעוני, יחזקאל, הרב 11, 54, 99, 221, 224, 227, 228
שפרינצק, יוסף 89, 133

ת

תורה־ועבודה 151
תורכיה־ים 23
תל־אביב 103, 111, 160
תמרי, צבי, ד"ר 11
תת־קרפטיה 172

ביבליוגרפיה נבחרת

(רשימה ביבליוגרפית זו כוללת את עיקרי המקורות, המחקרים, המונוגרפיות והעיתונות התקופתית בעברית בהם השתמשתי להכנתו של חיבור זה. ביבליוגרפיה לועזית, ראה בכרך ההונגרי של מהדורה זו)

אבראהאם, צבי יעקב, קורות היהדות בטראנסילבניה, ניו־יורק, תשי"א

אהרנרייך, שלמה זלמן, הרב, שאלות ותשובות לחם שלמה על יורה דעה, חלק א', שימלוי, תרח"צ, חלק ב' ירושלים, תשכ"ו

וביטולו", ב־"אוצר החיים", הומנה, שנה י"ב, תרצ"ו, בנתיב ספרים, עמ' 15—13

אהרנרייך, חיים יהודה, "שאלת השעה" ב־אוצר החיים, הומנה, דאבא, שנה ב', תרפ"ו

אהרנרייך, חיים יהודה, הרב, "הדפוס העברי בדאבא Déva התיסדותו, התפתחותו

אהרנקרנץ, שלמה, צרור פרחים, בראדי, 1878

אהרנבורג, שלמה הכהן, משפט גלוי (על טאשנאד), אונגבאר, 1868

אטינגר, ש., פרופ' תולדות עם ישראל בעת החדשה, הוצ' דביר, כרך ג' תשכ"ט, 1969

ארצי, יצחק ב־תפוצות הגולה, "מגמות שיקום והגירה של יהודי רומניה לאחר מלחמת העולם השנייה", חוברת 2—1, 48—40, שנה י"א, 1969

ארכיון ציוני, ירושלים, (על התנועה הציונית)

תיקים — מס' 11/10/ק, 1921, 13/ק, קק"ל־5, קופסה 296, קופסה 297,
קופסאות — 144, 143, 142, 141, 149,—148, 147, 146, 152, 151, 368
תיקים — מס' 1771, 1770, 1446, שנים 1948—1936 — תיקים 1582, 1581, 1580, 1579
טימישואראה — 68613, 723617, 713616, 703615, קלוז' — 693613
רשיונות עליה — טימישואראה — תיקים מס' 462584, 96275, 242803
שקלים — לשנים 37—1935, תיקים מס' 1289—1288, 1991, 1990, S/5
בחירות לקונגרס הציוני ה־20, תיק מס' 1785 S/5
בחירות לקונגרס הציוני ה־21, תיק מס' 1712, 1769, S/5
בחירות לקונגרס הציוני ה־22, תיקים מס' 43־44, S/5
ההסתדרות הציונית ברומניה בשנת 1933, תיקים מס' 960, 959, 946, 947
דו"חות טראנסילבניה—ירושלים, תיקים מס' 423, 22/25, 425, 424, S/5
החלוץ המזרחי בטראנסילבניה — תיקים מס' 66־65־442264 לשנים 1938—1936
המזרחי בטראנסילבניה — תיק מס' 60307

בראך, שאול, הרב, אבות על הבנים, קאשאו — סעיני, תרפ"ה

בכרך, שמעון, תקנות הקאנגרעס של יהדות הונגריה (אשר נאסף מטעם המלך ושריו בעיר המלוכה בודפשט, ביום א' דראש חודש טבת, תרכ"ט לפ"ק, 14.12.1868) אפעז, שנת ונתתי שלום בארץ, לפ"ק

בלומנפלד, יצחק, דברי שלום ואמת, הוצ' ארט. איזר. קולטוסגעמיינדע, ביסטריץ, תרנ"ה

בן־מנחם, נפתלי, "הדפוס העברי באויבערווישא", מספרות ישראל בהונגריה, עמ' 294—288, הוצ' תשבי, ירושלים, תשי"ח

בן־מנחם, נפתלי, "שלשלת הרבנים הראשונה בסיגעט", מספרות ישראל בהונגריה, עמ' 86—99, הוצ' תשבי, ירושלים, תשי"ח

בן־מנחם, נפתלי, "הדפוס העברי בסיגעט", (בנ"ל) עמ' 287—100

בריסק, מרדכי, הרב, שאלות ותשובות מהר"ם בריסק, חלק א', טאשנאד, תרצ"ט

בלוך, שרל, פרופ' וד"ר י. קלאוזנר, תולדות המאה העשרים, כרך א', הוצ' יזרעאל, תל־אביב, תשכ"ד, 1963

בראון, מיכאל, סאמושאויבאר־איקלוד והסביבה, דפוס "עמל", ירושלים, 1971

באואר, יהודה, פרופ', הבריחה, הוצ' מורשת וספרית הפועלים, תשל"ד

באואר, יהודה, פרופ', הצנחנים ותוכנית ההתנגדות, ילקוט מורשת, שנה ט', תשכ"ד

בנשלום, רפי, תולדות המחתרת היהודית בהונגריה, (מפעל הבריחה לרומניה) ילקוט מורשת, שנה ב, תשכ"ה, חוב' ניסן

ברנר, משה, ד"ר, מכל העמים, הוצ' מורשת וספרית הפועלים, ת"א, תשל"ג, 1973

גולדשטיין, משה, הרב, ספר תיקון עולם, מונקאטש, תרצ"ו

גלעדי, דוד, ארץ שבעת ההרים, בעיתון "הצופה", 11.10.54

גלזנר, משה שמואל, הרב, הציונות וחזיונות הלואי שלה באור הדת, (באידיש) קלויזנבורג, תר"פ

גרינוואלד, אליעזר ,דוד, הרב, שאלות ותשובות, קרן לדוד, חלק ג' אורח־חיים סאטו־מארה, תרפ"ט

גרינוואלד, יקותיאל, הרב, טויזנט יאהר אידיש לעבען אין אונגארן, קאלאמבוס, אוהאיי, אמריקה, תש"ה, 1945

גרינוואלד, יקותיאל, הרב, לפלגות ישראל בהונגריה, דפוס מארקוויטש ופרידמן, דעווא, תרפ"ט

גרינוואלד, יקותיאל, הרב, לקורות ישראל במדינות סלובקיה, הונגריה, טראנסילבניה ויוגוסלביה, דפוס קליין, ברהובו, תרצ"ד

גונדא, משה אליהו, ד"ר, מאה שנה ליהודי דאבראצן, הוצ' הועד להנצחת יהודי דאבראצן, ת"א, תש"ל, 1970

גונדא, משה אליהו, ד"ר, מדיניות הסובלנות הדתית של יוסף השני בהונגריה, הוצ' עקד, תל־אביב, 1977

דויטש, אליעזר, הרב, שאלות ותשובות דודאי השדה, סעיני, תרפ"ט

דויטש, אליעזר, הרב, שאלות ותשובות, צמח השדה, פאקש, תרע"ז

דושינסקי, יוסף צבי, הרב, שאלות ותשובות מהרי"ץ, חלק א', ירושלים, תשט"ז

דנציג, הלל, בצל סוסים, בהוצ' בית לוחמי הגיטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ו

דורוהוביטשער, ישראל נחמן, הרב, פקודת המלך, (על "משנה למלך"), "אמת ליעקב" (הספד על ר' יעקב בן נאים), "חמדת ישראל" (על מגילת קהלת) קונטרסים וביאורי לשונות מוהרש"א, ליוורנו, תק"פ

היימן, שמואל דוד, הרב, שאלות ותשובות זכרון שמואל, גרוס־ווארדיין, תש"א

האלאר, אימרא — שמחה ואידא, בתי כנסת יהודיים בהונגריה, הוצ' "ההתאחדות העולמית של יהודי הונגריה", ניו־יורק, תשכ"ח, 1968

הירש, צבי, הרב, דרך החיים, קלויזנבורג, 1941
הירש, צבי, הרב, בנתיבי החיים, הוצ' אוצר המורה, ת"א, תשל"ו
ואגו, באלא, פרופ' "פעילות פוליטית ודיפלומטית להצלת יהודי צפון טראנסילבניה", בקובץ יד ושם, מס' 1, תשכ"ז
ויינברגר, יהושע אהרון, הרב, שאלות ותשובות מהרי"ץ, מארגיטא, תרע"ג
וולף, יקותיאל זלמן, הרב, שאלות ותשובות עמק המלך, תקע"ח
זהבי, יקותיאל צבי, ד"ר, "ארדו־סאנט־ג'יורג' מרכז רוחני בעמק קוקולו", בעיתון אוי־קאלאט, 3.8.73
זהבי, יקותיאל צבי, ד"ר, מהחתם סופר ועד הרצל, הוצ' הספריה הציונית, ירושלים, תשכ"ו
זהבי, יקותיאל צבי, ד"ר, מהתבוללות לציונות — מקור ציוניותו של הרצל, הוצ' הספריה הציונית, ירושלים, תשל"ג
זמרוני, שלמה, זכרון נצח לקהילת קלויזנבורג, הוצ' חוג יוצאי קלויזנבורג, ת"א, תשכ"ח
זנדברג, משה, שנה לאין קץ, יד־ושם, תשכ"ז, ירושלים
טייטלבוים, יואל, הרב, קונטרס, על הגאולה ועל התמורה, ויואל משה, ברוקלין, תשכ"א
טייטלבוים, חיים צבי, הרב, שאלות ותשובות, עצי חיים, חלק "אורח חיים" וחלק "אבן העזר", סיגעט, תרצ"ט
טייטלבוים, יקותיאל יהודה, הרב, שאלות ותשובות, אבני צדק, על "יורה־דעה" לבוב, תרמ"ח
יצחקי, שלמה, בתי ספר יהודיים בטראנסילבניה בין שתי מלחמות העולם, עברון, תש"ל
יונגרייז, ישעיהו, הרב, משנה התלמוד על סוגיות הש"ס, טיסא סאספאלו, תרע"ג
כץ, יעקב, "ייחודה של יהדות הונגריה", מולד, כרך י' חוברת 32, עמ' 198—193
כהן, יוסף, "שבעים שנה כתבי עת תורניים בטראנסילבניה", ארשת, כרך ב', הוצ' מוסד הרב קוק, תשי"ט, 1959
כהן, יוסף, "תשובות מראה יחזקאל מאת ר' יחזקאל פאנעט", בתוך מעין, טבת, תשכ"ד
כהן, יוסף, "שאלות ותשובות של רבני טראנסילבניה", ארשת, כרך ה', הוצ' מוסד הרב קוק, תשל"ב, 1972
כרמלי־ויינברגר, משה, פרופ', "משוררים עבריים בטראנסילבניה", סיני, ירחון לתורה ולמדעי היהדות, כרך נ"ז, סיון תשכ"ה
כרמלי־ויינברגר, משה, "צפון טראנסילבניה בימי השואה ונסיונות הצלה", ב־ידיעות יד־ושם, ניסן, תשכ"ד, 1964, ירושלים
כרמלי־ויינברגר, משה, "הטראגדיה של יהודי טראנסילבניה" בספר זכרון של יהודי קלויזנבורג, הוצ' חוג יוצאי קלוז' בישראל, חדרה, תשכ"ח
כרמלי־ויינברגר, משה, ספר זכרון ליהדות קולוז'וואר, ניו־יורק, תש"ל
הכהן, יששכר בער, הרב, בינת יששכר, הובא לדפוס ע"י בנו הרב גרשון קאהן, דפוס מ־וואשאר־האיי, תרפ"ג
הכהן, יששכר בער, הרב, יערות דבש, הובא לדפוס ע"י בנו, הרב גרשון קאהן, דפוס מ־וואשאר־האיי, תרפ"ג

הכהן, יששכר בער, הרב, "תשובה בענין כינוס המזרחי בפרסבורג" ב"תל תלפיות, תרס"ד
הכהן, יששכר בער, הרב, שווא לכם משכימי קום, קונטרס פולמוס נגד הציונות, מ"וואשאר־האיי, תר"פ
ליכטנשטיין, שמעון, הרב, שאלות ותשובות שמן המאור, ברוקלין, תש"ך, חלק "אורח חיים" וחלק "חושן משפט"
ליכטנשטיין, שמעיה, הרב, שאלות ותשובות, בני שמעיה, ניו־יורק, תש"ך
ליכטנשטיין, הלל, הרב, שאלות ותשובות, בית הלל, סאטמאר, תרס"ח
מימון, יהודה ליב, הרב, קיצור שולחן ערוך (בעריכת שלמה גנצפריד), "מבוא", הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ך
"מגן בסתר", "מפעולות המחתרת הא"י במלחמת העולם ה־2", ערוך בידי זרובבל, ירושלים, תשי"ח
מייזלש, דוד, הרב, שאלות ותשובות, בנין דוד, חלק א', אוי־האל', תרצ"ב
מילר, אשר אנשל יהודה, הרב, שאלות ותשובות, לחם אשר, סעיני, תרפ"ט, פירורי לחם, דאווה, תרצ"ב
סופר, משה, הרב, שאלות ותשובות חתם סופר, על אבן העזר, חלק ב' פרסבורג, 1859
סופר, שמחה בונם, הרב, תולדות רבי זוסמן סופר (מפאקש), דפוס בומבירגו, ירושלים, תשכ"ו
ספר מלחמת מצווה חדשה, סאטמאר, כת יראים, דק"ק אורטהדאקסען, דפוס הירש, תרפ"א
ספר שפת אמת, קהל עדת ישורון, סאטמאר, דפוס מילר הירש, סאטמאר, תרפ"ט
ספר עת לדבר, סיגעט, קהל ספרדים, תרמ"ו
ספר מכתב גלוי אל נשיאי ישראל, סיבעט, הקהילה האורטודוכיסת, דפוס גוטליב־וידר, תרמ"ו
ספר אוהב שלום, במצוות קהל עדת ישורון, ספרדיים, דק"ק מ־סיגט, תר"ן
עהראנקראנץ, שלמה, צרור פרחים מהגיוני אדם, בראדי, 1878
עפרון, ז., — רות בצלאל, האמנות היהודית, הוצ' מסדה, ירושלים, תשי"ז
פריד, אליעזר, קונטרס השב גבול, קלויזנבורג, תרפ"ד
פירסט, משה, הרב, שאלות ותשובות, מראה משה, הלכה וחדושים וביאורים בסוגיות הש"ס, דפוס אפען, תרצ"ב
פאנעט, יחזקאל, הרב, שאלות ותשובות, מראה יחזקאל, סיגעט, תרל"ה
פאנעט, מנחם מנדל, הרב, שאלות ותשובות, שערי צדק, על אורח חיים, מונקאטש, תרמ"ד—תרמ"ה
פוקס, משה צבי, הרב, שאלות ותשובות, יד רמה, גרוס־וואַרדיין, ת"ש
פוקס, אברהם, ד"ר, טאשנאד, הקהילה, הסביבה וישיבת מהר"ם בריסק, דפוס אמנים, ירושלים, 1973
פפר, אלתר, הרב, שאלות ותשובות, אבני זכרון, חלק ב' סאטמאר, תרצ"א
פרידמן, אפרים, ספר עבודת שיר, דפוס אברהם יצחק פרידמן, גרוס־וואַרדיין, תרצ"ט
פרידמן, אפרים, ספר הדרת קודש, דפוס בנימין זאב רובינשטיין, גרוס־וואַרדיין, שנת תש"ב

פרידמן, אפרים, ספר טל בוקר, הופץ בכתב־יד, ראה אור בשנת 1904
פרידמן, אפרים, ספר חידושי תורה, הופץ בכתב־יד, ראה אור בשנת 1916
פרנקל, אברהם, הרב, ספר דופקי תשובה, על שולחן ערוך, ועל חלק של „אבן העזר",
סאטמאר, תש"ב
פרנקל, יצחק, הרב, ספר זבד טוב, ז'אלקוו, תקס"ו
קליין, יעקב, הציונות, התרבות העברית והדת, קלויזנבורג, תרפ"א
קליין, אפרים פישל, הרב, ספר מנחם משיב, שאלות ותשובות בארבעה חלקים על
השולחן ערוך, ירושלים, תשל"ג
קצבורג, נתנאל, פרופ', האנטישמיות בהונגריה, הוצ' דביר, ת"א, תרכ"ט, 1969
קירשנבוים, ש. ל., ד"ר, תולדות עמנו בדורנו, הוצ' אמנות, כרך א', ת"א, 1965
קורלנדר, אהרון צבי הירש, ספר דברי אגרת ודברי שיר, אופען, 1867
קונטרס, ישוב משפט, הוצ' הקהל האורתודוכסי בקלוז', קלויזנבורג, דפוס ויינשטיין־
פרידמן, תרפ"ב
קלויזנבורג, "דיע סטטוס־קוו געמיינדע", תרמ"ב
קונטרס, ברוך מתיר אסירים, קראלי, יצא לאור ע"י קהל יראים וארטה־סעיני, דפוס
וידר, תרצ"ה
קונטרס, גילוי מלתא בעלמא, בהוצאת קהל ספרדים בקלויזנבורג, תרפ"ג
קונטרס משפט צדק בדברי ריבות, הוצ' קהל ספרדים, קלויזנבורג, דפוס ויינשטיין,
תרפ"ב
רוזנברגר, יקותיאל יהודה, הרב, שאלות ותשובות, תורת יקותיאל, בארדיוב, תר"פ
רפאל, יצחק, ד"ר, וגאולה בת יהודה, אנציקלופדיה של הציונות הדתית, מוסד הרב
קוק, ירושלים, תשל"ב
רוזמן, שלמה, ספר זכרון קדושים ליהודים, קרפטרוס־מרמוראש, רחובות, תשכ"ט
רוזנברג, ישעיה יהודה, קונטרס, מחית עמלק ושותפיו, כתב פלסתר טגד העתון
"קול מבשר", מ־סיגעט, 1901
שפרבר, דוד, הרב, שאלות ותשובות, אפרקסתא דעניא, סאטמאר, ת"ש
שוורץ, יהודה, זכרון נצח לקהלה הקדושה האלמין־טורץ והסביבה, ת"א, תשכ"ח
שטרן, גרשון, ספר מסעי בני ישראל, הודפס במארוש־לודאש, שנת עת"ר, 1910
שמואלי, א., ד"ר, תולדות עמנו בזמן החדש, מהופעת הרצל ועד המנדט, כרך חמישי,